

Νίκος Ποταμιάνος

«Υπέρ τάξεως και ευνομίας εξέγερσις»

Η εταιρεία «ο Ελληνισμός» 1898-1910: Η ριζοσπαστική δεξιά στην

Ελλάδα την εποχή του κινήματος στο Γουδί

Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στη

νεότερη και σύγχρονη ιστορία

Επιβλέπων καθηγητής: Χρήστος Χατζηιωσήφ

Ρέθυμνο 1999

Πρόλογος

Η Εταιρεία «Ελληνισμός» έδρασε από το 1892 ως το 1934. Η μακροβιότητά της και η επιβίωσή της και στο μεσοπόλεμο οφείλεται στη σύνδεσή της με την προσωπικότητα του Νεοκλή Καζάζη: ο θάνατός του σημαίνει και το τέλος της εταιρείας, στα μέλη της οποίας πια κυριαρχούσαν οι μεγάλες ηλικίες. Στη μακρά αυτή περίοδο σημειώνονται διαδοχικές μεταβολές στον χαρακτήρα του Ελληνισμού: στην εμβέλειά του, στους στόχους, την ιδεολογία, τις μορφές δράσης και την κοινωνική σύνθεση, μεταβολές που σε ένα βαθμό ανταποκρίνονται στον επαναπροσδιορισμό του τι θεωρείται εθνική δράση και εθνικό σωματείο. Στον μεσοπόλεμο ο εσωτερικός εχθρός γίνεται πιο σημαντική απειλή από τον εξωτερικό, ο εθνικισμός πλέον νοείται σχεδόν αποκλειστικά ως ιδεολογία συνοχής και συντήρησης, η δυναμική του ηττημένου αλυτρωτισμού εκλείπει. (1)

Στην εργασία αυτή θα περιοριστώ στα χρόνια ως το 1910, χρόνια που συμπίπτουν με την ακμή του Ελληνισμού, ο οποίος στη συνέχεια θα χάσει τον δυναμισμό του και θα αποψιλωθεί από μέλη και στελέχη, στα πλαίσια των ευρύτερων πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων. Χρονικό όριο προς τα πίσω αποτελεί το 1898, έτος έκδοσης του ομώνυμου περιοδικού, κύριας πηγής πληροφόρησής μας για τις δραστηριότητες και την ιδεολογία του Ελληνισμού. Τα χρονικά αυτά όρια τέθηκαν από το υλικό που μελετήθηκε, δικαιολογούνται όμως και αν χρησιμοποιήσουμε ευρύτερα κριτήρια, καθώς η περίοδος από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως τα 1910 έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Οι ισορροπίες της νεοελληνικής κοινωνίας είχαν κλονιστεί μετά την πτώχευση του 1893 και την κατάρρευση της σταφιδικής οικονομίας, ο πληθυσμός των πόλεων αυξανόταν σταθερά, οι αγρότες μετανάστευαν ή εξεγείρονταν, οι πρώτες σημαντικές απεργίες συμβάδιζαν με μια ευρύτερη κοινωνική διαμαρτυρία, η ήττα στον πόλεμο του 1897 ενέτεινε την απονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος και τις ιδεολογικές αναζητήσεις. Πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο στην οποία γινόταν αισθητή η ανάγκη για κάποιου είδους αναδιάταξη του συστήματος κυριαρχίας – αυτή που τελικά θα πραγματοποιήσει ο Βενιζέλος.

Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται ο Ελληνισμός, και θα πρέπει να τον δούμε ως μια απόπειρα, ανάμεσα σε άλλες, απάντησης στην κρίση και στις πιέσεις, εσωτερικές και εξωτερικές, που ασκούνται στο ελληνικό κράτος και στις άρχουσες τάξεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η «πρόταση» του Ελληνισμού συνίσταται σε

ένα ισχυρό αυταρχικό κράτος, το οποίο θα υπόκειται λιγότερο ή καθόλου στην επιρροή, μέσω του κοινοβουλευτισμού, των κατώτερων τάξεων, αλλά και στέκεται «πατρικό» απέναντί τους, το οποίο θα μπορέσει να απελευθερώσει τους αλύτρωτους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο θα εμπεδώσει την τάξη και θα συμβάλει στην επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας, παρεμβαίνοντας στην οικονομία. Σ' αυτή την προοπτική ο Ελληνισμός δε διστάζει να εγκλωπωθεί σ' ένα βαθμό τη διαμαρτυρία ενάντια στην πλουτοκρατία (στην οποία ανήκουν και αρκετά μέλη του), να αποδεχτεί την κινητοποίηση των μαζών στο βαθμό που θεωρεί ότι προωθεί τους στόχους του, να ενσωματώσει στο πρόγραμμά του το αναδυόμενο αίτημα για κοινωνική νομοθεσία. Οι πρωτοφασιστικές αυτές τάσεις συμπληρώνονται με τον εθνικισμό, ο οποίος αποτελεί το βασικό όχημα για την πολιτική παρέμβαση: παρέχει τη νομιμοποιητική βάση της κριτικής στο κοινοβουλευτικό κράτος και δίνει τη δυνατότητα μαζικής απεύθυνσης. Άλλωστε ο Ελληνισμός δεν έγινε ποτέ κόμμα ή άμεσα πολιτική οργάνωση: παρέμεινε, πρώτα και κύρια, μια συλλογικότητα που κύριο πεδίο παρέμβασης έχει τα εθνικά, κι εκεί επικεντρώνεται ο λόγος και η δράση της.

Τα τελευταία χρόνια έχει εμφανιστεί ένα νέο ενδιαφέρον για τον Ελληνισμό και τον Καζάζη. Γίνονται κατ' αρχάς επανεκδόσεις βιβλίων τους, επανεκδόσεις που δεν περιορίζονται σε ακροδεξιούς εκδοτικούς οίκους. **(2)** Η επικαιροποίηση αυτή οφείλεται στο εθνικιστικό κλίμα που δημιούργησε η ανακίνηση του Μακεδονικού και τα συλλαλητήρια του 1991-2. Η ιστοριογραφία αντίστοιχα, εθνικιστική και αντιεθνικιστική, στράφηκε στη μελέτη της Μακεδονίας ανά τους αιώνες - και στην εποχή της διεκδίκησής της από το ελληνικό βασίλειο-, αλλά και του ελληνικού εθνικισμού της εποχής, θέματα για τα οποία οι εκδόσεις και τα έντυπα του Ελληνισμού παρέχουν πλούσιο υλικό. **(3)** Στην εργασία αυτή δε θα σταθούμε τόσο στις θέσεις του Ελληνισμού για τα εθνικά, παρότι ποσοτικά αποτελούν τον μεγαλύτερο όγκο του υπό μελέτη υλικού, όσο στις αντιλήψεις που προβάλλει για την οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας και κράτους. Ο εθνικισμός θα μας απασχολήσει ως μέρος μιας ευρύτερης ιδεολογικής σύνθεσης που πραγματοποιείται από τον Ελληνισμό, μέρος βέβαια αναγκαίο και αναπόσπαστο. Αυτό που βρίσκουμε πιο ενδιαφέρον στον Ελληνισμό είναι το ότι αποτελεί ένα σημαντικό κρίκο μιας ευρύτερης κίνησης της αστικής κοινωνίας, της πορείας από τον φιλελευθερισμό στον φασισμό: από έναν φιλελευθερισμό συντηρητικό, επιφυλακτικό απέναντι στις μάζες και στη διεύρυνση της συμμετοχής και των δικαιωμάτων τους, σε αντιδραστικές

ιδεολογίες, σε καθεστώτα ή κινήματα φασιστικά ή με τάσεις εκφασισμού που θα κυριαρχήσουν στο μεσοπόλεμο.

Μ' αυτή την πλευρά ασχολούνται τρεις πρόσφατες μελέτες. Η Ρωζάνη Αργυροπούλου, που στα πλαίσια της γενικότερης ενασχόλησής της με τους έλληνες φιλόσοφους του 19^{ου} αιώνα εξέδωσε το χειρόγραφο «Η Γαλλική Επανάσταση» (1993), μιλάει στην εισαγωγή της για τις «φιλελεύθερες ιδεολογικοπολιτικές θέσεις» του Καζάζη. Αν αυτό ισχύει για τα πρώτα έργα του – και πρέπει βέβαια κανείς να εξετάσει και το συγκεκριμένο είδος φιλελευθερισμού που πρεσβεύεται -, εκτιμήσεις όπως ότι στον «Κοινοβουλευτισμό εν Ελλάδι» ο Καζάζης το 1910 «εκφράζει την αγωνία του για την αποτυχία της φιλελεύθερης ιδεολογίας» και του κοινοβουλευτισμού, είναι εντελώς άστοχες. **(4)**

Ο Γιώργος Κόκκινος, αντίθετα στη μελέτη του για τη σκέψη του Καζάζη (1994), τονίζει ότι αυτή αποτελεί «μια από τις πλέον συστηματικές απόπειρες να μεταφερθεί στον ελληνικό χώρο το αίτημα της υπέρβασης του φιλελεύθερου παραδείγματος» και ο πολιτικός ανορθολογισμός, και αναλύει διεξοδικά την κριτική του στον κοινοβουλευτισμό και στο σοσιαλισμό, καθώς και τον εθνικισμό, το φόβο των μαζών, τον ελιτισμό, τον κοινωνικό δαρβινισμό και το ιδεώδες της χαρισματικής ηγεσίας ως βασικές συνιστώσες της φιλοσοφίας του. Θεωρεί ωστόσο, στηριζόμενος σε μια κυρίαρχη ιστοριογραφική παράδοση, ότι τα ιδεολογικά πρότυπα που εισάγει ο Καζάζης μένουν μετέωρα και χωρίς πραγματικό αντίκρουσμα, ότι πρόκειται για μίμηση που «δεν ανταποκρίνεται σε μία αρθρωμένη πολιτικο -κοινωνική δυναμική στον ελλαδικό χώρο», τουλάχιστον μέχρι τον μεσοπόλεμο. **(5)**

Προβλήματα δημιουργεί επίσης η αντιμετώπιση της σκέψης του Καζάζη, από το 1877 ως το 1932, ως ενός ενιαίου συνόλου. Φυσικά υπάρχει συνέχεια και κοινές συνισταμένες, που δικαιολογούν τη συνολική αντιμετώπιση. Υπάρχουν όμως και σημαντικές τομές, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, οι οποίες είναι υποβαθμισμένες, τόσο λόγω του τρόπου οργάνωσης του υλικού όσο κι επειδή για την ανάδειξη και την ερμηνεία τους απαιτούνταν πιο άμεση συσχέτιση των ιδεών με τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις. Η συγκέντρωση των κατά καιρούς απόψεων που πρόβαλε ο Καζάζης και η συχνά αδιαφοροποίητη ενσωμάτωσή τους σε ένα σύνολο γίνεται εις βάρος του προσδιορισμού της κοινωνικής λειτουργίας του ως διανοούμενου και της πολιτικής του δράσης, κάτι που φαίνεται καθαρά στο κεφάλαιο που αφιερώνεται για τη θέση της γυναίκας στη φιλοσοφία του. Έτσι, μπορεί αντιλήψεις για τις «φυσικές» γυναικείες ιδιότητες και για το ρόλο των φύλων να

μένουν λίγο πολύ σταθερές, και η πολεμική που ασκεί τον μεσοπόλεμο κατά του φεμινισμού και της διεκδίκησης ψήφου για τις γυναίκες να μην έρχεται σε αντίφαση με όσα υποστήριζε παλιότερα, όμως τονίζοντας τις συνέχειες μας διαφεύγει το νόημα της παρέμβασης του Καζάζη το 1888, βάσει της οποίας θα έπρεπε να τον κατατάξουμε μεταξύ των «φιλογυνών», όπως τους αποκαλεί η Βαρίκα, της εποχής: όχι μόνο γιατί δυσανασχετεί με την «αδικία» στις σχέσεις των δύο φύλων και την «ταπεινήν θέσιν» της γυναίκας στην Ελλάδα, αλλά κυρίως επειδή υποστηρίζει «την δια της εργασίας χειραφέτησιν της γυναικός», το δικαίωμα των γυναικών (της μεσαίας τάξης) στην εργασία και σε μια μεγαλύτερη γκάμα επαγγελμάτων, δηλαδή στη βάση που θα τους επιτρέψει την «διεκδίκησιν των προσηκόντων δικαίων» (αστικών κλπ).

Επιπλέον το άρθρο του έχει κι ένα χαρακτήρα άμεσης και πολιτικής παρέμβασης στην επικαιρότητα: ως νέο επάγγελμα που θα μπορούσαν να ασκήσουν οι γυναίκες υπαινίσσεται τη δουλειά «εν δημοσίοις γραφείοις, ιδία δε τοις ταχυδρομικοίς και τοις τηλεγραφικοίς», όπως στην Ευρώπη – και λίγους μήνες πιο πριν, ως γενικός διευθυντής του οργανισμού των ταχυδρομείων και τηλεγράφων, είχε συνεννοηθεί με τον Τρικούπη για την εισαγωγή νομοσχεδίου που θα επέτρεπε την πρόσληψη γυναικών σ' αυτά. Φυσικά πρόκειται «για μια υποτυπώδη «εργαλειακή» χειραφέτηση», όμως και οι πρώτες φεμινίστριες τότε δε ζητούσαν τίποτε περισσότερο από την «δια της εργασίας χειραφέτησιν της Ελληνίδος», και επαινούσαν τον Καζάζη, τον «ρέκτη και φιλοπρόοδον ούτον άνδρα», για την πρωτοβουλία του. **(6)** Αντίστοιχες, λοιπόν, και μη αντιφάσκουσες μεταξύ τους απόψεις μπορεί να έχουν διαφορετικό νόημα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Για να προσδιοριστεί το στίγμα του Καζάζη, αλλά και για να εξηγηθεί η εξέλιξη της σκέψης του, πρέπει να τον εντάσσουμε στις κάθε φορά διαμάχες και συγκυρίες, να προσέξουμε περισσότερο τη δράση του και τις πρακτικές απολήξεις των απόψεών του.

Ο Θανάσης Μποχώτης, στη διατριβή του για τον αντικοινοβουλευτισμό στην Ελλάδα από το 1864 ως το 1911, αντίθετα από τον Κόκκινο θεωρεί ότι όχι μόνο δεν επρόκειτο για μίμηση και εισαγωγή από την Ευρώπη ιδεολογικών στοιχείων χωρίς κοινωνικό αντίκρουσμα, αλλά και ότι ο αντικοινοβουλευτισμός ως πολιτική ιδεολογία ήταν «αναγκαία σταθερά», και προέκυπτε άμεσα από ταξικά συμφέροντα και στρατηγικές: «στα πλαίσια της ίδιας της οικονομικής δομής της χώρας αναπτύσσονται διαρκώς αντινομικές τάσεις, που ωθούν τα δύο ηγετικά τμήματα της αστικής τάξης <τους «εξαστισμένους πρόκριτους» και την «αριστοκρατία του

χρήματος»> ... προς την κατεύθυνση της ανατροπής της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας» που εγκαθιδρύθηκε με τις επαναστάσεις του 1843 και του 1862, καθώς μόνο έτσι θα εξέλιπαν οι αντιστάσεις στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Η μικρή ιδιοκτησία αναπαράγεται χάρη στην «ανακατανομή μέρους του πλεονάσματος που παράγεται στην αγροτική παραγωγή μεταξύ των πολιτικών και των αγροτών ή μικροαστών εκλογέων τους, διαμέσου της «συναλλαγής», δηλαδή των πελατειακών σχέσεων» – δηλαδή χάρη στην «πολιτική εξουσία που ασκούσαν οι μικροπαραγωγοί» μέσω ενός ισχυρού κοινοβουλίου. Επιπλέον οι επιδιώξεις των δύο αυτών τμημάτων της αστικής τάξης συγκρούονταν, και ο αντικοινοβουλευτισμός αποτελούσε τη βάση της σύγκλισής τους: η κερδοφορία της «χρηματικής αριστοκρατίας», των μεγαλοαστών επιχειρηματιών, επιτυγχανόταν σε μεγάλο βαθμό μέσα από τον μηχανισμό του κρατικού δανεισμού, επομένως από την άντληση πλεονάσματος μέσω αυξανόμενων φόρων. Αντίθετα οι εξαστισμένοι απόγονοι των παραδοσιακών κυρίαρχων τάξεων, κτηματίες κατά κύριο λόγο, απαιτούσαν χαμηλότερη φορολογική επιβάρυνση της (αγροτικής) παραγωγής. Κοινή συνισταμένη των δύο επιδιώξεων ήταν ο περιορισμός της ανακατανομής του πλεονάσματος, που είχε αντληθεί από τη φορολογία, στους μικροϊδιοκτήτες, μέσα από «τη δραστική εξασθένιση του κοινοβουλίου έναντι του κρατικού μηχανισμού».

Ο αντικοινοβουλευτισμός, έτσι, ριζικός ή «μεταρρυθμιστικός», ήταν εξαιρετικά εκτεταμένος μεταξύ της άρχουσας τάξης και κυρίαρχη ιδεολογία των ηγετικών ομάδων των κομμάτων (πλην του δηλιγιαννικού), ακόμη και του Βενιζέλου. Ως το 1890 δεν μπορούσε να βρει στηρίγματα μεταξύ των υποτελών τάξεων, ώστε να επιτύχει τις επιθυμητές αλλαγές στο πολίτευμα. Η μετατροπή όμως της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, μετά την αυξανόμενη επιβάρυνση των μικροαστών με έμμεσους φόρους από τον Τρικούπη, σε καθεστώς συνώνυμο γι' αυτούς με την ταξική τους αδυναμία, θα κάνει δυνατή την υιοθέτηση από τους μικροαστούς της αντικοινοβουλευτικής ιδεολογίας, προσαρμοσμένης στα ταξικά τους συμφέροντα, εμπλουτισμένης δηλαδή με αντιπλουτοκρατικά συνθήματα: πρόκειται για πρωτοφασισμό. Γίνεται έτσι δυνατή η πραγματοποίηση της «ουτοπίας» των αντικοινοβουλευτικών με το πραξικόπημα στο Γουδί, μια «αστική αντεπανάσταση» που θα υποστηριχτεί από τις συντεχνίες, για να αποδειχτεί όμως, υπό το βάρος των εσωτερικών της αντιφάσεων, ότι δεν προσέφερε μια βιώσιμη λύση (τουλάχιστον για εκείνη τη στιγμή).(7)

Πρόκειται για σημαντική μελέτη, από την οποία όμως δε λείπουν, κατά τη γνώμη μου, τα προβληματικά σημεία. Δεν θα προχωρήσουμε σε κριτική των θέσεων του Μποχώτη, καθώς η διατριβή δεν είναι δημοσιευμένη, δεδομένου όμως ότι το τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας προέκυψε μέσα από την κριτική αντιπαράθεση με τα συμπεράσματα του Μποχώτη για το Γουδί και το κλίμα που το συνόδευσε, θα παραθέσω τα σημεία διαφωνίας μου. Αναμφίβολα αναπτύσσονται στις αρχές του αιώνα σημαντικές αντικοινοβουλευτικές τάσεις, και διάφορες προσπάθειες να στραφούν οι υποτελείς τάξεις, και κυρίως οι μικροαστοί, σε μια τέτοια κατεύθυνση· τέτοια είναι και η περίπτωση του Ελληνισμού που εξετάζει ο Μποχώτης. Πιστεύω όμως ότι η απόρριψη του πολιτικού συστήματος από αυτές είναι πολύ πιο πρωτογενής και αυτόνομη απ' όσο δείχνει να θεωρεί ο Μποχώτης· αυτό μπορούμε να το δούμε στις εξεγέρσεις στη ζώνη της σταφίδας, στα γιουχαϊτά κατά των πολιτικών στο κίνημα των Θεσσαλών κολλίγων το 1910, ίσως ακόμα και σε τυφλές εξεγέρσεις σαν κι αυτή του Φικιώρη στη Σπάρτη το 1900.**(8)** Ακόμη και αν το ελληνικό ήταν ένα από τα δημοκρατικότερα πολιτικά συστήματα της εποχής (αν και το 1909 έχει πάψει να αποτελεί εξαίρεση), και όσο κι αν δεν υπήρχε στην ελληνική κοινωνία μία αρθρωμένη εναλλακτική πρόταση στην κατεύθυνση της ουσιαστικότερης συμμετοχής των μαζών στη λήψη αποφάσεων, δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι ο κοινοβουλευτισμός αποτελεί και σχέση εξουσίας, πεδίο δόμησης και αναπαραγωγής της κυριαρχίας των αρχουσών τάξεων, και στα πλαίσια της λειτουργίας του δημιουργούνται οι αντίστοιχες αντιθέσεις. Είναι λοιπόν λάθος να ταυτίζεται αυτόματα η επίκληση και η αναζήτηση της «αληθινής δημοκρατίας» με (πρωτο)φασιστικές θέσεις. Αν ενσωματώσουμε αυτή τη διάσταση στην ερμηνεία, οδηγούμαστε σε πιο ευρεία σχήματα από τον (υπαρκτό) πρωτοφασισμό, κάτι που θα επιχειρήσω στο τελευταίο κεφάλαιο.

Επιπλέον δε θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο το περιεχόμενο της στήριξης που παρείχαν τα λαϊκά στρώματα στο Γουδί. Εφημερίδες, ρήτορες και οργανώσεις σαφώς ασκούσαν πάνω τους επιρροή, και συλλογικές οργανώσεις τους όπως ο σύνδεσμος των συντεχνιών Αθήνας και Πειραιά ή ο σύλλογος εμποροϋπαλλήλων Αθηνών κηδεμονεύονταν από κεφαλαιοκράτες, όπως ο Πεσμαζόγλου, ή αντικοινοβουλευτικούς, όπως ο Ελληνισμός ή μεμονωμένα μέλη του. Απαιτείται όμως πολύ περισσότερη – και αυτόνομη – μελέτη των συντεχνιών και διαφόρων άλλων σωματείων για να διασαφηνιστεί ο χαρακτήρας και η ιδεολογία τους· όπως και των διαφόρων αστικών στοιχείων στα οποία κατά πάγια πρακτική αναθέτονταν η

προεδρεία σωματείων, και κάποια από τα οποία τα βρίσκουμε αργότερα να εντάσσονται στην αριστερά ή στην αριστερή πτέρυγα του αστικού κόσμου. (9) Θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε καταρχάς τις κατώτερες τάξεις ως αυτοτελή υποκείμενα, των οποίων ο ρόλος δεν εξαντλείται στην παθητική πρόσληψη μιας συνεκτικά δομημένης αντικοινοβουλευτικής ιδεολογίας, ανακατασκευασμένης γι' αυτό τον σκοπό από αντικοινοβουλευτικούς διανοούμενους και πολιτικούς. Πιστεύω ότι θα έπρεπε να τους αναγνωριστεί ένας πιο ενεργητικός ρόλος, η ικανότητα όχι απλώς να αφομοιώνουν αυτούσιες τις «σημαντικές δομές» αλλά να επιλέγουν κάποια από τα προσφερόμενα ιδεολογικά στοιχεία – τα οποία βεβαίως δεν περιορίζονταν στον αστικό αντικοινοβουλευτισμό – για να διαμορφώσουν τον λόγο και τη δράση τους. Από διάφορες πλευρές επιχειρήθηκε να στραφούν ενάντια στον κοινοβουλευτισμό εν γένει και από μια αυταρχική σκοπιά σε ποιο βαθμό αυτή η προσπάθεια στέφθηκε από επιτυχία;

Νομίζω ότι για την προσέγγιση του κινήματος στο Γουδί και όσων ακολούθησαν, της εκτροπής δηλαδή από τον κοινοβουλευτισμό αλλά και της έκρηξης της λαϊκής ριζοσπαστικότητας, της ανάπτυξης αυταρχικών αλλά και χειραφετητικών τάσεων, δεν αρκεί η προσγραφή του Στρατιωτικού Συνδέσμου, του Μαυρομιχάλη και των συντεχνιών στην αντικοινοβουλευτική παράδοση, η χάραξη ευθείων γραμμών που να συνδέουν τη συντηρητική μετάπτωση του φιλελευθερισμού με τον (πρωτο)φασισμό, όπως στην περίπτωση του Ελληνισμού. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα προσπαθήσω να δείξω ότι προετοίμασαν το Γουδί και κορυφώθηκαν το 1909-10 ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που μπορούν να αποκληθούν «λαϊκιστικές», με την έννοια που δίνει στον όρο ο Ernesto Laclau, οι οποίες επιδιώκουν να εκφράσουν την έντονη κινητικότητα και διαμαρτυρία των υποτελών τάξεων, και στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και οι πρωτοφασιστικές. Εννοείται ότι το κεφάλαιο αυτό δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ολοκληρωμένη ερμηνεία της «επανάστασης» του Γουδί και της κατάληξής της στον βενιζελικό αστικό εκσυγχρονισμό. Προέκυψε, όπως είπαμε, από μια κριτική αντιπαράθεση με τις θέσεις του Μποχώτη, και κυρίως από τη μελέτη της στάσης του Ελληνισμού και των συμμαχιών που συνάπτει, οι οποίες οδήγησαν στην ένταξή του σε ευρύτερα σύνολα.

Είδαμε λοιπόν ότι η εταιρεία του Ελληνισμού και ο Καζάζης έχουν σχετικά προσελκύσει τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον της ιστοριογραφίας. Αυτό όμως θέτει με πιο έντονο τρόπο ένα ζήτημα που τίθεται σε κάθε σχετική μελέτη: το πόσο σημαντικό είναι το αντικείμενό της σε σχέση με την εποχή του. Είχε ο Ελληνισμός

κάποια βαρύτητα στην Ελλάδα του γυρίσματος του αιώνα, αντιπροσωπεύει μια ευρύτερη τάση της κοινωνίας από την οποία τον αποσπούμε για να τον μελετήσουμε, ή υπήρξε ένα φαινόμενο περιθωριακό και ανυπόληπτο που δεν επηρέασε, και επομένως η μελέτη του μόνο οριακά προσφέρει στις γνώσεις μας για την κοινωνία και την εποχή; Κατά πόσο μπορούμε να προβούμε σε γενικεύσεις με βάση τα συμπεράσματά μας για τον Ελληνισμό;

Η διατριβή του Μποχώτη μας απαλλάσσει από την υποχρέωση να αποδείξουμε ότι οι αντιδημοκρατικές θέσεις δεν ήταν ένα μεμονωμένο φαινόμενο. Σε άλλα σημεία της εργασίας θα εξετάσουμε το κοινωνικό status των μελών του Ελληνισμού, και θα θίξουμε τον τρόπο με τον οποίο εντάσσεται αυτός στην κοινωνική και πολιτική διαμαρτυρία που οδήγησε στο Γουδί και κορυφώθηκε το 1909-10. Εδώ θα δώσουμε μερικά στοιχεία για τη συγκεκριμένη απήχηση του Ελληνισμού: απήχηση που δεν ήταν μικρή, παρότι στη συνέχεια την κάλυψε η λήθη μέσα στη γενικότερη απαξίωση της περιόδου πριν το Γουδί ως εποχής της «χειρότερης φαυλοκρατίας». Ωστόσο ο Απ. Αλεξανδρής, 40 χρόνια μετά, αναφερόμενος σε μια αγόρευσή του στη βουλή θυμάται ότι «ο Ν. Καζάζης εδημοσίευσε την επομένην ολόκληρον την αγόρευσιν εις τον “Ελληνισμόν”», και το αναφέρει περίπου ως ένδειξη καταξίωσης. Ο Γ. Φραγκούδης, αναλύοντας το 1925 την κατάσταση πριν το Γουδί, γράφει ότι «η γενική δυσφορία εξεδηλούτο εις την ίδρυσιν συλλόγων, εις τας πατριωτικάς αεροβασίας του Ν. Καζάζη και εις τα υπομνήματα των συντεχνιών». **(10)** Δεν λείπουν επίσης σύγχρονοι χαρακτηρισμοί του περιοδικού Ελληνισμός ως «εθνικού ευαγγελίου» και του Καζάζη ως «εθναπόστολου», «Άτλαντα» κλπ. **(11)**

Όσον αφορά τα μεγέθη, ο Ελληνισμός φτάνει το 1909 να έχει 5.000 μέλη και αρκετά τμήματα στην επαρχία αλλά και στη διασπορά, νούμερα σημαντικά για μια εποχή χωρίς μαζικές οργανώσεις και κόμματα, χωρίς ωστόσο και να φτάνουν την μαζικότητα της Εθνικής Εταιρείας, που απέκτησε 20.000 μέλη στην κορύφωσή της. **(12)** Η κυκλοφορία του περιοδικού, από 1.000 αντίτυπα στην αρχή θα φτάσει το 1909 τα 6000, υπολογίσιμη σε μιαν εποχή που το μέσο τιράζ μιας καθημερινής εφημερίδας ήταν 15-20.000 φύλλα. **(13)** Το ακροατήριο κάποιων από τις συγκεντρώσεις του Ελληνισμού υπολογιζόταν σε χιλιάδες – και όχι μόνο από τους ίδιους -, και γενικά η εικόνα της μαζικότητας δίνεται και για τις υπόλοιπες εκδηλώσεις του. **(14)** Οι εφημερίδες γράφουν γι’ αυτούς, δημοσιεύουν περιλήψεις των λόγων του Καζάζη για τη Μακεδονία κλπ και του παίρνουν συνεντεύξεις, ενώ σε αρκετές από τις

εκδηλώσεις του Ελληνισμού παρευρίσκονται βουλευτές, υπουργοί, αρχηγοί κομμάτων.(15) Οι περισσότερες αναφορές γίνονται σε σχέση με τη δραστηριότητα της εταιρείας που αφορά τα εθνικά θέματα (η οποία πάντως διαπλέκεται άμεσα με την κριτική που ασκεί στο κράτος και στον κοινοβουλευτισμό), και είναι πιο πυκνές στα 1903-5, όταν ο Ελληνισμός καταξιώνεται ως «το εθνικώτατον των σωματείων», και στα 1909-10, οπότε σημειώνεται μια αλλαγή: η παρέμβαση του Ελληνισμού γίνεται πιο άμεσα πολιτική και αντιμετωπίζεται ως τέτοια: πλάι δηλαδή στις επιδοκμασίες υπάρχουν και οι επικρίσεις, και εμφανίζεται ο όρος «αντικαζαζιτίδα». Ενδεικτικά του βάρους του Ελληνισμού είναι το ότι κάποια από τα μέλη του θα εκλεγούν βουλευτές το 1910, ότι παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση της «Ένωσης Ελληνικών Σωματείων» της οποίας πρώτος πρόεδρος θα εκλεγεί ο Καζάζης, ότι οι ποικίλες φήμες που κυκλοφορούν τον Σεπτέμβριο του 1909 αφορούν και τη στάση τους απέναντι στο καθεστώς που προέκυψε από το Γουδί, και κυρίως το ότι ο Καζάζης σατυρίζεται και εμφανίζεται σε γελοιογραφίες.(16)

Με λίγα λόγια, σε μια εποχή ίδρυσης ενός πλήθους συλλόγων, ο Ελληνισμός φαίνεται ότι ήταν από τους μεγαλύτερους και τους δημοφιλέστερους και, χωρίς τελικά να ξεπεράσει ένα μέσο βεληνεκές, ο ρόλος που έπαιξε στα χρόνια που εξετάζουμε δεν ήταν καθόλου περιθωριακός. Ο Άγγλος πρέσβης τον Σεπτέμβριο του 1909 τον αναφέρει στους ανωτέρους του ως «πατριωτική οργάνωση με μεγάλη επιρροή», ενώ ο Π. Τσιτσίλιας, φοιτητής τότε, μετά από χρόνια θυμάται ότι στην προσέλευση του λαού στο μεγάλο συλλαλητήριο της 14 Σεπτεμβρίου 1909 συνετέλεσαν πολλές εκκλήσεις από διάφορους συλλόγους, ιδιαίτερα όμως αυτή του Ελληνισμού. Να κλείσουμε σημειώνοντας ότι στις πρώτες εκλογές του 1910 ο Καζάζης θα εκλεγεί ένατος στην Αττικοβοιωτία, στην Αθήνα όμως θα καταλάβει την δεύτερη θέση, συγκεντρώνοντας την αποδοχή του 76% των εκλογέων, παίρνοντας περισσότερες ψήφους κι από τον Βενιζέλο. (17)

Πρώτο μέρος: Φυσιογνωμία και δράση του «Ελληνισμού»

Εισαγωγή

Ο Ελληνισμός υπήρξε ένα υβρίδιο, που προέκυψε από τη σύνθεση δύο τύπων συλλογικοτήτων. Αφενός από την παράδοση των εθνικών εταιρειών που άνθησαν τον 19^ο αιώνα: την ηγεσία τους αποτελούσαν επίλεκτα μέλη της ελληνικής κοινωνίας και κατά προτίμηση καθηγητές του πανεπιστημίου, τη δράση τους κάλυπτε ένα πέπλο συνωμοτικότητας και μυστικότητας, οργάνωναν εράνους “για εθνικούς σκοπούς” και ενίοτε φιλοπόλεμα συλλαλητήρια, έστελναν όπλα - αλλά και στρατιωτικά σώματα που συγκροτούνταν από εθελοντές- σε επαναστατημένους ομογενείς, απλώνονταν στις παροικίες απ’ όπου κυρίως αντλούσαν οικονομική υποστήριξη, συχνά είχαν ανεπίσημες σχέσεις με το κράτος.(18) Σ’ αυτά τα πρότυπα ο Ελληνισμός θα κινηθεί από πολύ νωρίς: εκτός από τα συλλαλητήρια του 1894 και 1895, εξοπλίζει και στέλνει φοιτητική φάλαγγα στην Κρήτη το 1897, ενώ σύμφωνα με τον Ασπρέα είχε στείλει προηγουμένως στη Μακεδονία όπλα και μικρά αντάρτικα σώματα. (19)

Φαίνεται όμως ότι η αρχική σύλληψη ήταν διαφορετική. Από το καταστατικό του 1892 δεν απουσιάζουν οι αναφορές στη δράση “προς βελτίωσιν και ανόρθωσιν ... των του σύμπαντος ελληνισμού πραγμάτων”, η έμφαση όμως δίνεται περισσότερο στις ιδεολογικές επεξεργασίες: στις επιτόπιες, θρησκευτικές και επιστημονικές μελέτες περί του ελληνισμού και των αναγκών του, στην ίδρυση ελληνικής βιβλιοθήκης που θα περιλαμβάνει έλληνες συγγραφείς κάθε εποχής και όλες τις ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά. Προβλέπονται δημόσιες συνεδρίες κάθε μήνα, θεματικά τμήματα όπου θα συζητώνται συγκεκριμένα ζητήματα, “μεγαλοπρεπής εορτασμός” της 25^{ης} Μαρτίου με πανηγυρικούς λόγους, παραστάσεις εθνικών δραμάτων, πνευματικούς και σωματικούς αγώνες, και κυρίως η έκδοση “δημοσιογραφικού οργάνου, δι ου δημοσιεύει <η Εταιρεία> τας εαυτής εργασίας”.

Σ’ αυτή την κατεύθυνση πρέπει να σημειώσουμε και ότι είναι σημαντική η παρουσία του θρησκευτικού παράγοντα: ο Ελληνισμός ιδρύεται ως “εν Αθήναις

εταιρεία κληρικών και λαϊκών”, και δίπλα στον (λαϊκό) πρόεδρο υπάρχει κι ο επίτιμος πρόεδρος, που εκλέγεται από τους ανώτερους και ανώτατους κληρικούς που μένουν στην Αθήνα. Γνωρίζουμε τρεις αρχιεπίσκοπους που συμμετέχουν ενεργά στην Εταιρεία τα πρώτα χρόνια, ενώ στο περιοδικό δημοσιεύονται πολλά άρθρα για ζητήματα των Πατριαρχείων, η ανακοίνωση της Ιεράς Συνόδου για τα Ευαγγελικά και τη μετάφραση του ευαγγελίου το 1901, το υπόμνημα της Θεολογικής σχολής “Περί της συγχρόνου θρησκευτικής και ηθικής καταστάσεως” τον Μάιο-Ιούνιο του 1902.

Δεν γνωρίζουμε περισσότερα για τον χαρακτήρα της Εταιρείας τα πρώτα χρόνια, καθώς το “δημοσιογραφικόν όργανον” που αποτελεί την κύρια πηγή πληροφόρησής μας θα εκδοθεί το 1898, μπορούμε όμως να διατυπώσουμε μια υπόθεση. Από τα παραπάνω διαφαίνεται η εικόνα ενός σωματείου που, παρότι στον χώρο του “απαγορεύονται αυστηρώς αι περί συγχρόνων πολιτικών προσώπων και πραγμάτων συζητήσεις και κρίσεις” (20), κατά κάποιον τρόπο είναι πολιτικό: αφενός διαχειρίζεται την εθνική ιδεολογία και τον αλυτρωτισμό με έναν τρόπο που ουδετεροποιεί και υποτάσσει στις ισορροπίες και προτεραιότητες του συγκροτήματος εξουσίας την δυναμική τους, που θα μπορούσε να αποβεί ανεξέλεγκτη και ίσως επικίνδυνη. Αφετέρου με την έννοια ότι διαλέγεται με τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και προβάλλει ένα μοντέλο οργάνωσής της και αναπαραγωγής της ηγεμονίας των αρχουσών τάξεων. Καθώς η εθνική δράση δεν αφορά μόνο τους αλύτρωτους αδελφούς αλλά και το εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ο Ελληνισμός μπορεί να ειπωθεί ως μία απόπειρα επεξεργασίας απαντήσεων στα προβλήματα που προκύπτουν από την αυξανόμενη διαφοροποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Αν το ζητούμενο είναι η κοινωνική συνοχή, η οποία βιώνεται ως κλονιζόμενη, το έθνος μπορεί να αποτελέσει μια απάντηση: μια κοινότητα υπερταξική, όπου ο καθένας έχει τη θέση του και τα μέλη της ενώνονται από δεσμούς που θεωρούνται φυσικοί. Η παρουσία των κληρικών έρχεται να υποδηλώσει την ηθική διάσταση των δεσμών που συνδέουν τα μέλη του έθνους μεταξύ τους και την ανάγκη σφυρηλάτησής τους. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις σχέσεις που διατηρούν με συντεχνίες και άλλα σωματεία (21)

Την ερμηνεία αυτή, της προσφυγής σε οργανικά σχήματα ως απάντηση στη χαλάρωση των παραδοσιακών πατριαρχικών ιστών που συνέχουν την ελληνική κοινωνία και στην απειλητική διόγκωση των κατώτερων στρωμάτων των πόλεων, ενισχύει η παρουσία μελών του Ελληνισμού στον σύλλογο “Ανάπλασις”: μεταξύ τους

ο σχολάρχης Βλάσιος Σκορδέλης, ο επίτιμος πρόεδρος του Ελληνισμού Νικηφόρος Καλογεράς, κι ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης - ένας από τους βασικούς αρθρογράφους της Ανάπλασης και αντιπρόεδρος της ως το 1894.**(22)** Στόχος της Ανάπλασης, που ιδρύεται το 1886 και η δραστηριότητά της συνεχίζεται και στον εικοστό αιώνα, είναι “η ανάπλασις και διοργάνωσις της κοινωνίας” με βάση τον χριστιανισμό “εξυπηρετούμενο υπό των επιστημών και των τεχνών”. Πρόκειται για έναν χριστιανισμό εκκοσμικευμένο, που μεταφράζεται στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο ως ηθικότητα - και κυρίως ως ηθικοποίηση. Η Ανάπλασις θεωρεί καθήκον της να αντικρούσει το ρεύμα του υλισμού, το οποίο θεωρείται ότι απειλεί με διάλυση το κοινωνικό σώμα, καθώς υπονομεύει τον θεμελιώδη συνεκτικό του ιστό: το θρησκευτικό αίσθημα. Το ζητούμενο είναι “να είναι η κοινωνία πάσα μία οικογένεια”, και απαραίτητη για αυτό είναι η θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση του λαού από έναν αναδιοργανωμένο κατώτερο κλήρο και ιεροκήρυκες. Η απόκρουση των κοινωνιστικών ρευμάτων είναι μια από τις προτεραιότητές τους: στο σοσιαλισμό και στις “απειλές κατά της δημοσίας τάξεως” η Ανάπλασις αντιπαραθέτει την “καθολικωτέραν διάδοσιν αγαθοεργών αρχών και αισθημάτων” έτσι ώστε, χωρίς την παρέμβαση του κράτους και χωρίς να διαταραχθεί η “φυσική κατάστασις της κοινωνικής ανισότητος”, φιλάνθρωποι εργοδότες να ικανοποιούν οικειοθελώς κάποια αιτήματα των εργατών τους - η κυριακάτικη αργία είναι ένα καλό παράδειγμα.

Είναι ενδιαφέρον το ότι η πορεία της Ανάπλασης παρουσιάζει κάποια παράλληλα με αυτήν του Ελληνισμού. Σε στενή σχέση με το κράτος και την εκκλησία, απευθύνεται στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, όμως από το 1895 επιδιώκεται το περιοδικό να γίνει “λαϊκότερο”, και εκδίδεται πιο συχνά. Το 1896-9 ιδρύονται τμήματα, αρκετά μαζικά, στην περιφέρεια, κι ο Μιχ. Γαλανός περιοδεύει στις ταραγμένες σταφιδοπαραγωγές επαρχίες, κηρύσσοντας τη δυνατότητα του χριστιανισμού να λύσει το κοινωνικό πρόβλημα και δεχόμενος την ανάγκη κάποιας μείωσης της αρχής της ιδιοκτησίας, με αναφορές στην αδελφοσύνη των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων. Εισάγονται ιδέες τολστοϊκού “σοσιαλισμού” και συνεργατισμού, ενώ κι η έννοια του έθνους φαίνεται να γίνεται πιο κεντρική στο λόγο τους. **(23)** Λίγο πριν το Γουδί τονίζεται ότι πρέπει “το κράτος μας να γίνει πραγματικόν”, και χαιρετίζουν το κίνημα “διότι εις αυτό διαβλέπει <η Ανάπλασις> πνοήν φωνήν και χείρα Θεού”. Την μεγάλη ιστορική αποστολή του ελληνισμού “ ανέκοπτε μακροχρόνιος κοινοβουλευτισμός, ανάξιος ... του ονόματός του”, όμως “η

Ελλάς γρόνθον μόνον του λοιπού θα έχη δια τους σαβανωτάς της”.(24) Ο Γαλανός θα υποστηρίξει ενεργά τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο (25) και θα συμμετάσχει στο ΔΣ της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων (26), ενώ θα εκλεγεί βουλευτής Αττικοβοιωτίας και στις δύο εκλογές του 1910, στις πρώτες ως υποψήφιος του εμπορικού συλλόγου Αθήνας και στις δεύτερες στον επίσημο βενιζελικό συνδυασμό. (27)

Οποσδήποτε για μια ουσιαστική σύγκριση με τον Ελληνισμό απαιτείται πιο συστηματική μελέτη της Ανάπλασης στην πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα. Μπορούμε όμως να κρατήσουμε δύο πράγματα. Αφενός την αλλαγή της απεύθυνσης, την αναζήτηση ενός ευρύτερου και λαϊκότερου ακροατηρίου και την μαζικοποίηση, σε περιόδους όξυνσης των κοινωνικών εντάσεων, με στόχο, ρητό ή όχι, να αποτρέψουν μια περαιτέρω αμφισβήτηση του κοινωνικού καθεστώτος και, ενσωματώνοντας κάποια αιτήματα, να διοχετεύσουν τη ριζοσπαστική δυναμική που αναπτύσσεται προς τις δικές τους επιδιώξεις. Αφετέρου την “πολιτικοποίηση” της δράσης και του λόγου τους: ξεκινούν ως συλλογικότητες “των ανεπτυγμένων τάξεων” που παρά τη διαπλοκή τους με το κράτος δρουν άμεσα στο κοινωνικό πεδίο με στόχο την “ηθικοποίηση”, με τις δικές τους δυνάμεις, των κατώτερων στρωμάτων και την παγίωση μιας ιδεολογικής και κοινωνικής ηγεμονίας σε αυτά, για να προσανατολιστούν σταδιακά στην επίτευξη της ηγεμονίας μέσα από την παρέμβαση του κράτους, το οποίο όμως πρώτα πρέπει να αλλάξει. Πρόκειται για μια γενικότερη άνοδο του κρατισμού, η οποία συμβαδίζει και με αυταρχικές τάσεις, σε μια εποχή που το πολιτικό σύστημα κλονίζεται. Το Γουδί θα προσφέρει την ευκαιρία για μια άμεση πολιτική παρέμβαση.

Έτσι, για να ξαναγυρίσουμε στον Ελληνισμό, αυτός αφενός μαζικοποιείται και αποκτά τμήματα και στην επαρχία, κάτι που δεν προβλεπόταν από το καταστατικό του 1892, αφετέρου αναπτύσσει έναν πολιτικό λόγο. Στην αρχή γενικόλογος, για την ανάγκη εύρυθμης λειτουργίας του κράτους, οργάνωσης αξιόλογου στρατού κλπ, για να γίνει στη συνέχεια πιο συγκεκριμένος: καταγγέλλουν το πολιτικό σύστημα, τα κόμματα, τον κοινοβουλευτισμό και την πολιτική ολιγαρχία ως υπαίτιους της ανικανότητας του ελληνικού κράτους να πραγματοποιήσει το “εθνικόν πρόγραμμα” της απελευθέρωσης του υπόδουλου ελληνισμού, και προτείνουν ένα πρόγραμμα εξόδου από την “κρίσιν, ην από τινος χρόνου διέρχεται ο Ελληνισμός, ελεύθερος και αλύτρωτος”. Το πρόγραμμα αυτό, συνοπτικά, συνίσταται στην “διάκριση των εξουσιών”, δηλαδή στον περιορισμό της “κοινοβουλευτικής παμβασιλείας” και στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία έχει

καταντήσει “ευτελεστάτη θεραπεινίς της κοινοβουλευτικής πλειονοψηφίας” στην ενεργότερη παρέμβαση του βασιλιά και στην εποπτεία και έλεγχο από το λαό των βουλευτών που τον αντιπροσωπεύουν στην ανόρθωση της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της εκπαίδευσης και της δημόσιας ασφάλειας, και σε “αξιοπρεπή μεταρρύθμισιν των κατά την Εκκλησίαν” στην άμεση ενίσχυση του στρατού και του ναυτικού, σε μια εξωτερική πολιτική που θα διεκδικεί αποτελεσματικά τα “εθνικά δίκαια” στην οικονομική παρέμβαση του κράτους, στη δίκαιη κατανομή των φόρων και την ελάφρυνση “των απόρων τάξεων”, στη “μέριμνα υπέρ της εργατικής τάξεως” **(28)** Για να επιτευχθούν όλα αυτά, ζητούν το 1905 την “υπέρ της τάξεως και της ευνομίας εξέγερσιν του ελληνικού λαού”, και το 1909 την σύγκληση συντακτικής συνέλευσης “προς καταστροφήν της λυμαινομένης την ελληνικήν πολιτείαν κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας” **(29)**.

Πριν όμως προχωρήσουμε σε μια πιο αναλυτική εξέταση της ιδεολογίας του Ελληνισμού και στην ένταξή της στα συμφραζόμενα της εποχής, ας δούμε πιο λεπτομερώς τη δράση του και κάποια στοιχεία που προσδιορίζουν τη φυσιογνωμία του: την κοινωνική σύνθεση των μελών του και τις πολιτικές τους προτιμήσεις, τις σχέσεις του Ελληνισμού με το κεφάλαιο, την οργανωτική συγκρότηση της Εταιρείας, και μία σύντομη επισκόπηση των θέσεων της για την εξωτερική πολιτική.

Ένα χρονικό

Μπορεί κανείς να διακρίνει στον Ελληνισμό τέσσερις φάσεις ως το 1910, χωρίς βέβαια αυτές να διαχωρίζονται απόλυτα μεταξύ τους.

A Η πρώτη περιλαμβάνει τα χρόνια πριν την έκδοση του περιοδικού, από το 1892 ως το 1897, για τα οποία έχουμε και τις λιγότερες πληροφορίες. Το 1894 οργανώνουν διαδήλωση κατά των βουλγαρικών βερατίων στη Μακεδονία, στην οποία συμμετέχουν και οι συντεχνίες και μαζεύονται 8-10.000 άνθρωποι. Κεντρικός ομιλητής είναι ο Καζάζης, μίλησαν όμως κι ο Κ.Δούνης, ο Β.Ψιλάκης κι ο τότε

πρόεδρος της Εταιρείας Ι. Θεοφιλάτος. **(30)** Ακολουθεί νέο συλλαλητήριο για το Μακεδονία το 1895, με ομιλητή τον Καζάζη και τη συμμετοχή φοιτητών αλλά και “των επιλέκτων της πρωτεύουσας λόγω πολιτικής υπεροχής, επιστήμης και πλούτου” **(31)**. Υπάρχει μια ασάφεια σχετικά με τη θέση του Καζάζη και το πότε ακριβώς γίνεται πρόεδρος της Εταιρείας, καθώς οι ίδιοι αναφέρονται πότε στο 1894 και πότε στο 1897 **(32)**: η ασάφεια αυτή προφανώς οφείλεται στην αποσιώπηση της “αποστασίας” του Καζάζη, ο οποίος έγινε για ένα διάστημα μέλος της Εθνικής Εταιρείας, αποχώρησε όμως και σύμφωνα με τον Καρολίδη “κατήγγειλεν αυτήν ευθαρσώς εις την Κυβέρνησιν” Δηλιγιάννη συμβουλευόντάς τον “να ενεργήση εναντίον αυτής πάση δυνάμει”**(33)**.

Οι σχέσεις του Ελληνισμού με την Εθνική Εταιρεία ήταν ανταγωνιστικές. Σίγουρα σ’ αυτό θα συνέβαλε ο ανταγωνισμός για την προσέλκυση μελών, εισφορών από τους ομογενείς κλπ, βασικά όμως οφείλεται στο ότι ο Ελληνισμός παίζει το ρόλο του μετριοπαθούς αντίβαρου στη φιλοπόλεμη Εθνική Εταιρεία: ρόλο ιδιαίτερα εμφανή στους πρώτους μήνες του 1897, όταν επιτυγχάνει να ματαιώσει δυο φορές ένοπλη διαδήλωση υπέρ του πολέμου που επεδίωκε η Εθνική Εταιρεία, τη μία πείθοντας τα διάφορα σωματεία και συντεχνίες να μη συμμετάσχουν και την άλλη αλλάζοντας το περιεχόμενο της κινητοποίησης σε έκφραση ευγνωμοσύνης προς την κοινή γνώμη της Ευρώπης για το ενδιαφέρον της. **(34)** . Η αντίθεσή τους στον πόλεμο, βέβαια, δεν σήμαινε και αποχή από την εθνική έξαρση του 1896-7 (αλλιώς δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν και αντίβαρο): σύμφωνα με τον Ασπρέα στέλνουν όπλα και μικρά αντάρτικα σώματα στη Μακεδονία πριν την Εθνική Εταιρεία, στέλνουν εθελοντικό σώμα φοιτητών να πολεμήσει στην επαναστατημένη Κρήτη, ενώ συναντάμε τον Καζάζη και τον Π. Πατρίκιο στην επιτροπή που ανέλαβε να επιδώσει το ψήφισμα της τεράστιας διαδήλωσης που ακολούθησε την πρώτη νίκη των ελληνικών δυνάμεων στην Κρήτη στις 7 Φεβρουαρίου 1897. Δεν πρόκειται όμως για ενέργειες που αντιβαίνουν στην επίσημη κρατική πολιτική: η φοιτητική φάλαγγα αναχωρεί μία μέρα μετά την αποστολή ελληνικού στρατού στην Κρήτη, ενώ τα αντάρτικα σώματα στη Μακεδονία αποσκοπούσαν “ουχί εις την εξέγερσιν της Μακεδονίας κατά των Τούρκων”, όπως αυτά που στέλνει η Εθνική Εταιρεία, “αλλ’ εις την άμυναν του Μακεδονικού Ελληνισμού” κατά των Βουλγάρων. **(35)** Σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη, ο Ελληνισμός συνέπραττε με την ελληνική κυβέρνηση, η οποία δεν χρειάστηκε έτσι να δημιουργήσει μια νέα, ελεγχόμενη από αυτήν, εταιρεία, όπως σχεδίαζε.**(36)**

Ο Ελληνισμός, λοιπόν, διαχειριζόταν τη δυναμική της εθνικής ιδεολογίας “με επιφύλαξιν, με σκοπόν, με λογικήν, με γνώσιν τελείαν των πραγμάτων και των περιστάσεων”(37), προσπαθούσε να συγκρατήσει την εθνικιστική υπερδιέγερση σε επίπεδα που δεν θα επέβαλαν πόλεμο. Στο ερώτημα γιατί το έκανε αυτό, δεν μπορούμε να απαντήσουμε εύκολα χωρίς περισσότερα στοιχεία. Οπωσδήποτε δεν θα οφειλόταν σε συμπάθεια για το δηλιγιαννικό κόμμα που είχε την εξουσία, και μάλλον ούτε σε κάποια διαφορετική ταξική σύνθεση του Ελληνισμού σε σχέση με την Εθνική Εταιρεία (38). Θα μπορούσε να αποδεχτεί κανείς την εικόνα που έχουν οι ίδιοι για τον εαυτό τους: ότι έχουν αίσθηση της πραγματικότητας, και επομένως δεν είχαν αυταπάτες για την έκβαση του πολέμου του 1897 ότι η εθνική τους δράση είναι έλλογη, “δράσις ουχί θερμοκεφάλου πατριώτου, αλλά ηρέμου και λελογισμένου σκαπανέως της εθνικής ιδέας”(39). Θα είχε ίσως ενδιαφέρον η σύγκριση με την εφημερίδα Ακρόπολη, η οποία κράτησε επιφυλακτική στάση απέναντι στην Εθνική Εταιρεία και στις φιλοπόλεμες διαδηλώσεις (40). Μια παράμετρος που μπορεί να έχει μεγάλη σημασία είναι το είδος και ο βαθμός των σχέσεών τους με το βασιλιά, ο οποίος αναγκάστηκε να υποχωρήσει από την αντίθεσή του στον πόλεμο μόνο όταν έγινε φανερό ότι διαφορετικά θα απειλούνταν ο θρόνος του. (41) Το τελευταίο θα μπορούσε να συσχετιστεί και με τον δηλωμένο προσανατολισμό του Ελληνισμού στην αγγλική πολιτική, η οποία ήταν αρνητική απέναντι στο ενδεχόμενο προσάρτησης της Κρήτης στην Ελλάδα και πολέμου της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. (42) Τέλος, το κλειδί ίσως να βρίσκεται στην ιεράρχηση ως κατεξοχήν εχθρού του Βούλγαρου και όχι του Τούρκου, και στις επιλογές που συνεπάγεται αυτή η στάση. Σύμφωνα με τον Χατζηγιαννάκογλου, το Αγγλαρμενικό Κομιτάτο πρότεινε το 1895 συνεργασία και χρηματοδότηση του Ελληνισμού, “ην όμως αυτός απέρριψεν, υποδείξας ότι βάσις του προγράμματος αυτού είναι προπαντός αγαθή συμβίωσις Τούρκων και Ελλήνων” (43).

B Η δεύτερη φάση που μπορούμε να διακρίνουμε περιλαμβάνει τα χρόνια από το 1898 ως το 1902. Η έκδοση του περιοδικού αποτελεί αναμφισβήτητο τομή για τη δράση της εταιρείας, καθώς κατοχυρώνει τη μόνιμη παρουσίας της και αποκτά ένα βήμα για την προπαγάνδισή των απόψεών της. Η μεγαλύτερη έμφαση στις ιδεολογικές επεξεργασίες, στην “εθνική κατήχηση”, φαίνεται και από την παράλληλη αύξηση των αυτοτελών εκδόσεων του Ελληνισμού. Ζητούμενο είναι “να αντιπαρέλθωμεν την υφισταμένην κρίσιν” και να αναλάβουμε μετά μείζονος σθένους την εθνικήν εργασίαν” (44). Ο Καζάζης βγάζει τους “Δέκα λόγους προς την ελληνική

νεότητα”, όπου υπερασπίζεται τα εθνικά ιδεώδη απέναντι στη “νόσο της απογοητεύσεως” και στον κίνδυνο του εκφυλισμού, και μεταξύ άλλων προτείνει τον “εξελληνισμό του έθνους”(45). Η ύλη του περιοδικού αποτελείται κυρίως από αναλύσεις για θέματα εξωτερικής πολιτικής, πληροφόρηση για την κατάσταση των ομογενών και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, εθνολογικές και στατιστικές μελέτες που θεμελιώνουν τις ελληνικές διεκδικήσεις, και συγκριτικά με τα επόμενα χρόνια υπάρχουν περισσότερα κείμενα που αφορούν γενικά την ιδέα του έθνους, τη φιλοπατρία κλπ. Υπάρχουν επίσης πολλά άρθρα που αφορούν εκκλησιαστικά ζητήματα, από εθνική πάντα σκοπιά (46), ενώ το 1900-1 ιδρύουν το «Δηνάριον της Ορθοδοξίας», «εθνικοθρησκευτικόν ταμείον» για την ενίσχυση της Ορθοδοξίας και ιδίως του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων του οποίου απειλείται η άλωση από τον πανσλαβισμό.(47) Στις δραστηριότητες του Ελληνισμού αυτής της περιόδου πρέπει να προσθέσουμε και το μνημόσυνο που διοργανώνει το 1900 για τους «υπέρ της ευνομίας και του πολιτισμού πεσόντας Άγγλους» στον πόλεμο με τους Μπόερς (48).

Στα χρόνια αυτά σημειώνεται και κάποια οργανωτική ανάπτυξη του Ελληνισμού, με νέα τμήματα να ιδρύονται στην επαρχία και στις παροικίες. Είναι ενδιαφέρον να δούμε τη διαδικασία με την οποία ιδρύονται 8 νέα τμήματα στην Πελοπόννησο και τη Ζάκυνθο το 1901: ο Καζάζης επισκέπτεται την πόλη, και μέσω του δημάρχου καλεί «τα έγκριτα μέλη» της τοπικής κοινωνίας και τους εκθέτει τους σκοπούς της Εταιρείας: κήρυγμα των εθνικών ιδεωδών και εθνική εργασία προς απόκρουση των κινδύνων που απειλούν τον υπόδουλο ελληνισμό. (49) Κατά κανόνα έχει προηγηθεί κάποια προετοιμασία, η συνεργασία όμως με τις τοπικές αρχές είναι χαρακτηριστική για το ημιεπίσημο προφίλ που διατηρεί ο Ελληνισμός. Το 1898 και το 1900, άλλωστε, εγκύκλιοι των υπουργών Δικαιοσύνης, Παιδείας και Εσωτερικών συστήνουν την εγγραφή συνδρομητών και την ανάγνωση των εκδόσεων της Εταιρείας στους στρατώνες, στα σχολεία και στους δημόσιους υπάλληλους, ενώ αντίστοιχες πρωτοβουλίες θα πάρουν και υπουργοί της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας. (50)

Γ Στα 1903-5 «η Εταιρεία ημών απετέλεσεν άλματα προόδου και εξήρθη εις ηθικόν ύψος τοιούτον, ώστε να μη υπολείπεται ουδενός ελληνικού σωματείου» (51) Τομή υπήρξε το ταξίδι του Καζάζη στην Ευρώπη το 1903, όπου είχε πλήθος επαφών και έδωσε συνεντεύξεις προπαγανδίζοντας την ελληνικότητα της Μακεδονίας, καταγγέλλοντας τη «ληστρική επιδρομή του Ίλιντεν» και τους Βούλγαρους, οι οποίοι είχαν κερδίσει τη συμπάθεια της φιλελεύθερης κοινής γνώμης. Ανάλογα ταξίδια είχε

κάνει και τα δύο προηγούμενα χρόνια, όμως το 1903 η εμβέλειά του πολλαπλασιάστηκε χάρη στην πρυτανική του ιδιότητα, την οποία και εκμεταλλεύτηκε όσο μπορούσε. Ο «θόρυβος που έκαμνε περί το όνομά του» καθιέρωσε τον Ελληνισμό ως «το εθνικώτατον των ελληνικών σωματείων», και μετέβαλε τον ίδιο από «σεβαστό και σοφό πρόεδρο» της Εταιρείας σε «μεγάλο πατριώτη και εθνικό απόστολο» και Τυρταίο». **(52)** Όταν επιστρέφει από την Ευρώπη του γίνεται ενθουσιώδης υποδοχή από φοιτητές, συντεχνίες και σωματεία, οι δρόμοι της Αθήνας σημαιοστολίζονται από τον Δήμο, προς τιμήν του δίνονται διάφορα γεύματα, στις ομιλίες του παρευρίσκονται η πολιτική ηγεσία και πλήθος επίσημοι. **(53)** Ο Καζάζης θα επαναλάβει τη «σταυροφορία» του και τα επόμενα χρόνια, συμμετέχοντας και στη διεθνή κοινοβουλευτική διάσκεψη του Λονδίνου για το Ανατολικό ζήτημα το 1904, και θα επιτύχει την ίδρυση γαλλικού φιλελληνικού συνδέσμου και την έκδοση στα γαλλικά και στα γερμανικά προπαγανδιστικών περιοδικών αντίστοιχων του «Ελληνισμού». **(54)** Στο επίκεντρο της δραστηριότητας του Ελληνισμού βρίσκεται το Μακεδονικό ζήτημα, ήδη από το τέλος του 1902: αυτό έχουν ως αντικείμενο το πλήθος των ομιλιών του Καζάζη, τα βιβλία που εκδίδονται, το μεγαλύτερο μέρος της ύλης του περιοδικού, από το οποίο σχεδόν εξαφανίζονται τα κείμενα που αφορούν θρησκευτικά ή εκκλησιαστικά ζητήματα. Ωστόσο δεν προκύπτει από πουθενά άμεση εμπλοκή της Εταιρείας στο οργανωτικό ή το στρατιωτικό σκέλος του Μακεδονικού Αγώνα, αγωνιστική περγαμηνή που αν υπήρχε σίγουρα θα την επικαλούνταν αργότερα στους απολογισμούς της δράσης τους: άλλωστε το Μακεδονικό Κομιτάτο αποτελούνταν από παλιά μέλη της ανταγωνίστριας Εθνικής Εταιρείας. Πάντως διατηρούσαν επαφές με διάφορους παράγοντες του ελληνισμού στη Μακεδονία και την Ήπειρο, και με κάποιους από τους συλλόγους Μακεδόνων στην Ελλάδα, ενώ μεμονωμένα μέλη συμμετέχουν ενεργά στον Μακεδονικό Αγώνα: υπάρχουν επίσης ενδείξεις για επικουρικό ρόλο της Εταιρείας στη συγκέντρωση χρημάτων. **(55)**

Η απήχηση που έχουν οι ενέργειες του Ελληνισμού ανοίγουν στους κύκλους που συσπειρώνει το δρόμο για μια πιο άμεση πολιτική παρέμβαση, καθώς συνειδητοποιούν ότι είναι σε θέση να αποκτήσουν μαζικό λαϊκό ακροατήριο. Οι σελίδες του περιοδικού αυξάνονται από το 1903, ενώ τον Απρίλιο του 1904 αποφασίζεται η ίδρυση φοιτητικού τμήματος. Οι τόνοι ανεβαίνουν, στο στόχαστρο μπαίνουν «αι συνθήκαι, υφ' ας διατελεί το ελεύθερον κράτος», «η αδράνεια ... προάγγελος της σήψεως, της αποσυνθέσεως, της καταστροφής», «οι μόνην αποστολήν εαυτών φρονούντες το ροκάνισμα των κοκκάλων του κατίσχνου

προϋπολογισμού του ταλαιπώρου ελληνικού κράτους». **(56)** Τον Ιανουάριο του 1904 κηρύσσεται «Η Πατρίς εν Κινδύνω», ενώ τον Μάιο, απευθύνοντας έκκληση για την οργάνωση στρατού, μιλούν για συναλλαγή που παραλύει το κράτος: η Βουλή «προσβεβλημένη απηγόρευσε την ανάγνωσιν της εκκλήσεως». **(57)** Υπάρχει μια ριζοσπαστικοποίηση, σε αντίθεση με τον ημικρατικό χαρακτήρα που είχε ο Ελληνισμός ως τότε. **(58)** Η καταστροφολογία εντείνεται και ο λόγος του Ελληνισμού αποκτά αιχμές κατά του πολιτεύματος: το «δημοκρατικώτατο» σύνταγμα δεν είναι «γνήσιον προϊόν της ενεστώσης πολιτικής συνειδήσεως του ελληνικού λαού», η καθολική (ανδρική) ψηφοφορία «προϋποθέτει λαόν κεκτημένον πολιτικήν αρτιότητα ... ήτις εν Ελλάδι δεν υφίσταται», λείπει μια δεύτερη Βουλή η οποία θα περιορίζει «τας υπερβασίας των εκλογικών επιρροών και αξιώσεων», «η σύγχρονος πολιτική Ελλάς» παρουσιάζει «την δυσάρεστον όψιν Κοινοβουλευτισμού εν τη θλιβερωτάτη αυτού εκφάνσει». **(59)** Τον Φεβρουάριο του 1905 ο Ελληνισμός αντιπαραθέτει τον εθνικό αγώνα στον «βόρβορον των κομματικών και εκλογικών οργίων» **(60)**, ενώ όταν δολοφονείται ο Δηλιγιάννης επισημαίνει ότι «η πολιτειακή έκλυσις έφθασεν εις το άκρον» και καλεί στην «υπέρ της τάξεως και της ευνομίας εξέγερσιν του ελληνικού λαού» **(61)**. Αποφασίζεται, τέλος, η έκδοση «εβδομαδιαίας εθνικής εφημερίδος», με την προοπτική αυτή να μεταβληθεί σε καθημερινή. **(62)**

Δ Αν διαχωρίζουμε αυτή τη φάση από την προηγούμενη, είναι επειδή με την έκδοση της εφημερίδας «Ελληνισμός» το Νοέμβριο του 1905 ο πολιτικός λόγος γίνεται σταθερός και μόνιμος, παρότι κύριο αντικείμενο της αρθρογραφίας της παραμένουν τα εθνικά. Δημιουργείται ένας καταμερισμός στην ύλη που περιλαμβάνουν τα δύο, πλέον, έντυπα: στο περιοδικό πληθαίνουν οι μεταφράσεις, η δημοσίευση ντοκουμέντων, η ιστορικών μελετών ή και λογοτεχνικών κειμένων. Οι αναφορές στις δραστηριότητες της Εταιρείας περιορίζονται, τα σχόλια για εσωτερικά ζητήματα εκλείπουν, γενικά η ύλη σπάνια είναι επίκαιρη: το περιοδικό έχει γίνει πολύ ουδέτερο, όλες οι αιχμές μετατοπίζονται στην εφημερίδα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η εφημερίδα φέρεται ως όργανο του «Συνδέσμου υπέρ Ανορθώσεως του Καθεστώτος» και όχι της Εταιρείας Ελληνισμός, πρακτικά όμως δεν υπάρχει σημαντική διαφορά: ο Καζάζης αναφέρεται σ' αυτήν το 1928 ως «το εβδομαδιαίο δημοσιογραφικό όργανο της Εταιρείας». **(63)**

«Κύριος σκοπός» της εφημερίδας «έσται η ενίσχυσις του εθνικού φρονήματος, η υπεράσπισις των εθνικών δικαίων και συμφερόντων και η βελτίωσις της εσωτερικής καταστάσεως του ελληνικού κράτους». **(64)** Σ' αυτήν δημοσιεύει ο

Καζάζης σε συνέχειες από το 1905 ως το 1909 την «Χρεωκοπία του κοινοβουλευτισμού εν Ελλάδι» (65), το σημαντικό όμως είναι ότι με την εφημερίδα ο αντικοινοβουλευτικός λόγος ξεφεύγει από τη θεωρητική κριτική και γειώνεται στην καθημερινότητα. Παρακολουθούνται και σχολιάζονται οι εργασίες της Βουλής, τα διάφορα συλλαλητήρια, ζητήματα όπως το αγροτικό της Θεσσαλίας, το σταφιδικό, τα φορολογικά νομοσχέδια αλλά και «τα αίσχη των Γερμανών φιλομοφύλων» και γενικά πολλά από τα γεγονότα που συνθέτουν την επικαιρότητα. Συνήθως το κύριο άρθρο της αφορά τα εθνικά ή την οργάνωση του στρατού και συχνά καταλήγει σε κριτική για το κράτος και τον τρόπο που χειρίζεται το θέμα. Τουλάχιστον μία σελίδα από τις τέσσερις αφιερώνεται σε ανταποκρίσεις από τον «έξω Ελληνισμό» και ειδήσεις για τις εξελίξεις στα αντίπαλα κράτη της Βαλκανικής και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Τα φώτα της δημοσιότητας πέφτουν λιγότερο από πριν στον Ελληνισμό, καθώς πια δεν είναι «μόνον ο Καζάζης και περί αυτόν» που εργάζονται για τη Μακεδονία (66), πάντως η οργανωτική ανάπτυξη του Ελληνισμού συνεχίζεται: το 1906 έχει πια 20 τμήματα στην επαρχία.(67) Στις μεγάλες διαδηλώσεις του 1906-7 για τη Μακεδονία δεν έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, πάντως σε κάποιες από αυτές ένας από τους κεντρικούς ομιλητές είναι ο Παύλος Καρολίδης, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνισμού παλιότερα και αργότερα, ο οποίος στα συγκεκριμένα χρόνια έχει μια ασαφή σχέση μ' αυτόν. (68) Οργανώνουν επίσης οι ίδιοι συλλαλητήρια –σε συνεργασία και με άλλες ομάδες- το 1906: μετά το μνημόσυνο των φοιτητών που σκοτώθηκαν στον Μακεδονικό Αγώνα, για το Ηπειρωτικό, ενάντια στη Ρουμανία που απέλασε μέλη της Εταιρείας και περίπου διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις της με την Ελλάδα. (69) Ο Καζάζης δίνει ομιλίες όποτε επιστρέφει από την Ευρώπη, και στις αρχές του 1906 περιοδεύει στην Πελοπόννησο (70), ενώ το καλοκαίρι του 1906 ο Ελληνισμός καλεί διάφορα σωματεία Μακεδόνων, Ηπειρωτών και άλλων αλύτρωτων σε «Εθνική Συνδιάσκεψη», όπου συζητήθηκαν «οι ανάγκες του ελληνισμού και τα μέσα θεραπείας τους», και καθορίστηκε ως απόλυτη προτεραιότητα η οργάνωση ισχυρού στρατού. (71)

Το 1908-9 κυριαρχούν αφενός το ζήτημα της επανάστασης των Νεότουρκων και της στάσης που πρέπει να κρατηθεί απέναντί τους, και αφετέρου το κλίμα που οδήγησε στο Γουδί, ο λαϊκός αναβρασμός και ο ξεσηκωμός των συντεχνιών ενάντια στα φορολογικά νομοσχέδια του Γούναρη. Ο Ελληνισμός θα υποστηρίξει την «εξέγερσιν της λαϊκής συνειδήσεως» (72), και τα άρθρα της εφημερίδας θα

αποκτήσουν μεγαλύτερη βιαιότητα. Αναζητείται «ο Παράκλητος ο κρατών την σημαίαν της τιμωρίας και σωτηρίας», και παράλληλα ο Καζάζης μετέχει στις συνεννοήσεις με τους υπαξιωματικούς που προετοίμασαν το κίνημα στο Γουδί .(73)

Ο Ελληνισμός θα επικροτήσει το κίνημα και θα πρωταγωνιστήσει, όπως θα δούμε, στη συγκρότηση της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων, θα εμπλακεί στην ευρύτερη «λαϊκή κίνηση» και τον Αύγουστο του 1910 θα εκλεγούν 5-6 πρώην και νυν μέλη του στην πρώτη Αναθεωρητική Βουλή, και άλλα τόσα στη δεύτερη. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι όλη αυτή η δραστηριότητα δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στο περιοδικό, και θα έπρεπε να διαβάσει κανείς αρκετά τεύχη του για να πληροφορηθεί ότι έγινε κίνημα των αξιωματικών. Το περιοδικό φτωχαίνει κι άλλο, και οι συγγραφείς των άρθρων του περιορίζονται σε 4-5. Πρόκειται για επιλογή να κρατηθεί το περιοδικό μακριά από τις πολιτικές συγκρούσεις, αφιερωμένο αποκλειστικά στους υψηλούς εθνικούς του στόχους; Το σίγουρο είναι ότι τα μέλη της Εταιρείας έχουν αρχίσει να ακολουθούν αποκλίνουσες πολιτικές διαδρομές, και μπορούμε να εικάσουμε την απομαζικοποίησή της μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία. Ένδειξη αποτελούν τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο Ελληνισμός: από τον Μάρτιο του 1910 απειλεί με διαπόμπευση τους συνδρομητές του περιοδικού που δεν πλήρωσαν εγκαίρως τις οφειλές τους, και τον Ιούλιο του 1913 τα γραφεία του ξενοικιάζονται και ως διεύθυνση αναφέρεται το σπίτι του Καζάζη. Η εφημερίδα θα εκδίδεται ως και το 1912, ενώ το τελευταίο τεύχος του περιοδικού θα βγει το καλοκαίρι του 1914. (74)

Κοινωνική και πολιτική φυσιογνωμία

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση της Εταιρείας, η εικόνα που οι ίδιοι προβάλλουν ότι «απαρτίζεται από μερίδα τινα των ανωτέρων και μέσων βαθμίδων της ελληνικής κοινωνίας» (75) φαίνεται ότι ισχύει, τουλάχιστον πριν τη μαζικοποίησή της από το 1903 κ.ε.: σ' αυτές τις «βαθμίδες» απευθύνονται, και είναι πολύ χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη το ποιοι πλαισιώνουν τα νέα τμήματα της επαρχίας που ιδρύονται το 1901· «οι τα πρώτα φέροντας εν τοις γράμμασι και τω εμπορίω εν τη κοινωνία των Πατρών», στην Καλαμάτα «οι εγκριτότεροι» πολίτες,

«άπασα σχεδόν η παρ' ημίν επιστημονική και εμπορική αριστοκρατία», στην Τρίπολη «εκ των εκλεκτοτέρων της κοινωνίας μας μελών», στη Ζάκυνθο «πολλοί εκ των παρ' ημίν επιστημόνων, λογίων, εμπόρων και κτηματιών». (76) Τονίζεται συχνά επίσης η παρουσία στο κοινό των εκδηλώσεών τους «των καλλειτέρων τάξεων» και «πλείστων εκλεκτών της κοινωνίας μελών» (77), ενώ ο Καζάζης ως σημείο αναφοράς έχει τις «ανεπτυγμένες τάξεις» (78). Να παρατηρήσουμε εδώ ότι ο χαρακτήρας του περιοδικού που εκδίδουν προσιδιάζει στις τελευταίες: σοβαρό, με πληροφόρηση και απόψεις για την εξωτερική πολιτική, μεταφράσεις από τον ξένο τύπο, προσεγμένη γλώσσα, κάποια άρθρα που θέλουν να είναι επιστημονικά, στατιστικές κλπ. Ενώ κι η εφημερίδα «Ελληνισμός» ήταν μάλλον ακριβή. (79)

Δεν έχει διασωθεί κάποιος κατάλογος μελών του Ελληνισμού, εντοπίστηκαν όμως τα επαγγέλματα 200 περίπου μελών του από αναφορές στο περιοδικό και την εφημερίδα ως το 1910. (80). Η εικόνα που σχηματίζεται δείχνει να επιβεβαιώνει τα ποιοτικά στοιχεία που είδαμε, ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται κυρίως για τα πιο εξέχοντα μέλη: γι' αυτούς που συμμετέχουν στα κατά καιρούς κεντρικά Διοικητικά Συμβούλια, που ηγούνται των τμημάτων της επαρχίας, που μιλάνε σε εκδηλώσεις της εταιρείας και γράφουν στα έντυπά της.. Εν πάση περιπτώσει, σχεδόν το σύνολο των μελών που ξέρουμε το επάγγελμά τους ανήκει στα μεσαία και ανώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας: στη χειρότερη περίπτωση είναι δάσκαλοι, τραπεζοϋπάλληλοι, κατώτεροι αξιωματικοί ή φοιτητές, κατηγορίες που υπο-αντιπροσωπεύονται στο δείγμα που συγκροτήθηκε, αλλά υποθέτουμε ότι ήταν πολύ περισσότεροι. (81)

Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει όσους στελεχώνουν τα υψηλότερα κλιμάκια του κρατικού μηχανισμού: δικαστικοί (αρκετοί αρεοπαγίτες), υψηλόβαθμοι αξιωματικοί, καθηγητές και υφηγητές του πανεπιστημίου, διπλωμάτες, τμηματάρχες υπουργείων, νομομηχανικοί και άλλοι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, ιερωμένοι (κυρίως μητροπολίτες) κλπ. Πρόκειται για την μεγαλύτερη ομάδα, με 55% των κατά καιρούς μελών του ΔΣ, ενώ στο σύνολο το ποσοστό πέφτει σε 33%. Μετά το 1902, ωστόσο, το ποσοστό τους στα ΔΣ μειώνεται ελαφρά και εκλείπουν οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι. Ο ημικρατικός χαρακτήρας του Ελληνισμού υποχωρεί, η συγκεκριμένη κατηγορία πάντως διατηρεί την κυριαρχική παρουσία της. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι λίγοι είναι οι κατώτεροι αξιωματικοί που εντοπίστηκαν: κυριαρχούν οι ανώτεροι, και μάλιστα αρκετοί από το

«αριστοκρατικό» Ναυτικό, από τζάκια (Μιαούληδες, Μποτσαραίοι), ενώ συναντάμε και μέλος του Γενικού Επιτελείου ή υπασπιστή του βασιλιά. **(82)**

Η δεύτερη περιλαμβάνει τους ελεύθερους επαγγελματίες, τα μορφωμένα μεσαία στρώματα που δεν εξαρτώνται από το κράτος ή άλλον εργοδότη: δικηγόροι, γιατροί, φαρμακοποιοί αλλά και ιδιοκτήτες – διευθυντές εφημερίδων και ιδιωτικών σχολείων. Αποτελεί το 22% των μελών των ΔΣ, όμως το ποσοστό τους αυξάνει στα ΔΣ της περιόδου 1902-1911 σε 27%. Αποτελούν το 42% του συνόλου, και το ποσοστό τους εκτινάσσεται στα μέλη της επαρχίας σε 60%: υπενθυμίζουμε ότι γνωρίζουμε κυρίως τα προεδρεία των επαρχιακών οργανώσεων. Γιατροί και δικηγόροι είναι οι προσωπικότητες κύρους της τοπικής κοινωνίας που θα ηγηθούν των τμημάτων του Ελληνισμού, χωρίς να λείπουν οι έμποροι και οι καθηγητές.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει έμπορους, βιομήχανους, ανώτερα στελέχη των τραπεζών και γενικά κεφαλαιούχους και όσους κινούνται στον χώρο των επιχειρήσεων. Αποτελεί τη μικρότερη ομάδα, με 18% των μελών των ΔΣ και ίδιο περίπου ποσοστό στο σύνολο, δεν είναι όμως καθόλου αμελητέα, αν λάβουμε υπόψη ότι οι επιχειρηματικοί κύκλοι δεν συνηθίζουν να μετέχουν άμεσα σε συλλογικές διαδικασίες που ξεφεύγουν από τις οικονομικές τους δραστηριότητες. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι η πιο «σιωπηλή» κατηγορία: δεν εκφέρουν σχεδόν καθόλου δημόσιο λόγο, προφορικό ή γραπτό. Θα μπορούσε έτσι κανείς να υποστηρίξει ότι δεν αποτελούν οργανικό κομμάτι της εταιρείας, αλλά η παρουσία τους περιορίζεται σε ένα συμβολικό επίπεδο, στην απόκτηση κύρους από τη συμμετοχή σ' ένα σύλλογο με πατριωτική δραστηριότητα – και αντιστρόφως, από τη σκοπιά του Ελληνισμού, απόκτηση κύρους από την παρουσία ανθρώπων με μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Από την άλλη φυσικά η σιωπή δε σημαίνει απαραίτητα κάτι, ούτε ξεφεύγει από τα πρότυπα συμπεριφοράς των επιχειρηματιών. Άλλωστε ο Ελληνισμός διέθετε άφθονους «χειριστές του λόγου»: οι δικηγόροι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, εκπαιδευτικοί, πανεπιστημιακοί και κληρικοί φτάνουν το 37% των μελών των ΔΣ και το 50% του συνόλου.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των γνωστών σε μας – δηλαδή κυρίως των ηγετικών και των πιο δραστήριων - μελών του Ελληνισμού ανήκει στην αστική τάξη, και όχι τόσο στο επιχειρηματικό κομμάτι της όσο σε αυτό που κατέχει και διαχειρίζεται το πολιτισμικό κεφάλαιο, στις μορφωμένες μεσαίες τάξεις, σ' αυτό που οι Γερμανοί αποκαλούν Bildungsbürger και οι Ιταλοί borghesia umanistica **(83)**. Θα πρέπει να επισημανθεί επίσης η

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ Ο «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ»

Σύνολο μελών που γνωρίζουμε το όνομά τους:	314
Σύνολο των μελών που γνωρίζουμε το επάγγελμα:	191
Σύνολο μελών που πέρασαν από τα ΔΣ 1892-1911:	72
Σύνολο μελών Αθήνας – Πειραιά (εδώ υπολογίζονται και των ΔΣ):	146
Σύνολο μελών επαρχίας:	127
Σύνολο μελών εκτός κράτους (παροικίες και Κρήτη βασικά):	40

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΔΣ	ΑΘΗΝ – ΠΕΙΡ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Καθηγητές Πανεπιστημίου	7	18	-	18
Δικαστικοί	4	5	1	6
Δικηγόροι	8	19	18	37
Γιατροί, Φαρμακοποιοί	3	5	13	18
Ανώτεροι τραπεζικοί	2	3	1	4
Κληρικοί	3	4	2	6
Στρατιωτικοί (ταγματάρχες και πάνω)	15	18	1	19
»» (»» και κάτω)	2	5	-	5
Ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι	6	9	1	10
Τραπεζίτες	1	2	-	2
Βιομήχανοι	1	2	2	4
Έμποροι	4	5	10	15
Κτηματίες	3	3	-	3
Δημοσιογράφοι, Λογοτέχνες, Ιδιοκτήτες εφημερίδων	2	8	3	11
Εκπαιδευτικοί, Σχολάρχες, Διευθυντές ιδιωτικών σχολείων	2	9	5	14
Δήμαρχοι, Βουλευτές, Υπουργοί	3	3	6	9
Κατώτεροι Τραπεζικοί και κρατικοί υπάλληλοι	-	5	-	5
Φοιτητές	-	2	-	2
Πλούσιοι (χωρίς σαφέστερο προσδιορισμό)	1	1	2	3
ΣΥΝΟΛΟ	67	126	65	191

η ουσιαστική απουσία κτηματιών από τον Ελληνισμό: και οι λίγοι που καταχωρούνται ως τέτοιοι επεκτείνονται και σε αστικές οικονομικές δραστηριότητες.

(84)

Όσον αφορά την πολιτική ταυτότητα των ηγετικών στελεχών του Ελληνισμού, μεγάλο μέρος τους, και μάλιστα δύο που διετέλεσαν πρόεδροι, ο Κρέμος και ο Καζάζης, προέρχεται από το παλιό τρικουπικό μπλοκ δυνάμεων ή και ακολουθούν τον, διάδοχο του Τρικούπη, Θεοτόκη.**(85)** Δε λείπουν βέβαια και διαφορετικές πολιτικές προτιμήσεις, είναι όμως σημαντικό το ότι το Δηλιγιαννικό μπλοκ σχεδόν απουσιάζει.**(86)** Ο Θεοτόκης αποσπά κάποια θετικά σχόλια από τις στήλες του «Ελληνισμού» **(87)**, για να κατακεραυνωθεί βέβαια το 1909 ως ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας και «παραίτιος τσοσούτων εθνικών και κοινωνικών συμφορών».**(88)** Η εξέλιξή τους στα χρόνια μετά το 1910 διαφέρει: ο Καζάζης και άλλοι θα γίνουν αντιβενιζελικοί, ενώ και η στάση του περιοδικού στους βαλκανικούς πολέμους θα είναι επιφυλακτική απέναντι στους χειρισμούς του Βενιζέλου και τη συμμαχία με τους Βουλγάρους. Αρκετοί όμως, πιθανώς περισσότεροι, θα είναι όσοι θ' ακολουθήσουν τον Βενιζέλο. **(89)**

Κάποια από τα μέλη του Ελληνισμού, ιδίως πριν το 1900, έχουν στενές σχέσεις με το παλάτι, ενώ άλλοι δεν κρύβουν τα φιλοβασιλικά τους αισθήματα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε και η αντίθετη τάση.**(90)** Το σημαντικότερο πάντως, κι αυτό που προσδιορίζει τελικά τη φυσιογνωμία του Ελληνισμού, είναι ότι βρίσκουμε τόσο τον Καζάζη, ο οποίος δίνει τον τόνο στην εταιρεία, όσο και τον Αν. Στούπη, τον Αρ. Θεοδωρίδη, τον Φρ. Βιρβίλη και άλλους, μεταξύ αυτών που στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα εξέφραζαν, σταθερά ή κατά καιρούς, αντιδημοκρατικές απόψεις και ήθελαν την αναθεώρηση του συντάγματος του 1864 σε μια τέτοια κατεύθυνση: που ζητούσαν τον περιορισμό της (ανδρικής) καθολικής ψηφοφορίας, την ενίσχυση των εξουσιών του βασιλιά και την ενεργότερη παρέμβασή του στην πολιτική, την δημιουργία Γερουσίας ή αντίστοιχου σώματος ως αντίρροπο στην εκλεγμένη από το λαό βουλή, και που γενικά χαρακτηρίζονταν από δυσπιστία έως φόβο απέναντι στο πλήθος και την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. **(91)**

Συμπληρώνοντας το προφίλ του Ελληνισμού, πρέπει να τονίσουμε ότι οι σχέσεις του με το κεφάλαιο δεν περιορίζονταν στη συμμετοχή μεμονωμένων κεφαλαιούχων στην εταιρεία. Τα έντυπά της στηρίζουν οικονομικά με διαφημίσεις και καταχωρίσεις σε μόνιμη βάση η Εθνική τράπεζα, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως και η Τράπεζα Αθηνών. **(92)** Η τελευταία εξάιρεται ως «ευεργετικόν δια τον

τόπον πιστωτικόν ίδρυμα», και κατά καιρούς δημοσιεύονται στην εφημερίδα ειδήσεις για τις δραστηριότητές της. **(93)** Αντίστοιχη είναι η μεταχείριση που επιφυλάσσεται στην Προνομιούχο Εταιρεία της Σταφίδας, συμφερόντων κυρίως της Τράπεζας Αθηνών, παρότι παράλληλα δημοσιεύονται και καταγγελίες εναντίον της από τον Θεοδωρίδη. **(94)** Στα έντυπα του Ελληνισμού δημοσιεύονται ακόμα διαφημίσεις των ασφαλιστικών εταιρειών «Η Ανατολή» και «Η Αμοιβαία», της Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας του Ο. Ρουσσόπουλου, και άλλων επιχειρήσεων. **(95)** Υπάρχουν διάφορες ενδείξεις για τη σύνδεση του Ελληνισμού με γαλλικά οικονομικά συμφέροντα, κάτι που δεν έρχεται σε αντίθεση με τον ρητό (τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια) φιλοαγγλισμό του. Κοινή συνισταμένη είναι η προβολή του κινδύνου μιας Γερμανίας που διεισδύει οικονομικά στην Ανατολή και επιβουλεύεται τον ελληνισμό. **(96)**

Πρέπει να σημειώσουμε επίσης τη συμμετοχή του Αρ. Θεοδωρίδη και του Γ. Σημίτη στο ΔΣ της «Εταιρείας των Ελληνικών Πρατηρίων», η οποία στόχο είχε τη διαφήμιση και την προώθηση των ελληνικών προϊόντων στο εξωτερικό, και ιδιαίτερα στους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αιγύπτου, αλλά δεν έμεινε και αμέτοχη από πολιτικές δραστηριότητες στο εσωτερικό, σύμφωνα με τον Χατζιωσήφ. **(97)** Τέλος, κάποια μέλη του Ελληνισμού δραστηριοποιούνται στους διάφορους εργοδοτικούς συλλόγους: ο Γ. Σημίτης θα είναι στο πρώτο ΔΣ του ΣΕΒΒ (ο οποίος ιδρύθηκε στην αίθουσα της Εταιρείας Πρατηρίων) **(98)**, αργότερα συναντάμε τον Ι. Βαρβαγιάννη στη θέση του διευθυντή των γραφείων του ΣΕΒΒ και αρχισυντάκτη της επιθεώρησής του **(99)**, ο Κ. Ι. Ζωγράφος αντιπροσωπεύει την Κτηματική Ένωση και τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων της Θεσσαλίας στο Γ' πανελλήνιο συνέδριο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας που γίνεται στον Βόλο το 1912 **(100)**, ο Π. Ηλιόπουλος συμμετέχει στο πρώτο ΔΣ του Πανελληνίου Συνδέσμου Παραγωγικών Σωματείων το 1910 **(101)**, ενώ στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας το 1909 είχαν συμμετάσχει 7 μέλη του Ελληνισμού **(102)**.

Η Εσωτερική Λειτουργία της Εταιρείας του Ελληνισμού

Η εταιρεία, όπως είπαμε, αναπτύχθηκε οργανωτικά για να φτάσει σε αξιοσημείωτα μεγέθη για μια εποχή χωρίς μαζικές οργανώσεις και κόμματα: από τους 500 «συνδρομητές» που είχε το 1894 έφτασε στους 5.000 το 1910, από τα ελάχιστα τμήματα που είχε εκτός Αθήνας έφτασε το 1906 να έχει τουλάχιστον 20 στην επαρχία και αρκετά έξω από το ελληνικό κράτος, από τη Ρουμανία ως τη Νότιο Αφρική, από την Αίγυπτο ως την Αμερική – αλλά και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. **(103)** Ποια ήταν όμως η εσωτερική ζωή του Ελληνισμού, τι σήμαινε το να είναι κανείς μέλος του;

Από τα λίγα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, φαίνεται ότι οι εκτός Αθηνών δεν είχαν ουσιαστικά κανένα λόγο στη διαμόρφωση της πολιτικής του Ελληνισμού. Όχι μόνο «το διοικητικόν συμβούλιον των τμημάτων διορίζεται παρά του εν Αθήναις κεντρικού τοιούτου» **(104)**, αλλά και η επαφή τους συχνά περιορίζεται στην ανάγνωση των εντύπων της εταιρείας και στην καταβολή της συνδρομής τους. Το ΔΣ του τμήματος της Κέρκυρας το 1906 δικαιολογεί ως εξής την απόφασή του να μη στείλει αντιπρόσωπο στην Εθνική Συνδιάσκεψη: «δυστυχώς όμως μη γνωρίζοντες επακριβώς την θέσιν των εθνικών πραγμάτων», μην έχοντας άλλες πηγές από τις εφημερίδες, «μη γνωρίζοντες ουδέ αυτάς τας ιδιαιτέρας ενεργείας της Εταιρείας του Ελληνισμού, καίτοι διευθύνοντες εν των τμημάτων αυτής, ουδέ τα μέσα, άτινα δύναται και εννοεί να διαθέση προς αποτελεσματικωτέραν εν τω μέλλοντι ενέργειαν, μη γνωρίζοντες προ πάντων κατά πόσον αι ιδέαι της Εταιρείας του Ελληνισμού συμφωνούσι προς τας ιδέας της Κυβερνήσεως, μη γνωρίζοντες κατά πόσον εν εναντία περιπτώσει έχει την δύναμιν η Εταιρεία του Ελληνισμού να επιβάλη εις το έθνος ιδέας και μέτρα συγκρουόμενα προς την εν γένει πολιτικήν της κυβερνήσεως». **(105)** Δεν είναι έτσι περίεργο που κάποια τμήματα αδρανούν και διαλύονται σιωπηλά **(106)**, για να επανιδρυθούν, ίσως, λίγο αργότερα. Τέτοια είναι η περίπτωση του τμήματος Βόλου: το 1901 ο Καζάζης «ανεδιοργάνωσε το από πολλού υφιστάμενον αυτόθι τμήμα», το 1906 υπάρχει αλλά με διαφορετικό προεδρείο και στέλνει αντιπρόσωπο στην Εθνική Συνδιάσκεψη, ενώ δύο χρόνια αργότερα διαβάζουμε ως είδηση την ίδρυση τμήματος στον Βόλο. **(107)**

Υψηλός όμως ήταν ο συγκεντρωτισμός και στο κεντρικό τμήμα της Αθήνας. Τακτικές γενικές συνελεύσεις γίνονταν μόνο 1-2 τον χρόνο, στις οποίες δεν αναφέρεται να γινόταν ευρύτερη συζήτηση πέρα από την έγκριση των πεπραγμένων,

της έκθεσης για την οικονομική διαχείριση και την εκλογή νέου ΔΣ ή κάποιων μελών του μόνο, όποτε χρειαζόταν. **(108)** Αλλά και το – πολυμελές – ΔΣ είναι υποβαθμισμένο σε σχέση με τον πρόεδρο, δηλαδή τον Καζάζη. Δεν ξέρουμε αν η προσωποπαγής λειτουργία της εταιρείας ήταν και θεσμοθετημένη (στο πρώτο καταστατικό του 1892 δε διαφαίνεται κάτι τέτοιο), ήταν όμως γεγονός ότι ο Καζάζης έπαιρνε πρωτοβουλίες, πραγματοποιούσε τις επαφές στο εξωτερικό και το εσωτερικό, έδινε τον τόνο με τις δημόσιες ομιλίες και τα κείμενά του, επισκεπτόταν τα τμήματα όποτε μπορούσε. **(109)** Και αν είναι φυσικό να τονίζεται ο ρόλος του Καζάζη στους απολογισμούς που κάνει ο ίδιος στον μεσοπόλεμο για τη δράση της εταιρείας **(110)**, η ίδια γνώμη επικρατούσε και την περίοδο που εξετάζουμε. Όπως το έθεταν τα μέλη του ΔΣ Κανακάκης και Γούσκος το 1910, ο Καζάζης σε όλη τη δράση του υποστηρίχθηκε εκθύμως από την Εταιρεία του Ελληνισμού, της οποίας προϊστάται, ως εντολοδόχος και αντιπρόσωπος. «Αλλ’ επίσης αληθές είναι ότι η Εταιρεία του Ελληνισμού άνευ του κ. Καζάζη ουδέποτε ήθελεν εξέλθη πέραν του συνήθους ορίου του βίου, ον ζώσιν οι ελληνικοί σύλλογοι φυτοζωούντες επί τινα έτη, ίνα αθορύβως εξαφανισθώσι άνευ ίχνους» **(111)**. Την ίδια χρονιά η εφημερίδα Κράτος του Θ. Τζαβέλλα τον κατηγορεί ότι «διοικεί απολυταρχικώς την Εταιρεία», και αυτή ήταν η αιτία που απομακρύνθηκαν τόσο σπουδαίοι άνδρες από αυτήν **(112)**.

Ο Καζάζης αποτελούσε το σημείο αναφοράς στον Ελληνισμό, ιδιαίτερα μετά την περιοδεία του στην Ευρώπη το 1903 και τις ενέργειές του για το Μακεδονικό: φαίνεται από το ότι πολλά ψηφίσματα, αποστολές χρημάτων κλπ απευθύνονταν όχι στην εταιρεία αλλά απευθείας στον πρόεδρό της, κάτι που φτάνει στην προσωπολατρία με την απονομή από τον Ελληνισμό μεταλλίων με την προτομή του Καζάζη. **(113)** Κάποιοι Έλληνες της Αμερικής συμφωνούν ότι είναι «Εθνάρχης» **(114)**, ενώ χαρακτηρίζεται πιο μετριοπαθώς από τη σύνταξη του «Ελληνισμού» ως «νέος Τυρταίος». **(115)**

Αυτό Δε σήμαινε ότι το ΔΣ ήταν διακοσμητικό και αποτελούνταν από αχυράνθρωπους. Το 1908 συνεδριάζει και συζητάει τη στάση που θα κρατούσε η εταιρεία απέναντι στους Νεότουρκους, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό θα γινόταν ακόμη κι αν δεν έλειπε ο Καζάζης στο εξωτερικό. Οι γνώμες που διατυπώνονται είναι διαμετρικά αντίθετες, οι αντιθέσεις όμως δε βγαίνουν προς τα έξω: ο Ελληνισμός επιδιώκει να εμφανίζεται ομόθυμος και ενιαίος **(116)**. Πολλά από τα μέλη των ΔΣ είχαν δικό τους αυτόνομο πολιτικό ρόλο, εκλέγονταν βουλευτές, αρθρογραφούσαν συχνά σε εφημερίδες και περιοδικά, ή μιλούσαν σε συλλαλητήρια.

Σε άλλο κεφάλαιο εξετάζουμε τις απόψεις και τη δράση ορισμένων από αυτούς. Δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε τις ισορροπίες που υπήρχαν, πάντως η εφημερίδα είπαμε ότι εκδίδεται όχι από τον Ελληνισμό αλλά από τον Σύνδεσμο Ανορθώσεως του Καθεστώτος: η πιο άμεση πολιτική παρέμβαση διαχωρίζεται από το «εθνικό σωματείο», και αν αυτό ήταν σε μεγάλο βαθμό τακτική επιλογή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν προϊόν και της έλλειψης ομοφωνίας των εταίρων στις άμεσες πολιτικές κατευθύνσεις. Αυτή την εκδοχή ενισχύει και ο τονισμός από τον Καζάζη το 1928 ότι η εφημερίδα «διετέλει υπό την εξάρτησιν και την διεύθυνσιν του προέδρου» (117). Η έλλειψη ομοφωνίας πάντως, τουλάχιστον ως το Γουδί, δεν θα ήταν ριζική. Στην αναγγελία έκδοσης του «Ελληνισμού» σημειωνόταν ότι «η ημετέρα εταιρεία εκθύμως συνιστά την εθνικήν ταύτην εφημερίδα».(118)

Ο συγκεντρωτισμός εμμέσως δικαιολογείται από την ανάγκη μυστικότητας: «αποφεύγομεν την δημοσίευσιν πραγμάτων σχετικών προς την εθνικήν δράσιν της Εταιρείας, των οποίων η δια του τύπου δημοσίευσις δι' ευνοήτους λόγους πρέπει να παραλείπεται». Στη γενική συνέλευση το 1900, ο πρόεδρος «δήλωσε τους εταίρους ότι δεν δύναται να ανακοινώση αυτοίς πολλάς άλλας ενεργείας του Συμβουλίου της Εταιρείας, αίτινες δέον να τηρώνται μυστικάί, ένεκα ευνοήτων λόγων» (119). Η μυστική αυτή εθνική δράση, περισσότερο εφφέ εντυπωσιασμού παρά πραγματικότητα (120), προφανώς δεν μπορεί παρά να αποτελεί αρμοδιότητα των ηγετών της, και όχι των 5.000 μελών της. Άλλωστε και το «Κράτος», όταν επιτίθεται στην «αυταρχική διοίκηση» της εταιρείας από τον Καζάζη, αμφισβητεί ακριβώς την ανάγκη μυστικότητας. (121)

Την φυσιογνωμία της οργάνωσης του Ελληνισμού συμπληρώνουν το Μακεδονικό και το Ηπειρωτικό τμήμα, για τη δράση των οποίων δεν έχουμε πολλές πληροφορίες (122), και το φοιτητικό τμήμα: ένα είδος νεολαίας του Ελληνισμού, που ιδρύεται το 1905 και περιλαμβάνει και σπουδαστές του Πολυτεχνείου, του Διδασκαλείου και Εμπορικών Σχολών.(123) Δεν πρόκειται όμως τόσο για μια νεολαία σύγχρονου τύπου, αλλά για οργάνωση με βάση πρότυπα ορισμένων φοιτητικών συλλόγων όπου αναπαράγονται οι ακαδημαϊκές ιεραρχίες: σημαντική είναι εδώ η έντονη παρουσία αρκετών πανεπιστημιακών στον Ελληνισμό.(124) Υπό τη «φυσική» ηγεσία κάποιου υφηγητή βρίσκονται τόσο το φοιτητικό τμήμα του Ελληνισμού (125), όσο και ο «Αρχαϊκός Φοιτητικός Σύλλογος» (126) και η «Φοιτητική Ένωσις» το 1891 (127). Κι όπως η τελευταία οργανώνει διαλέξεις στα μέλη της και εκδρομές σε κοντινές αρχαιότητες με συμμετοχή καθηγητών, έτσι και το

φοιτητικό τμήμα του Ελληνισμού: οι δραστηριότητές του που γνωρίζουμε είναι η παρακολούθηση διαλέξεων **(128)** και η διοργάνωση εκδρομής στην Ελευσίνα όπου βγάζουν λόγο ο Αλ. Φιλαδελφεύς, υφηγητής αρχαιολογίας, και ο καθηγητής της Θεολογικής Ζολώτας. **(129)** Γενικότερα πάντως φαίνεται ότι ο Ελληνισμός διατηρεί μια σταθερή σχέση με το φοιτητικό σώμα: το 1896-7 στέλνει στην Κρήτη φάλαγγα φοιτητών **(130)**, το 1898-9 οι «Δέκα Λόγοι προς την ελληνική νεότητα» εκφωνούνται σε φοιτητικό κοινό του οποίου η παρουσία φαίνεται πως είναι έντονη και σε άλλες εκδηλώσεις του Ελληνισμού **(131)**, το 1906 ο Καζάζης μιλάει στο μνημόσυνο των «υπέρ της Μακεδονίας πεσόντων φοιτητών» **(132)**, ενώ το 1910 οι φοιτητές που αντιδρούν στις εκκαθαρίσεις του Πανεπιστημίου και στην απόλυση του πρύτανη συγκεντρώνονται στα γραφεία του Ελληνισμού. **(133)**

Οι θέσεις του Ελληνισμού για την εξωτερική πολιτική

Στις απόψεις που κατά καιρούς προβάλλει ο Ελληνισμός για τα εθνικά, υπάρχει μία σταθερά: βασικός αντίπαλος είναι οι Βούλγαροι και όχι οι Τούρκοι. Δεν πρόκειται βέβαια για μια πρωτοτυπία της εταιρείας, αλλά για μια κυρίαρχη στάση του ελληνικού εθνικισμού, των διανοουμένων ή των πολιτικών του ελληνικού κράτους, που βλέπουν ότι ο νέος ανταγωνιστής είναι πιο δυναμικός και απειλεί να πάρει τη μερίδα του λέοντος σε μια οριστική λύση του Ανατολικού ζητήματος. **(134)** Είδαμε ότι οι πρώτες ενέργειες του Ελληνισμού αφορούν διαδηλώσεις κατά της παραχώρησης νέων επισκοπών στη βουλγαρική εξουσία, και η προπολεμική περίοδος του περιοδικού θα κλείσει με την καταγγελία της βαλκανικής συμμαχίας του 1912, της «βουλγαροσερβικής παγίδας» **(135)**. Οι Βούλγαροι δαιμονοποιούνται **(136)**, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία κάποιων απόηχων από την έντονη ταξική διάσταση που είχε η σύγκρουση βουλγαρικού και ελληνικού εθνικισμού στην εποχή της ανάδυσης του πρώτου **(137)**.

Την αντίθεση στους Βούλγαρους συνοδεύει η αντίθεση στη Ρωσία και τον πανσλαβισμό εν γένει, η οποία πάντως στην περίπτωση του Καζάζη προηγείται. Σε άρθρο του 1879 που απευθύνεται σε (μάλλον φιλελεύθερο) αγγλικό κοινό, τονίζει τον κίνδυνο για τον σύγχρονο πολιτισμό που προέρχεται από δύο εκφράσεις του σλαβικού πνεύματος, τον «Πανσλαβιστικό Καισαρισμό» αφενός, τους μηδενιστές και τους αναρχικούς αφετέρου. Η λύση για τη Δύση είναι να ευνοήσει την εδαφική

επέκταση της Ελλάδας, έτσι ώστε αυτή να γίνει «το όργανο των απόψεων της Δύσης στην Ανατολή» και «ισχυρό οδόφραγμα εναντίον του Σλαβισμού». Η μεγέθυνση της Ελλάδας με την Ήπειρο και τη Θεσσαλία δεν αντιβαίνει στα συμφέροντα της Τουρκίας, αντιθέτως θα προωθήσει την «ειλικρινή κατανόηση» των δύο γειτόνων, η οποία αποτελεί «επείγουσα αναγκαιότητα», «και ίσως αργότερα θεμελιωθεί μια Ένωση <Ελλάδας και Τουρκίας> για να αντιμετωπίσει τον κοινό εχθρό».(138). Την ίδια εποχή, ορισμένοι από όσους θα πλαισιώσουν αργότερα τον Ελληνισμό, συμμετείχαν στον Δημοκρατικό Σύλλογο Ρήγα και οραματίζονταν μια διαφορετική «ένωση»: την Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία, στην οποία θα περιλαμβάνονταν και οι Βούλγαροι μαζί με τους άλλους λαούς της Βαλκανικής (139). Κοινό χαρακτηριστικό των δύο «ενώσεων» ήταν το ότι στρέφονταν ενάντια στη Ρωσία: αυτή του Καζάζη από τη σκοπιά της αγγλικής πολιτικής περισσότερο, ενώ του Ρήγα εντασσόταν στην ευρωπαϊκή δημοκρατική παράδοση που έβλεπε στη Ρωσία τον πιο συνεπή υποστηρικτή του απολυταρχισμού. Φαίνεται όμως ότι η ανατολική ομοσπονδία γινόταν αντιληπτή από τους Έλληνες θιασώτες της ως μια εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας (140), και καθώς οι εξελίξεις που ακολούθησαν κατέστησαν σχεδόν αδιανόητη τη συνεργασία με τους σλαβικούς λαούς της Βαλκανικής, ο Στούπης πχ δεν είχε κανέναν ενδοιασμό, δύο χρόνια μετά την ήττα του 1897, να προτείνει τη σύμπραξη στη Μακεδονία Ελλήνων και Τούρκων κατά των Σλάβων (141).

Είδαμε ότι, σύμφωνα με τον Χατζηγιαννάκογλου, ο Ελληνισμός το 1895 τασσόταν υπέρ της «αγαθής συμβίωσης» Ελλήνων και Τούρκων. Κι ο Καζάζης, αν το 1898 γράφει στην «Εθνική Κατήχηση» ότι «πρώτιστος εχθρός» των Ελλήνων είναι οι Τούρκοι, ένα χρόνο μετά, σε μια ανάλυση λιγότερο αφηρημένη, δηλώνει «παρωδών το περιβόητον του Νοταρά λόγιον: Προτιμώ το τουρκικόν σαρίκι από το βουλγαρικόν καλπάκι» (142). Όπως το θέτει το 1903, «Ο Τούρκος έσται πάντοτε ο Τούρκος, κατακτητής και τύραννος ... Αλλ' αι ενεστώσαι περιστάσεις επέβαλλον ποιαν τινα προσέγγισιν ... προς καταπολέμησιν κοινού εχθρού», και μάλιστα φτάνει να επικαλεστεί, για να δικαιολογήσει τη συνεργασία, την ελληνική καταγωγή μεγάλου μέρους των μωαμεθανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που κάποτε αναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν (143).

Ωστόσο ο Ελληνισμός θα κρατήσει επιφυλακτική στάση απέναντι στην επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, σε αντίθεση με τον ενθουσιασμό που ξεσηκώθηκε στην Ελλάδα: «οι σπουδαιότεροι <εχθροί της ελληνικής φυλής> ήσαν και θα είναι πάντοτε οι Τούρκοι και οι Σλάβοι», η ιδέα της αδελφοσύνης

«συλλαμβάνεται εις νοσούσας τινας κεφαλάς» (144). Αφενός με τους Νεότουρκους η εικόνα του Τούρκου παύει να ανταποκρίνεται στο παραδοσιακό στερεότυπο του νωθρού Ανατολίτη, που το Ανατολικό ζήτημα θα λυθεί ερήμην του, και δημιουργούνται αμφιβολίες για το κατά πόσο «η νόσος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» είναι «ανίατος» αφετέρου θεωρούν ότι κάποια άρθρα του συντάγματος «επιβουλεύονται την εθνικήν ύπαρξιν» των μη τουρκικών λαών και επισημαίνουν την αρνητική στάση που κρατά το Πατριαρχείο (145). Πάντως η εικόνα, που προβάλλεται στους απολογισμούς του μεσοπολέμου, της απόλυτης και ανυποχώρητης αντίθεσης στους Νεότουρκους αποτελεί εκ των υστέρων κατασκευή (146). Αρχικά μάλιστα η πρώτη αντίδραση της πλειοψηφίας των μελών του ήταν θετική για την ανακήρυξη του συντάγματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και απόντος του Καζάζη, ήταν ο Χρηστοβασίλης και ο Χ. Μπότσαρης που επέβαλαν την επιφυλακτική στάση που κράτησαν τα έντυπα του Ελληνισμού (147).

Αλλά και στη συνέχεια δεν θα λείψουν οι τάσεις για κάποιου είδους προσέγγιση, με τον όρο ότι οι Νεότουρκοι θα εγκατέλειπαν τις βλέψεις τους για αφομοίωση των άλλων εθνοτήτων. Ο Βαρβαγιάννης, έτσι, θεωρεί ότι «το μόνον στοιχείον το υποσκάπτον την ακεραιότητα του Τουρκικού κράτους είνε το βουλγαρικόν», και οι Έλληνες καταπολεμώντας το συντελούν στην ενίσχυση της νέας Τουρκίας: ότι «οι Τούρκοι υπήρξαν πολιτικοί και ουχί φυλετικοί ημών αντίπαλοι» όπως οι Βούλγαροι ότι πρέπει επομένως «να ευρεθή *modus vivendi*» (148). Και ο Καζάζης, προσκεκλημένος των Κωνσταντινουπολιτών, προσπαθεί να δώσει στον πατριωτισμό του νέου κράτους ένα αντιβουλγαρικό περιεχόμενο: αυτοί που εισβάλλουν στο κράτος και κάνουν ληστρικές επιδρομές, δηλαδή οι κομιτατζήδες, είναι εχθροί του, εχθροί όλων των (αδελφωμένων) φυλών του. Παράλληλα η θέση των Ελλήνων θα πρέπει να ενισχυθεί, για να είναι η Αυτοκρατορία βιώσιμη: προτείνει έτσι τη δημιουργία «ανατολικής ομοσπονδίας», συγκυριαρχίας δηλαδή Ελλήνων και Τούρκων κατά τα πρότυπα της Αυστροουγγαρίας (149). Ως πολιτικός στόχος στη νέα κατάσταση τίθεται λοιπόν το να πειστούν οι Νεότουρκοι να μη καθιερώσουν ως υποχρεωτική την τουρκική γλώσσα στα σχολεία κλπ, και να «τα προαιώνια φυλετικά δικαιώματα του ελληνισμού» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (150). «Ο σωβινισμός των Νεότουρκων» όμως θα οδηγήσει στην εκτίμηση ότι τελικά η μεταβολή του καθεστώτος ήταν επιζήμια, και τον Δεκέμβριο του 1909 πια, η «ελληνοτουρκική σύμπραξις» ενάντια στη βουλγαροσερβική συνεννόηση θεωρείται αδιανόητη (151).

Στην αναζήτηση συμμάχων, ο Ελληνισμός «χαιρετίζει ασμένως» την ελληνορουμανική προσέγγιση το 1901, καθώς όμως τα δύο έθνη θα βρεθούν αντιμέτωπα στη Μακεδονία, οι Ρουμάνοι αναγορεύονται σε «φυλετικούς αντίπαλους» πλάι στους Βούλγαρους **(152)**. Σύμμαχοι επίσης θα αναζητηθούν στους «σιαμαίους αδελφούς» Αλβανούς, ήδη από το 1899, και παρά κάποιες εσωτερικές διαφωνίες θα υπογραφεί πρωτόκολλο ελληνοαλβανικής συνεννόησης με τον Αλβανό ηγέτη Ισμαήλ Κεμάλ μπέη **(153)**. Όσον αφορά το κρητικό ζήτημα, ζητούμενο βέβαια είναι η ένωση, είναι όμως ικανοποιημένοι από τη λύση της αυτονομίας που δόθηκε το 1898 και διατηρούν στενές σχέσεις με την Αυλή του πρίγκιπα Γεωργίου και την κυρίαρχη πολιτική τάση της Κρητικής Πολιτείας **(154)**. Έτσι το 1905 σχεδόν αποσιωπούν το Θέρισο, το οποίο εμφανίζεται μόνο υπαινικτικά στον λόγο του πρίγκιπα Γεωργίου προς την κρητική βουλή που παραθέτουν. Ωστόσο οι Γούσκος και Κατσίμπαλης συμμετέχουν ατομικά σε διαδήλωση υπέρ της αποδοχής της ένωσης που διακήρυσσαν οι επαναστάτες του Θέρισου **(155)**.

Για την Κύπρο η θέση του Ελληνισμού προσδιορίζεται από την φιλοαγγλική του τοποθέτηση. Ιδρύεται έτσι το 1898 «υπό την στέγην του Ελληνισμού» ο Πατριωτικός Σύνδεσμος των Κυπρίων, του οποίου στόχος είναι η ένωση, όχι όμως με επαναστατική δράση, αφού θεωρείται ότι Άγγλοι και Έλληνες έχουν «κοινά εν Ανατολή συμφέροντα» **(156)**. Το 1900, όπως είδαμε, όταν έχει εξαπλωθεί σε όλη την Ευρώπη η κατακραυγή εναντίον των Άγγλων για τον πόλεμο με τους Μπόερς, ο Ελληνισμός οργανώνει μνημόσυνο των «υπέρ της ευνομίας και του πολιτισμού πεσόντων Άγγλων» στη Ν. Αφρική, και ο Καζάζης στο λόγο του επαναλαμβάνει άφθονα «Ο Θεός σώζει στην Αγγλίαν», «Britania rule» κλπ. Στέκονται επίσης επιφυλακτικά στην αρχή απέναντι στον ρωσόφιλο πατριάρχη Ιωακείμ Γ', και γράφουν άρθρα υπέρ της προσέγγισης αγγλικανικής και ορθόδοξης εκκλησίας **(157)**. Η πρόσδεση του Ελληνισμού στην αγγλική πολιτική συνοδεύεται από την προβολή του κινδύνου μιας Γερμανίας που διεισδύει οικονομικά στην Ανατολή και επιβουλεύεται τον Ελληνισμό **(158)**.

Το 1909 ο Καζάζης θα ξαναδιακηρύξει την ευγνωμοσύνη του προς «το μέγα αγγλικόν έθνος, τον κατεξοχήν προστάτην των ασθενών και αδικουμένων», με την ευκαιρία του λόγου του προς τιμήν του Γλάδσωνα, τον οποίο κλείνει αναφωνώντας «Τιμή και Δόξα εις το Αγγλικόν έθνος», ήδη όμως έχει αρχίσει να καταγγέλλει την «υποκριτική πολιτική» των Μεγάλων Δυνάμεων. Το 1905 θεωρούσε υπεύθυνη για την έξωση του Όθωνα την «ξενική πολιτική», και συγκεκριμένα την «ανθελληνική

πολιτική του αγγλικού ανακτοβουλίου» που ενοχλούνταν από την προσήλωση του πρώτου βασιλιά της Ελλάδας στη Μεγάλη Ιδέα, και το 1911 κατηγορούσε την Αγγλία ότι εποφθαλμιά για λογαριασμό της την Κρήτη. Στο μεσοπόλεμο θα καταγγείλει ξανά την ανάμιξη των Άγγλων στην ελληνική εσωτερική πολιτική το 1862 αλλά και το 1909· έχει μεσολαβήσει βέβαια η επέμβαση της Αντάντ το 1915-7 και η τοποθέτηση του Καζάζη στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Αντι-ιμπεριαλιστικό στην περίοδο που εξετάζουμε ήταν και το αίτημα για «απελευθέρωση της οικονομικής διοικήσεως από του ξενικού ελέγχου», δηλαδή του ΔΟΕ που είχε επιβληθεί το 1898. Η σχετική επιχειρηματολογία δεν αντιστοιχούσε μόνο σε έναν πληγωμένο εθνικισμό, που έβλεπε στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο ένα «εθνικό όνειδος»· αυτός προσδιοριζόταν και ως «οικονομική εξάρτησις ... από των ξένων», και η αποτίναξή της ως «οικονομική και πολιτική απελευθέρωσις του ελληνικού λαού» που θα συνδυαζόταν με την ύπαρξη μιας «πολιτείας υπό πάσαν έποψιν αυτάρκους». Τα επιχειρήματα αυτά, είτε ήταν δημαγωγία κενή περιεχομένου είτε συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας του Ελληνισμού, έρχονταν πάντως σε αντίφαση με την προτροπή το 1910 για σύναψη δανείου του ελληνικού κράτους για πολεμικούς σκοπούς. **(159)**

Δεύτερο μέρος: Η ιδεολογία του «Ελληνισμού»

Στο μέρος αυτό θα δούμε αναλυτικότερα τις ιδεολογικές επεξεργασίες του Ελληνισμού και τις προτάσεις του για την αναδιοργάνωση του κράτους και της ελληνικής κοινωνίας: τις θέσεις που διατυπώνονται, μέσα από την αρθρογραφία και τον σχολιασμό της επικαιρότητας στα έντυπα της Εταιρείας αλλά και τα συλλογικά κείμενά της, σχετικά με την οικονομία και το κοινωνικό ζήτημα, τον κοινοβουλευτισμό και την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, τη λαϊκή κυριαρχία και τις κινητοποιήσεις των κατώτερων τάξεων. Θα δούμε επίσης τον ρόλο που καλείται να παίξει ο εθνικισμός, την ανάπτυξη του κρατισμού και τη διαμόρφωση

μιας αντιφιλελεύθερης, στα πλαίσια πάντα της νεωτερικότητας, επιχειρηματολογίας και κοσμοεικόνας.

Θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη διαδικασία διαμόρφωσης αυτών των θέσεων, τη δυναμική της αλλαγής, μέσα από την εξέλιξη της σκέψης του Καζάζη. Η επιλογή αυτή δικαιολογείται τόσο από την ύπαρξη πλούσιου συγγραφικού έργου του Καζάζη πριν το 1898 που θίγει παρεμφερή θέματα και επιτρέπει μια αποτελεσματική σύγκριση, όσο και από το καθοριστικό βάρος που είχε στη διαμόρφωση του λόγου του Ελληνισμού. Αυτό δεν σημαίνει ότι άλλα μέλη της εταιρείας δε συμμετείχαν στην παραγωγή του λόγου της ή δε συμερίζονταν τις βασικές πολιτικές επιλογές της, περιοριζόμενοι στη συμμετοχή στο «πατριωτικό» σκέλος της δραστηριότητάς της.

Καθένας είχε το δικό του ιδιαίτερο στίγμα, τις δικές του «ανησυχίες» και προτεραιότητες, προϊόντα συχνά διαφορετικών πολιτικών διαδρομών, οι οποίες συνθέτονταν για να αποτελέσουν τελικά την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του Ελληνισμού. Σ' ένα κεφάλαιο εξετάζουμε ξεχωριστά το ιδεολογικό προφίλ κάποιων σημαντικών μελών, αντιπροσωπευτικών για το εύρος των απόψεων που συνδιαμόρφωσαν τον Ελληνισμό και το είδος των ανθρώπων που αυτός συσπείρωνε. Η περίπτωση του Θεοδωρίδη αναλύεται πιο διεξοδικά όχι μόνο λόγω του πλήθους των μελετών του, που καθιστούν δυνατή μια πιο εκτεταμένη διαπραγμάτευσή του, αλλά και επειδή η παρουσία του στον Ελληνισμό ήταν σημαντική: συμβάλλει ιδιαίτερα στην εισαγωγή κρατικιστικών απόψεων, συνδιαμορφώνοντας το πρόγραμμα της εφημερίδας και αρθρογραφώντας σ' αυτήν. Παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον λόγω της διαφωνίας του για μια από τις βασικές επιλογές του Ελληνισμού, της άμεσης χρηματοδότησης στρατιωτικών εξοπλισμών – η μόνη φορά που τέτοιου είδους αντίθεση στους κόλπους της εταιρείας βγήκε στην επιφάνεια -, αλλά και λόγω της άμεσης εμπλοκής του με τις λαϊκές κινητοποιήσεις ως νομικού συμβούλου των συντεχνιών.

Πριν όμως απ' όλα αυτά θα δούμε συνοπτικά το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται η δράση του Ελληνισμού και οι παράγοντες που οδήγησαν στον μετασχηματισμό της ιδεολογίας αστών όπως ο Καζάζης, φιλελεύθερων αλλά αντίθετων στην ισχυρή παρουσία του λαϊκού παράγοντα στο πολιτικό σύστημα και στην κρατική εξουσία.

Το πλαίσιο: η ελληνική κοινωνία 1897-1910

Για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, τέλη του 19^{ου} και αρχές το 20ου αιώνα, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για μια γενικευμένη κρίση της ελληνικής κοινωνίας. Αυτό δεν πρέπει να γίνει αντιληπτό ως καταστροφολογία – παρόλο που «καταστροφές» υπάρχουν -, αλλά ως κλονισμός των έως τότε ισορροπιών της μέσα από διάφορους δρόμους, από πιέσεις που αναπτύσσονται κυρίως στους κόλπους της αλλά και από εξωτερικούς παράγοντες, και που ωθούν σε ριζικές αλλαγές στην οργάνωσή της. Μπορεί τα γεγονότα που ακολούθησαν να ενέπνεαν νοσταλγία σε συντηρητικούς σαν τον Γεώργιο Βλάχο για την προπολεμική εποχή, έτσι που η επάνοδος το 1920 στην Ελλάδα της βασίλισσας Όλγας, «των καλών ημερών μας βασίλισσας», να του ξυπνάει «αναμνήσεις της Γαλήνης και της Χαράς», η «μπελ επόκ» όμως ήταν κι αυτή ταραγμένη.

Στη βάση των κραδασμών βρίσκεται η δυναμική της νεωτερικότητας, η ανάπτυξη του καπιταλισμού· η επέκταση του εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας και η ενοποίηση της εθνικής αγοράς, η αργή αλλά σταθερή συσσώρευση κεφαλαίου και η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, η επίσης αργή αλλά σταθερή αστικοποίηση και η μετατόπιση του κέντρου βάρους των κοινωνικών συγκρούσεων στις πόλεις. Το εθνικό εισόδημα διπλασιάστηκε μεταξύ του 1895 και του 1911, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Δερτιλή, ωστόσο ο δρόμος της ανάπτυξης μέσω του εκτεταμένου εξωτερικού δανεισμού είχε κλείσει μετά την πτώχευση του 1893, η καλλιέργεια της σταφίδας, του σημαντικότερου εμπορευματικού αγροτικού προϊόντος, δοκιμάζεται από την κατάρρευση της τιμής της και διαδοχικές κρίσεις, η αποδοτικότητα της γης είχε αρχίσει να κάμπτεται και η ελληνική οικονομία μπαίνει σε μια φάση εξωστρέφειας, αναζητώντας νέες διεξόδους. **(160)**

Η κρίση της σταφίδας συγκλόνισε τη ζώνη καλλιέργειάς της, κυρίως τη βορειοδυτική Πελοπόννησο. Αρνήσεις εξόφλησης χρεών, εξεγέρσεις χωριών και βίαια ένοπλα συλλαλητήρια αντιμετωπίζονταν με την αποστολή στρατού και ανάγκαζαν κυβερνήσεις να παραιτηθούν. Αναρχικές και χριστιανοσοσιαλιστικές ιδέες εξαπλώνονταν ευρέως, θορυβώντας τις κυρίαρχες τάξεις και στοιχίζοντας τη ζωή ενός τραπεζίτη. Η αναταραχή συνεχίστηκε και μετά την υιοθέτηση της παρακράτησης της σταφίδας το 1895, και υποχώρησε, χωρίς όμως να καμφθεί εντελώς, μετά το 1905 και την ίδρυση της Προνομιούχου. Η αδυναμία εξόφλησης των χρεών διόγκωσε τη φυγοδικία, ενώ τη βασική δικλείδα εκτόνωσης των κοινωνικών αντιθέσεων

αποτελέσει η μαζική μετανάστευση, φαινόμενο που εκδηλώθηκε σε όλη την Ελλάδα αλλά ιδίως στις περιοχές όπου σημαντικό μέρος του εισοδήματος των αγροτών προερχόταν από την εργασία στη σταφίδα. Η μετανάστευση μπορεί να είχε ευνοϊκές συνέπειες για το ισοζύγιο πληρωμών, τα εισοδήματα του αγροτικού νοικοκυριού και την συγκράτηση της μικροϊδιοκτησίας, βιώθηκε όμως τραυματικά και επανερχόταν διαρκώς στον δημόσιο λόγο της εποχής ως τεκμήριο των αδιεξόδων που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία. **(161)**

Στη Θεσσαλία το αγροτικό ζήτημα επαναφέρθηκε στην ημερήσια διάταξη με τα νομοσχέδια μερικής αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών του Δελιγιάννη το 1896, τα οποία όμως αποσύρθηκαν, με την αγορά από το κράτος των τσιφλικιών του Στεφάνοβικ το 1902, και με τη διανομή τους το 1907 στους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα μετά το πογκρόμ κατά των Ελλήνων στη Βουλγαρία. Οι εστίες αντίστασης των κολλίγων δεν είχαν λείψει εντελώς μετά την καταστολή της εξέγερσής τους το 1881-3, και από τα 1906 μια νέα γενιά κολλίγων άρχισε να οργανώνεται σε συνδέσμους και να κινητοποιείται σε συμμαχία με τους ριζοσπάστες των θεσσαλικών πόλεων, συχνά μορφωμένους γιους αγροτών. Η συμβολή των τελευταίων ήταν καθοριστική στην επικράτηση του αιτήματος για αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και όχι για απλή βελτίωση των όρων της μορτής υπέρ των χωρικών. Τις ελπίδες για αύξηση της αποδοτικότητας της στάσιμης, σε γενικές γραμμές, θεσσαλικής γεωργίας, μέσα από την κατάργηση της μορτής και τη διανομή της γης, συμμαρίζονταν και οικονομολόγοι – γεωπόνοι σαν τον Π. Γεννάδιο, ενώ μετά τη δημοσιονομική και τη σταφιδική κρίση έχουν δημιουργηθεί διαθέσιμότητες στις άρχουσες τάξεις για μια επανεξέταση του ακολουθούμενου μοντέλου ανάπτυξης. Υπάρχουν ενδείξεις, παράλληλα, για κάποια άνοδο της θεσσαλικής οικονομίας μετά το 1900, η τιμή των σιτηρών αυξάνεται, και εξαπλώνονται εμπορευματικές (για τους χωρικούς) καλλιέργειες όπως ο καπνός, που οδηγούν κάποιους απ' αυτούς στην έξοδο από την οικονομία της αυτοκατανάλωσης: δημιουργείται δηλαδή για τους κολλίγους ένας αυξημένος ορίζοντας προσδοκιών από τη γη που καλλιεργούν, και κάποιες καλύτερες προϋποθέσεις για να ξεπληρώσουν την εξαγορά της. Στις καθημερινές αντιδικίες, λοιπόν, με τον τσιφλικά, προστίθενται μετά το 1906 εξεγέρσεις χωριών, προσφυγές στη δικαιοσύνη, αγροτιστική προπαγάνδα. Η δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα το 1907 έρχεται να επιβεβαιώσει την όξυνση των αντιθέσεων στον κάμπο της Θεσσαλίας πάντως η ενοποίηση από τα κάτω της πάλης που διεξάγεται σε κάθε χωριό χωριστά αρχίζει να συντελείται την

άνοιξη του 1909, και μετά το Γουδί θα ξεσπάσει στο γνωστό μαζικό αγροτικό κίνημα που θα πνιγεί στο αίμα. **(162)**

Στις πόλεις, και ιδίως στην Αθήνα και τον Πειραιά, σχηματιζόταν το ελληνικό προλεταριάτο, με την επιπλέον ώθηση που έδωσε η αποδέσμευση εργατικών χεριών από την ύπαιθρο λόγω της σταφιδικής κρίσης και της κάμψης της γονιμότητας της γης. Οι αλληλοβοηθητικές εργατικές αδελφότητες άρχισαν να δίνουν τη θέση τους σε σωματεία με πιο σαφή διεκδικητικό προσανατολισμό, και 150 νέα σωματεία ιδρύθηκαν από το 1900 ως το 1911. Το Γουδί υπήρξε τομή που επιτάχυνε τις σχετικές διαδικασίες και ενθάρρυνε την εξάπλωση ενός κύματος απεργιών: η εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου δεν δημιουργήθηκε εν κενώ, και ήταν αρκετά τα πολιτικά προγράμματα της εποχής που επαγγέλονταν την «προστασία» των εργατών. Ο πολλαπλασιασμός των απεργιών είχε ήδη αρχίσει από το 1893, κι οι μεγάλες απεργίες του 1906 αποτέλεσαν σταθμό, «το πρώτον ευρύ κοινωνιστικόν κρούσμα» κατά την Ακρόπολη: τα επόμενα χρόνια ο αριθμός των εργατών που απεργούν θα αυξηθεί σημαντικά, σύμφωνα με τα στοιχεία του γάλλου πρόξενου, και το εργατικό πρόβλημα απασχολεί πια σοβαρά τις κυρίαρχες τάξεις.

Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, το ότι οι εργατικές κινητοποιήσεις στα πρώτα χρόνια του αιώνα δεν συνδυάζονται άμεσα με πιο έντονη παρουσία ή ίδρυση σοσιαλιστικών συλλόγων, και η πρωτομαγιά στην Αθήνα, μετά τις πρώτες απόπειρες του 1894-5, δε γιορτάζεται ως το 1912. Ο εξεγερσιακός λόγος των πρώτων σοσιαλιστών συναρτούνταν με φάσεις απότομης πτώσης του βιοτικού επιπέδου των κατώτερων τάξεων, όπως το 1893-6' δε διατήρησαν όμως οργανικούς δεσμούς με την εργατική τάξη, και μετά το 1902 (ουσιαστικά από το 1897) δεν εκδίδεται σοσιαλιστικό έντυπο στην Αθήνα ως το 1909. Οι διάφορες σοσιαλιστικές μικροομάδες, αν δεν εξαφανίζονται, πάντως φυτοζωούν, και τις διαδέχεται το 1907-8 μια νέα γενιά μεταρρυθμιστών διανοουμένων που είχαν ζήσει στην Ευρώπη και αναφέρονταν στη σοσιαλδημοκρατία αλλά και στον «από καθέδρας σοσιαλισμό». Στα περισσότερα εργατικά σωματεία πρόεδροι είναι αστικά στοιχεία, συνήθως δικηγόροι, που θεωρείται ότι χάρη στο κύρος και στη μόρφωσή τους μπορούν να εκπροσωπήσουν καλύτερα τους ταπεινούς εργάτες τόσο στις διαπραγματεύσεις με την εργοδοσία όσο και γενικά στο δημόσιο χώρο. Αν πάντως ο ρόλος των τελευταίων είναι ανασταλτικός για τη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές δεν ισχύει το ίδιο για την κήρυξη απεργιών και άλλες μαχητικές κινητοποιήσεις – η στάση τους πάντως μένει να διερευνηθεί. **(163)**

Στις κινητοποιήσεις πάντως των κατώτερων τάξεων κυριαρχούν οι μικροαστοί, λόγω της ποσοτικής υπεροχής τους αλλά και της ποιοτικής, που εκφραζόταν με την ηγεμονία τους στο σύνδεσμο των συντεχνιών, που πρόβαλε ως ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του λαϊκού παράγοντα. Οι συντεχνίες, που περιλάμβαναν εργάτες αλλά και (μικρο)εργοδότες και κυρίως αυτοαπασχολούμενους τεχνίτες και μαγαζάτορες, εμφανίστηκαν αυτόνομα στο πολιτικό προσκήνιο στο τέλος του 1908, αντιδρώντας έντονα στην επιβολή νέων φόρων από τον Γούναρη και οργανώνοντας διαδηλώσεις, συντάσσοντας υπομνήματα και κινητοποιώντας τα μέλη τους το 1909. Μετά το Γουδί όμως ήρθαν στην επιφάνεια οι αντιφάσεις τους και τον Δεκέμβριο διασπάστηκαν.

Ο παροξυσμός των μικροαστών ενάντια στους φόρους είχε αρχίσει αρκετά νωρίτερα και είχε εκφραστεί μέσα και από το κόμμα του Δηλιγιάννη, με το οποίο φαίνεται ότι κι οι συντεχνίες διατηρούσαν μια προνομιακή σχέση. Η διόγκωση των κρατικών εσόδων για την εξυπηρέτηση των δανείων που είχε συνάψει ο Τρικούπης επιτεύχθηκε κυρίως εις βάρος των κατώτερων στρωμάτων των πόλεων, μέσα από την αύξηση των έμμεσων φόρων. Ήδη το 1894 οι έμμεσοι φόροι αποτελούσαν το 75% των εσόδων του κράτους, και το 1910 φτάνουν το 80%, καθώς εξακολουθούσαν να αυξάνονται οι δασμοί σε είδη πρώτης ανάγκης όπως το σιτάρι. Η Ακρόπολις επανειλημμένα θα αναφέρεται στις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει «η μεσαία τάξις»: Αυτό βέβαια ισχύει και για την εργατική, αλλά αυτή είναι συνηθισμένη στη φτώχεια. Πιο δύσκολα, μας λέει η Ακρόπολις, είναι τα πράγματα για «την έντιμον οικογένειαν μικρού δημοσίου ή ιδιωτικού υπαλλήλου», η οποία οφείλει να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις «της μικράς κοινωνικής θέσης» που κατέχει αλλά βλέπει τα έσοδά της να εξανεμίζονται. Η συσσώρευση του κεφαλαίου και οι συνακόλουθες τάσεις συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής απειλούν την επιβίωση της μικροϊδιοκτησίας ενώ τους μικρέμπορους πιέζει η νομισματική στενότητα των πρώτων χρόνων μετά την επιβολή του ΔΟΕ και η εμπορική κρίση του 1908-9. (164)

Η δυσπραγία εκδηλωνόταν και με την αύξηση της επαιτείας ή / και με λεηλασίες τροφίμων, όπως στο Αργοστόλι τον Φεβρουάριο του 1909, ενώ γινόταν αισθητή και μέσα από την άνοδο της ληστείας, στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Στην επαρχία γίνονταν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την έλλειψη δημόσιας ασφάλειας: στην Καλαμάτα το 1906, στην Καλαμπάκα το 1907, στα Τρίκαλα το 1909. Στην Αθήνα και στην Πάτρα οι κλοπές είχαν πληθύνει, ενώ υπήρχε μια γενικότερη άνοδος

της εγκληματικότητας που γεννούσε ανασφάλεια στους έντιμους αστούς. Οι εφημερίδες της εποχής βρίθουν από ρεπορτάζ για τον υπόκοσμο της Αθήνας, πόρνες, λωποδύτες και νταήδες. Αυτό βέβαια οφειλόταν εν μέρει στην άνθηση του τύπου και στην πρώτη ανάδυση μιας μαζικής κουλτούρας, στο ότι νέες σφαίρες της καθημερινής ζωής ενσωματώνονταν στον δημόσιο λόγο. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι η Εστία είχε καθιερώσει μια στήλη ειδήσεων με τίτλο «Τα καθημερινά έκτροπα», ενώ αιτία της δολοφονίας του Δηλιγιάννη το 1905 ήταν η απόφασή του να κλείσει τις χαρτοπαικτικές λέσχες της Αθήνας. Η γενική αίσθηση ήταν ότι η τάξη και η κοινωνική πειθαρχία είχε κλονιστεί, ότι η ισχύς των νόμων διασαλεύονταν, και ότι η αναγκαιότητα της πειθάρχησης δεν περιοριζόταν στο υποπρολεταριάτο της Αθήνας: εντύπωση προκάλεσε η είδηση της δολοφονίας μεγαλοδικηγόρου της Αθήνας από αγρότη για οικονομικές διαφορές. Το 1908 ο νεοϊδρυμένος σύλλογος ιδιοκτητών αστικών ακινήτων πρόβαλλε το αίτημα «η έξωσις των δυστροπούντων ενοικιαστών να γίνεται δια της χωροφυλακής». Εκτός όμως από τον λόγο της πειθάρχησης αναπτυσσόταν τα ίδια χρόνια και ένας άλλος, εν μέρει αντίθετος και εν μέρει συμπληρωματικός: από την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα αρχίζει η ακμή του «λαϊκού» ληστρικού μυθιστορήματος, το οποίο με την αμφίσημη – και κάποτε εξιδανικευτική – στάση του απέναντι στους εκτός νόμου ήρωές του ανταποκρινόταν στις διαθέσεις για εξέγερση των καταπιεσμένων αναγνωστών του, μεταθέτοντάς τις βέβαια στο φαντασιακό επίπεδο. **(165)**

Το πολιτικό σύστημα έδειχνε να έχει χάσει την ικανότητά του να απορροφά τις κοινωνικές εντάσεις και είχε μπει σε μια φάση αστάθειας. Ο δικομματισμός αποδιαθρώνονταν, με την ιδιαίτερη συμβολή του Ζαϊμικού κόμματος το 1897-1905: οι «συνδυασμοί» που εμφανίζονταν στις εκλογές έχαναν την κομματική τους καθαρότητα, με αποκορύφωμα την σχεδόν πλήρη κυριαρχία των μικτών συνδυασμών το 1902. Αναπτύσσονταν φυγόκεντρες τάσεις η συνοχή των κομμάτων είχε χαλαρώσει, και σύμφωνα με την αφήγηση του Χαιρόπουλου οι αρχηγοί τους δεν μπορούσαν να επιβληθούν στους βουλευτές τους. κατά τον Ασπρέα η πτώση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη το 1903 οφειλόταν στον «αχαρακτήριστον εκβιασμόν» μιας ομάδας βουλευτών του, τις «παράνομες απαιτήσεις» των οποίων αρνήθηκε να ικανοποιήσει, ενώ σύμφωνα με Άγγλο παρατηρητή την εποχή εκείνη είχε ενισχυθεί η επιρροή των τοπικών παραγόντων σε σχέση με τους κεντρικούς κομματικούς μηχανισμούς.

Σημαντικό για τις εξελίξεις ήταν το ότι μετά τη δολοφονία του Δηλιγιάννη και την διάσπαση του κόμματός του χάθηκε ένας πόλος ενσωμάτωσης της λαϊκής δυσαρέσκειας, που δεν μπόρεσαν να τον αντικαταστήσουν οι «Ιάπωνες». Αρκετοί ήταν οι πολιτευτές που ακροβολίστηκαν στα όρια του πολιτικού συστήματος, ενώ οι περισσότερες εφημερίδες όχι μόνο δεν υποστήριζαν κάποιο κόμμα αλλά και έγραφαν εμπρηστικά άρθρα εναντίον τους. Η πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ονομάστηκε από τον Μάγερ «χρυσή εποχή» του ελληνικού τύπου, καθώς η κυκλοφορία του ανέβηκε κατακόρυφα και ο αριθμός των εφημερίδων σε Αθήνα και επαρχία αυξήθηκε. Ο ρόλος που έπαιζαν οι εφημερίδες, ιδίως οι «λαϊκής κυκλοφορίας» στη διασπορά του αντικομματικού και αντιπλουτοκρατικού πνεύματος που χαρακτήρισε το Γουδί και την παρέμβαση των κατώτερων τάξεων που ακολούθησε, επισημαινόταν από πολλούς σύγχρονους. Ο βασιλιάς συγκατέλεγε τον Ιανουάριο του 1910 τους δημοσιογράφους στην κατηγορία των αντιπάλων Του που πιθανόν θα εκλέγονταν σε μια Εθνοσυνέλευση – κάτι που έγινε, αν και σε μικρότερο βαθμό απ' ό,τι φοβόταν -, ενώ στο προσχέδιο για τα αναθεωρητέα άρθρα του συντάγματος, που συνέταζαν ραλλικοί και θεοτοκικοί βουλευτές, περιλαμβάνονταν και διατάξεις περιοριστικές της ελευθερίας του τύπου, διατάξεις που ο Βενιζέλος απάλυνε αλλά δεν εξάλειψε. Ενδεικτικές για την εκτεταμένη απονομιμοποίηση του συστήματος ήταν ενέργειες όπως η ρίψη δυναμίτιδας από έναν δάσκαλο στη βουλή το 1907, και, σε συλλογικό επίπεδο αυτή τη φορά, το πετροβόλημα και το πέταγμα «ρουκέτας» ενάντια στη βουλή τον Φεβρουάριο του 1909 από διαδηλωτές κατά των φόρων του Γούναρη. Στο απυρόβλητο δεν έμενε ούτε ο Γεώργιος, ο οποίος ήδη πριν το Γουδί είχε εξετάσει σοβαρά το ενδεχόμενο να παραιτηθεί. Στις αρχές πια του 1909 εξυφαίνονταν από διάφορες πλευρές συνωμοτικά σχέδια, και τον Φεβρουάριο ο Α. Μιαούλης δήλωνε στη βουλή ότι καθημερινά παίρνει γράμματα που τον καλούν να λάβει μέρος σε συνωμοσίες. **(166)**

Σημαντικό ρόλο στην αποσταθεροποίηση του συστήματος είχε παίξει η ήττα του 1897. Κατέδειξε την ανεπάρκεια του κράτους να πραγματοποιήσει το αλυτρωτικό όραμα, σε μιαν εποχή που διαφαινόταν ότι η τελική λύση του Ανατολικού ζητήματος δεν θ' αργούσε: τα άλλα βαλκανικά κράτη πρόβαλαν ως όλο και πιο ισχυροί ανταγωνιστές της Ελλάδας, ενώ ο δικός της στρατός ταπεινωνόταν στις πεδιάδες της Θεσσαλίας. Ο κλονισμός της Μεγάλης Ιδέας, μιας από τις πιο σημαντικές νομιμοποιητικές βάσεις του ελληνικού κράτους, άνοιξε τον δρόμο της ριζικής αμφισβήτησής του, τόσο μακροπρόθεσμα όσο και άμεσα: την είδηση της

υποχώρησης του ελληνικού στρατού ακολούθησαν τριήμερες «θορυβώδεις οχλαγωγίες» και «αναρχικές διαρπαγές οπλοπωλείων», και το εξαγριωμένο πλήθος πετροβόλησε τα ανάκτορα – ο βασιλιάς όμως είχε φροντίσει να αποσυρθεί στο Τατόι. Το αντιδυναστικό ρεύμα συνέχισε να εκδηλώνεται, λιγότερο βίαια, όλο το 1897 σε εφημερίδες και διαδηλώσεις που «διέτασσαν τον βασιλέα και παρακαλούσαν τη Βουλή», για να καταλήξει στην απόπειρα δολοφονίας του Γεώργιου, οπότε το κλίμα αντιστράφηκε. Η κατακραυγή στρεφόταν και προς τον πολιτικό κόσμο, ενώ σύμφωνα με τον Βαϊδη το πλήθος χειροκροτούσε υπαίθριους ρήτορες που καλούσαν σε επανάσταση και ανακήρυξη κομμούνας τον Οκτώβρη ένα πλήθος από απολυθέντες έφεδρους, εθελοντές και Θεσσαλούς πρόσφυγες ληλάτησε μαγαζιά της Αθήνας. Η τάξη αποκαταστάθηκε, ο Στέφανος Δραγούμης όμως εκτιμούσε το 1910 ότι «ο ελληνικός λαός ευρίσκεται εν ψυχολογική επαναστάσει από του 1897». (167)

Στο ιδεολογικό επίπεδο η ελληνική διανόηση βρισκόταν σε αναζήτηση ανανεωτικών δυνάμεων στον δημοτικισμό, στο νιτσεισμό, σε διάφορες εκδοχές του σοσιαλισμού. Η ήττα του 1897 και ο κλονισμός της Μεγάλης Ιδέας οπωσδήποτε έδωσε την αποφασιστική ώθηση σ' αυτό, τόσο που κάποιοι να μιλάνε για «γενιά του 1897», στον πυρήνα πάντως των αναζητήσεων βρισκόταν η ανάγκη διαχείρισης της επελαύνουσας νεωτερικότητας, ανταπόκρισης στη δυναμική εμφάνιση των κατώτερων τάξεων στο προσκήνιο ή νομιμοποίησης αντιδημοκρατικών επιδιώξεων. Η ιρρασιοναλιστική θεμελίωση της νομιμότητας της εξουσίας στο όλον της κοινότητας, στο βιολογικά προσδιορισμένο έθνος ή στην «βούληση για δύναμη» συνδυαζόταν με την άνοδο αυταρχικών τάσεων και βλέψεων. Μπορεί όπως είδαμε οι σοσιαλιστικές εργατικές ομάδες να ήταν ανύπαρκτες ή αμελητέες, μεταξύ όμως των διανοουμένων είχε εξαπλωθεί ένα φιλεργατικό πνεύμα, τόσο που ο Δρακούλης να θεωρεί το 1909 ότι «σχεδόν όλοι σήμερα είναι συμπαθώς διατεθειμένοι υπέρ της τύχης των εργατικών τάξεων». Η ταξική γλώσσα άρχισε να χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο και το 1907 γίνεται η πρώτη συζήτηση για τον μαρξισμό, αυτό πάντως που κυρίως προσλαμβάνόταν και αναζητούνταν στον σοσιαλισμό ήταν ιδεώδη αντίθετα στον ατομικισμό. Ο Αρθρογράφος με τα αρχικά Χ.Π., για παράδειγμα, ταύτιζε στην Έρευνα το 1910 τον κοινωνισμό με το πνεύμα του χριστιανισμού και του «γνήσιου πατριωτισμού», αφού όλα σήμαιναν ότι το συμφέρον του συνόλου πρέπει να τίθεται υπεράνω του ατομικού. Μέσα από αυτό το πρίσμα μπορεί να δει κανείς και την ανάδειξη του λαού και του πολιτισμού του από τον δημοτικισμό, ο οποίος κυριαρχούσε πια στη λογοτεχνία και σε μεγάλο μέρος των διανοουμένων,

παρά τις εκρήξεις εχθρότητας των λαϊκών μαζών που αντιμετώπισε το 1901, το 1903, το 1911. (168)

Η κρίση αυτή λοιπόν, οι προκλήσεις που τίθενταν στα διάφορα επίπεδα επέβαλαν κάποιου είδους αναδιάταξη του συστήματος κυριαρχίας, έτσι ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις εσωτερικές πιέσεις και στον αγώνα δρόμου για τη Μακεδονία. Από τη σκοπιά των αντιδημοκρατικών κύκλων, στους οποίους είδαμε ότι συγκαταλέγονταν ατομικά αρκετοί απ' όσους θα στελέχωναν τον Ελληνισμό μετά το 1898, η κρίση διευκόλυνε την πολιτική τους παρέμβαση και τους έδινε την ευκαιρία να προωθήσουν ριζικές αλλαγές. Στόχος δηλαδή της παρέμβασής τους δεν είναι απλώς να χειραγωγηθεί και να ενσωματωθεί η λαϊκή δυσαρέσκεια και διαμαρτυρία στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος, αλλά και να χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη των επιθυμητών μετασχηματισμών. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μετασχηματισμοί που προπαγανδίζονται είναι οι ίδιοι μ' αυτούς που θα προωθούσαν πριν 15 χρόνια οι ίδιοι άνθρωποι. Οι απόψεις και οι επιδιώξεις τους έχουν προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της κρίσης και στην ανάγκη να κερδίσουν την λαϊκή επιδοκμασία και έγκριση.

Ο Αντικοινοβουλευτισμός

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του λόγου του Ελληνισμού ήταν η ενασχόλησή του με το κράτος και η κριτική που του άσκησε, χωρίς και να εμπλέκεται άμεσα στην πολιτική ζωή και την κομματική διαμάχη, τουλάχιστον ως το 1909. Το βασικό μοτίβο ήταν ότι το ελληνικό κράτος αποδείχτηκε ανίκανο να φέρει εις πέρας το «εθνικόν πρόγραμμα», την απελευθέρωση δηλαδή των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να οργανώσει τον ισχυρό στρατό που ήταν αναγκαίος για την πραγματοποίησή του και να αποκρούσει τις επιβουλές των Βουλγάρων στη Μακεδονία: ακόμα και ο Μακεδονικός Αγώνας χρεωνόταν στην αντίσταση των Ελλήνων της Μακεδονίας και όχι στο ανίκανο κράτος που αδρανούσε.

Οι αιχμές προς το κράτος και ο στόχος του «ανορθωτικού αγώνος» υπήρχαν από την αρχή στις στήλες του «Ελληνισμού», ήταν όμως υποβαθμισμένα η μετατόπιση των ευθυνών για την εθνική δυσπραγία από τα άτομα στο κράτος συντελείται στα 1903-4: ως μείζον πρόβλημα προβάλλεται όχι η «εθνική αδιαφορία», ο εγωισμός και η απεμπόληση του εθνισμού και του καθήκοντος προς την πατρίδα,

αλλά η αδράνεια και το «απαράσκευον» του κράτους, η κακοδιοίκηση. «Θέλομεν στρατόν και συγχρόνως Κράτος, ικανόν προς οργάνωσιν και συντήρησιν αυτού ... Η στρατιωτική σύνταξις της χώρας έστω το σύνθημα ... πολιτικής παλιγγενεσίας». (169) Το 1905 η κριτική αποσαφηνίζεται: αφορά την κοινοβουλευτική μορφή του κράτους και τη συναλλαγή, δηλαδή την πελατεία, που η πρώτη εκτρέφει, παρεμποδίζοντας την εθνική δράση. Στη συνέχεια, με αυξομειώσεις στην ένταση αλλά σταθερά, καταγγέλλονται οι «πολιτικές φλυαρίες», «ο βόρβορος των κομματικών και των εκλογικών οργάνων», «η πολιτειακή έκλυσις»: «Να το σχίσητε το Σύνταγμα». «Ο κοινοβουλευτισμός κατήγγησεν πάσαν ιδέαν προόδου, τάξεως, ευπρεπείας, πολιτισμού». «Ο κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός». (170)

Οι αντιδημοκρατικές απόψεις δεν πρωτοαναπτύχθηκαν μετά το 1903-5, όπως θα συμπέρανε κανείς σε μια πρώτη ανάγνωση του «Ελληνισμού». Εκφράστηκαν όμως τότε γιατί δόθηκε η δυνατότητα απεύθυνσης σε ένα πλατύ κοινό με ευνοϊκούς όρους: αφενός το κύρος του Ελληνισμού αυξήθηκε κατακόρυφα, όπως είδαμε, αφετέρου η κοινωνική διαμαρτυρία άρχισε να διογκώνεται, και να στρέφεται ενάντια και στο πολιτικό σύστημα. Οι κύκλοι του Ελληνισμού μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα την προσεταιριστούν και θα την κατευθύνουν – επιπλέον δημιουργήθηκε ένα κενό εκπροσώπησης μετά τη διάλυση του δηλιγιαννικού κόμματος. Ο στόχος του περιορισμού της λαϊκής κυριαρχίας υπήρχε ήδη, όπως είπαμε, στις δημόσιες παρεμβάσεις και τα θεωρητικά κείμενα αρκετών στελεχών του Ελληνισμού κατά τον 19^ο αιώνα. Όπως έδειξε ο Μποχώτης, δεν επρόκειτο για μεμονωμένες περιπτώσεις διανοουμένων, αλλά εντάσσονταν σε μια ευρεία τάση αμφισβήτησης από την πλευρά των αρχουσών τάξεων της (βασιλευομένης) δημοκρατίας που είχε εγκαθιδρυθεί μετά την επανάσταση του 1862, και των ισορροπιών που αυτή επέβαλλε.

Έτσι, για να μείνουμε στην περίπτωση του Καζάζη, αυτός το 1879 θεωρούσε ότι το Σύνταγμα του 1864, «μεταφτευμένο από την συννεφιασμένη Αγγλία στον ηλιόλουστο κλίμα της Ελλάδας», ήταν ξένο στον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων – ένα επιχείρημα αρκετά διαδεδομένα στην εποχή ότι η βασιλεία όφειλε να είναι «ζώσα» και να παίζει πιο ενεργό ρόλο στην πολιτική, αντίθετα με το συνταγματικό δόγμα «ο βασιλεύς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά» ότι η «απόλυτος δημοκρατική ιδέα», «η καθολική ψηφοφορία αδιοργάνωτος, ακατασκευαστος, απαιδαγώγητος, εστερημένη πάσης καθολικωτέρας συνειδήσεως ... είνε η άρνησις της ατομικότητος»: αυτό είναι το πραγματικό κοινωνικό ζήτημα, κι αφού «η δημοκρατία εν τη νεωτέρα κοινωνία είναι γεγονός, μηδεμιάς επιδεχόμενον αμφιβολίας και

συζητήσεως», πρέπει τουλάχιστον «να καταστή ως οίον τε αβλαβής και ανώδυνος»: ως λύση προβάλλεται «η διαπαιδαγώγησις της καθολικής ψηφοφορίας», μέσα από την εξάπλωση της εκπαίδευσης, και αντιστρόφως ο περιορισμός του δικαιώματος της ψήφου σε όσους μόνο ξέρουν να διαβάζουν και να γράφουν.

Το 1891-2 επιτίθεται στον Ρουσσώ και, για άλλη μια φορά, στο καθολικό δικαίωμα ψήφου: «Η πάνδημος ψηφοφορία, το πιστεύω τούτο και η πανάκεια των νεωτέρων κοινωνιών, είνε ... ο θρίαμβος του αριθμού, του ποσού κατά του ποιού, η επικράτησις της φυσικής βίας επί του πνεύματος και της ιδέας, της γαστρός επί της κεφαλής, των κάτω επί των άνω, η δ' απ' αυτής απορρέουσα κυβέρνησις αδύνατον να εκπροσωπεί την ηθικήν και πεφωτισμένην συνείδησιν των αγαθών στοιχείων του έθνους». Επαναλαμβάνει τα επιχειρήματα που είδαμε προηγουμένως και επισκοπεί τα διάφορα «κατά της πανδήμου ψήφου αντίρροπα»: τον περιορισμό της ψήφου στους εγγράμματους ή στους εύπορους, την έμμεση εκλογή (με εκλέκτορες) και την φανερή ψηφοφορία, τη Γερουσία και τη «δυναμική αντιπροσωπεία» – η προτίμησή του στρεφόταν προς το πρώτο και το τελευταίο. (171)

Μέσα από τα κείμενά του διαφαίνονται δύο ειδών αιτίες της αντίθεσής του στην «απόλυτον κυριαρχίαν του λαού»: η πρώτη είναι ότι παρεμποδίζει την πρόοδο, λόγω της «αποστροφής του πλήθους προς πάντα νεωτερισμόν» και της λατρείας του για το πατροπαράδοτο: «ο ήλιος της νέας ιδέας φωτίζει κατά πρώτον τας κορυφάς», και όχι μόνο η κυβέρνηση ποτ εκλέγεται απ' όλους δεν μπορεί να είναι πεφωτισμένη, αλλά κινδυνεύουν και ο πολιτισμός, η τέχνη, η επιστήμη· ο αμαθής όχλος δηλαδή βάζει εμπόδια στον (δια)φωτισμό, στον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας σε όλα τα επίπεδα. Αναφέρει σ' αυτό το πλαίσιο και το παράδειγμα του Βίσμαρκ που καθιέρωσε την καθολική ψηφοφορία για να μειώσει την ισχύ των φιλελεύθερων και των προοδευτικών.

Η δεύτερη αιτία είναι ο φόβος των μαζών· η καθολική ψηφοφορία (εννοείται πάντοτε η αντρική) θεωρείται επικίνδυνος θεσμός, γιατί «εξήγειρε πολλαχού τα αναρχικά ένστικτα του όχλου», οδηγεί σε «παρεκτροπές» και «πολιτική ακοσμία», στην ισοπέδωση και σε επαναστάσεις: «η πάνδημος ψήφος, η μη σκεπτομένη ... θέλει κυρώση το πρώτον παρουσιασθησόμενον αυτή ψήφισμα, δι' ου καταργούνται η θρησκεία, η ιδιοκτησία, η οικογένεια»· προφανώς τέτοιου είδους κλονισμοί του κοινωνικού καθεστώτος πρέπει να προληφθούν. Η αίσθησις της απειλής από τους κάτω, εντονότερη το 1892 παρά το 1879, δεν απηχούσε μόνο την εντύπωση που προκάλεσε η Κομμούνα και η άνοδος του εργατικού κινήματος στην Ευρώπη, ούτε

αποτελούσε απλά μεταφορά επεξεργασιών ευρωπαϊών στοχαστών στα καθ' ημάς, παρότι υπάρχει αυτή η διάσταση. Αντιστοιχούσε, όπως έδειξε ο Χατζηιωσήφ, σε μία πραγματική ανασφάλεια που ένιωθαν οι ελληνικές άρχουσες τάξεις, έχοντας και την πείρα της επανάστασης του 1862, σε έναν φόβο για την ιδιοκτησία, πολύ πιο έντονο από την πραγματική απειλή που αυτή αντιμετώπιζε. **(172)**

Ο Χατζηιωσήφ εντοπίζει έναν σκληρό πυρήνα στην κριτική της καθολικής ψηφοφορίας: το ότι η συναλλαγή επιβαρύνει τον προϋπολογισμό, άρα και την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους· η ταξική οπτική δηλαδή των αντιπάλων της είναι αυτή των ραντιέρηδων. Ο Μποχώτης εξελίσσει το επιχείρημα, προσφέροντας ένα συνολικότερο σχήμα για την αντίθεση στο δημοκρατικό σύνταγμα, και θεωρεί ότι ο περιορισμός της πολιτικής εξουσίας των μικροϊδιοκτητών και του πλεονάσματος που τους ανακατανέμεται μέσω της συναλλαγής αποτελούσε «αναγκαία σταθερά» της στρατηγικής τόσο των «εξαστισμένων προκρίτων» όσο και της «αριστοκρατίας του χρήματος» (τραπεζών, ραντιέρηδων κλπ) – στον αντικοινοβουλευτισμό της τελευταίας εντάσσεται και ο Καζάζης. Στα κείμενα πάντως του Καζάζη αυτής της περιόδου όχι μόνο δεν συνδέονται αλλά δεν υπάρχει καν αναφορά στη δημόσια πίστη και στη διόγκωση των κρατικών δαπανών από τη μια, και στην περίφημα συναλλαγή από την άλλη. Η μόνη περίπτωση που αναφέρεται σε «οικονομική τυραννία» της καθολικής ψηφοφορίας είναι η αξίωσή της για προοδευτική φορολογία – η οποία απορρίπτεται ως «δημευτική της ιδιοκτησίας». Η απουσία βέβαια της καταγγελίας της συναλλαγής από μια τέτοια σκοπιά δεν σημαίνει απαραίτητα μια διαφορετική ταξική οπτική του Καζάζη· πόσο μάλλον αφού η προβληματική της πελατείας που απομυζεί τον προϋπολογισμό υπάρχει στα κείμενά του των αρχών του 20ου αιώνα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αρχική της απουσία οφείλεται στην προτίμηση του Καζάζη για τις υψηλές σφαίρες του φιλοσοφικού και επιστημονικού στοχασμού και όχι για μια πιο συγκεκριμένη πολιτική και οικονομική κριτική με περισσότερα στοιχεία επικαιρότητας. **(173)**

Επρόκειτο για έναν φιλελεύθερο αντικοινοβουλευτισμό. Αντικοινοβουλευτισμό με την έννοια ότι ήθελε να περιορίσει την πολιτική δύναμη των κατώτερων τάξεων και αυτό έπαιρνε τη μορφή του περιορισμού των εξουσιών της από αυτές εκλεγμένης βουλής, μέσα από την ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας κλπ. Μ' αυτή την έννοια συναντάμε τον όρο και στην εποχή· πρέπει επιπλέον να παρατηρήσουμε ότι αν έτσι κι αλλιώς η κλασική φιλελεύθερη ιδεολογία τασσόταν κατά της καθολικής ψηφοφορίας και δεν ήθελε την παραχώρησή της, η αντίδραση σ' αυτήν και μετά την

κατάκτησή της αποτελεί ένα βήμα παραπέρα, αποκτά μια «αντεπαναστατική» χροιά. Φιλελεύθερο γιατί, πέρα από τις απόψεις του Καζάζη για την οικονομία που θα τις δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, βασικές έννοιες στη σκέψη του ήταν η πρόοδος και η ατομικότητα, και ως βασικό ζητούμενο οριζόταν «η συμφιλίωσις της ελευθερίας μετά της τάξεως, της αυθεντίας του λόγου μετά της ανεξαρτησίας του ατόμου». (174)

Η εξέλιξη του Καζάζη ως ηγέτη του Ελληνισμού θα είναι προς μια πιο ριζική κριτική του κοινοβουλευτισμού εν γένει (η οποία όμως τελικά δεν θα ολοκληρωθεί στο θεωρητικό επίπεδο) και προς την απομάκρυνσή του από τον φιλελευθερισμό σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Η εξέλιξη αυτή διαπλέκεται με τη μεταβολή των αντιλήψεών του για το ρόλο του κράτους.

Από το κράτος – δυνητικό αντίπαλο της ελευθερίας του ατόμου περνάμε στο αίτημα για ένα ισχυρό κράτος με κυριαρχική παρουσία στην κοινωνία. Το 1891-2 ο Καζάζης αναφερόταν στο «παμφάγον τέρας της πολιτείας», του οποίου η πλήρης επικράτηση απειλεί να συντρίψει το άτομο. «Και εν ταις νέαις δημοκρατικαίς κοινωνίαις η πολιτεία, ακολουθούσα τας παραδόσεις του παρελθόντος, ζηλότυπος της παμβασιλείας αυτής, ηξίωσε να απορροφήση πάσα ενέργειαν των ατόμων, νέας ούτω τυραννίδος καθισταμένη αγωγός ... Η πολιτεία πρέπει να περιορισθή εις τα απολύτως και αναγκαίως προσήκοντα αυτή, εις τα της δημοσίας ασφαλείας, της δικαιοσύνης, τα της στρατιωτικής οργανώσεως». Στις στήλες του «Ελληνισμού», αντίθετα, οι όροι αντιστρέφονται: αντίπαλος του κράτους είναι το άτομο. Δίνεται έμφαση στην ανάγκη «πραγματικής και ισχυράς πολιτείας, εν η το άτομον δεν τολμά, ουδ' είναι επιτετραμμένον αυτώ να επιφέρη χάριν των συμφερόντων του την εξουθένωσιν του καθεστώτος» στην ανάγκη ύπαρξης κράτους στο οποίο «να είνε συγκεντρωμένη η εθνική ψυχή», μακριά από την επίδραση του εγωισμού των ατόμων· κράτους το οποίο να «ζωοποιεί» και να επιβάλλει τους νόμους, έτσι ώστε να μην εξεγείρεται εναντίον τους «θρασεία η ατομική θέλησις», κράτους που να είναι πραγματικά «η κεντρική του λαού δύναμις» (175).

Η βασική πηγή νομιμότητας μετατοπίζεται από το άτομο στο έθνος, και δευτερευόντως στον λαό, στα συμφέροντα των οποίων δίνεται προτεραιότητα. Το έθνος πρέπει να είναι ισχυρό, άρα και το κράτος, και η ισχύς αυτή πρέπει να επιβάλλεται τόσο στο εξωτερικό, ενάντια στους εχθρούς της Ελλάδας, όσο και στο εσωτερικό, με την εμπέδωση της τάξης. Το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει στην οικονομία τόσο για την ενίσχυση «των παραγωγικών δυνάμεων» όσο και για την

προστασία των λαϊκών τάξεων – μέσω της οποίας θα επιτυγχανόταν και η πειθάρχησή τους.

Η στάση αυτή του Ελληνισμού ανταποκρινόταν σε μια γενικότερη άνοδο του κρατισμού στην ελληνική κοινωνία, στον οποίο συμπυκνώνονταν τόσο οι διεκδικήσεις των κατώτερων τάξεων όσο και επιχειρηματικών κύκλων. Νέοι πολιτικοί και δημοσιογράφοι καλούσαν το κράτος να αναλάβει δράση, κάτι που νοούνταν ως συνώνυμο της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας και των διάφορων κρατικών μηχανισμών. Στον λόγο του Γούναρη η εργατική νομοθεσία και η ενίσχυση της αστυνομίας και της δημόσιας ασφάλειας συμβάδιζαν. Αλλά και η ισχυρή εκτελεστική εξουσία του Βενιζέλου, η οποία επιχείρησε να εξομαλύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις προβαίνοντας σε σημαντικές παραχωρήσεις στις κατώτερες τάξεις, συμπληρωνόταν από δρακόντειους νόμους κατά της φυγοδικίας και της ζωοκλοπής, από «αμείλικτη αυστηρότητα» στην απονομή δικαιοσύνης και στην πάταξη της ληστείας: μια από τις πρώτες άλλωστε πράξης της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν οι μαζικές εκτελέσεις φυλακισμένων, καταδικασμένων στην ποινή του θανάτου, της οποίας η εκτέλεση αναβαλλόταν ως τότε συνεχώς. Η ενίσχυση των κρατικών μηχανισμών παράλληλα με την αυτονόμησή τους από τον έλεγχο των αντιπροσώπων του λαού σήμαινε την αλλαγή των ισορροπιών μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας εις βάρος της δεύτερης. Προφανώς αυτό δεν συνεπαγόταν λογικά την υιοθέτηση αυταρχικών αντικοινοβουλευτικών λύσεων απόδειξη η πρώτη τετραετία του Βενιζέλου. Για πολλούς όμως «η ενίσχυσις της εκτελεστικής εξουσίας» και «ο περιορισμός της κυριαρχίας του κοινοβουλίου» και του κοινοβουλευτισμού ήταν συνώνυμα – ενδεικτική είναι η στιχομυθία μεταξύ Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη και Αλεξανδρή, που παραθέτει ο τελευταίος στις αναμνήσεις του. Η διαδρομή επίσης του Κοινωνιολόγου Π. Αραβαντινού μπορεί να μην είναι τυπική, δείχνει όμως τις δυνατές απολήξεις ενός κρατισμού χωρίς χειραφέτηση: το 1926 υπερασπίζεται τη συμμετοχή του στη δικτατορία του Πάγκαλου με το επιχείρημα ότι η δικτατορία επαναφέρει την περιορισμένη από τον κοινοβουλευτισμό κρατική ισχύ και συγκεντρωτικότητα, κάτι που αποβαίνει «εις όφελος του λαού» (176).

Στον λόγο του Ελληνισμού ο κοινοβουλευτισμός κατηγορείται ότι εξασθενίζει το κράτος και προβάλλεται ως παράγοντας αταξίας και απειθαρχίας. «Ο Κοινοβουλευτισμός ... παρ' ημίν οφείλει να απολογηθή δι' ουδέν ολιγώτερον, ή ότι κατήργησεν αυτό το κράτος». «Πάσα εκ του κράτους απορρέουσα ισχύς εξεμηδενίσθη. Η αναρχία οσημέραι αίρει θρασείαν την κεφαλήν». Η

αποτελεσματικότητα της διοίκησης μειώνεται από τις κομματικές παρεμβάσεις στη λειτουργία της. «Η σημερινή χαλάρωση της στρατιωτικής τάξεως και πειθαρχίας» οφείλεται στην εκλογή αξιωματικών ως βουλευτών και στην ανάμιξη των στρατιωτικών στην πολιτική εν γένει. «Προ των λειτουργουσών πολιτικών συνθηκών η στρατιωτική σύνταξις είναι αδύνατος». Η αποδιοργάνωση του κράτους και του στρατού που επέφερε ο κοινοβουλευτισμός οφείλεται για τη μακρά σειρά αποτυχιών της εξωτερικής πολιτικής. Ο στρατός, ως φορέας της κρατικής ισχύος, είναι απαραίτητος και για το εσωτερικό της χώρας: πώς θα κατασταλεί, αναρωτιούνται, τυχόν εξέγερση των Θεσσαλών αγροτών, με δεδομένο ότι «η διοίκησης είναι ανίσχυρος» κι ο στρατός διαλυμένος; Ο κοινοβουλευτισμός, ασυμβίβαστος με το κράτος του νόμου, είναι «η άρνησις της τάξεως, της νομιμότητος, της πολιτικής και κοινωνικής κοσμιότητος. Δεν υφίσταται πολιτική τάξις, δεν υπάρχει δύναμις κυβερνητική». Παρατηρούμε ότι το ισχυρό κράτος συνδέεται ιδιαίτερα με την εμπέδωση της τάξης και την πάταξη της αναρχίας από την παλιότερη επιδίωξη της συμφιλίωσης της «ελευθερίας μετά της τάξεως» η προτεραιότητα δίνεται στο δεύτερο σκέλος. Άλλωστε «αληθής, πραγματική ελευθερία είνε η εγγύησις και η εξασφάλις των δικαίων της τιμής, της ζωής, της ιδιοκτησίας». Αποκαλυπτικοί τόνοι υιοθετούνται: ο κοινοβουλευτισμός ωθεί το κράτος και το έθνος σε συμφορές, κινδυνεύει ακόμα και η ιστορική ύπαρξη του ελληνισμού.(177)

Η πολεμική αυτή αποκτά τον χαρακτήρα συστηματικής κριτικής μέσα από τη σειρά άρθρων του Καζάζη «Η χρεωκοπία του κοινοβουλευτισμού εν Ελλάδι»: δημοσιευμένα στην εφημερίδα «Ελληνισμός» μεταξύ του 1905 και του 1909, φιλοδοξούσαν να αποτελέσουν μελέτη «πολιτικής ψυχολογίας». Ο κοινοβουλευτισμός θεωρείται επείσακτο σύστημα που δεν ανταποκρίνεται στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της Ελλάδας, στον χαρακτήρα και στις παραδόσεις του ελληνικού λαού, στον (εθνικό) σκοπό που αυτός επιδιώκει πιο κοντά στις πραγματικές ανάγκες του ελληνισμού βρισκόταν το καθεστώς του Καποδίστρια ή ο μεγαλοϊδεάτης Όθωνας ηττήθηκαν όμως από τους Συνταγματικούς αντιπάλους τους, είτε αυτοί ήταν ειλικρινείς ιδεολόγοι είτε ιδιοτελείς κοτζαμπάσηδες. Ο Καζάζης επισκοπεί την ελληνική ιστορία μετά το 1821, και ως τομή θέτει το 1862-4: από τότε οι καταστροφές συσσωρεύονται η μία μετά την άλλη. Ο κοινοβουλευτισμός χρεώνεται με τις εθνικές αποτυχίες του 1866-9 και του 1876-8, με τον ειρηνόπολεμο του 1886, με την πτώχευση του κράτους και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, με τη δημιουργία της Εθνικής Εταιρείας και την «ατίμωση» του 1897 με

την κακή λειτουργία της διοίκησης, την «κατάλυση» του στρατού, την αποτυχία δημιουργίας «πραγματικού» κράτους – σε αντίθεση με την πριν το 1864 εποχή. (178) «Το ελληνικόν κράτος, υπό την επίπραστον τήβεννον των κοινοβουλευτικών θεσμών, παρέμεινεν κατ' ουσίαν τουρκικόν βιλαέτιον ή πασσαλίκιον». Την εξουσία έχει μια ολιγαρχία, η οποία κυβερνά τυραννικότατα και αυταρχικότατα «απομυζώντας πάσαν ικμάδα ζωτικότητος» – θ' αναφερθούμε περισσότερο σ' αυτήν στο επόμενο κεφάλαιο. Η βουλευτική ολιγαρχία παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο «φυσιολογικές δυνάμεις», τον λαό και την βασιλεία, και τις καταπιέζει: οι μεν εξουσίες του βασιλιά εκμηδενίζονται και αυτός καταδικάζεται σε αδράνεια, ο Δε λαός μόνο τυπικά είναι κυρίαρχος. Στην πραγματικότητα απλώς επικυρώνει στις εκλογές την κυριαρχία των δυναστών του, έχει μεταβληθεί σε υποτελή τους και οι επαρχίες σε φέουδά τους. Η κυριαρχία αυτή επιτυγχάνεται αφενός με καλπονοθεύσεις, δωροδοκίες, εξαγορές, αφετέρου με τη συναλλαγή: με την εξυπηρέτηση ατομικών και επαρχιακών μικροσυμφερόντων, με τις επεμβάσεις των βουλευτών στη διοίκηση και την εξασφάλιση της ατιμωρησίας όσων παρανομούν, το διορισμό αργομίσθων και τη λεηλασία του δημοσίου ταμείου, με τα ρουσφέτια κάθε είδους. Οι πολιτικοί δεν έχουν πεποιθήσεις, τα κόμματα δεν έχουν αρχές. Αποτελούν «πολιτικά καπετανάτα», φατρίες που προνοούν για τα μέλη και τους οπαδούς τους και μόνον, και η διαδοχή τους στην εξουσία συντελεί στη γενική παράλυση, κάνοντας αισθητή την έλλειψη σοβαρής, μόνιμης και ενιαίας διακυβέρνησης. Οι σκανδαλώδεις εξελέξεις των εκλογών από την βουλή ενισχύουν την εικόνα της διαφθοράς, οι κωλυσιεργίες της αντιπολίτευσης την ανικανότητα του κράτους να δράσει, η εκλογή μελών των ίδιων οικογενειών αποδεικνύει την απόλυτη κυριαρχία μιας πανίσχυρης ολιγαρχίας. Πρόκειται για μοτίβα κριτικής που ανέπτυξαν και άλλοι αντικοινοβουλευτικοί, αλλά και ο τύπος της εποχής – και κληροδοτήθηκαν σε σύγχρονους ερευνητές. Ο Καζάζης ως παραδείγματα αναφέρει διάφορα περιστατικά, κατά κανόνα χωρίς να παραθέτει ονόματα, τα οποία ανάγονται σε γενικά συμπεράσματα.

Ο σχηματισμός της βουλευτικής ολιγαρχίας εξάγεται και λογικά, από την ίδια τη δυναμική του κοινοβουλευτισμού: «ο κοινοβουλευτισμός εν τη πράξει είνε η συν τω χρόνω επικράτησις των ολίγων, των εξ επαγγέλματος πολιτευομένων». Σ' ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, ο κοινοβουλευτισμός καταδικάζεται επειδή είναι «ιδέα του μέρους και ουχί του συνόλου»: εξυπηρετούνται όχι τα γενικά συμφέροντα αλλά τα ατομικά ή τα μερικά, όχι τα εθνικά αλλά τα κομματικά. Η ολιγαρχία είναι από τη φύση της εγωιστική, και οι διαμάχες των φατριών δεν τους αφήνουν χρόνο να

μεριμνήσουν για τα προβλήματα του έθνους, του κατεξοχήν όλου, που αντιπαρατίθεται στον κοινοβουλευτισμό: τα πράγματα «εξελίσσονται κοινοβουλευτικώτατα μεν ... αλλά ανθελληνικώτατα». «Εν τη ήττη του κοινοβουλευτισμού κείται η εθνική σωτηρία». Βρισκόμαστε πολύ μακριά από τη θεώρηση, το 1886, του κοινοβουλίου ως «της ακροπόλεως των ελευθεριών» και ενσάρκωσης «της εθνικής σκέψεως και κυριαρχία» (179).

Υπάρχει ωστόσο μια αμφιταλάντευση ως προς την απόρριψη του κοινοβουλευτισμού: είναι αυτός γενικά καταστρεπτικός ή αυτό ισχύει μόνο για τις ιδιαίτερες συνθήκες της Ελλάδας; τα ζητήματα είναι η σωστή εφαρμογή και λειτουργία του ή η αντικατάστασή του με ένα πιο γόνιμο πολίτευμα; ως κοινοβουλευτισμός νοείται (και απορρίπτεται) η ύπαρξη αντιπροσωπευτικού συστήματος ή η υπέρμετρη εξουσία της βουλής; Στα τέσσερα χρόνια που κράτησε η δημοσίευση των άρθρων δόθηκαν όλες οι δυνατές απαντήσεις: ότι «η κοινοβουλευτική νόσος ... δεν δύναται ή να περιαγάγη εις αποσύνθεσιν και καταστροφήν πάντα λαόν», και «κατά την στιγμὴν ταύτην απειλεί την πρόοδον των ευρωπαϊκῶν λαών» ότι «το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα ουδεὶς σωφρονῶν δύναται να καταδικάσῃ», παρά μόνο την πλημμελή εφαρμογή του ότι «αν ο Κοινοβουλευτισμός πολλαχού της Ευρώπης και της Αμερικής δεν ἐπήνεγκε τους προσδοκωμένους καρπούς, εν Ελλάδι ἐπεσώρευσεν ερείπια».

Ενδεικτική είναι και η ονομάτισή του κάθε φορά: ψευδοκοινοβουλευτισμός, κατ' ευφημισμὸν κοινοβουλευτισμός, ἀπόλυτος κοινοβουλευτισμός, ἀκρατος κοινοβουλευτισμός, αλλά και κοινοβουλευτισμός χωρίς ἄλλο προσδιορισμό, κοινοβουλευτική δεισιδαιμονία, κοινοβουλευτικός φετιχισμός. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στο αγγλικό παράδειγμα: πότε προβάλλεται ως υπόδειγμα κοινοβουλευτισμού, από το οποίο ο ελληνικός αποκλίνει, και πότε απομυθοποιείται: και εκεί υπάρχουν δυσλειτουργίες, ενώ τουλάχιστον στην Αγγλία ο βασιλιάς έχει πραγματική εξουσία. Ο Καζάζης δεν ωθεί την θεωρητική κριτική του στα όριά της, όπως προδιαγράφονται από την επιχειρηματολογία του, κι όταν τα φτάνει δεν επιμένει σ' αυτά. Το στίγμα του αποδίδεται καλύτερα από την εξής απόφασή του: «Η αντιπροσωπική πολιτεία, επί του παρόντος τουλάχιστον, εἶνε αναγκαίος και θεμελιώδης θεσμός των σύγχρονων πολιτικῶν κοινωνιών» – ο ίδιος θεωρεῖ ότι βρισκόμαστε «εν μεταβατικῇ περιόδῳ» (180).

Το 1905 ο Καζάζης ἔθετε το ερώτημα: «εἶναι δυνατόν να καταργηθῇ το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα εν Ελλάδι, διότι δεν παρήγαγεν ἀγλαούς καρπούς; εν

τοιαύτη περιπτώσει, δια τίνος καταλληλοτέρου πολιτεύματος θα αντικαθίστατο; That is the question.» Οι απαντήσεις που δόθηκαν στην question, σε αντιστοιχία με την ταλάντευση που είδαμε, ποίκιλλαν. Μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες λύσεων που θα οδηγούσαν στην «κατάλυσιν της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας»: προτάσεις πιο «παραδοσιακές», που αποσκοπούσαν στη μείωση της ισχύος της δημοκρατικής βουλής μέσα στα όρια του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, και προτάσεις που, παρότι χρησιμοποιούν ως σημείο αναφοράς παραδοσιακά πολιτικά πρότυπα, ιχνηλατούν μια νέου τύπου οργάνωση του κράτους.

Οι πρώτες ανήκαν στο οπλοστάσιο της φιλελεύθερης αντικοινοβουλευτικής παράδοσης, ήταν σαφώς πιο επεξεργασμένες, και σ' αυτές κατέφευγαν ο Καζάζης και ο Ελληνισμός όταν έπρεπε να προτείνουν συγκεκριμένα μέτρα. Η κριτική στην καθολική ψηφοφορία και η πρόταση για τον περιορισμό της εξακολουθούσε να υπάρχει στις αναλύσεις του Καζάζη, η έμφαση όμως δινόταν αλλού. Η καθολική ψηφοφορία θεωρείται δόγμα που συντηρεί την τυραννία της ολιγαρχίας, αφού ο λαός είναι αμόρφωτος, ανίκανος και εθελόδουλος. Τονίζεται όμως ότι η κατάργησή της είναι επικίνδυνη, ενώ σ' αυτό τον λαό απευθύνεται ο Ελληνισμός στο πρόγραμμά του δεν τίθεται θέμα περιορισμού της, ενώ στον πρόλογο του «Κοινοβουλευτισμού εν Ελλάδι», ο Καζάζης επικαλείται την ασυμφωνία του κοινοβουλευτισμού, δηλαδή της ολιγαρχίας, με «την δημοκρατίαν, την πάνδημον ψήφον». Σε άρθρο του λίγο μετά τις εκλογές του 1910 προσεκτικά και χαμηλόφωνα διατυπώνει την επιθυμία να ψηφίζουν μόνο οι εγγράμματοι, η σχετική διάταξη όμως θα έπρεπε να ισχύσει 10 χρόνια μετά την ψήφιση του συντάγματος λίγες μέρες πριν σε συνέντευξή του στο «Εμπρός» δεν έκανε καμμία σχετική νύξη. Στις αρχές της χρονιάς είχε θέσει για άλλη μια φορά το ζήτημα ο Κ. Έσλιν, προκαλώντας μεγάλες αντιδράσεις. Αντίστοιχη πρόταση αναγραφόταν στο πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος, υποβαθμισμένη όμως τόσο στο κείμενο όσο και στην προπαγάνδα του. Σχετικά άρθρα γράφτηκαν στην Εστία και στην Ακρόπολη, ήταν όμως σαφές ότι κανείς δεν πίστευε σοβαρά ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί ο περιορισμός του εκλογικού σώματος σε συνθήκες διαμαρτυρίας και κινητοποίησής του. (181)

Επιστρατεύονται λοιπόν τα «αντίρροπα» καταρχάς η Γερουσία, που «αποστολή έχει να αναστείλη ή να περιορίση το επίφοβον κράτος της εκ της πανδήμου ψήφου απορρευούσης αντιπροσωπίας». Διατυπώνονται όμως αμφιβολίες μήπως έτσι ενισχυθεί κι άλλο η ολιγαρχία, με δεδομένο και το ιστορικό προηγούμενο: «Η Γερουσία, αποτελούμενη εκ των λειψάνων του παλαιού κοτσαμπασιισμού,

κατεξανίστατο κατά των αντικοινοβουλευτικών ροπών του Όθωνος». Τελικά προτείνεται η σύστασή της, χωρίς πάντως να δίνεται μεγάλη έμφαση σ' αυτήν, με βασικό επιχείρημα, πέρα από την εκπροσώπηση των «ποιοτικών» δυνάμεων κλπ, ότι έτσι μπορεί να παρακαμφθεί η ολιγαρχία των κομμάτων: θα απορρέει απευθείας από κοινωνικές ομάδες όπως «η επιστήμη, η έγγειος κτήσις, τα ελευθέρια επαγγέλματα»: Δεν είναι σαφές αν «η τεχνουργική βιομηχανία» και «το εμπόριο» αναφέρονται στις συντεχνίες, οπότε εισάγεται και μια κορπορατιστική – ενσωματωτική διάσταση στη δεύτερη βουλή, ή σε αστούς, στα πλαίσια της σύλληψης της Γερουσίας ως «συντηρητικού σώματος».(182)

Προτείνεται επίσης η ίδρυση Συμβουλίου Επικρατείας, το οποίο θα συνέβαλε στην προπαρασκευή των νόμων, βελτιώνοντας τη νομοθετική εργασία της βουλής – χαλιναγωγώντας τη στην πραγματικότητα -, και η μεταφορά της αρμοδιότητας των εξελέξεων των εκλογικών αποτελεσμάτων από τη βουλή στα δικαστήρια. Τα δύο αυτά μέτρα αποδυνάμωσης της βουλής θα υιοθετήσει ο Βενιζέλος. Είναι ενδιαφέρον το ότι στα συμφραζόμενα των «αντίρροπων» προβάλλεται και η εξασφάλιση των δικαιωμάτων της μειοψηφίας, με πιθανότερη λύση την υιοθέτηση αναλογικού εκλογικού συστήματος. Σύμφωνα με τον Kühnl το επιχείρημα αυτό στρεφόταν ενάντια στην απεριόριστη λαϊκή κυριαρχία – ενάντια στην κομματική τυραννία, με τα λόγια του Καζάζη. Την εκδοχή αυτή ενισχύει η αντίδραση του Δρακούλη και τα σχόλια του Φιλάρτου (183).

Στο πρόγραμμα του Ελληνισμού ζητείται η διάκριση των εξουσιών, απαραίτητο χαρακτηριστικό μιας φιλελεύθερης πολιτείας, και παλιό μοτίβο της κριτικής στον ελληνικό κοινοβουλευτισμό: η νομοθετική εξουσία - οι εκλεγμένοι από τον λαό εκπρόσωποί του – εισβάλλει στις σφαίρες της εκτελεστικής, οι βουλευτές παρεμβαίνουν στη διοίκηση, κυριαρχεί η συναλλαγή. «Η εκτελεστική εξουσία πρέπει να χειραφετηθεί από της νομοθετικής», «η διοίκησις ανήκει εις την διοίκησιν, εις τα συμφέροντα αυτής, και ουχί εις τα συμφέροντα της πλειονοψηφίας». Η διάκριση των εξουσιών, παρατηρεί ο Kühnl, άρχισε να ερμηνεύεται όλο και πιο αυστηρά από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, ακριβώς για να διατηρηθούν οι μοχλοί της εξουσίας μακριά από τα συμφέροντα της πλειοψηφίας. Ως λύση προβάλλεται η «αποκέντρωση», δηλαδή η αυτονόμηση των κρατικών μηχανισμών – και, στα συμφραζόμενα του προγράμματος του Ελληνισμού, η ισχυροποίησή τους (184).

Η ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας, τέλος, κρίνεται απαραίτητη ώστε «να έχη την δύναμιν ν' ανταγωνίζεται προς την ολιγαρχίαν» – και να την συντρίψει. Οι

αντικοινοβουλευτικοί επικαλούνται σε μόνιμη βάση τη δράση της βασιλείας όχι επειδή ζητούν την επιστροφή σ' ένα απολυταρχικό παρελθόν, όπως νομίζουν αντιμοναρχικοί σαν τον Φιλάρετο, αλλά γιατί στη μοναρχία βλέπουν έναν αυτόνομο πόλο εξουσίας στον οποίο δεν έχει πρόσβαση ο λαϊκός παράγοντας γι' αυτό άλλωστε μπορεί να αποτελέσει τον κύριο μοχλό για μια εκτροπή από το σύνταγμα, προσωρινή ή μονιμότερη – υπενθυμίζουμε τις παλιότερες προτροπές της Νέας Ημέρας της Τεργέστης και της Ακρόπολης προς τον βασιλιά να αναλάβει μόνος του την εξουσία. Επιπλέον η βασιλεία για τον Καζάζη εκπροσωπεί την εθνική και πολιτική ενότητα των Ελλήνων, αποτελεί ιστορική δύναμη που συνδέεται με την εκπλήρωση των εθνικών πόθων, έχει την αρχηγία των ενόπλων δυνάμεων. Γίνεται επανειλημμένα αναφορά στον θρύλο του μαρμαρωμένου βασιλιά, στο χάρισμα του «ενόπλου μονάρχου». Σε χρόνους, λοιπόν, προετοιμασίας για μεγάλους εθνικούς σκοπούς, η βασιλική εξουσία «επιβάλλεται μέχρι πραξικοπήματος», γράφει ο Καζάζης το 1907, και στο τέλος της χρονιάς ο Χρηστοβασίλης καλεί τον Γεώργιο να επιβάλλει δικτατορία. Στα 1909-10, καθώς ο βασιλιάς βρίσκεται στο κέντρο του κυκλώνα, η στάση του Ελληνισμού θα εξελίσσεται ανάλογα με τη συγκυρία. Λίγο πριν και λίγο μετά το Γουδί γίνονται αρκετές παραχωρήσεις στο γενικό αντιβασιλικό κλίμα στη συνέχεια όμως, καθώς αποστασιοποιούνται και από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, καλείται συχνά ο βασιλιάς να πάρει την εξουσία στα χέρια του. Τελικά ο Καζάζης κατηγορεί τον Γεώργιο ως ανάξιο βασιλιά, επειδή δεν έσπευσε να επωφεληθεί από την ήττα της ολιγαρχίας στις εκλογές του 1910. **(185)**

Η μοναρχία εμπλέκεται και στη δεύτερη κατηγορία εναλλακτικών λύσεων προς την «παντοδυναμία» της βουλής που επεξεργάζεται ο Καζάζης – αν και εδώ το «επεξεργάζεται» είναι μάλλον λανθασμένο ως έκφραση. Μ' έναν τρόπο αρκετά θολό προβάλλεται η ιδέα ενός ισχυρού κράτους, διοικούμενου από έναν – και μόνο – άξιο και χαρισματικό ηγέτη, που θα μεριμνά για τις κατώτερες τάξεις και θα απελευθερώσει τους αλύτρωτους Έλληνες. Ως πρότυπο αναφέρεται η Γερμανία του Βίσμαρκ, αλλά και ο Καποδίστριας. Η αναφορά στον τελευταίο ανακαλεί στερεότυπα μιας παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας: ο δίκαιος άρχοντας – πατέρας που προστατεύει τους υπηκόους του από τις αυθαιρεσίες των δυνατών. Αυτά όμως είναι τα παλιά ρούχα που χρησιμοποιούνται για να ντύσουν ουσιωδώς μοντέρνες επιδιώξεις. Όταν ο Καζάζης δηλώνει ότι «δεν δύναμαι να νοήσω δυνατήν άλλην λύσιν του ελληνικού προβλήματος, ή την αποδοχήν του πολιτικού δόγματος του Κυβερνήτου: Λαϊκή πολιτείαν υπό ισχυράν, πεφωτισμένην και αμερόληπτον ηγεσίαν

ενός ανδρός», δεν παλινδρομεί στη σχετική παράδοση αλλά την αξιοποιεί για να εκφράσει το όραμα της «λαϊκής πολιτείας». Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο προωθημένο σκέλος των προτάσεών του καθώς ανταποκρίνεται, σε αντίθεση με τα προηγούμενα, στις ανάγκες της απεύθυνσης του πολιτικού προγράμματος του Ελληνισμού στις κατώτερες τάξεις. Έτσι, στις παραμονές των εκλογών του 1910 η εφημερίδα «Ελληνισμός» δίνει το σύνθημα της κατάλυσης του ολιγαρχικού κράτους: «Λαϊκή πολιτεία αντί της ολιγαρχικής ... λαός ή ολιγαρχία. Τούτο είναι το ζήτημα». Η έννοια του λαϊκού κράτους δε διασαφηνίζεται με έναν θετικό τρόπο, αλλά μόνο αρνητικά: δεν θα είναι αντιλαϊκό, δηλαδή δεν θα κυριαρχεί σ' αυτό η ολιγαρχία, και προφανώς δεν θα υπάρχουν οι θεσμοί μέσα από τους οποίους αναπαράγεται η κυριαρχία της – ούτε θα υπάρχει η κεφαλαιοκρατία. Παρότι αναφέρεται ότι «ο λαός οφείλει να συμπράττει εν τη λειτουργία της πολιτείας» και «να εξασκεί διηνεκώς την εποπτικήν αυτού αποστολήν», μέσα και από «συναθροίσεις», δεν υπάρχει μια επεξεργασία για το πώς θα ενσωματώνεται στη «λαϊκή πολιτεία» ο λαϊκός παράγοντας. Όλα αυτά αφήνονται στη ζωή: «Πρέπει να υπάρξει οργάνωσις τοιαύτη, ώστε χωρίς η λαϊκή ιδέα να μειωθή, να περιορισθή η παντοδυναμία του κοινοβουλίου. Δεν αρκεί προς τούτο η δράσις της βασιλείας. Ο λαός θα δημιουργήση» την απαραίτητη «οργάνωση». Μέσα πάντως και στα γενικότερα συμφραζόμενα του Ελληνισμού, είναι φανερό ότι ως λαϊκό εννοείται το κράτος υπέρ του λαού, όχι «δια του λαού». **(186)**

Τον λαϊκό προσανατολισμό του κράτους θα εγγυούνταν ο ηγέτης του, συνδεδεμένος απευθείας με τον λαό, χωρίς τη διαμεσολάβηση της ολιγαρχίας. Το ηγετικό ιδεώδες υπήρχε και στα παλιότερα κείμενα του Καζάζη, εκεί όμως είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά: επρόκειτο για τον Ολύμπιο Δία της πολιτικής κοινωνίας, την υψηλή προσωπικότητα που όμως η δημαγωγία και ο όχλος παρεμπόδιζαν το έργο της. Τώρα, αντί για την αφ' υψηλού υπεροχή στο πεδίο του ορθού λόγου, ο ηγέτης χαρακτηρίζεται από τη λαϊκότητα, την ενσάρκωση στο πρόσωπό του της λαϊκής ισχύος και την εθνική του δράση. Είναι «τολμηρός ανήρ», «ισχυρός», «στιβαρά χειρ», «ο παράκλητος ανήρ της εθνικής ενότητος και ελευθερίας», «ο ανήρ του αίματος και του σιδήρου», ο στρατηλάτης, ο «υπεράνθρωπος» ο ελληνισμός υποχωρεί στην Ανατολή «ένεκα στερήσεως αρχηγού», ο οποίος θα εφάρμοζε «πολιτικήν λαϊκήν άμα και αυτοκρατορικήν». Ο Καζάζης αναφέρεται επανειλημμένα στο μακιαβελικό πρότυπο του profeta armato· είναι αδιάφορο το αν θα παίζει τον ρόλο αυτό πρωθυπουργός, βασιλιάς ή και

πρόεδρος της δημοκρατίας ακόμα το σίγουρο είναι ότι οι εξουσίες του θα είναι διευρυμένες και δεν θα υπόκεινται σε περιορισμούς: «Ζητείται ο δικτάτωρ εκείνος της εθνικής ιδέας».(187)

Ο δικτάτωρ εκείνος ήταν δύσκολο, με τις προδιαγραφές που έθετε ο Καζάζης, να ανακαλυφθεί στον πραγματικό κόσμο, μια συγκεκριμένη όμως δικτατορία επιβλήθηκε μετά το Γουδί, και στις συνεννοήσεις που την προετοίμασαν φαίνεται ότι πήρε μέρος και ο Καζάζης. Ο Ελληνισμός επιδοκιμάζει το προνουντσιαμένο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, και καλεί σε απροκάλυπτη δικτατορία: «Η σωτηρία δεν είναι δυνατόν να προέλθη εκ του κοινοβουλίου», τα κόμματα και οι βουλευτές δεν θα βάλουν μυαλό και πρέπει να απομακρυνθούν «από της διευθύνσεως των πραγμάτων», γι' αυτό «επιβάλλεται εις τον Στρατιωτικόν Σύνδεσμον να φανή άξιος του ελληνικού έθνους». «Πρέπει να υπάρξη μία κυβερνητική δύναμις ισχυρά και ανεπηρέαστος από τας διαφόρους διακυμάνσεις», με την υποστήριξη του λαού, του στρατού και του βασιλιά. «Δικτατορική κυβέρνησις, αποτελουμένη κατ' ανάγκην εκ προσώπων εκτός της βουλής, δύναται να είνε το ολιγώτερον κακόν». Αρχικά η δικτατορία προβαλλόταν ως αναγκαία μέχρι την σύγκληση Εθνοσυνέλευσης που θα ρύθμιζε σε μόνιμη βάση το πολίτευμα, στη συνέχεια δεν προσδιοριζόταν η χρονική της διάρκεια: όλα αυτά μέχρι την παγίωση της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη. Στο τέλος του 1909 θα προτείνουν να διαλυθεί γρήγορα η βουλή ώστε να μείνει «ελεύθερη» μια κυβέρνηση «υπό τον έλεγχον του Στρατιωτικού Συνδέσμου» να συνεχίσει το έργο της ανόρθωσης. Κι όταν η βουλή διαλύεται, τον Μάρτιο του 1910, καλούν τον βασιλιά να αναλάβει μόνος του την κυβέρνηση, αφού η αναρχία εξακολουθεί να υποβόσκει. (188)

Συνοψίζοντας κάπως, η κριτική του Ελληνισμού και του Καζάζη στον κοινοβουλευτισμό κινείται προς την ολοκληρωτική εξάλειψή του, δεν θα ολοκληρωθεί όμως με τη θεωρητική επεξεργασία μιας συνολικής εναλλακτικής πρότασης, παρότι στοιχεία της μπορούν να ανιχνευθούν. Η μεταβατική φύση της πολιτικής ιδεολογίας του Ελληνισμού εκφράζεται και μέσα από τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών στάσεων: της απαξίωσης της πολιτικής συμμετοχής των κατώτερων τάξεων και της αντιπαλότητας προς αυτές, όπως εκφράζεται από την πρόταση περιορισμού της καθολικής ψηφοφορίας και από κάποιες αποστροφές του λόγου που εκφέρεται στα έντυπά του της προσπάθειας προσεταιρισμού τους και της επικρότησης της δράσης τους, όπως εκφράζεται από την αντιπλουτοκρατική ρητορεία και την υιοθέτηση αιτημάτων τους. Οι δύο προβληματικές συνυπάρχουν η υιοθέτηση

της δεύτερης δεν εξοβελίζει εντελώς την (προγενέστερη) πρώτη. Ο συνδυασμός τους επιτυγχάνεται στο επίπεδο των στόχων με την προσφυγή στο ιδεώδες του εθνικού ηγέτη: αυτός θα απαλλάξει τον λαό από την τυραννία της ολιγαρχίας, δεν θα μπορούσε όμως να προκύψει μέσα από διαδικασίες που την ενισχύουν, όπως με εκλογές όπου ψηφίζουν όλοι. Στο επίπεδο του λόγου οι δύο στάσεις γεφυρώνονται με τον εθνικό λόγο· ο συνδυασμός τους όμως επιτυγχάνεται κυρίως μέσω του προσδιορισμού ως αντιπάλου της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας.

Η κοινοβουλευτική ολιγαρχία

Η έννοια της βουλευτικής ολιγαρχίας δεν ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιούνταν από τους έλληνες αντικοινοβουλευτικούς. Μπορεί να έλειπε από το ιδεολογικό οπλοστάσιο πχ του Αθ. Ευταξία, η «Νέα Ημέρα» όμως των αδερφών Βυζάντιων την είχε χρησιμοποιήσει τουλάχιστον από το 1864, και εμφανίζεται και στις αναλύσεις του Βερναρδάκη, του Σαρίπολου, του Σπηλιωτάκη, του Ζέγγελη. Η καινοτομία του Καζάζη και του Ελληνισμού σε σχέση με τους παλιότερους αντικοινοβουλευτικούς βρίσκεται στο ότι τη συσχετίζει όχι τόσο με τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και τον βαρύνοντα ρόλο του λαϊκού παράγοντα σ' αυτό, όσο με την καταπίεση και απομύζηση που ο τελευταίος υφίσταται σε πολιτικά και οικονομικό επίπεδο· την προσδιορίζει όχι ως κοινωνική ομάδα προερχόμενη από και συνδεδεμένη με το λαό αλλά ως ξένη και εχθρική προς αυτόν ως αντίπαλο δηλαδή όχι μόνο των φιλόνομων αστών που θέλουν ένα πραγματικό κράτος δικαίου στην Ελλάδα, όχι φατριαστικό, αυτόνομο από τις επιρροές των «συμφερόντων της πλειονοψηφίας», αλλά ως αντίπαλο και των κατώτερων τάξεων.

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος, αντίθετα, διαμαρτυρόταν το 1883 για την ταπεινή καταγωγή μέρους της ολιγαρχίας από «μαχαιράδες» και γαλακτοπώλες που γίνονται «ευτελείς δημοκόποι όπως τον όχλον σαγηνεύσωσι», και συνέδεε την τυραννία της με την καθολική ψηφοφορία. Η Νέα Ημέρα το 1868 συνέδεε την κυριαρχία της ολιγαρχίας με την «τρομοκρατία των ανυποδότητων», κι ο Αλέξανδρος Βυζάντιος το 1897-8 την «τυραννική ολιγαρχία» και τους «κοινοβουλευτικούς δικτάτορες» με οχλαγωγίες ενάντια στο παλάτι. Πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του Ιωάννη

Σπηλιωτάκης, ο οποίος το 1881 εξέδωσε δύο βιβλία για να προπαγανδίσει αντιδημοκρατικές μεταρρυθμίσεις στο πολίτευμα: τα ένα γραμμένο στη δημοτική με τον τίτλο «Ἐύπνα Ρωμῆ και κάτω το ρουσφέτι» απευθυνόταν στο λαϊκό κοινό της επαρχίας, και το δεύτερο γραμμένο σε καθαρεύουσα στους «ανεπτυγμένους». Στο πρώτο επιτιθόταν στο «αναθεματισμένο το Σύνταγμα και τους πολιτικούς του», δεν μιλούσε όμως για ολιγαρχία, αντίθετα απέφευγε προσεκτικά τη χρήση μοτίβων που θα υποδαύλιζαν ταξικές αντιπαλότητες: υπενθύμιζε ότι πριν το Σύνταγμα και τον χωρισμό του λαού σε πολιτικά στρατόπεδα «οὔλοιο βρισκόντανε αγαπημένοι» και «ο Δημογέροντας ἦτανε σαν πατέρας στο χωριό». Η μόνη σχετική αναφορά ἦταν ότι οι «μεγαλουσιάνοιο», οι οποίοιο αποτελούσαν μαζί με τον βασιλιά και τον λαό τους τρεις στήλοιο του πολιτεύματος, ἔπρεπε να προκύπτουν αξιοκρατικά και όχι κληρονομικά. Αντίθετα στην «λόγια» μπροσούρα καταγγελλόταν «η κρατούσα διεφθαρμένη ολιγαρχία»: οι διακόσιοιο βουλευτές ἔχουν γίνει ἀπόλυτοιο κυρίαρχοιο του κράτοιο, και επειδή είναι φτωχοιο βλέπουν την πολιτική ως βιοποριστικό ἐπάγγελο, κάτι που αποτελεί βασικό παράγοντα του ρουσφετιού. (189)

Ο Καζάζης αντίθετα, παρότι σε κάποιες στιγμές σχεδόν υπόρητα διατηρεί την σύνδεση λαού και κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας, βασικά τονίζει τον «αντιλαϊκό» χαρακτήρα της, το ότι κυβερνά «αυταρχικώς». Την αντιπαράθετο στον «δημοκρατικόιο χαρακτήρα του ελληνικού λαού», που ρέπει προς την ισότητα, δεν αναγνωρίζει «ψευδάρχοντες» και προνόμιο θεμελιωμένα στην καταγωγή, καταφρονεί το «ψευδές μεγαλείο» του πλοῦτοιο, και επομένωιο η ολιγαρχία είναι φύσει αντίπαλόιο του. Είναι σημαντικό, απ' αυτή την άποψη, ότι η ἔννοια της ολιγαρχίας αναδύεται όταν παύει να προβάλλεται ως αντίπαλοιο ο ὄχλοιο, και τον αντικαθιστά. Στην κριτική που άσκησε τον 19^ο αιώνα στο ελληνικό πολίτευμα η ολιγαρχία δεν υπάρχει ως αναλυτικό εργαλείο, και μόνο σε μια αποστροφή του λόγου του το 1879 αναφέρεται σε «ασεβή ολιγαρχία» που εκμεταλλεύεται την ὑπαρξη της καθολικής ψηφοφορίας. Για πρώτη φορά θα χρησιμοποιήσει συστηματικά την ἔννοια το 1901 στην ἀνάλυσή του για τα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητοιο ελληνικού κράτοιο, και από το 1905 η ολιγαρχία θα χρησιμοποιείται για να περιγράψει και τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Από τότε θα συνδεθεί και με την πλουτοκρατία, κάτι που θα ενταθεί το 1909, όταν η υιοθέτηση από τον Ελληνισμό των αντικαπιταλιστικών διαθέσεων των μαζών φτάνει στο αποκορύφωμά της: «η ολιγαρχική πολιτική εν Ελλάδι οσημέραι εξελίσσεται εις τιμοκρατικήν», διαπιστώνει ο Καζάζης, και συχνά πλάι στην κοινοβουλευτική αναφέρεται και η «οικονομική ολιγαρχία», ενώ η ανακοίνωση του

Ελληνισμού το 1910 μιλάει για «κοινωνική και πολιτική ολιγαρχία». Η πλουτοκρατία πάντως βάλλεται λιγότερο ως τέτοια και περισσότερο επειδή κυριαρχεί «εν τη διευθύνσει των κοινών πραγμάτων» **(190)**.

Η προτεραιότητα δινόταν πάντα στην πολιτική φύση της ολιγαρχίας και στην κυριαρχία της μέσα από τα κόμματα και τον κοινοβουλευτισμό. Είναι μια έννοια που στον Καζάζη συγκροτείται μαζί με το πολιτικό πρόταγμα ενάντια στον κοινοβουλευτισμό και το υπηρετεί. Είναι χαρακτηριστικό το ότι, πριν τοποθετήσει την ολιγαρχία στη θέση του σύγχρονου αντιπάλου εκτιμούσε ότι στην εποχή του Καποδίστρια ήταν «κραταία και εις μείζονα ή σήμερον ακμήν και δύναμιν» το 1906 όμως εκτιμά ότι ισχυροποιήθηκε από τότε, και το 1909 ως τομή στην ενίσχυσή της επισημαίνει την έξωση του Όθωνος και το νέο σύνταγμα. **(191)**

Εκτός από τον λαό, στην ολιγαρχία αντιπαράθεται και ο ηγέτης, ίσως κυρίως αυτός: δεν είναι το θύμα της αλλά το αντίπαλο δέος, ενσαρκώνει το εναλλακτικό πρότυπο κράτους. Είναι ενδεικτικό ότι η πρώτη φορά που αναφέρεται η ολιγαρχία είναι ως αντίπαλος – και δολοφόνος – του φιλόλαου, δημοκρατικού – με την έννοια του λαϊκού – και αυταρχικού Καποδίστρια. «Η πολυαρχία (ή κυριολεκτικώτερον η ολιγαρχία)», «η ολιγαρχική και υπό τινας απόψεις αναρχική κατάσταση εν Ελλάδι» αποτελεί εμπόδιο «εις την ανάδειξιν ενός αρχηγού, ενός εμπνευσμένου ενόπλου προφήτου», επειδή έτσι θα στερηθεί τα προνόμιά της μόλις αυτός εμφανιστεί οφείλει να την πατάξει. Αντίπαλός της είναι κι ο βασιλιάς, του οποίου τις εξουσίες έχει περιορίσει «εντός ψευδοκοινοβουλευτικών τύπων». **(192)**

Με τον όρο ολιγαρχία σηματοδοτείται, εκτός από την άρχουσα κοινωνική ομάδα, κι ένας τύπος πολιτεύματος. Ο Καζάζης ανατρέχει στην αρχαία ελληνική παράδοση και επικαλείται τον Αριστοτέλη, που την θεωρεί ως το χείριστο πολίτευμα, και τον γνωστό όρκο των ολιγαρχικών: «κακόνους τῷ δήμῳ ἔσομαι» κλπ. Αναφέρει τα ιστορικά παραδείγματα της Καρχηδόνας και της Βενετίας, των οποίων την ακμή αποσυνδέει από το ολιγαρχικό πολίτευμά τους. Ακόμα και η απόλυτη μοναρχία θα ήταν προτιμότερη: ο μονάρχης τουλάχιστον έχει φιλοδοξίες, ενώ και η δημοκρατία διαπνέεται από ευγενή αισθήματα. **(193)**

Βασικό χαρακτηριστικό της ολιγαρχίας είναι ο εγωισμός και η ιδιοτέλεια: επιδιώκει την εξυπηρέτηση των προσωπικών και οικογενειακών της συμφερόντων και μόνον, και καταδιώκει ό,τι δεν συμβιβάζεται με τις βλέψεις της. Είναι ένα «παχύδερμον τέρας», χωρίς κανένα ιδεώδες, που «νέμεται τα δημόσια προς εγωιστικούς σκοπούς», καταργεί την ισονομία, αδιαφορεί για την ευημερία του λαού

και για τα γενικά συμφέροντα, αν δεν τ' αντιμετωπίζει εχθρικά. «Τοιούτος είνε ο χαρακτήρ της ολιγαρχίας. Η τάξις, η οικογένεια, το συμφέρον. Περί του συνόλου ελαχίστη φροντίς. Η κοινωνική αλληλεγγύη ακατανόητος». Η κατίσχυσή της γίνεται όχι μόνο «δαπάναις του ελληνικού λαού» αλλά και «επί θυσία της εθνικής ιδέας» όταν η ολιγαρχία μιλάει για έθνος, εννοεί «ολιγίστας οικογενείας», τους ομοεθνείς τυράννους που αντικατέστησαν τους ξένους. Άλλωστε επί τουρκοκρατίας δεν θώπευαν τους τυράννους, δεν απέκτησαν τα προνόμιά τους «τουρκική ευνοία»; Η ολιγαρχία «καθυποτάσσει τα εθνικά συμφέροντα», δηλαδή το κατεξοχόν γενικό, «εις τα προσωπικά», κι αυτός είναι ο λόγος της αποτυχίας της Μεγάλης Ιδέας: η ολιγαρχία «περιορίσθη εντός του οίκου αυτής», δηλαδή στο ελεύθερο κράτος, διασφάλισε ζηλότυπα τα προνόμιά της με τον αυτοχθονισμό, διασπώντας την εθνική ενότητα, και εν γένει «παρέβλεπεν απόπως τα μεγάλα ιστορικά συμφέροντα του ελληνικού γένους». «Η έλλειψις πίστεως και αφοσιώσεως εις τον εθνικόν αγώνα» έφτασε το 1866-9 μέχρι της συμμαχίας με τους χειρότερους εχθρούς του ελληνισμού. Επιπλέον η ολιγαρχία «εκ συμφέροντος αντιπαθεί προς την στρατιωτικήν σύνταξιν της χώρας».(194)

Την ολιγαρχία αποτελούν, όπως έχει φανεί, δύο μερίδες: η «βασιζομένη επί των οικογενειακών πολιτικών επιρροών, δημιουργηθεισών το πρώτον εξ ιστορικών λόγων, και μετά ταύτα δια της βίας και της καταστρατηγήσεως των νόμων», δηλαδή οι απόγονοι των προκρίτων και των αρματολών, απόλυτοι κυρίαρχοι παλιότερα και η «ερειδομένη επί του πλούτου, αδιάφορον τίνι τρόπω αποκτηθέντος», η οποία «από τινος χρόνου» έχει ενσωματωθεί στην πρώτη. Ενώ όμως η απόρριψη των «πλουτοκρατικών στοιχείων» είναι απόλυτη, καθώς τους αμφισβητείται και η ίδια «η συνάφεια ... προς το ελληνικόν έθνος», στους προύχοντες που αντιτάχθηκαν στον Καποδίστρια το 1830 αναγνωρίζονταν τουλάχιστον οι υπηρεσίες που προσέφεραν στον εθνικό αγώνα· το 1900 μάλιστα ο Ελληνισμός σεμνύνεται γιατί μέλος του αποτέλεσε ο Δημ. Μιαούλης, «γόνος μιας των ενδοξοτέρων οικογενειών των ναυμάχων του Είκοσι Ένα». Στη συνέχεια βέβαια τονίζεται η συνεργασία τους με τους Τούρκους, και οι απόγονοί τους καταγγέλλονται εξίσου βίαια. Θεωρείται ότι «τα λείψανα του κοτσαμπασισμού και του αρματολισμού» κρύβονταν πίσω από τη διεκδίκηση του συντάγματος το 1830 και το 1843, ότι οι δύο επαναστάσεις του 1843 και του 1862 ήταν «ολιγαρχικές και στρατιωτικές», και ότι ο κοινοβουλευτισμός αποτέλεσε το μέσο για τη σταθεροποίηση και την ενίσχυση της εξουσίας των λίγων

αυτών οικογενειών: αυτές επέβαλαν το σύνταγμα για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους.

Η εξάρτηση της ιστορικής αυτής ανάλυσης από το πολιτικό διακύβευμα φαίνεται και από τις εντελώς αντίθετες εκτιμήσεις του Α. Πάλλη το 1864 και του Αθ. Ευταξία το 1897, επίσης με αντικοινοβουλευτικούς στόχους. Αυτοί τονίζουν την «παντελή σχεδόν κοινωνικήν ισοπέδωσιν» των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατία, και την αφάνεια στην οποία περιέπεσαν όσοι είχαν αρχίσει να υπερέχουν, εξαιτίας της αντίδρασης του Όθωνα «κατά πάσης στρατιωτικής και πολιτικής επιρροής εν Ελλάδι», και εξαιτίας της αποκατάστασης της «δημοκρατικής ροπής» του λαού. Στόχος του Πάλλη ήταν να δείξει ότι μοναδική πηγή «αυθεντίας» που απέμενε στην Ελλάδα ήταν ο βασιλιάς, στον οποίο έπρεπε να περιέλθει όλη η εκτελεστική εξουσία, και η βουλή να περιοριστεί στη σύνταξη νόμων. Ο Ευταξίας πάλι αναζητούσε αυτούς που θα στελέχωναν τη Γερουσία που πρότεινε, και θλιβόταν για το ότι δεν μπορούσε να βρεθεί κάποιο αντίστοιχο της αριστοκρατίας στην Ελλάδα. **(195)**

Εκτός όμως από την ολιγαρχία, στο λόγο του Καζάζη κάνει την εμφάνισή της και μια άλλη, δυνάμει ηγετική, ομάδα, η οποία περιλαμβάνεται στους κόλπους του λαού: «αι επίλεκται αυτού τάξεις, αι classes dirigeantes», οι οποίες όμως αντί να τεθούν επικεφαλής του στον αγώνα ενάντια στην ολιγαρχία «ευρίσκουσιν ανετώτερον και αξιοπρεπέστερον το απέχεσθαι των πολιτικών». Οι ανενεργές «διευθύνουσαι τάξεις» αποτελούν κατά κάποιο τρόπο το αρνητικό της ολιγαρχίας: εάν υπήρχε «η μέση εκείνη τάξις, ανεξάρτητος από της επιδράσεως των κομμάτων», η οποία θα διέπλαθε και τον (υπόλοιπο) λαό και θα τον μάθαινε να εκτιμά μόνον όσους υπηρετούν τα κοινά συμφέροντα στην πολιτική, τότε η εφαρμογή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Ελλάδα θα ήταν πολύ καλύτερη. Αναφέρεται ο Καζάζης σε μια ανερχόμενη αστική τάξη που μετά το 1910 θα αντικαταστήσει τη βουλή των κτηματιών με αυτή των δικηγόρων; Πρόκειται, όπως προτείνει ο Κόκκινος, για την πολιτική θεωρία των ελίτ που κινούν την ιστορία, έντονη στη σκέψη του Καζάζη; Αποτελεί ένα από τα κατάλοιπα παλαιότερων αντιλήψεών του σχετικά με ένα μη - λαοκρατούμενο κοινοβουλευτισμό, όπως υποδεικνύει η αναφορά σε μια ιδανική λειτουργία του; Το ένα δεν αποκλείει το άλλο, πάντως το 1909 θα αποφύγει να αναφερθεί σε «τάξεις»: προτιμά να μιλά για «σοβαρούς, ανεξάρτητους, φιλοπάτριδας πολίτας».

Κάποια στιγμή μάλιστα θα αρνηθεί ότι στην Ελλάδα υπάρχει «οιαδήποτε διάκρισις μεταξύ του λαού και ανωτέρας επιλέκτου τάξεως»: «Πάντες είμεθα λαός».

Αυτή η απόφαση αντιφάσκει με όλες τις βίαιες επιθέσεις στην κοινοβουλευτική και την οικονομική ολιγαρχία, αλλά και με ό,τι διαφαίνεται πίσω από τη δήλωσή του, λίγες γραμμές πιο πάνω, ότι «λέγων λαόν, δεν εννοώ τας τάξεις εκείνας μόνον των αποχειροβιότων». Η παλινδρόμηση αυτή στην άρνηση των ταξικών αντιθέσεων στην ελληνική κοινωνία, έναν κοινό τόπο του λόγου της άρχουσας τάξης, μαρτυρεί τους δισταγμούς του Καζάζη για την κατεύθυνση που έχει πάρει, το φόβο του μήπως ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου, τη διάθεσή του να περιορίσει σε ένα ελεγχόμενο επίπεδο τη λαϊκή κινητοποίηση που προωθεί, την αντίφαση τελικά του αστού που επιτίθεται στην πλουτοκρατία υιοθετώντας επιφανειακά τη σκοπιά των κατώτερων τάξεων αλλά παραμένοντας ξένος προς αυτές. **(196)**

Ο δισταγμός αυτός πάντως ήταν στιγμιαίος και δεν ακύρωνε την καινοτομία του Καζάζη και του Ελληνισμού. Συνοψίζουμε: συγκροτεί ως αντίπαλο του πολιτικού του προτάγματος την κοινοβουλευτική ολιγαρχία, και για να το τεκμηριώσει παράγει μια αφήγηση της ελληνικής ιστορίας μετά το 1821· αποκαλύπτει τον «κατ' επίφασιν» λαϊκό χαρακτήρα της, και την απευθύνει στις κατώτερες τάξεις ως αντίπαλο, στον οποίο συμπυκνώνονται η πολιτική καταπίεση αλλά και η οικονομική εκμετάλλευση. «Λαός ή ολιγαρχία. Τούτο είναι το ζήτημα». Η κατάλυση της εξουσίας της, που αναπαράγεται μέσω του κοινοβουλευτισμού, παρουσιάζεται ως αποκατάσταση της λαϊκής κυριαρχίας, του κράτους δικαίου και της εθνικής ιδέας. **(196^α)**

Η καινοτομία αυτή σε σχέση με την αντικοινοβουλευτική παράδοση εντασσόταν απόλυτα στο κλίμα της εποχής· ο Καζάζης και ο Ελληνισμός δεν ήταν οι μόνοι που μίλαγαν για ολιγαρχία. Η περίφημη «ειρηνική επανάσταση» που κήρυττε ο Γαβριηλίδης από την Ακρόπολη το 1909 στόχο είχε «να εκτοπίσει την κρατούσαν διεφθαρμένην ολιγαρχίαν», τάξη η οποία συνδεόταν με το κράτος και τον κοινοβουλευτισμό και καταγόταν από τους ηγέτες του 1821 – στους οποίους είχαν προστεθεί και άλλα στοιχεία σ' αυτή την «κρατούσαν τάξιν» αντιπαρέθετε τα συμφέροντα των κατώτερων τάξεων, της οικονομικής ανάπτυξης, του έθνους. Στη συμμαχία πολιτικής ολιγαρχίας και πλουτοκρατίας επιτίθονταν τα ψηφίσματα των συντεχνιών το 1909, στη σύνταξη των οποίων συνεισέφερε και ο νομικός τους σύμβουλος Αρ. Θεοδωρίδης. Ο Γούναρης το 1902 αλλά και το 1908 στην «Έρευνα» μιλούσε για μια πολιτική ολιγαρχία που εκμεταλλευόταν τις εργαζόμενες τάξεις νεμόμενη το δημόσιο ταμείο, και μια κοινωνική ολιγαρχία πλάι της που χρησιμοποιούσε τις πολιτικές εξουσίες για να αποσπά προνόμια «εν τη επαγγελματική αυτής δράσει», πλουτίζοντας κι αυτή εις βάρος του λαού. Ο

Φιλάρετος στον Ριζοσπάστη κατακεραύνωνε ένα πλούσιο ρεπερτόριο αντιπάλων και δεν χρησιμοποιούσε συχνά τον όρο «ολιγαρχία», όταν όμως το έκανε – με αυξανόμενη συχνότητα μετά το Γουδί – φαίνεται ότι συμπυκνώνονταν εκεί η αυλοκρατία και η βουλευτοκρατία, η κεφαλαιοκρατία και οι τσιφλικάδες. Εναντίον της ολιγαρχίας, προσδιοριζόμενης κυρίως πολιτικά αλλά και οικονομικά, μιλούσαν ο «Χρόνος», το ημεπίσημο όργανο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, η «Πανθεσσαλική» του Σ. Τριανταφυλλίδη, η «Λακεδαίμων», η φοιτητική Πανεπιστημιακή Ένωσις, ο σοσιαλιστής τότε Σπ. Μελάς μιλώντας σε εργατική συγκέντρωση. Ακόμη κι ο Πλ. Δρακούλης, ο οποίος πάντα αναφερόταν στην αντίθεση κεφαλαίου – εργασίας, στην «Έρευνα» το 1903 έγραφε ότι στην Ελλάδα «το κράτος διαιρείται σε δύο τάξεις εις χειρώνακτας και εις πολιτευόμενους, και οι πρώτοι είναι κερμάτια των δευτέρων». Ο Βενιζέλος, τέλος, υποσχόταν στις προεκλογικές ομιλίες του το Νοέμβριο του 1910 να πατάξει «το δίκτυον των αθεμίτων συμφερόντων της ολιγαρχίας, η οποία ελυμάνθη κατά το παρελθόν την Ελλάδα». (197)

Αν ο προσδιορισμός ως αντιπάλου της κοινοβουλευτικής, πολιτικής ή κομματικής ολιγαρχίας ήταν κομβικός στη συνάντηση του αντικοινοβουλευτισμού των ανώτερων τάξεων με την εξεγερτικότητα των κατώτερων, όμως δεν σηματοδοτούσε αποκλειστικά αυτή τη συνάντηση, δεν αποτελούσε προϊόν μόνο αυτής της σύνθεσης. Η επισήμανση της απόστασης ανάμεσα στην ιδεώδη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, όπως αυτή διαγραφόταν από αρχές σαν την ισότητα που διακήρυσσε σε ένα αφηρημένο επίπεδο, και στις πραγματικές σχέσεις ανισότητας και κυριαρχίας που αναπαράγονταν μέσα από αυτόν, δεν ήταν μόνο ένα επιχείρημα της αντικοινοβουλευτικής προπαγάνδας: αποτελούσε ένα από τα συστατικά στοιχεία των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων, με την ορολογία του Laclau, μέσα από τις οποίες οι από κάτω συγκροτούνταν σε αντίθεση με τους από πάνω, με το άρχον συγκρότημα εξουσίας. Ουδετεροποιημένες σε εποχές «ομαλές», αποκτούσαν συγκρουσιακή δυναμική όταν ο κοινωνικός ανταγωνισμός αναπτυσσόταν. Ένα παράδειγμα σε μικρογραφία αποτελούσε η φοιτητική εφημερίδα «Πανεπιστήμιον» που εκδόθηκε το 1892, όταν κορυφώνονταν οι αποχές και οι διαδηλώσεις των φοιτητών ενάντια στα δίδακτρα που επέβαλε ο Τρικούπης: θεωρούσε ότι «το Σύνταγμα κατερρακώθη», και ενώ «κατά τύπους απολαύομεν της κοινοβουλευτικής πολιτείας, κατ' ουσίαν δεσποζόμεθα υπό της φρικωδεστάτης ολιγαρχίας».

Στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα αυτό συνέβη σε μαζική κλίμακα, και συνοδεύτηκε από την σταδιακή εισαγωγή στον πολιτικό λόγο μιας σύγχρονης ταξικής

γλώσσας, η οποία συνδέθηκε με παλιότερα μοτίβα κριτικής στην ολιγαρχία, αντικοινοβουλευτικά ή μη. Ανταποκρινόμενος σ' αυτή την εξέλιξη υιοθετεί ο Καζάζης και ο Ελληνισμός τις έννοιες ολιγαρχία και πλουτοκρατία, με πισωγυρίσματα στην άρνηση της ύπαρξης τάξεων, σαν αυτό που είδαμε παραπάνω. Η αντιφατική συνύπαρξη ενός ταξικού λόγου με τον εξορκισμό του δεν ήταν αποκλειστικότητα του Ελληνισμού. Όταν το 1910 η γυναίκα του Δρακούλη ρώτησε τους επικεφαλής της Ένωσης Ελλήνων Δημοδιδασκάλων από ποια τάξη προέρχονται οι γυναίκες του κλάδου, «το Συμβούλιον απήντησεν, ότι καίτοι εν Ελλάδι δεν υπάρχουν διακεκριμένοι τάξεις, ουχ ήττον όμως αι διδασκάλισσαι προέρχονται εξ' όλων μεν των κοινωνικών τάξεων, ασκούσιν όμως το διδασκαλικόν επάγγελμα ως επί το πλείστον νεάνιδες, αίτινες δεν ανήκουσιν εις πλουτοκρατικές τάξεις» (198)

Η έμφαση δινόταν όμως, όπως είδαμε, στην πολιτική κυριαρχία της ολιγαρχίας, στη συγκρότησή της γύρω από το κράτος. Το διακύβευμα εντοπιζόταν στην κρατική πολιτική και τον έλεγχο της. Σ' αυτό έπαιξαν ρόλο η άνοδος του κρατισμού και το αίτημα για «προστασία» των κατώτερων τάξεων αλλά και της παραγωγής· η ηγεμονία των μικροαστών στο κίνημα των κατώτερων τάξεων, οι οποίοι συγκροτούνταν συλλογικά στο επίπεδο όχι των παραγωγικών σχέσεων αλλά της πολιτικής, και οι οποίοι επικέντρωναν σε ζητήματα της φορολογικής πολιτικής· η απόρριψη του πολιτικού συστήματος, η ανάγκη για αναδιάταξη του οποίου είχε γίνει εμφανής, καθώς το κέντρο βάρους της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας μετατοπιζόταν αποφασιστικά από την ύπαιθρο στις πόλεις· η εξάπλωση ενός αντικοινοβουλευτικού πνεύματος, πιθανόν με όρους ηγεμονίας σε κάποιες στιγμές.

Το νήμα της βουλευτικής ολιγαρχίας δεν θα χαθεί· θα το ξαναπιάνει ο βενιζελισμός, ο οποίος επεδίωκε να εμφανίζεται – και σε έναν βαθμό ήταν – ως ο εντολοδόχος και η συνέχεια του στρατιωτικού και του λαϊκού κινήματος του 1909. Η διεκδίκηση της κληρονομιάς του δεν περιοριζόταν μόνο στην αρθρογραφία των εφημερίδων ή στις «επίσημες» ιστορίες του βενιζελισμού σαν αυτή του Βεντήρη: τον Σεπτέμβριο του 1917 στην Πάτρα γιορτάστηκαν μαζί οι επέτειοι του κινήματος στο Γουδί, των βαλκανικών πολέμων και της Εθνικής Άμυνας. Το Γουδί γινόταν αντιληπτό ως η κατάλυση του «παλαιοκομματισμού» και της «φαιλοκρατίας» – της «πολιτικής ολιγαρχίας» προτιμούσε ο νεαρός Γ. Παπανδρέου. Σύμφωνα με τον Μιχαλακόπουλο το 1915 «μέχρι της επαναστάσεως του 1909 ο σύνδεσμος των πολιτών προς τους πολιτευομένους εστηρίζετο επί προσωπικών, κυρίως, υπηρεσιών προς αλλήλους», από τότε όμως οι ατομικοί δεσμοί χαλάρωσαν και τη θέση τους

πήραν πολιτικές αρχές. Η παλιά ολιγαρχία όμως επανέκαμψε το 1915 και το 1920: αυτή ήταν η ερμηνεία που έδωσαν στον Διχασμό αριστεροί βενιζελικοί σαν τον Παπαναστασίου. Ο Μαρκέτος, σε ένα διεισδυτικό κεφάλαιο της διατριβής του που άξιζε μεγαλύτερη ανάπτυξη, παρουσιάζει την ανάλυση του Παπαναστασίου το 1922 για τις δυνάμεις που συγκρούστηκαν μετά το 1909 και την εντάσσει στους πολιτικούς στόχους που υπηρετούσε η πολιτική ολιγαρχία οριζόταν από την προνομιακή σχέση της με το κράτος, συγκροτούνταν ως πολιτική και όχι ως οικονομική τάξη, και μ' αυτή συγκρούστηκαν μετά το 1909 οι εκπρόσωποι των νέων συμφερόντων, αστικών αγροτικών και εργατιών. Παρέχονταν έτσι μια στοχοθεσία που συνέιχε τις επιδιώξεις των λαϊκών τάξεων αλλά απευθυνόταν και σε «προοδευτικούς αστούς», ενώ αντέκρουε την ερμηνεία και το αντίστοιχο πολιτικό πρόταγμα στελεχών του ΣΕΚΕ σαν τον Γ. Γεωργιάδη, που θεωρώντας τον Διχασμό ως ενδοαστική σύγκρουση αποσκοπούσε στην αυτονόμηση του εργατικού κινήματος. Να προσθέσουμε εδώ ότι ο Γεωργιάδης το 1917, ως αριστερός υποστηρικτής της «Επαναστάσεως της Θεσσαλονίκης», την έβλεπε να στρέφεται ενάντια στις ανώτερες τάξεις, οι οποίες εκτός από την πλουτοκρατία περιελάμβαναν κυρίως την ιστορική ολιγαρχία, που καταγόταν από τους κοτζαμπάσηδες, και την πολιτική φαυλοκρατία – οι δύο τελευταίες συνταυτίζονταν «μέχρις εσχάτων» έτσι τόσο το Γουδί όσο και η Εθνική Άμυνα ήταν «μία σωστή εξέγερσις κατά της Επαναστάσεως του 1821» – δηλαδή των απογόνων της και του καθεστώτος που εγκαθίδρυσε.

Ο Μαρκέτος επισημαίνει την επίδραση που άσκησαν παρόμοια σχήματα στους συγκαιρινούς τους σαν τον Κ. Βαϊδη και σε μεταγενέστερους. Στον μεσοπόλεμο αποτελούσε πια κοινή συνείδηση το ότι «η μετατρικουπική» αποτελούσε «τη χειρότερη μορφή συναλλαγής, την πιο βαθιά φαυλοκρατία». Αντιβενιζελικοί όπως ο Μ. Μάλαινος και ο Γ. Βλάχος δέχονταν ότι ως το 1909 κυριαρχούσε στην Ελλάδα «μια ολιγαρχία πολιτευομένων οικογενειών, εν είδος πολιτικού τιμαριωτισμού». Η κριτική που ασκούνταν πριν το Γουδί στο πολιτικό σύστημα, παράγοντας και μια αφήγηση για την ιστορία της Ελλάδας μετά το 1821, πέρασε στον μεσοπόλεμο ως ιστορική συνείδηση – με την πρόσθεση ενός νέου υποκειμένου, των αστών, οι οποίοι τερμάτισαν την κυριαρχία της ολιγαρχίας το 1909. Είναι εντυπωσιακή η κατά λέξη σχεδόν ομοιότητα της ανάλυσης του Βεντήρη για τον 19^ο αιώνα με αυτή του Καζάζη: «Είχε μεν η Ελλάς σύνταγμα μετά το 1843, αντιπροσωπευτικό σύστημα κατόπιν του 1863 και πολίτευμα κοινοβουλευτικόν από τον Τρικούπη, πραγματικώς όμως η εξουσία ήτο προνόμιον της ολιγαρχίας, εις την

οποίαν προσετέθησαν ευάριθμοι πλουτοκράται». Η καταγωγή της ανάγονταν στους αρχηγούς του 21 και στους κοτζαμπάσηδες, και «η ίδια ολιγαρχία περιώρισε τον απολυταρχισμόν του Όθωνος και επροστάτευσε την εξουσίαν της με το σύνταγμα του Εξήντα Τέσσερα». Στην περίπτωση του Βεντήρη είναι πιθανόν να μην πρόκειται για ομοιότητα ή κληρονομιά αλλά για φυσική συνέχεια υποστήριξης παλιότερων απόψεων: ο αρχισυντάκτης του μεσοπολεμικού «Ελεύθερου Βήματος» αρθρογραφούσε ως το 1912 στο «Θάρρος» Καλαμών, εφημερίδα που υποστήριζε την αναθεώρηση του συντάγματος ήδη από το 1903, που επικρότησε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909, στην οποία έγραφαν στελέχη του Ελληνισμού όπως ο Π. Αξιωτίδας και ο Θ. Γούσκος, και της οποίας ο εκδότης Ιω. Αποστολάκης είχε διατελέσει μέλος του τοπικού τμήματος του Ελληνισμού. (199)

Διαμορφώνεται λοιπόν μια εικόνα για τον κοινοβουλευτισμό στην Ελλάδα η οποία θα υιοθετηθεί και από σύγχρονους μελετητές: η κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων, η αναντιστοιχία των δημοκρατικών θεσμών με τον πραγματικό κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων, η αυτονομία της πολιτικής, η δόμηση της άρχουσας τάξης γύρω από το κράτος. Η εικόνα αυτή κατάγεται, όπως είδαμε, από την πολεμική των αντικοινοβουλευτικών, του δεξιού και αριστερού ριζοσπαστισμού πριν και μετά το Γουδί, των βενιζελικών – και ιδίως της αριστερής τάσης τους – βρίσκεται δηλαδή σε άμεση εξάρτηση από το εκάστοτε πολιτικό πρόταγμα, το οποίο υποδεικνύει και διαγράφει σχηματικά τους αντιπάλους του. Αντικειμενικοί παρατηρητές βέβαια δεν υπάρχουν, ούτε οι αναλύσεις που είδαμε είναι κατασκευές εν κενώ· κάποια πρώτη ύλη υπάρχει, ο πολιτικός λόγος ανταποκρίνεται σε κάποιες άμεσες και καθημερινές εμπειρίες για να μπορεί να είναι δραστικός, εφόσον μάλιστα δεν πρόκειται για περιθωριακό αλλά για έναν λόγο ηγεμονικό – ή με αξιώσεις ηγεμονίας. Ένας σύγχρονος ιστορικός θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη την εικόνα που είχε μια εποχή για τον εαυτό της. Όχι όμως και να υποτάσσεται σ' αυτήν, και βασικό εργαλείο, στην προκειμένη περίπτωση, για να το αποφύγει είναι η γνώση των φίλτρων μέσα από τα οποία διυλίζεται η πραγματικότητα, του πώς συγκροτούνται οι έννοιες που φτάνουν στα χέρια του, των αναγκών στις οποίες ανταποκρίνονται.

Και για να κλείσουμε επιστρέφοντας στον Καζάζη και την ολιγαρχία, το ερώτημα που τον απασχολούσε δεν ήταν αν η άρχουσα τάξη της ελληνικής κοινωνίας συγκροτούνταν γύρω από το κράτος, ούτε στόχο του είχε να παράγει ένα πολιτικό διακύβευμα ενάντια στην άρχουσα τάξη, όπως δείχνουν και οι εκκλήσεις του στους εκλεκτούς, τους αναπτυγμένους, τις διευθύνουσες τάξεις. Αυτό που ήθελε ήταν να

απευθύνει την κριτική του κοινοβουλευτισμού στις λαϊκές τάξεις· η πλουτοκρατία μόνο επικουρικά χρησιμοποιείται γι' αυτό· το διακύβευμα αφορούσε το κράτος και την πολιτική, γι' αυτό και η ολιγαρχία θεωρούνταν κατά βάση πολιτική. Θα λέγαμε ότι υπόρρητα η ολιγαρχία ήταν ολιγαρχία επειδή ήταν κοινοβουλευτική.

Κρατική παρέμβαση και κοινωνικό ζήτημα

Η ενασχόληση με οικονομικά και κοινωνικά θέματα δεν ενέπιπτε στις άμεσες αρμοδιότητες ενός εθνικού σωματείου, ωστόσο στα πλαίσια της αυξανόμενης πολιτικής παρέμβασης του Ελληνισμού τέτοια ζητήματα θίγονται μετά το 1905 και περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα της εφημερίδας. Δεν θα υπάρξει μια ιδιαίτερα επεξεργασμένη πρόταση για την οικονομική ανάπτυξη και το κοινωνικό ζήτημα, καθώς αυτά κατείχαν μια δευτερεύουσα θέση στο λόγο του Ελληνισμού σε σχέση με την εξωτερική πολιτική και την οργάνωση του κράτους. Είναι σαφείς όμως οι γενικές κατευθύνσεις: κρατική παρέμβαση στην οικονομία προς όφελος της παραγωγής και του λαού, αποστασιοποίηση από τον οικονομικό φιλελευθερισμό, κοινωνική νομοθεσία και ελάφρυνση των φορολογικών βαρών των κατώτερων τάξεων.

Η αλλαγή ήταν σημαντική σε σχέση με τις απόψεις που εξέφραζε στην τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα ο Καζάζης (όχι όμως και ο Θεοδορίδης, του οποίου την περίπτωση θα εξετάσουμε χωριστά σε επόμενο κεφάλαιο). Τασσόταν υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου και κατά του προστατευτισμού, κι έπλεκε στο σύγγραμμά του για την Πολιτική Οικονομία το εγκώμιο του Adam Smith, για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση στην Ελλάδα, σύμφωνα με τον Ψαλιδόπουλο. Αναγνώριζε βέβαια ότι πίσω από το *laissez-faire* κρύβονταν συχνά «φαύλα συμφέροντα», ασκούσε κριτική στον καταστρεπτικό «απόλυτο ανταγωνισμό» των ατόμων, και ακολουθώντας τον J. S. Mill και τον Bastiat δεχόταν την επέμβαση της πολιτείας για την εξομάλυνση των κοινωνικών συγκρούσεων – αλλά μόνο σε πολύ έκτακτες περιστάσεις. Ο Ψαλιδόπουλος επισημαίνει ότι αυτή η περιορισμένη αποδοχή της κρατικής παρέμβασης ήταν κοινή σε όλους σχεδόν τους φιλελεύθερους οικονομολόγους στην Ελλάδα. Ο Καζάζης ταύτιζε την παρέμβαση του κράτους σε πιο μόνιμη βάση με τον σοσιαλισμό, στον οποίο άσκησε επανειλημμένα κριτική, ενώ

ειρωνευόταν τον Wagner, τον Schmoller και τους άλλους «από καθέδρας κοινωνιστάς».

Το κοινωνικό ζήτημα τον είχε απασχολήσει από νωρίς, κι όχι μόνο ως εισαγωγή προβληματισμών της αναπτυγμένης Ευρώπης στη νεοελληνική ιδεολογία: το 1879 ήταν κοσμήτορας της Σχολής Απόρων Παίδων του Παρνασσού, η οποία επιδίωκε την «ηθικοποίηση» των φτωχών και την καλλιέργεια αξιών όπως η αποταμίευση. Κοσμήτοράς της διετέλεσε και ο Αν. Στούπης, ενώ ο βιομήχανος Γ. Σημίτης έγινε αργότερα πρόεδρος του Πειραιϊκού Συνδέσμου, ο οποίος διατηρούσε νυχτερινή σχολή απόρων παιδών και τεχνικό σχολείο για τους εργάτες. Ο Καζάζης θεωρούσε ότι «η πενία είναι φυσικόν αποτέλεσμα της οικονομικής λειτουργίας του κοινωνικού οργανισμού» και κακό αναπόφευκτο στη ζωή των ανθρώπων η φιλανθρωπία και η ελεημοσύνη δεν αποτελούν λύση, αφού καλλιεργούν την τεμπελιά – το ίδιο και η πρόνοια του κράτους. Το κοινωνικό ζήτημα «δεν πρέπει να λυθεί υπό της πολιτείας», αλλά από τους ίδιους τους εργάτες, με την αποταμίευση και την συνεργασία μεταξύ τους. «Μάλλον πρόσφορος προς θεραπείαν των κοινωνικών δεινών» είναι ο συνεταιρισμός με τις διάφορες μορφές του, η αλληλοβοήθεια των εργατών: το άτομο δεν συντρίβεται γιατί έχει συμπαραστάτες, ο ελεύθερος ανταγωνισμός δεν γίνεται απόλυτος, «ο κατά της ιδιοκτησίας πόλεμος» και «το μίσος κατά του πλούτου» καταπραΰνονται οι αρνητικές παρενέργειες δηλαδή του καπιταλισμού αμβλύνονται, αυτός μένει ανέπαφος, και όλοι ζουν «εν αρμονία και αδελφότητι».

Αυτό επιτυγχάνεται και μέσω του θεσμού των λαϊκών ταμειωτηρίων και την καλλιέργεια στις κατώτερες τάξεις του πνεύματος της αποταμίευσης: θα αρχίσουν έτσι να ονειρεύονται «σχετική ευημερία, αγορά μικρής ιδιοκτησίας, οικοδομή οικίσκου» και «ασυνειδήτως» «οι εργάτες ούτοι καθίστανται έντιμοι αστοί, αλλά συγχρόνως και φιλόνομοι πολίται». Η συμφιλίωση εργασίας και κεφαλαίου, έτσι, θα γίνει «δια της δημοκρατικεύσεως» του τελευταίου – ή μάλλον με την φαντασιακή ενσωμάτωση της πρώτης στον κόσμο του. Η ενσωμάτωση μπορεί να επιτευχθεί και με τη συμμετοχή των εργατών στα κέρδη της επιχείρησης – χωρίς όμως να έχουν λόγο στη διαχείρισή της: «η ιεραρχία ήθελεν εκλίπη». Εννοείται ότι και το δικαίωμα της απεργίας θεωρείται ορθό κατ' αρχήν, αλλά καταδικάζονται τα ολέθρια αποτελέσματα που επιφέρει στην πράξη. Εν ολίγοις ο Καζάζης έμενε πιστός στη φιλελεύθερη ορθοδοξία και αναζητούσε λύσεις στο κοινωνικό ζήτημα που δεν

απαιτούσαν την εμπλοκή του κράτους και δεν έθιγαν τις βασικές συντεταγμένες του συστήματος. **(200)**

Η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηριζόταν από την εξάπλωση του «συναισθήματος» του κρατισμού στην ελληνική κοινωνία και τις αυξανόμενες επικλήσεις της κυβερνητικής αρωγής σε διάφορους τομείς. Το ταμπού της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία άρχισε να σπάει, και αποφασιστικός σ' αυτό ήταν ο ρόλος της σταφιδικής κρίσης. Η εμπλοκή του κράτους στη διαχείρισή της και η επιβολή του παρακρατήματος σε μια μόνιμη βάση αποτέλεσε τομή, και οι απόπειρες για αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας ξεκίνησαν ένα χρόνο μετά. Φιλοπαρεμβατικό πνεύμα επικρατεί και σε 2 από τα 3 εγχειρίδια πολιτικής οικονομίας που μεταφράζονται από το 1894 ως το 1911, ενώ το αίτημα για Όγδοο Υπουργείο (βιομηχανίας, γεωργίας και εμπορίου) κερδίζει έδαφος και υιοθετείται για πρώτη φορά από κυβερνητικά χείλη από τον Θεοτόκη το 1899. Εκτός όμως από τις αντιφάσεις και τους αλληλοαντικρουόμενους στόχους των κρατιστικών αιτημάτων που επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, υπήρξαν και ισχυρές αντιστάσεις: όχι μόνο στη δασμολογική προστασία της βιομηχανίας, από τη σκοπιά του καταναλωτή, αλλά και στο παρακράτημα της σταφίδας: ο Τρικούπης το απέρριψε το 1894 ως «ενέχον τι έκτροπον», και το ίδιο επιχείρημα θα χρησιμοποιήσει ο Στ. Δραγούμης το 1901. Ο Κ. Ι. Αγγελόπουλος αντιτιθέταν το 1898 στην παραχώρηση δανείου στους πληγέντες από την τουρκική κατοχή Θεσσαλούς με το επιχείρημα ότι το κράτος δεν είναι φιλανθρωπικό ίδρυμα και είναι λάθος «να τείνωμεν να μεταβάλλομεν αυτό ... εις είδος εξασφαλιστικής εταιρείας των ατόμων», ενώ είναι άδικο να επιβαρύνεται φορολογικά μια τάξη πολιτών προς όφελος άλλης. Το ίδιο επιχείρημα πρόβαλαν το 1896 οι βουλευτές που ήταν αντίθετοι στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών με χρήματα του δημοσίου (τα οποία, εννοείται, θα επέστρεφαν με δόσεις οι χωρικοί): ήταν ενδεικτικό για την αντίληψη σχετικά με τον ρόλο του κράτους που κυριαρχούσε ακόμα τότε, ότι αυτή η «άδικη» φορολογική επιβάρυνση όσων δεν επωφελούνταν από τα συγκεκριμένα μέτρα παρουσιαζόταν ως λογική αντίφαση στην οποία έπεφταν οι υποστηρικτές της απαλλοτρίωσης. Ο Κ. Ι. Ζωγράφος, ο οποίος είχε αρθρογραφήσει στον Ελληνισμό, προέβαλε το 1901 τις λαϊκές τράπεζες, σαν αυτή που ίδρυσε στη Δομοκό, ως εναλλακτική λύση στην «πλάνη» της ανάληψης από το κράτος ενεργητικού ρόλου στην οικονομική ζωή. **(201)**

Και ο Καζάζης το 1905 εξακολουθούσε να αντικρούει τον προστατευτισμό και, χωρίς να αποκρούει το παρακράτημα, να εκφράζει την προτίμησή του για την

επιχειρηματολογία των αντιπάλων του: ή να μειωθεί η παραγωγή της σταφίδας, ή να βρεθούν νέες αγορές για την κατανάλωσή της. Όμως ήδη είχε αρχίσει να δέχεται την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, στα πλαίσια και της γενικότερης αλλαγής της στάσης του προς το κράτος, προτείνοντας πχ την ίδρυση ειδικής τράπεζας για τη ναυτιλία, ενώ η συνεισφορά του Θεοδωρίδη ήταν καταλυτική για την προώθηση αυτών των τάσεων στον Ελληνισμό. Στο πρόγραμμα της εφημερίδας περιλαμβανόταν η «ενίσχυσις των παραγωγικών δυνάμεων» από το κράτος, και στον «Κοινοβουλευτισμό εν Ελλάδι» επεξηγούνταν ότι το κράτος είναι «σπουδαιότατος οικονομικός συντελεστής και ρυθμιστής» και ότι «η πολιτεία καθήκον έχει να αναλάβη ποιαν τινα πρωτοβουλίαν και ενέργειαν εν τη οικονομική λειτουργία του ελληνικού λαού»: «η οικονομική ανάστασις της ελληνικής κοινωνίας ... έσται αποτέλεσμα της ενεργείας του κράτους εν τη πρώτη μοίρα και μετά ταύτα των ατόμων». Δεν διευκρινίζονταν περισσότερο ο συγκεκριμένος τρόπος της συμβολής του κράτους πάντως στο πρόγραμμα της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων που συνίδρυσε ο Ελληνισμός περιλαμβανόταν η ίδρυση υπουργείου βιομηχανίας, γεωργίας και εμπορίου. **(202)**

Επισημαίνεται συχνά από τις στήλες του «Ελληνισμού» η φτώχεια που κατατρέχει τον λαό, ιδίως στις επαρχίες, και τον οδηγεί στη μετανάστευση. Προβάλλονται οι διαμαρτυρίες των συντεχνιών κατά της βαριάς φορολογίας, και ήδη από το 1905 ως βασικό μέτρο ανακούφισης των «απόρων τάξεων» θεωρείται η μείωση της έμμεσης φορολογίας και η «δίκαια και ανάλογος κατανομή των φόρων, λαμβανομένου υπόψη του εισοδήματος εκάστου». Ο Καζάζης ζητά λίγο μετά το Γουδί να φορολογηθούν οι «πλούσιες τάξεις», οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, το εισόδημα, και τον Δεκέμβριο του 1909 ο Η. Μελισσοργός επικροτεί τους «δημοκρατικούς φόρους» του Τζολίτι στην Ιταλία και κυρίως την καθιέρωση του προοδευτικού φόρου εισοδήματος. Το 1894, αντίθετα, ο Καζάζης, θεωρούσε την προοδευτική φορολογία ολέθρια, δημοτική, άρνηση των βάσεων της ιδιοκτησίας και προϊόν «της επάρσεως της πανδήμου ψήφου», ενώ το 1888 επαινούσε τον Τρικούπη που δεν δίστασε να διακινδυνεύσει τη δημοτικότητά του επιβάλλοντας τη βαριά φορολογία που ήταν αναγκαία για το αναπτυξιακό πρόγραμμά του.

Πάντως ο Ελληνισμός θα υποστηρίξει αρχικά τους νέους φόρους που επέβαλε ο Ευταξίας ως υπουργός οικονομικών της «Επανάστασης», στη συνέχεια θα υποστηρίξει κάποιου είδους συμβιβασμό με τις «φορολογούμενες κοινωνικές ομάδες» που αντιδρούσαν, για να επιτεθεί μετά από μια βδομάδα στο κράτος, το

οποίο «γινώσκει μεν να φορολογή, αλλ' ουδέποτε ενίσχυσε τας παραγωγικάς δυνάμεις του δυστήνου τούτου λαού». Η στάση αυτή δημιουργεί την υποψία ότι η καταγγελία της φορολογικής επιβάρυνσης του λαού κλπ ήταν απλή δημαγωγία για να τον προσεταιριστεί – και σίγουρα πάντως ο Ελληνισμός στο δίλημμα ενίσχυση του στρατού ή φόροι επέλεγε το πρώτο· δεν ήθελε όμως και να απομονωθεί από το μέτωπο της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η διπλή γλώσσα που ήταν αναγκασμένος να χρησιμοποιήσει φαίνεται και από το πρόγραμμα της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων: έδινε μεγάλη έμφαση στην καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη, ήταν πολύ πιο συντηρητικό στην ικανοποίηση αιτημάτων των κατώτερων τάξεων, και έλειπαν οι επιθέσεις στις ανώτερες. **(203)**

Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί τις προόδους που είχε κάνει ο Ελληνισμός στην υιοθέτηση, κατ' αρχήν, της σκοπιάς των συμφερόντων των κατώτερων τάξεων, έστω και με στόχο την ποδηγέτηση και την πειθάρχισή τους. Δημοσιεύτηκαν άρθρα για το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας που ευνοούσαν τη διανομή της γης στους κολλίγους. Ο Καζάζης θεωρούσε το 1905 ότι «τα μεγάλα latifundia αείποτε επιφέρουν βλάβας και ηθικάς και οικονομικάς. Γη και ελευθερία. Τούτο ζητεί και ο χωρικός». Στο πρόγραμμα της εφημερίδας προστέθηκε το 1909, σε σχέση με το 1905, το αίτημα για «μέριμνα υπέρ των εργατικών τάξεων», για νομοθεσία «εξασφαλιστική του εργάτου» για καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας, πχ, για την οποία αρθρογραφούσε ο Θεοδωρίδης το 1906. Σε γενικές γραμμές πάντως η εργατική νομοθεσία κατείχε επικουρική μόνο θέση στον λόγο του Ελληνισμού που αφορούσε τις κατώτερες τάξεις το βασικό κοινό στο οποίο απευθυνόταν η προπαγάνδα του ήταν οι μικροαστοί. **(204)**

Επιπλέον το μοτίβο των συνεταιρισμών ως λύσης του κοινωνικού ζητήματος εξακολουθεί να προβάλλεται – για την ακρίβεια τότε αρχίζει να αναπτύσσεται σε ευρύτερη κλίμακα η σχετική προβληματική που είχαν εισαγάγει προδρομικά ο Καζάζης, ο Δημ. Μαυροκορδάτος αλλά κι Αρ. Οικονόμου κ.α. Ο Κλήμης τοποθετεί το «συνεταιριστικό ξεκίνημα» στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, και η έκρηξη του αριθμού των συνεταιρισμών, αγροτικών κυρίως αλλά και καταναλωτικών στις πόλεις, θα σημειωθεί μετά τον σχετικό νόμο του Βενιζέλου το 1914· το 1896 είχε κάνει μια πρώτη απόπειρα ο Δεληγιάννης, και στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου συσχετιζόταν η ανάπτυξη των συνεργατικών εταιριών στην Ευρώπη με την «πάλη προς τον σοσιαλισμόν». Στον συνεργατισμό θα αναφέρονται ο Φιλάρετος και ο Σπηλιωτόπουλος, ο Θεοδωρίδης και ο Σαράτσης, η «Ακρόπολις» και ο

«Ερμής», ο Παπαναστασίου και ο Θεοδωρόπουλος, η Ανάπλασις και ο «Νεολόγος» Πατρών, ο βιομήχανος Σωτ. Βεζανής, οπαδός του «κρατικού σοσιαλισμού» και ο «Εργάτης» του Ηρακλείου. Σε γενικές γραμμές οι ριζοσπαστικότεροι σοσιαλιστές δεν ανέφεραν καθόλου τους συνεταιρισμούς στο πρόγραμμά τους, δεν έλειπαν όμως απόψεις που έβλεπαν σε αυτούς τη διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης στον κολλεκτιβισμό και σε οικονομικές σχέσεις που απέβλεπαν όχι στο κέρδος αλλά στην ικανοποίηση των αναγκών. Στην Ευρώπη σοσιαλιστές είχαν μια παρέμβαση στο «συνεργατικό κίνημα», και ο Καζάζης εξέφραζε το 1886 την ικανοποίησή του που στην Ιταλία «η πολιτική ουδόλως μετέσχεν εις τα» των συνεταιρισμών. Η κοινωνική νομοθεσία δε νοούνταν απαραίτητα σε αντιδιαστολή με τον συνεργατισμό· στους μισούς απ' όσους αναφέραμε πιο πάνω αποτελούσε το αναγκαίο συμπλήρωμά του, Σχεδόν πάντα όμως οι συνεταιρισμοί νοούνταν ως μια κατεύθυνση για την εργατική τάξη εναλλακτική σ' αυτήν της ριζοσπαστικοποίησης και του διεκδικητικού της κινήματος, και η οποία εξασφάλιζε το απυρόβλητο της ιδιοκτησίας. **(205)**

Στον «Ελληνισμό» θα γράφει συστηματικά το 1910 για θέματα συνεργατικών ο Γ. Ηλιάδης: τους παρουσιάζει με μια ευρεία οικογένεια, τονίζει την ηθικοποιητική επίδρασή τους και το ότι είναι η πρακτική μορφή της αλληλεγγύης. Θεωρεί ότι αφορούν κυρίως τους εργάτες, στους οποίου ανοίγουν τις πύλες της ευδαιμονίας «δια της Οικονομίας και της Προνοίας», αλλά κυρίως «δια της Τάξεως». Δεν πρέπει όμως να είναι εργατικές ταξικές οργανώσεις, όπως θέλουν οι ευρωπαίοι σοσιαλιστές, αλλά να είναι ανοιχτές και στους αριστοκράτες ακόμη: έτσι θα διασφαλίζεται η πλήρης ταξική και πολιτική ουδετερότητά τους. Οι ιδέες αυτές θα μπουν στην πράξη και θα ιδρυθεί καταναλωτικός συνεταιρισμός «υπό την σκέπη της Εταιρείας ο Ελληνισμός», η συμμετοχή πάντως σ' αυτόν, τουλάχιστον αρχικά, θα περιοριστεί «σε έγκριτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας». Μια σειρά άρθρων για τους συνεταιρισμούς είχε γράψει και ο Καζάζης το 1906: σ' αυτήν επαναλάμβανε τα παλιά επιχειρήματά του για την αντιμετώπιση της φτώχειας όχι από το κράτος, όπως θέλουν οι κοινωμιστές, όχι με «στείρες συγκρούσεις», αλλά με την αλληλοβοήθεια, η οποία θα οδηγούσε στην ελάττωση του ανταγωνισμού, στην τάξη και την αρμονία. Εξετάζει τις διάφορες μορφές συνεταιρισμού και τον απασχολεί ιδιαίτερα η επιβίωση των τεχνιτών, των μικρών επιχειρήσεων που δεν μπορούν να ανταγωνιστούν πια τις μεγάλες, των μικρών παραγωγών. Η προτίμηση για την μικροϊδιοκτησία εμφανίζεται έντονα και σε σχέση με τους αγρότες της Θεσσαλίας: «ελευθερία άνευ ιδιοκτησίας είνε κενή λέξις». **(206)**

Το μικροϊδιοκτητικό ιδεώδες υπήρχε όπως είδαμε και το 1886, όταν εκφραζόταν η ευχή για «δημοκρατίκευση του κεφαλαίου»: το νέο στοιχείο ήταν ότι τώρα συνδιαζόταν με την επίθεση κατά «του σύγχρονου οικονομικού τιμαριωτισμού, της πλουτοκρατίας, ήτις ... παρασκευάζει ερείπια ηθικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, εθνικά επί τέλους». Και στα 1892-4 ο Καζάζης αναφερόταν στην εμφάνιση μιας «νέας αριστοκρατίας», που βασιζόταν στον πλούτο, ως αρνητική εξέλιξη που εμπόδιζε «την εν των κόσμω αυτώ πραγμάτων της απολύτου δικαιοσύνης» – ήδη η ειρωνική αποστασιοποίηση που υπονοούσε αυτή η έκφραση αποδυνάμωνε την κριτική. Εκθείαζε όμως την εποχή «της βασιλείας του κεφαλαίου» και θεωρούσε ότι η ενέργεια του ανθρώπου «προς πολλαπλασιασμόν του κεφαλαίου είνε μία των ευγενεστάτων αυτού αρετών» και «κρηπίς της κοινωνικής τάξεως», ενώ το 1905 έβλεπε θετικά την εγκατάσταση ομογενών στην Αθήνα και την ώθηση που έδωσαν στην «ανάπτυξιν των οικονομικών επιχειρήσεων». Στη συνέχεια όμως κατάγγελλε την «πλουτοκρατική παμβασιλεία» και την «οικονομική ολιγαρχία», ενώ δεχόταν ότι «τα εκατομμύρια των κεφαλαιούχων πολλάκις δεν συνηθοίσθησαν δι' εντίμων τρόπων, αλλ' είνε αποτέλεσμα οικονομικών πραξικοπημάτων και εγκλημάτων» – για να φτάσει να μιλήσει περί «κτηνανθρώπων του χρηματιστηρίου». Η επίθεση γινόταν σφοδρότερη στο βαθμό που συνδυαζόταν με την επίθεση στην κοινοβουλευτική ολιγαρχία: αυτή ενισχύθηκε με την «πρόσληψη πλουτοκρατικών στοιχείων, αλλά και εξηχειώθη ως εκ της χυδαιότητος και σμικροφροσύνης αυτών». Αλλού επαναλάμβανε και επαύξανε μια παλιότερη αποστροφή του Δηλιγιάννη: οι πλουτοκράτες που ενσωματώθηκαν στην ελληνική ολιγαρχία – και υπονοούνται κυρίως ομογενείς επιχειρηματίες – δεν έχουν «μηδεμίαν σχέσιν και συνάφειαν προς τον ελληνικόν λαόν, έτι δ' ολιγώτερον προς το ελληνικόν έθνος». **(207)**

Η αντιπλουτοκρατική ρητορεία συνοδευόταν από την επίκληση της «κοινωνικής αλληλεγγύης» και της «κοινωνικής δικαιοσύνης», αλλά και μιας «ριζικής» οικονομικής μεταρρύθμισης που θα αποσκοπούσε στον «περιορισμό του υπερμέτρου πλούτου». Το τελευταίο αποτελούσε την κορύφωση των παραχωρήσεων που έκανε ο Ελληνισμός στο λαϊκό του ακροατήριο, τα μέσα πάντως με τα οποία αυτό θα επιτυγχανόταν έμεναν θολά ή μάλλον δεν θα είχαν αυτό το αποτέλεσμα – θα βελτίωναν όμως την θέση των κατώτερων τάξεων. Η κρατική οικονομική πολιτική θα έπρεπε να γίνει «λαϊκή μάλλον ή κεφαλαιοκρατική»: αυτό σήμαινε να περιοριστούν «οι πολυτελείς δαπάνες» και να επικρατήσει φειδώ στη διαχείριση των δημόσιων

οικονομικών, οι φόροι να κατανέμονται δίκαια, να προστατευτούν οι εργατικές τάξεις, να ενισχυθεί η παραγωγή.

Αυτή η πλευρά του προγράμματος του Ελληνισμού δεν είχε την προτεραιότητα στο λόγο του, συνέβαλε όμως ουσιαστικά στην προσέλκυση ενός λαϊκού κοινού – και ιδίως το γεγονός ότι, έστω περιορισμένα, δεν παρουσιάζονταν ως παραχώρηση από τα πάνω αλλά υιοθετούνταν η σκοπιά των κατώτερων τάξεων. Η τελευταία αυτή εξέλιξη εικονογραφείται από τις διαφορές που παρουσιάζουν δύο λόγοι του Καζάζη για τον Γλάδσωνα ως προς τις ιδιότητες που του αποδίδονται. Και στους δύο ο Γλάδστων παρουσιάζονταν ως «πρόμαχος των ασθενών και των αδικουμένων» το 1898 αυτό οριζόταν ως «μεγάλος Χριστιανός πολιτικός», «άνθρωπος του Θεού», «κατ' εξοχήν *άνθρωπος*», που εφάρμοζε «φιλόανθρωπον υπέρ των εργατικών ομάδων μέριμναν». Τον Δεκέμβριο όμως του 1909, ο Γλάδστων ήταν «λαϊκός», έφτανε «μέχρι του κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού», εφάρμοζε «λαϊκή πολιτική, πραγματική και ουχί αισθηματική». Εκπροσωπούσε δηλαδή όχι τις ανώτερες τάξεις αλλά τις κατώτερες, η πολιτική του δεν ήταν εφαρμογή ηθικών αρχών που έπρεπε να προσδιορίζουν την στάση των πρώτων προς τις δεύτερες, αλλά ριζοσπαστική μεταρρύθμιση που υπηρετούσε τα συμφέροντα του λαού.

Παράλληλα βέβαια ο Καζάζης επιχειρηματολόγούσε για τα φιλολαϊκά μέτρα που πρότεινε και απέναντι στο αστικό ακροατήριό του: ήταν αναγκαία για την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και της λαϊκής συναίνεσης προς το κοινωνικό καθεστώς. «Περιοριζομένου του κεφαλαίου εφ' α δει, ... ο λαός θέλει αφοσιωθεί υπέρ της τάξεως και της ευνομίας». Θεμελιώνει αυτή την πρόταση σε μια εκτίμηση του «κοινωνικού βαρομέτρου» που θυμίζει τη μεταγενέστερη διάσημη αποστροφή του Βενιζέλου: «Κατά την τελευταίαν ταύτην ιστορικήν αυτής περίοδον η ανθρωπότης βαίνει προς οικονομικήν επανάστασιν. Πριν ή αντιληφθώμεν του γεγονότος, ας προπαρασκευάσωμεν αυτό ούτως, ώστε να επέλθη άνευ κλονισμών και συρράξεων» (208).

Η στάση απέναντι στις κατώτερες τάξεις και τις κινητοποιήσεις

Η υιοθέτηση στον λόγο του Ελληνισμού αντιπλουτοκρατικής ρητορείας και στο πρόγραμμά του αιτημάτων βελτίωσης της θέσης των κατώτερων τάξεων συνοδεύεται από την απεύθυνση σ' αυτές. Η έκκληση στον λαό να ξυπνήσει από τη νάρκη του, να κινητοποιηθεί, να εξεγερθεί αποτελεί μια σταθερά στις στήλες του «Ελληνισμού», και συχνά προβάλλεται η λαϊκή παρέμβαση ως η μόνη «ικανή να μεταβάλλη την ελεινήν αυτήν κατάστασιν». Ο Καζάζης, σε μια ιδιαίτερη βέβαια συγκυρία, θα φτάσει να δηλώσει ότι «το Κράτος σήμερα έχει ανάγκη βραχιόνων στιβαρών. Πού όμως θα ευρεθώσιν οι βραχιόνες ούτοι; Εις την βασιλείαν ή εις τον λαόν; Το πρώτον φοβούμαι δι' ο και δεν πρέπει να το υποστηρίξω. Δια του Λαού λοιπόν πρέπει να υποδειχθώσιν οι βραχιόνες ούτου». **(209)**

Πρόκειται για μια σημαντική αλλαγή, σε σχέση με τον φόβο των μαζών, με τη δυσπιστία που έδειχναν παλιότερα προς τον λαϊκό παράγοντα οι αντιδημοκρατικοί κύκλοι. Στα συγγράμματα του Καζάζη του 19^{ου} αιώνα το πλήθος απαξιώνεται ως άλογο, βάρβαρο, απαίδευτο, οπισθοδρομικό, όχλος, και η «τυραννία» του «ουδέν αναγνωρίζει δίκαιον» και οδηγεί την κοινωνία στην καταστροφή. Τους ανέμους που βγαίνουν από τους ασκούς «του μεγάλου εκείνου Αιόλου, του καλουμένου λαού ... αφού δεν δυνάμεθα να περιορίσωμεν καθ' ολοκληρίαν, οφείλωμεν τουλάχιστον να κανονίσωμεν». **(210)**

Όμως στην περίοδο που μας απασχολεί η αιχμή μεταφέρεται από τον περιορισμό της καθολικής ψηφοφορίας, που υπονοούνταν στο προηγούμενο απόσπασμα, στον κοινοβουλευτισμό, και οι κατώτερες τάξεις γίνονται αντιληπτές όχι ως αντίπαλος αλλά ως δυνητικά σύμμαχος. Η διάθεση προσέγγισής τους εκφράζεται και με την υιοθέτηση ανάλογης ενδυμασίας: ο «Ελληνισμός» τονίζει το 1910 ότι ο Καζάζης εμφανίστηκε στην αναθεωρητική βουλή «με δημοκρατικήν εν τω συνόλω περιβολήν». Η απαξίωση του όχλου και του πεζοδρομίου δίνει τη θέση της στην οργάνωση διαδηλώσεων, στην θετική προβολή από τις στήλες του «Ελληνισμού» διάφορων κινητοποιήσεων και στη συμμετοχή σ' αυτές: το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η συμμετοχή στις 14 Σεπτεμβρίου 1909, όταν ο Άγγλος πρεσβευτής μίλαγε για την αίσθηση απειλής που διακατείχε τις ανώτερες τάξεις, στο μεγάλο συλλαλητήριο που παρέσχε την λαϊκή υποστήριξη στο κίνημα του Γουδί. **(211)**

Καλλιεργείται μια αγωνιστική κουλτούρα: ο Καζάζης, χωρίς βέβαια να αναφέρεται άμεσα σε διαδηλώσεις κλπ, διακηρύσσει ότι «η αρετή κείται κυρίως εν τη

δράσει» κι ότι «ο αγών είναι ανάγκη, άρα καθήκον».(212) Όλα αυτά βεβαίως προσαρμόζονται στην κοσμοθεωρία τους: οι λαϊκές κινητοποιήσεις πρέπει να αποβάλουν τα στοιχεία αταξίας και απειθαρχίας, αναξιοπρέπειας και «οχλαγωγίας» που τις χαρακτηρίζουν. Προβάλλεται μια εικόνα για το πώς θα έπρεπε να είναι τα συλλαλητήρια: νομοταγή και ειρηνικά, αθόρυβα και σοβαρά. Εικόνα που βρίσκουμε στην περιγραφή από την εφημερίδα «Ελληνισμός» του συλλαλητηρίου της 14 Σεπτεμβρίου: «Τα υπερεξήκοντα σωματεία της Ενώσεως Ελληνικών Σωματείων, έχοντα επί κεφαλής τους προέδρους αυτών ... κατήλθον εν απαραμίλλω τάξει, ησυχία και μεγαλοπρεπεία, εις ην συνέβαλον και τα σύμβολα, αι σημαίαι και τα λάβαρα αυτών» (213).

Η πειθάρχηση λοιπόν των κατώτερων τάξεων παραμένει πάντα ζητούμενο, η αποδοχή της κινητοποίησής τους δεν γίνεται άνευ όρων. Ωστόσο υπάρχει, ενώ αναπτύσσονται και σχέσεις με τις συλλογικότητές τους: με τους συνδέσμους εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας και του Πειραιά, με συντεχνίες όπως των μαγειροϋπαλλήλων, των γαλακτοπωλών ή των ραφτών, με τους συνδέσμους των συντεχνιών του Πειραιά και της Αθήνας: ο Θεοδωρίδης μάλιστα θα γίνει νομικός σύμβουλος των συντεχνιών στις αρχές του 1909, συμμετέχοντας στις συζητήσεις τους και γράφοντας κείμενά τους. Το 1911 θα αγωνιστεί στη Βουλή για να είναι το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι απόλυτο και όχι υπό την επιφύλαξη του νόμου και των δικαστηρίων. Η στάση των αντικοινοβουλευτικών κύκλων ήταν εντελώς διαφορετική 40-50 χρόνια πριν, όταν πχ ο Π. Καλλιγιάς διατύπωνε επιφυλάξεις για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι υπό τον φόβο του σοσιαλισμού (214). Τώρα επιδίωκαν όχι να κρατήσουν τις κατώτερες τάξεις έξω από το πολιτικό παιχνίδι και να δυσχεράνουν την οργάνωσή τους, αλλά να επιδράσουν πάνω τους και να τις διαμορφώσουν ιδεολογικά έτσι ώστε να αξιοποιήσουν την – δρομολογημένη – δυναμική εμφάνιση των λαϊκών μαζών στο πολιτικό προσκήνιο προς όφελός τους.

Μαζί με τις κατώτερες τάξεις παύει να προβάλλεται κι ο σοσιαλισμός ως βασικός αντίπαλος: έτσι, αντίθετα με τα προγενέστερα και τα μεταγενέστερα κείμενα του Καζάζη, δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στον «Ελληνισμό» ούτε καν η λέξη κοινωνισμός. Το 1907 μάλιστα αναδημοσιεύεται το κείμενο ενός άγγλου επισκόπου, το οποίο επαινείται ως «τολμηρόν», «ελευθεριώτατον και φωτιστικώτατον»: αναπτύσσεται σε αυτό η ιδέα ότι ο 20ος αιώνας θα είναι αναμφίβολα «ο αιώνας του Σοσιαλισμού και των συνεργατικών συνδέσμων», και το ζήτημα είναι όχι να εμποδιστεί αυτή η εξέλιξη αλλά να ποδηγητηθεί: να γίνει ο σοσιαλισμός κίνημα

ειρήνης και όχι βίας, δικαιοσύνης και όχι αδικίας. Υπενθυμίζουμε ότι την περίοδο αυτή δεν υπάρχει οργανωμένη σοσιαλιστική προπαγάνδα στην Αθήνα είναι δυνατόν έτσι στον σοσιαλισμό να δίνεται ένα περιεχόμενο όχι κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας και επανάστασης, αλλά προστασίας των κατώτερων τάξεων με κοινωνική νομοθεσία και κοινωνικής αρμονίας. Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η νεκρολογία το 1910 του Τολστόι, «παγκόσμιου διδασκάλου» και «παρηγόρου των δυστυχών».(215)

Το 1907 ωστόσο, όταν ο αγώνας των κολλίγων δεν είχε πάρει ακόμα διαστάσεις εξέγερσης, η εφημερίδα ασχολούνταν με τον φόνο του Μαρίνου Αντύπα, «όστις έμελλε μεγάλως να οφελήσει τους αγροτικούς πληθυσμούς της Θεσσαλίας» – και εν γένει διατηρούσαν σχέσεις με πολλούς ριζοσπάστες και σοσιαλίζοντες της εποχής. Με τα προβλήματα που τίθενται από την ύπαρξη ενός τέτοιου ριζοσπαστικού συνεχούς θα ασχοληθούμε στο τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας· εδώ θα περιοριστούμε να αναφέρουμε τις σχέσεις με όσους δραστηριοποιούνται στην «εργατική κίνηση. Τον Σεπτέμβριο του 1909 η εφημερίδα αναδημοσιεύει μέρος του «Τι πρέπει να γίνει» και επαινεί τους νέους άνδρες της Κοινωνιολογικής Εταιρείας που θέλουν την διαπαιδαγώγηση των εργατικών τάξεων και την «διεκδίκησιν των κοινωνικών των δικαίων»: απ' αυτούς μέλη του Ελληνισμού είχαν διατελέσει ο Θρασ. Πετμεζάς, ο Θ. Κουτούπης, αλλά κι ο πατέρας του Παπαναστασίου και άλλοι που είχαν επαφή με τους Κοινωνιολόγους. Μέλος του ήταν κι ο δικηγόρος Αν. Φαρδούλης, που φυλακίστηκε το 1906 επειδή «εξήπτε τα πάθη των εργατών εναντίον των εργοδοτών τους». Στον «Ελληνισμό» δημοσιεύονται άρθρα του «ημετέρου εν Λονδίνω φίλου» Δρακούλη και της γυναίκας του, κι ο Καζάζης γράφει άρθρο για την «Έρευνα», το περιοδικό που εξέδιδε ο Δρακούλης στην Αγγλία. Άρθρο στον «Ελληνισμό» θα γράψει το 1909 κι ο Δημ. Γληνός.(216)

Το 1909 ο «Ελληνισμός» γράφει για τον εορτασμό της πρωτομαγιάς στον Βόλο και συγχαίρει το Εργατικό Κέντρο που ανέλαβε «την σύνταξιν των εργατικών δυνάμεων του λαού ... Άπασα η Θεσσαλία ολιγαρχείται και κεφαλαιοκρατείται. Ας συνασπισθώσι και ας αγωνισθώσι κατά της λειτουργούσης πολιτικής φαυλοκρατίας. Εν τω αγώνι των λαών ... κατ' ανάγκην θα θριαμβεύση και θα επικρατήση η αλήθεια και η δικαιοσύνη». Αυτά βέβαια αφού έχουν πρώτα παραθέσει την ομιλία του Σ. Τριανταφυλλίδη, που «ανήρесе πολλές περί του εργατικού αγώνος προκαταλήψεις ή διαδόσεις»: τόνισε ότι βρισκόμαστε ακόμα στο πρώτο στάδιο της εργατικής οργάνωσης, την μόρφωση και την απόσπαση από το καπηλειό και τη χαρτοπαιξία,

στάδιο που θα διαρκέσει πολύ, και ότι «από την εργασίαν ταύτην ουδείς γεννάται κίνδυνος εις τας άλλας κοινωνικάς τάξεις», το αντίθετο μάλιστα. **(217)** Υπάρχει λοιπόν η ελπίδα ότι η οργάνωση και η κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων μπορεί να κρατηθεί σε επίπεδα ακίνδυνα για την κοινωνική ιεραρχία, και να κατευθυνθεί ενάντια στην «πολιτική φαυλοκρατία» – αυτή είναι η προτροπή του Ελληνισμού προς το ΕΚΒ.

Μετά το Γουδί όμως και την όξυνση των κοινωνικών ανταγωνισμών που ακολούθησε θα αρχίσει η αντίστροφη κίνηση, της συντηρητικοποίησης του Ελληνισμού. Η πολεμική στον κοινωνισμό επανεμφανίζεται, καθώς αυτός αποκτά τα συμφραζόμενα της έντονης ταξικής πάλης. Το 1910, έτσι, αναδημοσιεύεται άρθρο κατά του σοσιαλισμού ενός Γερμανού καθηγητή (χωρίς να αναφέρεται καν το όνομά του), ο Γ. Ηλιάδης επιτίθεται στους ευρωπαϊούς σοσιαλδημοκράτες, και η εφημερίδα μέμφεται την απεργία των θερμαστών των πλοίων που «παρεκτράπηκε». Είναι ενδεικτική η στάση τους απέναντι στο αγροτικό κίνημα της Θεσσαλίας: όταν φουντώνει, η εφημερίδα «Ελληνισμός» υποστηρίζει το αίτημα των κολλίγων να τους δοθεί «το αναγκαίον τεμμάχιον γης», εφόσον το επιτρέπουν τα οικονομικά του κράτους, συνιστώντας τους παράλληλα σύνεση και μετριοπάθεια μετά τη σφαγή στο Κιλελέρ, όμως, τις εξεγερτικές τάσεις των χωρικών και την καταστολή τους από τον στρατό, το Θεσσαλικό ζήτημα εμφανίζεται υποβαθμισμένο και περιορίζεται σε θέμα «τάξεως και ασφάλειας», η οποία διασαλεύτηκε στην επαρχία που γειτονεύει με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. **(218)**

Ήδη πριν το 1910 υπήρχε μια έλλειψη τόλμης, όπως επισήμανε και ο Μποχώτης, από την πλευρά του Ελληνισμού στην προσέγγισή του με τις κατώτερες τάξεις, καθώς τις περιόριζε σ' ένα ρόλο παθητικών υποστηρικτών της πολιτικής του, και επιδίωκε να τιθασεύσει την παρουσία τους στις εκδηλώσεις του επιβάλλοντας τάξη και αξιοπρέπεια. **(219)** Θα προσθέταμε ότι η απεύθυνση προς τον λαό συμβάδιζε με το μοτίβο της ανωριμότητάς του για τη δημοκρατία και τις ελευθερίες που του παρείχε ο κοινοβουλευτισμός, και με την παράλληλη απεύθυνση στις «ανεπτυγμένες τάξεις», «εις τας χείρας» των οποίων «έγκειται το μέλλον». Το νόημα άλλωστε της καταγγελίας του Καζάζη του 1903 ότι «αι ανώταται κοινωνικάί τάξεις σκέπτονται περί χορών και διασκεδάσεων» αντί για τους κινδύνους που αντιμετωπίζει η Μακεδονία, είναι διττό: αφενός απευθύνεται στα αντιπλουτοκρατικά αισθήματα όσων ακροατών του ανήκουν στις κατώτερες τάξεις, αφετέρου εγκαλεί τις ανώτερες

να παίζουν τον ρόλο που τους αρμόζει, να ηγηθούν δηλαδή του έθνους ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς.(220)

Ο λαός λοιπόν καλείται όχι τόσο να σώσει όσο να στηρίξει τους σωτήρες. Τέτοιες αντιλήψεις, ακόμα κι όταν δεν δηλώνονται ρητά, είναι σαφές ότι υποβόσκουν πίσω από την απεύθυνση στις κατώτερες τάξεις. Τα όρια όμως της τελευταίας δεν πρέπει να επισκιάζουν τις προόδους που είχαν γίνει σ' αυτό τον τομέα: τον αντιπλουτοκρατικό λόγο, τη σύνδεση με τις λαϊκές οργανώσεις, την ένταξη του Ελληνισμού, στην πολιτική γεωγραφία της προβενιζελικής Ελλάδας, στην πλευρά των ριζοσπαστών. Πρόκειται για μια ειδοποιό διαφορά από τον μεγαλοαστικό αντικοινοβουλευτισμό του 19^{ου} αιώνα, καθοριστική για το πρωτοφασιστικό στίγμα του Ελληνισμού.

Ο εθνικισμός

Ο Ελληνισμός είναι πάνω απ' όλα ένα «πατριωτικό» σωματείο, και το βασικό όχημα για την πολιτική παρέμβαση παραμένει σχεδόν πάντα ο εθνικισμός. Αν για την έκδοση της εφημερίδας δημιουργείται η φόρμουλα του «Συνδέσμου υπέρ Ανορθώσεως του Καθεστώτος», τα σχετικά μαζικά τμήματα στην επαρχία και το πανεπιστήμιο δεν τα έχει αυτός αλλά η Εταιρεία ο «Ελληνισμός». Η νομιμοποίηση της αντιδημοκρατικής πρότασης αντλείται κυρίως από την εθνική ιδεολογία, και μία από τις κατηγορίες που εκτοξεύονται κατά του κράτους είναι η προδοσία των εθνικών συμφερόντων. Το βασικό επιχείρημα που επαναλαμβάνεται συνεχώς είναι ότι το κράτος αποδείχτηκε ανίκανο να πραγματοποιήσει τους εθνικούς πόθους, να ασκήσει αποτελεσματική εξωτερική πολιτική και κυρίως να οργανώσει ισχυρό στρατό, γι' αυτό και πρέπει να αλλάξει. «Θέλομεν στρατόν και συγχρόνως κράτος ικανόν προς οργάνωσιν και συντήρησιν αυτού». Το 1904 κηρύσσεται «η Πατρίς εν κινδύνω»: η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης προφανώς νομιμοποιεί και επιβάλλει κάποιου είδους εκτροπή από την πολιτική νομιμότητα.

Άλλωστε ο ριζοσπαστικός πολιτικός λόγος εκφέρεται αφού πρώτα έχει κατοχυρωθεί το κύρος του Ελληνισμού και προσωπικά του Καζάζη ως «εθνικών αποστόλων» οι οποίοι, τη στιγμή που το κράτος αδρανεύει, κρούουν τον κώδωνα του

κινδύνου για τη βουλγαρική απειλή στη Μακεδονία και δραστηριοποιούνται για να την αποκρούσουν, παρακινώντας τους «ελεύθερους Έλληνες» σε δράση και προπαγανδίζοντας τις ελληνικές θέσεις στην Ευρώπη. Έτσι ο Ελληνισμός χαίρει ευρείας αποδοχής ως «εθνικώτατον των ελληνικών σωματείων», και ο Καζάζης επαινείται για τη «μέχρι ψυχώσεως φιλοπατρία του» και ενίοτε αναγορεύεται σε «μεγάλο πατριώτη», «νέο Τυρταίο», «Άτλαντα» και «Εθνάρχη».(222)

Επιπλέον η αγωνιστική κουλτούρα και η προσφυγή στη λαϊκή κινητοποίηση αντλείται από την παράδοση των διαφόρων εθνικών εταιρειών. Τόσο η οργάνωση διαδηλώσεων όσο και η διατήρηση σχέσεων με επαγγελματικά σωματεία είναι μία πρακτική που ακολουθούσε ο Ελληνισμός από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του, ενώ 3-4 από τα βασικά στελέχη του αποτελούσαν τον κορμό το 1880-6 του «Εθνικού Δεσμού», εταιρείας που μεταξύ των άλλων είχε οργανώσει ένοπλο συλλαλητήριο στο Σύνταγμα το 1886 εναντίον των Μεγάλων Δυνάμεων που παρεμπόδιζαν την κήρυξη πολέμου κατά της Τουρκίας. (223) Να σημειώσουμε επίσης τις σχέσεις που διατηρούσε ο Ελληνισμός με τους επιγόνους της Γαριβαλδινής παράδοσης (R. Garibaldi, A. Ciriàni) και τον διαμεσολαβητικό του ρόλο στο να έρθει να πολεμήσει ένα σώμα εθελοντών τους στον πόλεμο του 1897 (223β).

Υπάρχουν όμως και σημαντικές τομές με την μεγαλοϊδεατική κουλτούρα του 19^{ου} αιώνα. Από την αρχή τονίζεται ότι «από των καθ' ημάς Ελλήνων ελλείπει το αίσθημα της πραγματικότητας» και ότι χρειάζεται «πεφωτισμένη και ακριβής εκτίμησις της ημετέρας καταστάσεως». Γύρω στα 1903 αραιώνει η ενασχόληση (από εθνική πάντα σκοπιά) με τα προβλήματα της Ορθοδοξίας και χαλαρώνουν οι σχέσεις με αρχιεπισκόπους και ιεροκύρυκες. Οι αναφορές στον Μαρμαρωμένο Βασιλιά, τον μεγάλο Παράκλητο του γένους, διατηρούνται αλλά το περιεχόμενό τους αλλάζει: ο Μαρμαρωμένος Βασιλιάς είναι περισσότερο ο χαρισματικός ηγέτης που θα ανασυγκροτήσει το κράτος και θα διεξαγάγει επιτυχημένα τον εθνικό αγώνα. Τα καθήκοντά του βρίσκονται πιο κοντά στην καθημερινή ζωή, ενώ ο Καζάζης τον συσχετίζει με τον ένοπλο προφήτη του Μακιαβέλι, ένα εκκοσμικευμένο δηλαδή πολιτικό πρότυπο.(224)

Η μετάβαση από ένα νεφελώδη μεγαλοϊδεατισμό σ' έναν πραγματιστικό αλτρωτικό εθνικισμό συνδέεται τόσο με την κρίση που ακολούθησε την ήττα του 1897, όσο και με το οικονομικό υπόβαθρο που αποκτούν οι αλτρωτικές φιλοδοξίες του ελληνικού κράτους τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα. Οι οικονομικές παράμετροι λαμβάνονται όλο και περισσότερο υπόψη στο σχεδιασμό της εξωτερικής

πολιτικής, και ο Ελληνισμός προτείνει κι αυτός οικονομικά μέσα ενίσχυσης της επιρροής των Ελλήνων στους μακεδονικούς πληθυσμούς: αγορά κτημάτων, ίδρυση τράπεζας κλπ. Ο Θεοδορίδης, ο εργοστασιάρχης Γ. Σημίτης (πρόεδρος του τμήματος Πειραιά) και ο Μ. Λαμπρυνίδης (αρθρογράφος στα έντυπα του Ελληνισμού) συμμετέχουν στο ΔΣ της «Εταιρείας των Ελληνικών Πρατηρίων», η οποία στόχο είχε την προώθηση των ελληνικών προϊόντων στις αγορές της Ανατολής, αλλά και «την επίρρωσιν των μεταξύ Ελλάδος και Ανατολής υφισταμένων ανέκαθεν ιερών δεσμών, δια της ταυτότητος των οικονομικών συμφερόντων». Ακόμα πιο σαφώς διατυπώνεται ο οικονομικός εθνικισμός σε άρθρα του Κ. Ι. Ζωγράφου το 1900: «Η διάδοσις των προϊόντων της νεαρής ημών βιομηχανίας εν Ανατολή και ο δια της καταναλώσεως αυτών σύνδεσμος του εμπορίου της Τουρκίας προς το της ελευθέρας Ελλάδος και η εκ τούτου διαρκής επικοινωνία είναι σπουδαιότατον μέσον εθνικής ενισχύσεως, διότι είναι γνωστόν ότι το Zollverein παρεσκεύασε δια της τοιαύτης εμπορικής συσχετίσεως την συντελεσθείσαν παγγερμανικήν ένωσιν». **(225)**

Για τον Καζάζη πάντως, και ίσως και για κάποιους άλλους, η μετάβαση γίνεται όχι από ένα νεφελώδη σε έναν ρεαλιστικό μεγαλοϊδεατισμό, αλλά από έναν «μετριοπαθή» εθνικισμό σ' έναν επιθετικό, που κηρύσσει το μίσος για τους αντιπάλους, και το έθνος γίνεται το κεντρικό σημείο γύρω από το οποίο οργανώνεται ο λόγος του, ενώ πριν κατείχε μια μάλλον περιφερειακή θέση. Η αλλαγή αυτή γίνεται σταδιακά, με την επιστροφή στην Ελλάδα και τον εγκλιματισμό στο διανοητικό περιβάλλον της, και στη συνέχεια με την εμπλοκή του στον Ελληνισμό. Έτσι το 1874 δήλωνε την προτίμησή του στην ιδέα της ανθρωπότητας απέναντι στις «εθνικές και φυλετικές προκαταλήψεις» το 1879 αποδοκίμαζε τον «εθνικό παροξυσμό» που είχε καταλάβει τους Έλληνες και θεωρούσε ότι το «ατυχές ζήτημα» της Κρητικής επανάστασης του 1866-9 είχε παρεμποδίσει την «ειρηνική πρόοδο του νέου βασιλείου», κινούμενος πάντως μέσα στα όρια του εθνικού λόγου και στο πνεύμα της απαίτησης των «εθνικών δικαίων». Στη συνέχεια εισάγει στη φιλοσοφία του την «εθνική ιδέα», για να φτάσει μετά το 1898 να επιτίθεται στους κοσμοπολίτες και στους προδότες, να επικαλείται επανειλημμένα το «ένοπλον έθνος», να καλεί στον πρυτανικό του λόγο το 1902 τους φοιτητές να είναι «φιλοπάτριδες μέχρι φανατισμού, μέχρι ψυχώσεως» και να διακηρύσσει το μίσος για τους εχθρούς του ελληνισμού. **(226)**

Πρόκειται για έναν εθνικισμό νέου τύπου; Είναι προφανές ότι ο Ελληνισμός δεν πρεσβεύει έναν φιλελεύθερο, διαφωτιστικού τύπου εθνικισμό, αλλά έχει μια

σαφή οργανιστική σύλληψη του έθνους: το έθνος γίνεται αντιληπτό ως μια αυθύπαρκτη οντότητα, ως ένας ζων οργανισμός που φθείρεται και ξαναγεννιέται, του οποίου η υπόσταση είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των μελών που τον αποτελούν, και ο οποίος στη φιλοσοφική σκέψη του Καζάζη παίρνει και μεταφυσικές διαστάσεις, όπως παρατηρεί ο Κόκκινος. Θεωρείται ότι η εθνική συνείδηση αποτελεί «αίσθημα έμφυτον και μυστηριώδες», και ότι υπάρχει φυλετική συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή. Ο εθνικός χαρακτήρας διαμορφώνεται και από τον χώρο και τις κλιματικές συνθήκες, οι οποίες επίσης διατηρούνται αναλλοίωτες από την αρχαιότητα, όπως διαβεβαιώνει ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Κ. Μητσόπουλος.

Δεν υπάρχει πάντως μια συστηματική προσπάθεια άρθρωσης αυτών των αντιλήψεων σ' ένα συγκροτημένο σύστημα, αλλά συναντιούνται διάσπαρτες σε κείμενα που αφορούν κυρίως επίκαιρα εθνικά ζητήματα. Είναι άλλωστε δύσκολο να ανιχνευθεί κάποια ουσιαστική συνεισφορά στις έως τότε επεξεργασίες του ελληνικού εθνικισμού: ο τονισμός της φυλετικής συνέχειας από την αρχαιότητα χρονολογούνταν από τις απαντήσεις των ελλήνων ιστορικών στον Φαλμεράγιερ, ούτε ήταν νέα η ανθρωπομορφική υποστασιοποίηση του έθνους, η αντίληψή του ως οργανισμού ή ο ορισμός του με βάση «το ομόγλωσσον, το ομαίμον και ει δυνατόν και το ομόθρησκον». Καινούρια ήταν η εισαγωγή του κοινωνικού δαρβινισμού: χρησιμοποιείται η έννοια του «αγώνα για την ύπαρξη» μεταξύ των εθνών, και ο Κόκκινος εντόπισε στα κείμενα του Καζάζη μια κλίμακα ιεραρχίας των εθνών/φυλών. Η φυλή και το έθνος χρησιμοποιούνται ως έννοιες ταυτόσημες, όμως δεν προσδιορίζονται μόνο βιολογικά αλλά και πολιτισμικά. Ο κοινωνικός δαρβινισμός εντάσσεται ομαλά στον επιθετικό εθνικισμό του Ελληνισμού, όμως δεν εισάγεται με έναν τρόπο συστηματικό ώστε να διαμορφώσει μια ιδιαίτερη ιδεολογική φυσιογνωμία, δεν φαίνεται να διαφοροποιεί ποιοτικά τον εθνικισμό του σε σχέση με παλαιότερες συλλήψεις.(227).

Η διαφορά βρισκόταν μάλλον όχι σε τέτοιου είδους ιδεολογικά στοιχεία, όσο στη λειτουργία που τους αποδιδόταν σε νέα συμφραζόμενα, στη σύνδεση του εθνικισμού με τις άλλες πτυχές της ιδεολογίας του Ελληνισμού. Ο εθνικισμός αξιοποιείται ως ιδεολογικός φορέας μεγάλης εμβέλειας που επιτρέπει την προσέγγιση λαϊκών στρωμάτων και συγχωνεύεται με κεντρικά σημεία των επιδιώξεων και της κοσμοθεωρίας των κύκλων που διαμορφώνουν τον λόγο του Ελληνισμού. Το κάλεσμα για ολοκληρωτική στράτευση στην ιδέα του έθνους και στην προώθηση των

συμφερόντων του εμπεριέχει ή αποκτά μια διάσταση πολεμική απέναντι στο πολιτικό σύστημα και τον κοινοβουλευτισμό, καθώς οι «πολιτικές φλυαρίες» αντιδιαστέλλονται από την εθνική δράση: στις αρχές του 1905 καταγγέλλεται ότι ενώ οι Βούλγαροι πατούν τη Μακεδονία οι Έλληνες ασχολούνται με εκλογές και «κυλιόμεθα εις τον βόρβορον των κομματικών και των εκλογικών οργίων»· αργότερα ο Καζάζης θέτει το εξής δίλημμα: «Τι θέλετε κύριοι; Έθνος ή κόμμα; Στράτευμα ή ρουσφέτι;» Η απάντηση στο δίλημμα είναι «ο δικτάτωρ της εθνικής ιδέας» (228).

Η έννοια της ισχύος, κεντρική στην κοσμοθεώρηση του Ελληνισμού, αναφέρεται στο έθνος, άρα και στο κράτος: το κράτος δεν μπορεί παρά να είναι εθνικό, και η εθνική ισχύς δεν μπορεί να τίθεται αφηρημένα ή στο επίπεδο της «ιδιωτικής προόδου» κάποιων τμημάτων του ελληνισμού, ελεύθερου κι αλύτρωτου, αλλά ενσαρκώνεται από το κράτος, το οποίο συγκεντρώνει και ενοποιεί τις διάσπαρτες δυνάμεις των Ελλήνων για να τους δώσει ενιαία κατεύθυνση. Εθνική και κρατική ισχύς λοιπόν είναι οργανικά και αξεδιάλυτα συνδεδεμένες, και η τελευταία νοείται όχι μόνο ως συγκρότηση στρατού που θα οδηγήσει στην εκπλήρωση των εθνικών πόθων αλλά και ως «βελτίωσις της εσωτερικής διοικήσεως» και εμπέδωση της ευνομίας και της τάξης στο εσωτερικό της χώρας. (228^α)

Ο εθνικισμός τέλος παρουσιαζόταν ως δύναμη συνοχής του κοινωνικού ιστού, και ως τέτοιος συνδεόταν έμμεσα με την στάση του Ελληνισμού στο κοινωνικό ζήτημα. Αυτό θα το καταλάβουμε καλύτερα αν εξετάσουμε τη σύνθετη σχέση του με τη νεωτερικότητα και την κριτική της. Δεν επρόκειτο για έναν συνολικά συντηρητικό λόγο, προσηλωμένο στο παρελθόν και αντίθετο στην αλλαγή. Αντίθετα, τόσο στα κείμενα του Καζάζη όσο του Στούπη, του Θεοδωρίδη, του Ι. Καλοστύπη, είναι σαφής η αποδοχή της σύγχρονης εποχής και της (καπιταλιστικής) οικονομικής ανάπτυξης. Ο Καζάζης επισκεπτόταν σταθερά τις Διεθνείς Εκθέσεις, τα προπαγανδιστικά αυτά πανηγύρια της νεωτερικότητας, εκθείαζε τα επιτεύγματα της επιστήμης, της τεχνολογίας και της βιομηχανίας, και επικαλούνταν «την ιδέαν της προόδου, της διαδοχικής εξελίξεως κατά χρόνον και βελτιώσεως του ανθρωπίνου γένους». Είχε ως σημείο αναφοράς τη Γαλλική Επανάσταση, παρόλη την κριτική που τις ασκούσε για τις «παρεκτροπές» της, ακριβώς επειδή αυτή σημείωνε την είσοδο στη νεώτερη εποχή. Σε παλιότερα μάλιστα κείμενά του έβλεπε το έθνος ως ένα νεωτερικό φαινόμενο μέσα από το οποίο διαδίδονταν ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και οι αρχές του (229).

Από την άλλη αναπτύσσεται ένας λόγος ενάντια στον ξένο, δηλαδή τον ευρωπαϊκό, πολιτισμό, ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της έκδοσης του «Ελληνισμού», ενώ ο Καζάζης το 1902 αποκαλεί τους Ευρωπαίους «Φράγκους», λέξη που ανακαλεί παραδοσιακά αισθήματα αντιπαλότητας. Κηρύσσεται «το μίσος προς παν οθνείον και έκφυλον», και επισημαίνεται ο κίνδυνος εκφυλισμού «εκ του συγχρωτισμού ημών μετά των εσπερίων λαών». Κατά τον Καζάζη το 1898 «ο λεγόμενος ευρωπαϊκός πολιτισμός, κακώς κατανοηθείς και εκτιμηθείς, κατέστη δια τον Έλληνα ο χιτών της Διανείρας, πυρπολήσας τας σάρκας αυτού», ενώ το 1909 ο ψυχίατρος Σ. Αποστολίδης αντιμετωπίζει την ξενομανία περίπου ως ψυχική ασθένεια. Η ξενομανία συνδέεται με τον κοσμοπολιτισμό και την άμβλυνση του εθνικού αισθήματος, κατηγορία που απευθύνεται σε τμήματα των ανώτερων τάξεων: ο Καζάζης μιλά για «ελαχίστη κατά ποσόν και κατά ποιόν κοινωνικήν τάξιν ... εκ προσφάτως κτηθέντος πλούτου», ενώ ο Αποστολίδης καταγγέλλει την «άνανδρον λιποταξίαν εκ των τάξεων του έθνους της ελληνικής αριστοκρατίας του πλούτου». Η ξενομανία, δηλαδή η μίμηση των Γάλλων κυρίως «εν τη γλώσση, τοις τρόποις και τω βίω τω κοινωνικό και οικογενειακό» είναι και γενικότερα μια από τις κατηγορίες που απευθύνονται στην πλουτοκρατία: σατυριζόταν στις επιθεωρήσεις και, σύμφωνα με το «Νέον Άστν», «το δημοκρατικόν ακροατήριον» αποδοκίμαζε «δια χειροκροτημάτων την κούφον ξενομανίαν των αριστοκρατών». Ο Ελληνισμός δεν θεωρεί γενικευμένο και οριστικό τον «εκφυλισμό» των μεγαλοαστών και, καθώς αυτό που μέμφεται δεν είναι η ταξική τους θέση αλλά η ξενομανία τους, δεν προωθεί την ταξική αντιπαλότητα. Την ενσωματώνει όμως συμβολικά στον (εθνικό) λόγο του. **(230)**

Μέσα από την εθνική ιδεολογία επιχειρείται να εκφραστούν/ να απορροφηθούν, εκτός από τα αντιπλουτοκρατικά αισθήματα των κατώτερων τάξεων, και οι αντιστάσεις στην εισβολή της νεωτερικότητας. Τα προκαπιταλιστικά παραδοσιακά ήθη είναι πατροπαράδοτα, δηλαδή εθνικά, απειλούνται όμως από τον «λίβρα του ψευδοπολιτισμού» κατά τον ιεροκήρυκα Π. Συνοδινό – ο οποίος εξετάζεται χωριστά στο επόμενο κεφάλαιο. Τα μοτίβα αυτά αναπτύσσει πιο εκτεταμένα ένα ανώνυμο κείμενο στο περιοδικό το 1908. Ο συγγραφέας του δίνει μια φρικιαστική περιγραφή των σύγχρονων μεγαλουπόλεων, απομακρυσμένων από τη φύση και την ζωή, κέντρων διαφθοράς και «απέραντων νεκροταφείων»: «αποσύνθεσις άρα οικογενειακή, αποσύνθεσις εθνική, φθίσις, αλκοολισμός, εκφυλισμός». Οι πόλεις είναι παράσιτα, ενώ τα χωριά είναι οι ρίζες της πατρίδας, και η μετανάστευση αγροτών στις πόλεις είναι «εθνική αιμορραγία». Κι ενώ οι Σλάβοι είναι γεωργοί και

συμπαγείς, οι Έλληνες είναι διασκορπισμένοι και «ρέπουσιν ... προς εκφυλιστικά επαγγέλματα». Μόνη λύση λοιπόν για τη σωτηρία του έθνους είναι η «ένεσις εις τον ελληνικόν εγκέφαλον γεωργικού ορρού», η «εγκατάστασις των αορίστου επαγγέλματος τυχοδιωκτών» σε γεωργικούς κλήρους.

Ο Καζάζης το 1898 συνέδεε τη φιλοπατρία κατεξοχήν με τους αγροτικούς πληθυσμούς που, προσηλωμένοι στο έδαφος που τους τρέφει, δεν έρχονται σε επιμειξία με ξένους λαούς και διατηρούν τα αγνά πάτρια ήθη. Επιπλέον, έλεγε το 1892, είναι «φίλοι της τάξεως και της ευκοσμίας» και πρόθυμοι υπερασπιστές της πατρίδας, σε αντίθεση με τους βιομηχανικούς εργάτες που «υφίστανται την επίδρασιν πάσης νεωτεριστικής Σειρήνας» και γίνονται πιο εύκολα «ανατροπείς του καθεστώτος». Το επιχείρημα είχε αντιστραφεί σε σχέση με αυτό του 1879, όταν η συντηρητικότητα των αγροτών και η απόστασή τους από τον σύγχρονο πολιτισμό δε θεωρούνταν αρετή αλλά πηγή απαξίας, στα πλαίσια μιας διαφορετικής του στόχευσης: ως παράδειγμα ανθρώπου ο οποίος δεν θα έπρεπε να έχει το δικαίωμα να ψηφίζει, ο Καζάζης δίνει τον αγράμματο χωρικό, «τον μη κατέχοντα τα στοιχεία της ελαχίστης αναπτύξεως», που δεν γνωρίζει τίποτα για την πολιτική οικονομία και τις κρατικές υποθέσεις, που δεν έχει φύγει ποτέ από το χωριό του και δεν διαβάζει εφημερίδες, και που αγνοεί «την ιστορίαν, τας παραδόσεις, τα χρονικά, την μεγάλην ιδέαν της πατρίδος του». Βλέπουμε ότι το 1879 η εθνική συνείδηση ήταν συναρτημένη με τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, το έθνος ως σχέση μεταξύ ανθρώπων ήταν συνδεδεμένο με τη νεωτερικότητα, για να συνδεθεί έπειτα με το αντίθετό της. **(231)**

Δεν επρόκειτο για μια ρητή αντίθεση στον καπιταλισμό και τη νεωτερικότητα αλλά μάλλον για μια απόπειρα διαχείρισής τους, για την ανταπόκριση στις πιέσεις που δημιουργούσαν, στη διαφοροποίηση και στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής. Οι πιέσεις αυτές αρθρώνονταν πολιτισμικά και διοχετεύονταν στο έθνος, το οποίο προβαλλόταν ως ηθική οντότητα και κοινότητα αλληλεγγύης, ως το κατεξοχήν συλλογικό, ως ιδανικό. Έτσι, παράλληλα με τον εκθιασμό των υλικών προόδων των Ελλήνων – που τους ισχυροποιούσαν έναντι των αντιπάλων τους -, από τις στήλες του περιοδικού αποδοκιμάζεται ο υλισμός, ο ηδονισμός και η αποκλειστική επιδίωξη της ατομικής ευμάρειας. Το έθνος ως φορέας των συλλογικών συμφερόντων και ως πηγή ιδανικών επανειλημμένα αντιπαρατίθεται στον «χρηματισμό», στον «εγωισμό μέχρι εγκλήματος», στο γενικευμένο ατομισμό, στο Εγώ, και ο Καζάζης το 1904 χρησιμοποιεί την «πατρίδα» ως συνώνυμο του «κοινωνία». Την προβολή αυτή του

έθνους ως κοινότητας αλληλεγγύης και αντίβαρου στον καπιταλιστικό ατομισμό και κατακερματισμό συνοψίζει καλά το παρακάτω απόσπασμα από τον επικήδειο το 1911 στον αντιπρόεδρο του Ελληνισμού Γ. Μελισσουργό: «Η σύγχρονος ελληνική γενεά, περί τα ευτελή και τα υλικά ως επί το πλείστον συμφέροντα ασχολουμένη, εστερημένη ιδεώδους και ισχυρού χαρακτήρος, το δε καθήκον συγγέουσα προς την θήραν του χρησίμου, παρουσιάζει κατά τας τελευταίας ταύτας δεκαετηρίδας το θλιβερόν φαινόμενον της κοινωνικής και πολιτικής ανανδρίας μέχρι αρνήσεως και αυτών των ευγενεστάτων και κοινωνικών εθνικών ιδεωδών ... Η αφοσίωσις προς το καθολικόν αγαθόν, αντί του μερικού, η εθελουσία, η αλληλεγγύη διατελούσιν ακατανόητοι φράσεις».(232)

Ο Ελληνισμός δεν επεξεργάστηκε πάντως έναν «ενσωματωτικό», όπως τον ονομάζει ο Sternhell, εθνικισμό, όπως έγινε στη Γαλλία και την Ιταλία. Παρότι ο Χρηστοβασίλης χρησιμοποίησε, όπως θα δούμε, την εθνική ιδεολογία για να θεμελιώσει τα αιτήματα των κολλίγων, γενικά δεν ζητούνταν η «προστασία» των κατώτερων τάξεων με το σκεπτικό ότι αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού όλου. Τελικά δεν αναζητούνταν τόσο τρόποι αποκατάστασης της κλονισμένης από τη συσσώρευση του κεφαλαίου ισορροπίας της ελληνικής κοινωνίας, όσο προσφέρονταν ιδεολογικά υποκατάστατα. Μέσα από την εθνική ιδεολογία επιχειρούνταν να γίνουν συμβατές η καπιταλιστική ανάπτυξη με τα αντικαπιταλιστικά αισθήματα, κεντρικά σημεία της νεωτερικότητας με στοιχεία της κριτικής της.

Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που το έθνος παρουσιαζόταν ως ο κατεξοχήν φορέας του συλλογικού: μια τέτοια αντίληψη έχει εντοπίσει ο Αλ. Πολίτης για τα χρόνια πριν το 1880, και την ερμηνεύει ως αποτέλεσμα της υποτυπώδους παρουσίας μιας κοινωνίας των πολιτών στο ελληνικό βασίλειο και των μικρών μεγεθών της ελληνικής κοινωνίας. Στην εποχή του Ελληνισμού όμως αυτή η αντίληψη αποκτούσε μια νέα λειτουργικότητα, καθώς αναδυόταν η δυνατότητα για εναλλακτικές συλλογικότητες αντίπαλες στο καθεστώς. Έτσι η προβολή του έθνους ως της κατεξοχήν συλλογικότητας, στην οποία οφείλεται η απόλυτη νομιμοφροσύνη των ατόμων, αποσκοπούσε στο να παρεμποδίσει την αυτόνομη οργάνωση και παρουσία των κατώτερων τάξεων. Αυτό αρχικά είχε μια προληπτική διάσταση, σταδιακά όμως διαμορφωνόταν σε πολεμική, μαζί με την εμφάνιση του αντιπάλου, διαδικασία που κορυφώθηκε στον μεσοπόλεμο, όταν βασικός αντίπαλος του εθνικισμού γίνεται ο εσωτερικός εχθρός.(233)

Προσωπογραφίες

Ο κύριος όγκος των κειμένων των άλλων ηγετικών στελεχών του Ελληνισμού πλην του Καζάζη αναφερόταν σε ζητήματα εθνολογικά, εξωτερικής πολιτικής ή ιστορικά, θα ήταν λάθος όμως να θεωρήσουμε ότι αυτοί δεν συμμερίζονταν, στο μεγαλύτερο μέρος τους τουλάχιστον, τις βασικές πολιτικοϊδεολογικές κατευθύνσεις της εταιρείας· κι αυτό όχι μόνο γιατί προσυπέγραφαν τις συλλογικές «ανακοινώσεις της Εταιρείας ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν» στις οποίες καταγγελλόταν η «πολιτειακή έκλυσις», η «ακόλαστος κοινοβουλευτική ολιγαρχία», η «έλλειψις κράτους», και καλούνταν ο βασιλιάς να επέμβει και ο λαός να εξεγερθεί (233^α).

Δεν επρόκειτο για ένα ομοιογενές σώμα ανθρώπων, και συχνά συναντά κανείς διαμετρικά αντίθετες απόψεις (όχι όμως στις στήλες του περιοδικού ή της εφημερίδας) για θέματα όπως η εκκλησία ή ο οικονομικός φιλελευθερισμός. (234) Υπάρχουν όμως ορισμένοι άξονες στους οποίους συγκλίνει ο λόγος πολλών απ' αυτούς: η αντιδιαστολή του έθνους και των ιδεωδών του απέναντι στην υλοφροσύνη, στον εγωισμό, στις ηδονές προς τις οποίες «βαίνουνσιν απροσκόπτως οι ελεύθεροι Έλληνες» (235)· η καταγγελία των κομμάτων και της «βδελυράς συναλλαγής» που παραλύει το κράτος και διαφθείρει τον λαό, ενάντια στα εθνικά συμφέροντα (235^α)· η προβολή αντιδημοκρατικών λύσεων και αλλαγών στο πολιτικό σύστημα (236).

Γενικά πάντως υπάρχει ένα αρκετά μεγάλο εύρος στάσεων και απόψεων μεταξύ των ανθρώπων που δρουν μέσα από τον Ελληνισμό, καθώς καθένας μπορούσε να αναφέρεται σε διαφορετικές πτυχές του προγράμματός του: άλλοι πχ προσελκύονται από την κριτική στη νεωτερικότητα μέσα από τον εθνικιστικό ή τον αντικαπιταλιστικό λόγο, κι άλλοι αυτοπροσδιορίζονται ως προοδευτικοί μεταρρυθμιστές· άλλοι θεωρούν τον εαυτό τους πάνω απ' όλα συντηρητικό (με την έννοια του μη-ανατροπέα) κι άλλοι επαναστάτη. Μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα γι' αυτή τη διασπορά των διαφόρων προβληματικών (αλλά και για τα επίπεδα στα οποία γίνεται η σύνθεσή τους) μέσα από κάποιες ιδεολογικές προσωπογραφίες.

Α Ο Αναστάσιος Στούπης, αρεοπαγίτης και μέλος του ΔΣ δύο τραπεζών, συμμετείχε στο ΔΣ του Ελληνισμού από το 1899 ως το 1908. Το 1872, ως κοσμήτορας της Σχολής Απόρων Παιδών του Παρνασσού, διακηρύσσει την ανάγκη ηθικής διαπαιδαγώγησης των παιδιών αυτών· στην αντίθετη περίπτωση υπήρχε ο

κίνδυνος της μεταστροφής τους στο έγκλημα, ή και της δημιουργίας αγελών, οι οποίες ωθούμενες από δημαγωγούς θα οδηγούσαν στον όλεθρο και στην κατάρρευση της κοινωνίας. Λίγα χρόνια μετά τον συναντάμε στη θέση του γραμματέα του Δημοκρατικού Συλλόγου Ρήγα, καθώς και σε εθνικές εταιρείες που προέκυψαν από μέλη του. Ο αντιμοναρχισμός του φαίνεται ότι ξεθύμανε με την πάροδο του χρόνου, έτσι κι αλλιώς πάντως δεν τον εμπόδιζε στις συνταγματικές του μελέτες να τάσσεται υπέρ της καθολικής αλλά άνιση ψηφοφορίας (δηλαδή της πριμοδότησης των ανώτερων τάξεων με πολλαπλάσιες ψήφους απ' ό,τι οι κατώτερες), κατά της εισόδου των αξιωματικών στη Βουλή και της εξέλεξης από αυτήν των εκλογικών αποτελεσμάτων, και υπέρ των εκλογικών μεταρρυθμίσεων του Τρικούπη το 1886. Έπαιρνε θέσεις δηλαδή που αποσκοπούσαν στη μεγαλύτερη αυτονόμηση κομματιών του κρατικού μηχανισμού από την κυριαρχία της βουλής, και στη μείωση του βάρους που είχαν οι λαϊκές τάξεις στην εκλογή των μελών της τελευταίας. Πιθανόν αυτό το νόημα να είχε η συμμετοχή του το 1888 στον πολιτικό σύλλογο «Αποκέντρωσις» (για τις θέσεις του οποίου πάντως δεν γνωρίζουμε πολλά).

Στον «Ελληνισμό» το 1900 μιλάει για την κρίση, ην νυν διέρχονται αι πολιτεΐαι», για τα νέα πολιτικά συστήματα που δημιουργούνται και άλλα που παρακμάζουν, και θεωρεί ότι ο εικοστός αιώνας θα λύσει «το πρόβλημα της πολιτικής συντάξεως των κρατών κατά τρόπον μη παρακωλύοντα την άνετον ανάπτυξιν των αρχών του νεωτέρου πολιτισμού», με τη σύνθεση δηλαδή «των τριών μεγάλων παραγόντων, ήτοι της αρχής της εννόμου Ελευθερίας, των μεγάλων συγκεντρώσεων και της πλουτοκρατίας, καθ' ης μάχεται το τέρας του κοινωνισμού και της αναρχίας». Για την ελληνική περίπτωση προστίθεται η ανάγκη «εθνικής πολιτικής», «ενισχύσεως των εθνικών δυνάμεων του όλου Ελληνισμού», έτσι ώστε, όταν έρθει η ώρα, να υποστηρίξει η Ευρώπη τα εθνικά δίκαια. Η τοποθέτηση αυτή, όπως και οι προτάσεις του το 1899 για ελληνοτουρκική συνεργασία κατά των Βουλγάρων, πρέπει να συσχετιστούν με τον φιλοαγγλισμό του (υπήρξε άλλωστε και δικαστής στα μικτά δικαστήρια της Αιγύπτου) και την επιλογή της άλωσης από τα μέσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον προειδοποιεί για τον κίνδυνο «τελείας εξαφανίσεως» του ελληνικού κρατιδίου, το οποίο έχοντας μεταβληθεί σε «κονίστρα παθών» παρακμάζει. Δεν είναι σαφές αν εννοεί την όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων ή τις πολιτικές και κομματικές διαμάχες, το σίγουρο όμως είναι ότι γι' αυτόν προέχει η ανάγκη ειρήνευσης, πιθανότατα τόσο κοινωνικής όσο και πολιτικής. (237)

B Ο Χρήστος Χρηστοβασίλης (1855-1937), γνωστός για το λογοτεχνικό του έργο, αρθρογραφούσε συχνά στα έντυπα της εταιρείας και ήταν διευθυντής των γραφείων της και, σύμφωνα με μια μαρτυρία, «κύριος μοχλός της», από το 1899 ως το 1908, οπότε φαίνεται ότι διώχτηκε σιωπηρά λόγω καταχρήσεων. Ηπειρώτης, γιος τσέλιγκα, πολέμησε στην επανάσταση του 1878, για να καταλήξει επιστάτης σ' ένα από τα τσιφλίκια του Χρ. Ζωγράφου στη Θεσσαλία, και από το 1885 ανταποκριτής της «Ακρόπολης» στα Τρίκαλα. Από την Αθήνα το 1913 εγκαθίσταται στα Γιάννενα, πολιτεύεται με τους αντιβενιζελικούς, εξορίζεται το 1917, εκδίδει εφημερίδα, εκλέγεται βουλευτής το 1926 και το 1935.

Στις ανταποκρίσεις του για την Ακρόπολη ως το 1894 συχνά αναφέρεται απαξιωτικά σε παπάδες και καλόγερους, και αποδοκιμάζει τον αντισημιτισμό «πολλών φανατικών», ενώ υιοθετεί μια φιλαγροτική στάση: διεκτραγωδεί τη φτώχεια των κολλίγων και την πληγή της τοκογλυφίας, αποκρούει τις κατηγορίες του γαιοκτήμονα Χ. Μπλιτσάκη εναντίον τους, και προτείνει την απόδοση σε κάθε κολλίγο της ιδιοκτησίας του σπιτιού του και 15 στρεμμάτων γης. Μ' αυτό τον τρόπο θεωρεί ότι θα πάψει το «επικρατούν μίσος» και θα επέλθει «ειλικρινής συνεννόησις» μεταξύ των καλλιεργητών και των «αφεντάδων», κάτι απαραίτητο «καθόσον τα συμφέρον του γεωργού και του ιδιοκτήτου είναι στενώς συνδεδεμένα». Το χάσμα που άνοιξε ανάμεσά τους μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα πρέπει να κλείσει. Το 1881 υπήρξε σταθμός στη διαδικασία ιδιωτικοποίησης της γης, καθώς τα τσιφλίκια αναγνωρίστηκαν ως πλήρης και απόλυτη ιδιοκτησία και οι κολλίγοι έχασαν τα εμπράγματα δικαιώματα που είχαν με το παλιό καθεστώς στη γη που καλλιεργούσαν: μπορούσαν έτσι να διωχτούν από τα σπίτια και τη γη «τους», και υπό το βάρος αυτής της απειλής αναγκάστηκαν να αποδεχτούν την αλλαγή εις βάρος τους των όρων καλλιέργειας των τσιφλικιών, αφού η αντίδρασή τους καταπνίγηκε βίαια. Ο Χρηστοβασίλης δεν στρέφεται κατά των γαιοκτημόνων, και προτείνει περισσότερο συμβιβασμό παρά μερική απαλλοτρίωση. Στόχος είναι η επίτευξη της κοινωνικής αρμονίας, ιδεώδες το οποίο σ' ένα βαθμό προβάλλει στο παρελθόν: «Ο Θεσσαλός γεωργός ήτον ευτυχέστερος επί τουρκοκρατίας» για διάφορους λόγους, μεταξύ άλλων κι επειδή οι σχέσεις του με τον τσιφλικά ήταν καλύτερες κι αυτός τον δάνειζε: επιπλέον τότε «οι εμποροτοκογλύφοι δεν ηδύναντο να κάμωσιν ό,τι κάμουσι σήμερα».

Η νοσταλγία του Χρηστοβασίλη για την κλειστή αγροτική οικονομία διαφαίνεται και από την παρέμβασή του το 1893 στην συζήτηση για την έγγειο φορολογία: αντίθετα με τους περισσότερους που προτιμούν τη στρεμματική φορολογία, αυτός θεωρεί ότι καλύτερη είναι η δεκάτη, με το σκεπτικό ότι επειδή καταβάλλεται σε είδος είναι πολύ λιγότερο καταθλιπτική για τον αγρότη απ' ό,τι ένας φόρος σε χρήμα. Επιπλέον «ανοίγει και εν μέσον κερδοσκοπίας, δια του οποίου πολλοί άνθρωποι, θεσιθήραι νυν, θα εύρωσι πόρον ζωής με μικρά κεφάλαια, γενόμενοι εκμισθωταί δεκάτης».

Έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς αντιμετωπίζει το αγροτικό ζήτημα τον Απρίλιο του 1907 στον «Ελληνισμό». Καταρχάς το μεταγράφει σε εθνική γλώσσα: επί Τουρκοκρατίας το σπίτι και η γη του κολλίγου «εξεπροσώπουν δι' αυτόν την πατρίδα εν στενοτέρω κύκλω», κι η ιδέα της εθνικής ελευθερίας ήταν στενά συνδεδεμένη με την ανάκτησή τους από τους άρπαγες Τούρκους. Η αντίσταση των ορεινών αλλά και κάποιων πεδινών χωριών στην τσιφλικοποίηση περιγράφεται ως εθνική. Μαζί με την ταφή του αγροτικού ζητήματος μετά το 1883, όμως, «απεκοιμήθη και ο ιερότερος πόθος του Θεσσαλού αγρότου», που τον συγκράτησε στην πάτρια θρησκεία και στον εθνισμό του κι έτρεφε το μίσος του ενάντια στον Τούρκο.

Έπειτα, η αντικαπιταλιστική διάσταση στον λόγο του Χρηστοβασίλη είναι πιο έντονη: «Οι Θεσσαλοί γεωργοί γογγύζουσι περισσότερο σήμερον ή επί τουρκοκρατίας», όχι επειδή διαταράχτηκαν οι σχέσεις με τους αφεντάδες μετά την εξέγερση του 1881-3, το οποίο ήταν η βασική γραμμή ερμηνείας το 1889, αλλά γιατί «οι σημερινοί τσιφλικούχοι δεν είναι οι αφελείς μπέηδες» αλλά «επιχειρηματία εκμεταλλευταί κεφαλαίων», άρα «τυραννικώτεροι εις την είσπραξιν του γεωμόρου» και σε θέματα όπως η εκμετάλλευση των βοσκών. «Ο τσιφλικούχος ... δεν εφρόντισε ν' αποκτήση την αγάπην και την ευγνωμοσύνην του γεωργού του. Πάσα μεταξύ αυτού και εκείνου σχέσις είναι συμφεροντολογική, ουδεμία έχουσα συνάφειαν μετά της φιλανθρωπίας». Έτσι ο κολλίγος στερείται της «προστασίας» που απολάμβανε από τους παραδοσιακούς γαιοκτήμονες, χωρίς μάλιστα οι νέοι να δώσουν καμιά ώθηση στην ανάπτυξη της γεωργίας.

Επιπλέον ο τσιφλικός είναι «ο μεγαλύτερος πολιτικός κομματάρχης», κι η ψήφος του γεωργού θεωρείται αναπόσπαστο μέρος του γεώμορου που του δίνει. Έτσι «πας πολιτικός κερδοσκόπος», που μόνο του προσόν έχει τον πλούτο, μπορεί να εκλεγεί στη Θεσσαλία βουλευτής, αγοράζοντας τις ψήφους των κολλίγων από τον διαχειριστή τους. Με δυο λόγια ο κολλίγος παραμένει «δουλοπάροικος ... με

ψιμύθιον συνταγματικής ελευθερίας», το δικαίωμα ψήφου δεν τον ωφελεί σε τίποτα· αλλά και καμιά κυβέρνηση δε φρόντισε ποτέ γι' αυτόν, η διοίκηση και η δικαιοσύνη είναι εχθρικές απέναντί του, ούτε ιδρύθηκε ποτέ «πιστωτικόν ίδρυμα προνοούν περί της απαλλοτριώσεως των τσιφλικίων».

Ο φιλαγροτισμός του Χρηστοβασίλη όμως σταματά μπροστά στο ενδεχόμενο αγροτικής εξέγερσης, την οποία θεωρεί ως επικείμενη. Καταδικάζει πολύ πιο έντονα από το 1889 τα γεγονότα που ακολούθησαν την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όταν «τινές των Θεσσαλών αγροτών ... τη υποκινήσει πολιτικών κερδοσκοπών ... ήγειραν θρασειάν την κεφαλήν κατά των ιδιοκτητών». Και η σειρά των άρθρων του κλείνει κάπως απροσδόκητα: η Ρουμανία κατόρθωσε να δαμάσει τους γεωργούς της, που εξεγέρθηκαν λίγο πριν, επειδή έχει ισχυρό στρατό. «Με ποίον στρατόν η αστράτευτος ελληνική Κυβέρνησις θα καταστείλη αυτό, αν –ο μη γένοιτο – εκραγή αγροτικών κίνημα εν Θεσσαλία;». Το ισχυρό κράτος με ισχυρό στρατό για το οποίο πιέζει ο Ελληνισμός γίνεται φανερό ότι δεν χρειάζεται μόνο για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαίων, αλλά προορίζεται και – ή κυρίως – για εσωτερική χρήση.

Η κριτική στο πολιτικό σύστημα ήταν παρούσα και στην αρθρογραφία του Χρηστοβασίλη στην Ακρόπολη ως το 1893: το ρουσφέτι και η θεσιθηρία που τα κόμματα εκτρέφουν (παρολαυτά επαναπροτείνει τη φορολογία της δεκάτης, που αποτέλεσε μια από τις κύριες βάσεις των πελατειακών σχέσεων ως το 1880), η κυβέρνηση που δεν φροντίζει, οι βουλευτές που «διακρίνονται εις τρικουπικούς και δηλιγιαννικούς άνευ ιδεών ... άνευ τίποτε, ή δια το συμφέρον των και το per honorem» – αναγνώριζε όμως ότι υπήρχαν και εξαιρέσεις, όπως ο βουλευτής Ν. Ταρμπάζης που αγωνίστηκε υπέρ των κολλίγων αλλά συντρίφτηκε. «Εάν υπήρχον δέκα Ταρμπάζηδες όπως έπρεπεν εν Θεσσαλία ... θα ήτον άλλη σήμερον η κατάστασις του γεωργικού πληθυσμού της».

Το 1907 όμως η απόρριψη ήταν απόλυτη, μέσα και σ' όλα τα συμφραζόμενα της συμμετοχής του στον Ελληνισμό. Έτσι τον Δεκέμβριο, στο κύριο άρθρο της εφημερίδας, τονίζει ότι «αρκετά εδοκιμάσαμεν τον κοινοβουλευτισμόν και αρκετά εδοκιμάσθημεν παρ' αυτού». Και με αφορμή τη δήλωση του Θεοτόκη ότι σκέφτεται να αποχωρήσει από την πολιτική, που την θεωρεί ως ένδειξη ότι «η κυβερνητική μηχανή δεν δύναται να λειτουργήση», προτείνει στον βασιλιά να μιμηθεί τον συνάδελφό του της Πορτογαλίας, που ανέστειλε τις μέρες εκείνες το Σύνταγμα και ανέθεσε την εξουσία σ' ένα δικτάτορα με το προδρομικό όνομα Φράνκο. «Διότι το ελληνικόν κράτος έχει ανάγκην Κυβερνήσεως μονίμου και ισχυράς μη εξαρτωμένης

εκ της ευνοίας τούτων ή εκείνων των βουλευφόρων, όπως δυνηθή ν' αντιμετωπίση τους φοβερούς και μεγάλους εξωτερικούς κινδύνους, οίτινες απειλούσι σύμπαν το ελληνικόν έθνος δια τελείας καταστροφής».

Η επίκληση των φοβερών εξωτερικών απειλών δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά εργαλειακή, έχει φανεί όμως απ' όσα έγραψε για το αγροτικό ζήτημα η βάση του αντικοινοβουλευτισμού του Χρηστοβασίλη. Ζητούμενο είναι η κοινωνική συνοχή, η αρμονία, μέσα από τη βελτίωση της θέσης των χωρικών, χωρίς όμως τη ριζική αλλαγή της. Ο κοινοβουλευτισμός όμως αποδεικνύεται ανίκανος να λύσει το αγροτικό ζήτημα ή απλά να εκτονώσει τις εντάσεις που δημιουργούνται, αλλά και να καταστείλει κάποιο πιθανό «αναρχικό κρούσμα» που θα προκύψει από την εκτράχυνση των πραγμάτων. Αφού λοιπόν ο κοινοβουλευτισμός είναι υπόθεση «πολιτικών κερδοσκόπων», που είτε εκλέγονται με ανήθικα μέσα κοιτώντας μόνο το συμφέρον τους, είτε διαταράσσουν την τάξη εξεγείροντας τους αγρότες, κι αφού έτσι κι αλλιώς οι συνταγματικές ελευθερίες που απολαμβάνουν οι κολλίγοι δεν είναι πραγματικές, τότε προς το συμφέρον όλων, και μάλιστα των κολλίγων, είναι ένα ισχυρό μη κοινοβουλευτικό κράτος, το οποίο και την τάξη θα εμπεδώσει και θα «προστατεύσει», παίζοντας τον ρόλο του παραδοσιακού γαιοκτήμονα της τουρκοκρατίας, τους αγρότες. **(238)**

Γ Ο Πολύκαρπος Συνοδινός (1870-1947), ιεροκήρυκας και αργότερα μητροπολίτης, ήταν μέλος του τμήματος του Ελληνισμού στην Πάτρα κι έγραψε πληθώρα άρθρων στο περιοδικό ως το 1903, στα οποία μεταξύ άλλων υποστήριξε την προσέγγιση μεταξύ της Ορθόδοξης και της Αγγλικανικής εκκλησίας, και πρότεινε να αποσταλούν «στρατιές κληρικών» στη Μακεδονία για τον εθνικό αγώνα. Στον τοπικό τύπο αρθρογραφούσε κατά της μασονίας και περί της χριστιανικής ηθικής, ενώ από την πληθώρα των βιβλίων που έγραψε ένα μεγάλο μέρος τους αναφερόταν σε «εθνικά θέματα», στη σχέση ελληνισμού και χριστιανισμού, και στους αγώνες του κλήρου για την πατρίδα.

Ενδιαφέρον έχει η κριτική που ασκεί το 1900 στη νεωτερικότητα και στις διάφορες εκφάνσεις της – ανάμεσά τους και η κοινοβουλευτική πολιτική -, συνδυάζοντας εθνικισμό και χριστιανική κοινωνική ηθική. Ανομία, αδικία, περιφρόνηση της αρετής, έλλειψη σεβασμού προς τους νόμους, «κατάπτωσης των ελληνικών εθίμων και των ηθικών αρχών», όλα αυτά οδηγούν τον λαό «εν παραλύσει» και βρίσκονται στη ρίζα των προβλημάτων του ελληνισμού. Στις μεν

πόλεις «τα ευγενή ιδεώδη εμάρανε» αφενός «ο ληψ του ψευδοπολιτισμού», αφετέρου το γεγονός ότι «οι πρωτεύοντες λόγω πλούτου και οικογενειακών παραδόσεων απώλεσαν τα εθνικά ιδεώδη», και όλοι ξέρουν ότι «ο λαός παραδειγματίζεται εκ των εξεχόντων». Επιπλέον οι πλούσιοι όχι μόνο δεν δείχνουν εθνική αυταπάρηση, αλλά «μεριμνώσι περί του ιδίου συμφέροντος δια της αδικίας και της τοκογλυφίας», εκμυζώντας έτσι «πάσαν ικμάδα ζωής υλικής τε και ηθικής των πολιτών». Ενώ και στα χωριά, «το αποθεματικόν κεφάλαιον παντός έθνους», εισδύει και εκεί η διαφθορά, και μάλιστα είναι οι επιστήμονες και οι φοιτητές, φορείς υλιστικού πνεύματος, που «μεταδίδουν ασυνειδήτως το δηλητήριο της εξασθενίσεως του εθνικού ιδεώδους». «Οι χωρικοί μεριμνώσι μόνον περί υλικών αγαθών και εκλογής δημάρχων ή παρέδρων, ήκιστα Δε περί εθνικών συμφερόντων», «οι αγρόται παρ' ημίν διεφθάρησαν υπό της αχρείας συναλλαγής και πολιτικής».

Στο στόχαστρο λοιπόν βρίσκονται οι ανώτερες τάξεις, χωρίς να αμφισβητείται η κοινωνική ιεραρχία αλλά ο εξαστισμός τους οικονομικά και πολιτισμικά, και η πολιτική, που συντελεί στην απομάκρυνση των αγροτών από τις εθνικές παραδόσεις και στην εισβολή του υλισμού και της νεωτερικότητας στην ύπαιθρο. Το έθνος γίνεται εδώ συνώνυμο του παραδοσιακού πολιτισμού, του οποίου οι ισορροπίες έχουν κλονιστεί, και του κοινού καλού, σε αντιπαράθεση με τα ατομικά συμφέροντα και τον εγωισμό. Αυτό που έχει να προτείνει ο Συνοδινός είναι η «εθνική διαπαιδαγώγηση», θεωρώντας ότι έτσι θα ενισχυθεί η κοινωνική συνοχή και θα μετριαστούν οι επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πιθανότατα θεωρούσε ότι έναν τέτοιο στόχο εξυπηρετούσε και το Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου, γι' αυτό και προβαίνει στην, αλλιώςτικά παράδοξη, υπεράσπιση των πρωτεργατών του στα περίφημα «Αθεϊκά» του 1911. (239)

Δ Στο ΔΣ του τμήματος Πάτρας συμμετείχε και ο δημοσιογράφος Ανδρέας Σ. Μεταξάς, ο οποίος εξέδιδε την εφημερίδα «Νέος Αιών» απ' τα 1900 ως τα 1908, και στη συνέχεια ανέλαβε αρχισυντάκτης πατρινών εφημερίδων, αλλά και της «Εστίας» και της «Εφημερίδος». Η κριτική που κάνει το 1904 στους «άρχοντες» που εγκατέλειψαν τα «πάτρια ήθη», δίνοντας το παράδειγμα της διαφθοράς και στο λαό, θυμίζει τον Συνοδινό, είναι όμως πιο πολιτικοποιημένη και, θα λέγαμε, πιο «κινηματική». Το 1901 μιλάει στο συλλαλητήριο που έγινε στην Πάτρα ενάντια στη μετάφραση του Ευαγγελίου, όπως και το 1911 στην Αθήνα υπέρ της συνταγματικής κατοχύρωσης της καθαρεύουσας. Ενώ και η αντίθεσή του στα «τέλματα της

συναλλαγής» παίρνει δυναμικές μορφές: τον Αύγουστο του 1906 μιλάει στο συλλαλητήριο για την Ανατολική Ρωμυλία, όπου είχαν συγκεντρωθεί 50.000 Αθηναίοι, και «εξήψε τα πλήθη», «τονίσας, ιδίως, ότι πρέπει πρώτον να απαλλαγώμεν των εσωτερικών Βουλγάρων», για να ακολουθήσουν την επόμενη μέρα ανακρίσεις για το αν αυτός και άλλοι ρήτορες χρησιμοποίησαν εκφράσεις «εναντίον του Βασιλέως, των Πριγκήπων και της Κυβερνήσεως και ηρέθισαν το πνεύμα του λαού».

Δύο μήνες πριν, στην Εθνική Συνδιάσκεψη που είχε οργανώσει ο Ελληνισμός, όπου ο Μεταξάς υπήρξε κατά την Ακρόπολη «μία δυνατή και ριζοσπαστική φωνή για την ελεεινή κατάσταση του στρατού», διεκδίκησε για τον εαυτό του την ιδιότητα του επαναστάτη: «Από μιας απόψεως ειρηνικής – σπεύδω να το δηλώσω -, από απόψεως συνταγματικής και νομίμου είμαι επαναστάτης, και καυχώμαι δια τούτο ... Είμαι επαναστάτης του νόμου κατά της ανομίας, επαναστάτης του δικαίου κατά της αδικίας, επαναστάτης της εθνικής ιδέας κατά της εθνικής αναισθησίας». Ο τρόπος μιας τέτοιας επανάστασης είναι «να επιβάλωσι – επαναλαμβάνω νομίμως – οι Έλληνες πολίται την γνώμην και την θέλησιν αυτών ... προς τους κυβερνήτας ... είτε δια μιας εν συλλαλητηρίοις εξεγέρσεως, είτε δια μιας διαμαρτυρίας πανεθνικής». Βέβαια και όταν η «επανάσταση» εκδηλώθηκε με μια μη-νόμιμη και μη-συνταγματική μορφή, ο Μεταξάς έσπευσε να την επιδοκιμάσει, μιλώντας στο συλλαλητήριο της 14/9/1909 στην Καλαμάτα, όπως υποστήριξε αρχικά και τον Βενιζέλο εναντίον των παλαιοκομματικών, για να καταλήξει αργότερα στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Για έναν ασφαλέστερο χαρακτηρισμό του θα έπρεπε να εντοπιστούν περισσότερα δικά του κείμενα, πάντως απ' όσα είδαμε μπορεί να ενταχθεί αβίαστα στη πρωτοφασιστική φυσιογνωμία του Ελληνισμού. Το 1910, όταν μιλάει για 50 χρόνια κακοδιοίκησης και διοικητικής παραλυσίας, υπαινίσσεται προφανώς το δημοκρατικό σύνταγμα του 1864, ενώ φαίνεται ότι στην αρθρογραφία του υπάρχουν και κάποιες αντιπλουτοκρατικές αιχμές.**(240)**

Ε Ο Νικόλαος Ν. Σαρίπολος (1876-1944), γιος και διάδοχος του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Ν. Ι. Σαρίπολου, ήταν μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού το 1901. Με σπουδές στη Γαλλία, ήταν υφηγητής στη Νομική από το 1899 ως το 1910, οπότε παραιτείται για να γίνει γενικός γραμματέας του υπουργείου δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Στ. Δραγούμη· διορίζεται τακτικός καθηγητής το καλοκαίρι του 1910, θέση που διατηρεί ως το 1922. Εντάσσεται στο

βενιζελικό στρατόπεδο, και το 1911 επεξεργάζεται την αναθεώρηση του συντάγματος. Η διατριβή του ήταν πάνω στην «αναλογική ψηφοφορία», και το 1900 γράφει ένα άρθρο για την καθολική ψηφοφορία, στο οποίο φαίνεται ότι συνοψίζει τις θέσεις του.

Πρόκειται για μια μαχητική υπεράσπιση της καθολικής και ίσης ψηφοφορίας με απλή αναλογική. Η άνιση ψηφοφορία, όπως ισχύει στο Βέλγιο με το σύστημα της πολλαπλής ψήφου, αποκρούεται: «η περιουσία δεν πρέπει να δίδη τω κατόχω αυτής πολιτικά προνόμια ανάλογα τη σημαντικότητα αυτής. Το Κράτος δεν είναι μετοχική τράπεζα». Αποκρούονται επίσης και οι κατηγορίες ορισμένων στην Ελλάδα κατά της καθολικής ψηφοφορίας, που επικαλούνται «την εξώνησιν των ψήφων και την εκλογικήν διαφθοράν»: για να πουλάνε κάποιοι φτωχοί την ψήφο τους σημαίνει ότι υπάρχουν κάποιοι πλούσιοι που την αγοράζουν, κι αυτοί είναι χειρότεροι. «Περιορισμός της καθολικής ψηφοφορίας επί τω λόγω ότι πωλούνται οι ψήφοι σημαίνει αποκλεισμός των πτωχών πωλητών και καταρτισμός του εκλογικού καταλόγου εκ διεφθαρμένων αγοραστών». Και αν το πρόβλημα είναι η εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων από το κράτος, δηλαδή η συναλλαγή, «ο περιορισμός της ψηφοφορίας προς όφελος μιας μόνης τάξεως πολιτών, των ευπόρων ή των “επιστημόνων“, θα επέφερε την τελείαν πολιτικήν διαφθοράν και καταστροφή”.

Επομένως «το μόνον φάρμακον της εκλογικής διαφθοράς», πέρα από τη διάδοση της πολιτικής αρετής, «είναι η πληθύς των εκλογέων, η καθολική ψηφοφορία». Τέλος αποκρούει την άποψη του πατέρα του ότι ο ψηφοφόρος πρέπει να έχει «παίδευσίν τινα, δίπλωμά τι», με το σκεπτικό ότι θα ακολουθούσαν ολέθριες πολιτικές παρεμβάσεις στα σχολεία για την παροχή πτυχίων και ο εξευτελισμός της εκπαίδευσης. Θεωρεί την καθολική ψηφοφορία αναγκαία, και μάλιστα με τη μορφή που έχει στην Ελβετία, όπου η απλή αναλογική «επιτρέπει παντί πολίτη, εις οιονδήποτε και αν ανήκει κόμμα, να εκλέγη βουλευτάς».

Ωστόσο το 1907 γράφει μια μελέτη για το Πολίτευμα της Επιδάουρου, την οποία αφιερώνει στον Καζάζη, και την ανακοινώνει στο φοιτητικό τμήμα του Ελληνισμού. Σ’ αυτήν επισημαίνει ότι το πρώτο σύνταγμα της Ελλάδας χώλαινε σε ό,τι αφορούσε την εκτελεστική εξουσία, καθώς στις συνθήκες της επανάστασης του 1821 «η Ελλάς είχε προπαντός ανάγκη ενιαίας και ισχυράς εκτελεστικής εξουσίας, εχούσης ένα αρχηγόν, δικτάτορα μάλιστα», ενώ αντίθετα αυτή ήταν πολυμελής, τόσο για λόγους συσχετισμού δυνάμεων όσο και γιατί αντέγραφε τα γαλλικά συντάγματα του 1793 και 1795. Επιπλέον οι συχνές εκλογές αποσπούσαν την προσοχή από τον

Αγώνα, ενώ το Βουλευτικό και οι τοπικές Γερουσίες παρακώλυαν το Εκτελεστικό. Είχε δίκιο λοιπόν ο Παπαρρηγόπουλος που μιλούσε για «αναρχικόν πολίτευμα»: επικρατούσε αναρχία και τοπικισμός, αντί για υποταγή «εις την κεφαλήν». Οι αρχές όμως βάσει των οποίων έκρινε το σύνταγμα του 1822 δεν είχαν ισχύ μόνο στις ιδιαίτερες συνθήκες της επανάστασης, αλλά διατηρούσαν την επικαιρότητά τους και στις αρχές του εικοστού αιώνα: «Πολυμελής εκτελεστική εξουσία είναι καταδεδικασμένη εις διαίρεσιν, αδράνειαν, αδυναμίαν. Η ενότης, η ταχύτης, η κίνησις, αίτινες δέον να χαρακτηρίζωσιν την εκτελεστικήν εξουσίαν, κατορθούνται μόνον όταν αύτη έχει ένα *αρχηγόν*». Μήπως δεν απειλούνταν και το 1907 το έθνος από φοβερούς εχθρούς, δεν κήρυττε ο Ελληνισμός την «Πατρίδα εν κινδύνω»; Βεβαίως ο Σαρίπολος δε μιλάει ανοιχτά για δικτατορία, ωστόσο, στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, πρόκειται για κάτι παραπάνω από το ιδεώδες του μεγάλου άντρα – ηγέτη. Δεν μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια περαιτέρω ανάλυση χωρίς μια ευρύτερη εποπτεία του έργου του Σαρίπολου. **(241)** Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι η τάση πια αυτή την εποχή αρχίζει να είναι όχι ο περιορισμός της καθολικής ψηφοφορίας, αλλά η αυτονόμηση των κρατικών μηχανισμών και η στεγανοποίησή τους από τον λαϊκό έλεγχο, η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών και γενικότερα η ισχυροποίηση του κράτους (της «εκτελεστικής εξουσίας»). **(241^α)**

ΣΤ Ο Αριστομένης Θεοδωρίδης (1841-1924), γόνος ηγετικής οικογένειας της Ηλείας και σταφιδοκτηματίας, διετέλεσε δικαστικός και νομικός σύμβουλος του κράτους. Υπήρξε ένας από τους θερμότερους υποστηρικτές της καθιέρωσης του παρακρατήματος της σταφίδας, εμπνευστής και διευθυντής της Σταφιδικής Τράπεζας και το 1910 εκλέχτηκε με τον βενιζελικό συνδυασμό στη δεύτερη αναθεωρητική βουλή. **(242)** Στο ΔΣ του Ελληνισμού μετείχε από το 1901, όταν εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, και το 1911 έγινε αντιπρόεδρος του, μετά τον θάνατο του Μελισσουργού. Φαίνεται πάντως ότι υπήρξαν διαστήματα απομάκρυνσής του από την εταιρεία, έτσι που, όταν ο συντάκτης του «Ελληνισμού» αναφέρει την εκλογή του ως αντιπροέδρου του δικηγορικού συλλόγου το 1910, να νιώσει την ανάγκη να υπενθυμίσει ότι είναι μέλος της. **(243)**

Η σχετική αποστασιοποίησή του πιθανά οφείλεται στις διαφορετικές θέσεις του για την εξωτερική πολιτική, όπως επισήμανε κι ο Μποχώτης: στην Εθνική Συνδιάσκεψη το 1906 διαφώνησε με το στόχο της άμεσης διόγκωσης των κονδυλίων του προϋπολογισμού για στρατιωτικούς εξοπλισμούς, και μάλιστα «έστω και επί

βλάβη οιασδήποτε άλλης πολιτειακής λειτουργίας», όπως το έθετε το τμήμα Κυβερνήσεως του Ελληνισμού, και λογομάχησε γι' αυτό με τον Μεταξά. Προέκρινε αντίθετα την ενίσχυση της παραγωγής, αλλά και της εθνικής αυταπάτης των πολιτών, την ενίσχυση της συναίνεσης προς μια «πολιτείαν ευνομούμενην», της οποίας η δημιουργία προηγούνταν λογικά και ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για έναν ισχυρό στρατό. Υπενθύμιζε ότι ο λαός ήδη φορολογούνταν βαρύτερα, και δεν θα άντεχε τη μεγαλύτερη επιβάρυνση που ήταν αναγκαία για τους εξοπλισμούς. Κατά τον Φιλάρετο, ο Θεοδωρίδης «αείποτε υπήρξεν οπαδός της πολιτικής του προτύπου εν τη Ανατολή βασιλείου ... μετά πολιτικής του ελέους και των οικτιρμών της αγγλικής διπλωματίας», περιοριζόμενος σε ό,τι αφορά το στρατό σε «χωροφυλακήν μετ' ατμοτελωνίδων», σώματος αρκετού για να εξασφαλίζει την τάξη στο εσωτερικό της χώρας.

Οι θέσεις του, που προκύπτουν από τις γενικότερες προτεραιότητες της παρέμβασής του, μας φέρνουν στο μυαλό την μερίδα εκείνη της άρχουσας τάξης που, όπως έδειξε ο Μποχώτης, επιθυμούσε τη χαμηλή φορολογική επιβάρυνση της παραγωγής, άρα και χαμηλές δαπάνες για τον στρατό. Τη μείωση των δαπανών για εξοπλισμούς επιθυμούσαν και οι σοσιαλιστές και σοσιαλίζοντες της εποχής, από τη σκοπιά της μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης των κατώτερων τάξεων. Ο Θεοδωρίδης ως «εξαστισμένος πρόκριτος» και ως υποστηρικτής φιλολαϊκών μέτρων αντλεί και από τις δύο παραδόσεις, θα ήταν λάθος όμως να συμπεράνουμε κάποιον υποτιθέμενο κοσμοπολιτισμό του. Εκτός από τη συμμετοχή του στον Ελληνισμό, το 1907 ήταν αντιπρόεδρος της Εταιρείας Πρατηρίων για την οποία μιλήσαμε προηγουμένως, ενώ το 1911 συμμετέχει μαζί με άλλα μέλη του Ελληνισμού στο ΔΣ της «Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας» του στρατηγού Μ. Δόξα, η οποία είχε στόχο την «υπεράσπιση των δικαίων του έθνους» και εν γένει την «εθνική εργασία». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην εθνική ιδεολογία ο Θεοδωρίδης έβρισκε έναν σημαντικό παράγοντα κοινωνικής συνοχής, του κυρίαρχου ζητούμενου δηλαδή γι' αυτόν. **(244)**

Η παρέμβαση του πολυγραφότατου Θεοδωρίδη αφορούσε κυρίως οικονομικά θέματα, και παρότρυνε στη μεγαλύτερη ενασχόληση με τη γεωργική παραγωγή, στην παρέμβαση του κράτους για τη στήριξή της, και σε μια αναδιανεμητική πολιτική υπέρ των κατώτερων τάξεων και γενικότερα σε μέτρα που βελτίωναν τη θέση τους. Στρεφόταν ενάντια στην υψηλή και έμμεση φορολογία, στη θεσιθηρία, στα δόγματα του οικονομικού φιλελευθερισμού και, σ' ένα βαθμό, κατά του κεφαλαίου, από τη σκοπιά του κτηματία ή του φιλεργάτη.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο περιόδους. Στην πρώτη, από το 1888 ως το 1901, γράφει σειρές άρθρων που ασχολούνται κυρίως με το σταφιδικό ζήτημα και την γεωργική πίστη, και διαδραματίζει ενεργό ρόλο στην επιβολή του παρακρατήματος και την ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας. Η σκοπιά του είναι αυτή του κτηματία: τονίζει ότι η παρακράτηση συμφέρει τους κτηματίες σε σχέση με τους σταφιδέμπορους, ότι η παρασιτική τοκογλυφία απειλεί να πνίξει την (αγροτική) παραγωγή, ότι οι γεωργοί αποτελούν την «παραγωγικωτέραν τάξιν» μιας χώρας όπου αφθονούν κυφίνες σαν τους κατόχους ομολογιών του δημοσίου χρέους, τους τοκογλύφους ή τους θεσιθήρες, ότι «το όλον οικοδόμημα των εθνικών δανείων», το οποίο δεν έχουν κανένα λόγο να ευγνωμονούν οι λαοί, συντελεί στην υψηλή φορολογική επιβάρυνση της παραγωγής, ότι απαιτείται η εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας στην ύπαιθρο, ότι «οι γαιοκτήται δεν είναι μόνον των ιδίων αυτών συμφερόντων εργάται, αλλ' όργανα της κοινής ευημερίας», και ότι υπάρχει «αλληλεγγύη συμφερόντων» μεταξύ αυτών και όσων εργάζονται στα κτήματά τους. **(245)**

Κεντρικός στόχος της αρθρογραφίας του είναι να καταδείξει ότι «έχομεν ανάγκην ωθήσεως <της παραγωγής> δια της παρεμβάσεως του κράτους», καθώς «από μόνην την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν ... δεν πρέπει να ελπίσωμεν απολύτως τίποτε», και αφού «εις την Αρχήν, εις μόνον τον καταναγκασμόν υποκύπτομεν πάντες». Ασκεί πολεμική στους «παρ' ημίν φιλελεύθερους» και στους «διάφορους σιδηρούς νόμους» που επικαλούνται και υπενθυμίζει ότι «το μέγαν ζήτημα της δικαιοδοσίας του κράτους δεν είπεν ακόμα τον τελευταίον λόγον του, και συζητείται, ως γνωστόν, μετά θέρμης». Ως παράδειγμα φέρνει την ιρλανδική πολιτική του Γλάδστονα και τον Βίσμαρκ, «άνδρες οικοκυραίους» και όχι ανατροπείς, που Δε διστάζουν να αποκλίνουν από το δόγμα του laissez-faire – ο τελευταίος μάλιστα ακολουθεί τις αρχές του «κοινοτισμού (collectivism)», ο οποίος αντιπαρατίθεται στον ατομικισμό. Έχει σημασία το ότι τέτοιες απόψεις εκφράζονται και πριν ακόμα το 1893, όταν η οξύτητα της σταφιδικής κρίσης θέτει υπό ευρεία αμφισβήτηση τη δυνατότητα αντιμετώπισής της χωρίς κάποιου είδους παρέμβαση του κράτους. **(246)**

Το κράτος λοιπόν πρέπει να γίνει «ο οδηγός εν τη προόδω, ως εγένετο ήδη και αλλαχού», κι αυτό πρώτα απ' όλα σημαίνει μέριμνα για τη γεωργική πίστη: να ποινικοποιηθεί η τοκογλυφία και να οριστεί ανώτατο τόκου στις συμβάσεις, να εγγυηθεί το κράτος τα κέρδη μιας τράπεζας που θα αναλάβει να χρηματοδοτεί τη γεωργική παραγωγή. **(247)** Η κυριότερη όμως πρόταση του Θεοδωρίδη, σε σχέση με

το σταφιδικό ζήτημα, είναι ο συνεταιρισμός των παραγωγών, ο οποίος θα εξασφάλιζε μεγαλύτερα κέρδη γι' αυτούς και θα μπορούσε να αναλάβει και τη γεωργική πίστη. Η πρόταση δεν ήταν καινούρια (την είχε κάνει παλιότερα κι ο πατέρας του), το καινούριο όμως ήταν ότι οι συνεταιρισμοί θα έπρεπε να είναι αναγκαστικοί, επιβεβλημένοι από το κράτος, κατά τα γαλλικά πρότυπα, αφού οι ίδιοι οι παραγωγοί αποδείχτηκαν ανίκανοι να τους φτιάξουν από μόνοι τους. Η «θυσία της ελευθερίας» ίσως είναι αναγκαία, έλεγε το 1888, ενώ το 1901 έκλεινε ένα άρθρο του ως εξής: «Πρέπει να σώσωμεν τους γεωργούς μας από της αμαθείας των, των κακών έξεών των, ενί λόγω εναντίον της θελήσεώς των», όπως θα κάναμε με ένα νήπιο. Βλέπουμε ότι η παρέμβαση του κράτους γίνεται αντιληπτή ως «περιοριστική της ελευθερίας» όχι μόνο από τους αντίπαλους της πρότασής του, αλλά και από τον ίδιο τον Θεοδωρίδη.**(248)** Όταν εκδηλωθεί η σταφιδική κρίση θα κινηθεί δραστήρια για την επιβολή της λύσης του παρακρατήματος: αρθρογραφεί, συντάσσει σχετικό νομοσχέδιο, μιλάει στα σταφιδικά συνέδρια. Ζητούμενο από την παρακράτηση είναι «να κανονίση επί το ηπιότερον τα συνεπείας του οικονομικού νόμου της προσφοράς και της ζητήσεως», καθώς και η «ίδρυσις κέντρου τινος κανονιστικού της εμπορίας». Το 1901 γίνεται διευθυντής της Σταφιδικής Τράπεζας, η οποία αποτελεί την υλοποίηση των απόψεών του: αναγκαστικός συνεταιρισμός των σταφιδοκτηματιών, διαχειρίζεται την παρακράτηση και δανείζει τους παραγωγούς. **(248^α)**

Στο κράτος, εκτός από τη ρύθμιση της αγοράς και την επιβολή κορπορατιστικών, κατά κάποιο τρόπο, συνενώσεων, αποδίδεται κι ένας ρόλος διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και ειρήνης: αντιμετώπισης της «αδικωτάτης του πλούτου διανομής», κατάστασης έκρυθμης που εγκυμονεί «κινδύνους υπό κοινωνικήν έποψιν». Επικρίνει έντονα τις ιδέες του H. Spencer «περί καταβροχθίσεως των αδυνάτων υπό των δυνατών» και «τον μέχρι εξοντώσεως πόλεμον του ατόμου προς άτομον», και φέρνει το παράδειγμα της Αγγλίας, όπου τελευταία άρχισε η θέσπιση «νομοθεσίας συμπαθέστερον προς τους ασθενεστέρους διακειμένης». Όσο η Ελλάδα δεν είχε πολλές επαφές με τον «πεπολιτισμένον κόσμον» η αθλιότητα ήταν πιο ανεκτή, τώρα όμως που «οι κολασμένοι ητένισαν προς του πολιτισμού τον παράδεισον», οι υποχρεώσεις της πολιτείας γίνονται επιτακτικότερες προς το άτομο που την συντηρεί με τους φόρους του: «τω οφείλει <κι αυτή> την χορήγησιν των μέσων, δι ων εργαζόμενος να δύνηται να ανταποκριθή εις τας απαιτήσεις αυτής».

Οι συγκεκριμένες προτάσεις που κάνει είναι προσαρμοσμένες κυρίως στις ανάγκες των μικροϊδιοκτητών γεωργών: καταπολέμηση της τοκογλυφίας (την οποία θεωρεί κυρίως υπεύθυνη για την άδικη διανομή του πλούτου) **(248β)**, κατάργηση της προσωποκράτησης και της αναγκαστικής εκποίησης της περιουσίας του οφειλέτη, αποσόβηση, το 1894, ενδεχόμενης «απογομνώσεως του κτηματικού πληθυσμού δια της αθρόας εκποίησης των κτημάτων», κάτι που θα δημιουργούσε «κοινωνικόν ζήτημα πρώτης τάξεως». Επιπλέον πρότεινε την εισαγωγή του φόρου εισοδήματος, όπως ζητούσαν και οι Γάλλοι ριζοσπάστες, και την βαθμιαία ελάττωση των άλλων φόρων, κυρίως των έμμεσων που έπλητταν τους φτωχότερους. **(249)**

Στη δεύτερη περίοδο, μετά το 1901 οπότε μπαίνει και στο ΔΣ του Ελληνισμού, αυτό που προσδιορίζει τον Θεοδωρίδη είναι η ενασχόλησή του, κατά κύριο λόγο, με το κοινωνικό ζήτημα στις πόλεις.

Φυσικά εξακολουθεί να ασχολείται με ζητήματα που αφορούν την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, και να θεωρεί ότι η γεωργία «είναι ο μοχλός ο πανίσχυρος της υπό πάσαν έποψιν προόδου της χώρας», σε αντίθεση με την ασήμαντη, «νηπιάζουσα βιομηχανία», ενώ ειρωνεύεται τον «από καιρού εις καιρόν εγειρόμενον θόρυβον» περί τουρισμού. Θίγει το θέμα της τοκογλυφίας και της πίστης, της δημόσιας ασφάλειας στην ύπαιθρο, της μετανάστευσης των γεωργών, επαναφέρει την πρόταση για συνενώσεις των γεωργών – χωρίς ωστόσο να επιμένει στον αναγκαστικό χαρακτήρα τους -, και ζητά, όπως θα δούμε, την ίδρυση νομαρχιακών συμβουλίων. **(250)** Παρεμβαίνει σταθερά στο σταφιδικό ζήτημα, διαμαρτυρόμενος έντονα για την πολιτική της «Προνομιούχου Εταιρείας προς προστασίαν της παραγωγής και εμπορίαν της Σταφίδος», στην οποία ανατέθηκε το 1905 η διαχείριση της παρακράτησης. Οι κατηγορίες του Θεοδωρίδη και άλλων σταφιδοκτηματιών, που ζητούσαν την έκπτωση της εταιρείας, συνίσταντο στο ότι η Προνομιούχος δεν εξασφάλιζε ικανοποιητικές τιμές στους παραγωγούς όπως είχε υποχρέωση, αλλά αντίθετα τις κρατούσε χαμηλά, λόγω της «ιδιοτελούς αυτής επιθυμίας προς είσπραξιν χρήματος». **(251)** Προβαίνει σε διάφορες προτάσεις για την αναθεώρηση της σύμβασης, και θεωρεί ότι αν η εταιρεία δεν τις δεχθεί, θα πρέπει να αναζητηθεί νέα διατεθειμένη να αναλάβει την παρακράτηση με όρους ευνοϊκούς για τους παραγωγούς, ή και το ίδιο το κράτος να αναλάβει την απευθείας διαχείρισή της. **(252)**

Βλέπουμε τα άλματα που έχει πραγματοποιήσει ο κρατισμός του Θεοδωρίδη: δεν αρκείται στο να διακηρύσσει ότι η δράση του κράτους δεν πρέπει να περιορίζεται στην αστυνόμευση και σε άλλες αντίστοιχες λειτουργίες, ότι πρέπει να μεριμνά για

την παραγωγή με κατάλληλους νόμους, ότι μόνο με δικιά του παρέμβαση μπορούν να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία τοπικών τραπεζών που θα χρηματοδοτούν τη γεωργία. Ενώ το 1888 αποδεχόταν την «επιστημονική» άποψη ότι το κράτος δεν είναι κατάλληλο για επιχειρήσεις, και άρα ούτε για το μονοπώλιο στη σταφίδα που είχε προτείνει ο Στ. Ξένος, το 1914 πρότεινε να αναλάβει αυτό την παρακράτηση ενδεχόμενο για το οποίο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είχε προετοιμάσει το έδαφος όχι το αποτυχημένο πείραμα της αποκεντρωμένης Σταφιδικής Τράπεζας, αλλά το τραπεζικό – βιομηχανικό συγκρότημα της Προνομιούχου και της Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων. **(253)**

Να προσθέσουμε τη διακήρυξή του ότι η ιδιοκτησία, όπως και όλα τα ατομικά δικαιώματα, δεν είναι απόλυτη, αλλά υπό την αίρεση της εθνικής κυριαρχίας και του Κράτους, το οποίο μπορεί να την θίξει εφόσον υπηρετούνται έτσι τα γενικά συμφέροντα. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το πώς δικαιολογεί τη θέση του υπέρ της συνταγματικής καθιέρωσης της καθαρεύουσας το 1911: το πρόβλημα δεν ήταν ότι οι δημοτικιστές διασπούσαν την εθνική ενότητα, έθιγαν τα όσια και τα ιερά του ελληνισμού, υπηρετούσαν τον πανσλαβισμό κλπ, όπως υποστήριζαν οι άλλοι υποστηρικτές του μέτρου, αλλά ότι η επίσημη γλώσσα του κράτους αποκηρύττονταν από τα ίδια τα όργανά του, με κίνδυνο να καταντήσει αυτό νέα Βαβέλ. Η ανάγκη όμως ενιαίας παρουσίας του του έδινε «το δικαίωμα επιβολής της επισήμου γλώσσας του εν πάση αυτού εκφάνσει, πολιτική ή θρησκευτική, οι δε παριστώντες <δηλαδή υπηρετούντες> αυτό είχαν την υποχρέωσιν απολύτου υποταγής». **(253^α)**.

Η σχέση όμως μεταξύ «του νάνου όστις καλείται άτομον» και του «γίγαντος Κράτους» δεν είναι μόνο σχέση υποταγής: «το άτομον συναισθάνεται εις παν βήμα την ανάγκην προστασίας και χειραγωγίας του Κράτους εν τω δεινώ περί υπάρξεως αγώνι, ον διεξάγει», και η πολιτεία πρέπει να εγγυηθεί το δικαίωμα «της ανοικτής προς την ευημερίαν θύρας δι' όλους». **(254)** Όπως και στην πρώτη περίοδο αναθέτει στο κράτος το καθήκον της εξομάλυνσης των κοινωνικών εντάσεων, τώρα όμως η προσοχή του είναι στραμμένη στις κατώτερες τάξεις των πόλεων, όπου μετατοπίζεται η εστία της αναταραχής – ο ίδιος άλλωστε έχει εγκατασταθεί και δικηγорεί στην Αθήνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις προτάσεις του το 1907 για την καταπολέμηση της μετανάστευσης, ενώ αυτή εντοπίζεται ιδίως στην ύπαιθρο, δεν περιλαμβάνονται μέτρα που να αφορούν ειδικότερα τους αγρότες – και στους κυφίηνες, στους οποίους συνηθίζει να αντιπαραθέτει τους παραγωγούς, δεν κάνει τον κόπο να συμπεριλάβει τους τοκογλύφους, όπως παλιότερα. **(255)**

«Έχομεν λοιπόν και ημείς ήδη εργατικά ζητήματα», διαπιστώνει ο Θεοδωρίδης, και η κοινωνική αδικία πρέπει να αρθεί, αλλιώς ο αποκτηνωμένος και καταδυναστευόμενος εργάτης θα γίνει εχθρός της «μητρυιάς» κοινωνίας που δεν φροντίζει γι' αυτόν. Βέβαια πάντα θα υπάρχουν πλούσιοι και φτωχοί, πρέπει όμως σε κάποιο βαθμό όλοι να απολαμβάνουν «τα αγαθά χάριν των οποίων συνεστήθη η κοινωνία», αλλιώς η κατάσταση εγκυμονεί «κοινωνικούς κλονισμούς». Το πρόβλημα βρίσκεται στην «πλημμελή διανομή των προϊόντων της παραγωγής» λόγω «της υπό του κεφαλαίου καταδυναστεύσεως της εργασίας», αλλά και στον κίνδυνο εξάπλωσης στα λαϊκά στρώματα του σκεπτικισμού και της θρησκευτικής αδιαφορίας, στην χαλάρωση εν γένει του «ηθικού αισθήματος» στο «σύγχρονο βιομηχανικό θητισμό» – σε αντίθεση με τους συντηρητικούς και πιστούς αγρότες. **(256)**

Η πολιτεία λοιπόν πρέπει να παρέμβει, καθώς η φιλανθρωπία δεν επαρκεί, αυτό όμως είναι κάτι πολύ διαφορετικό από τον «δικαίως αποδοκιμαζόμενον» σοσιαλισμό, ο οποίος αρνείται την αρχή του ατομισμού. Η κοινωνική νομοθεσία, αντίθετα, «είναι μέσον συντηρήσεως, ουχί ανατροπής», οδηγεί στην αρμονία των συμφερόντων και στην αλληλεγγύη όλων των τάξεων, στην «επαναφορά ειρηνικωτέρων ημερών μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων», στην κοινωνική γαλήνη από την οποία πιο ωφελημένοι θα βγουν «οι ευπορώτεροι». **(257)** Ο Θεοδωρίδης διεκδικεί για τον εαυτό του τον χαρακτηρισμό του «αληθώς συντηρητικού», και μπορούμε να τον πιστέψουμε. Στον κρατικό πατερναλισμό, στην «εθνική και πατρική κυβέρνηση» που προπαγανδίζει, προστίθεται το ιδεώδες της μικροϊδιοκτησίας, η ανάγκη επιβολής του νόμου και διασφάλισης της τάξης και ασφάλειας, και η επίκληση της θρησκείας ως δύναμης κοινωνικής συνοχής αλλά και ως βάσης πάνω στην οποία θεμελιώνεται ο «εξανθρωπισμός» των κοινωνικών σχέσεων. **(258)** Επαινεί άλλωστε το 1914 την 15^η Αυγούστου, την επανάσταση του 1909 για την «απίστευτον τάξιν» που επικράτησε και την συντηρητικότητά της, για το ότι επιδίωξε μεταρρυθμίσεις, ανόρθωση και όχι ανατροπές, όπως η επανάσταση του 1862 που είχε απειλήσει τον τόπο με «κοινωνική αποσύνθεση». **(259)**

Από την άλλη, η προστασία των «πενεστέρων τάξεων» δεν θεμελιώνεται μόνο στις χριστιανικές αρχές ή στο ιδανικό της «πατρικής κυβέρνησης», παραλλαγής του παραδοσιακού «δίκαιου βασιλιά»: ο Θεοδωρίδης υιοθετεί την γλώσσα της αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας, και καταγγέλλει τον εγωισμό και την ασυδοσία του κεφαλαίου, την «εκμετάλλευσιν του εργάτου», «δουλεύοντος ήδη την χειρίστην των δουλειών προς το κεφάλαιον». Ζητάει λοιπόν, όχι βέβαια την κατάργηση της

κεφαλαιακής σχέσης, αλλά την αποκατάσταση της ισορροπίας στα πλαίσιά της, ισορροπίας που θεωρεί ότι έχει κλονιστεί την ευνοϊκότερη διανομή του παραγόμενου πλούτου υπέρ της εργασίας, το «να παύση το πρόσθετο κέρδος του εργοστασιάρχου».(260) Προτείνει λοιπόν την καθιέρωση της Κυριακάτικης αργίας, τη θέσπιση φόρου εισοδήματος, συντάσσει το νόμο για το ανώτατο όριο του συμβατικού τόκου που ψηφίζεται το 1910, επικροτεί αργότερα την εργατική νομοθεσία του Βενιζέλου.(261)

Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στις θέσεις του για φορολογική μεταρρύθμιση, όπου και ο ίδιος ρίχνει το βάρος. Οι προτάσεις του χρονολογούνται από το 1882, στη περίοδο όμως που μας απασχολεί αναλαμβάνει μια πραγματική σταυροφορία με άρθρα και ομιλίες υπέρ του προοδευτικού φόρου εισοδήματος, με τον οποίο θεωρεί ότι θα καταπολεμηθεί «η κεφαλαιοκρατική βάση» του φορολογικού συστήματος και θα αποκατασταθεί η συνταγματική αρχή της ισότητας: θα φορολογηθούν και οι πλούσιοι, που μένουν ασύδοτοι με το σύστημα που ίσχυε, θα απαλλαγούν οι άποροι και κυρίως θα γίνει δυνατό να μειωθούν ουσιαστικά οι έμμεσοι φόροι, προς «ανακούφισιν του εργατικού κόσμου». Οι θέσεις του αυτές αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία επιτυγχάνεται η σύγκλιση με τις συντεχνίες και με την μικροαστική, κατά κύριο λόγο, διαμαρτυρία η οποία στρέφεται κυρίως ενάντια στους έμμεσους φόρους και στο ενδεχόμενο επιβολής νέων.(262)

Η μετακύλιση ενός σημαντικού μέρους του βάρους των φόρων στο κεφάλαιο αποτελούσε επίσης το κομβικό σημείο όπου συναντιόνταν η αναδιανεμητική πολιτική χάριν της κοινωνικής συνοχής με τα συμφέροντα των κτηματιών, των «εξαστισμένων προκρίτων» που όπως έδειξε ο Μποχώτης επιδίωκαν την όσο το δυνατόν μικρότερη φορολογική επιβάρυνση στις παραγωγές. Η αντικεφαλαιοκρατική, φιλολαϊκή ρητορεία και πολιτική πρόταση του Θεοδορίδη εδράζεται, λοιπόν, πάνω στην παλιότερη αντιπαλότητά του, ως κτηματία, προς το εμπορικό και τοκογλυφικό κεφάλαιο, προς τους ραντιέρηδες, αλλά και προς το συγκρότημα της Προνομιούχου. Είναι προφανές ότι δεν πρόκειται για αντικαπιταλισμό, και ότι η σκοπιά του διαφέρει από εκείνη πχ ενός μικροϊδιοκτήτη γεωργού καταχρεωμένου στον τοκογλύφο: μιλάμε για έναν άνθρωπο που εκθειάζει και προωθεί την εμπορευματική ανάπτυξη της γεωργίας, που προπαγανδίζει τη στροφή προς μια πρακτικότερη εκπαίδευση, και που επιπλέον συμμετέχει στο ΔΣ της ανώνυμης ασφαλιστικής εταιρείας «Ανατολή» και διετέλεσε αντιπρόεδρος της Εταιρείας Πρατηρίων, η οποία στόχο είχε την αύξηση των εξαγωγών της ελληνικής βιομηχανίας και της σταφίδας.(263)

Η στάση του Θεοδωρίδη απορρέει από τις αντιθέσεις που αναπτύσσονται στο επίπεδο της διανομής του παραγόμενου πλεονάσματος, καθώς διεκδικεί μεγαλύτερο κομμάτι του για λογαριασμό του γαιοκτήμονα: από τους τρεις συντελεστές του παραγόμενου πλούτου, δηλαδή «της γης, της εργασίας και του κεφαλαίου, ουδείς δέον να πλεονεκτεί, η δε τοκογλυφία» είναι «η υπέρογκος του κεφαλαίου μερίς του εισοδήματος». «Της γης το εισόδημα μεταγίγεται εις το βαλάντιον του τοκογλύφου», αλλά και του εμπόρου μέσω του μηχανισμού των προπωλήσεων, της Προνομιούχου μέσα από τον ορισμό χαμηλής τιμής της σταφίδας, του ομολογιούχου του δημόσιου χρέους μέσα από την αύξηση της φορολόγησης της παραγωγής για την εξυπηρέτησή του. **(264)** Κατ' αναλογία, το κέρδος του βιομήχανου από την κυριακάτικη δουλειά του εργάτη χαρακτηρίζεται ως «πρόσθετο». **(265)** Το κεφάλαιο δεν αξίζει αυτή την «πρόσθετη» μερίδα του πλεονάσματος που καρπύεται και για τον λόγο ότι στην Ελλάδα είναι «μαμμόθρεπτον» και αποφεύγει να εμπλακεί σε παραγωγικές επενδύσεις: «εκ της ξένης ελθόν, διέμεινεν μέχρι τέλους ξένον, μη λησμονήσαν τας χρηματιστικὰς ἕξεις του». **(266)**

Στην όλη τοποθέτησή του υπέρ της βελτίωσης της θέσης των κατώτερων τάξεων εντάσσεται και η μάλλον φιλαγροτική του στάση σε ό,τι αφορά το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας, στάση που δεν έρχεται σε αντίφαση με τα συμφέροντά του ως κτηματία: οι κάτοχοι των τσιφλικιών, ως γνωστόν, ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους ομογενείς κεφαλαιούχοι, και άλλωστε το 1883 είχαν πάρει το μέρος των κολλίγων και δύο άλλοι «εξαστισμένοι πρόκριτοι» της Πελοποννήσου, ο Ιω. Μεσσηνέζης και ο Αθ. Πετιμεζάς. **(267)** Ο Θεοδωρίδης υπήρξε, ως νομικός σύμβουλος του κράτους, μέλος της επιτροπής που ανέλαβε το 1896 να επανεπεξεργαστεί τα νομοσχέδια του Δηλιγιάννη που προωθούσαν την μερική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την βελτίωση των όρων της μορτής υπέρ των καλλιεργητών. Στη νομική γνωμοδότηση που υπέβαλε, θεωρούσε ότι η μορτή ως σχέση ήταν διηνεκής, ότι δηλαδή ο γαιοκτήμονας δεν είχε το δικαίωμα να εξώσει τον κολλίγο από τη γη που καλλιεργούσε, ουσιαστικά δηλαδή ότι η ιδιοκτησία του τσιφλικά δεν ήταν απόλυτη αλλά υπαγόταν σε κάποιους περιορισμούς – χωρίς πάντως να λέει ρητά κάτι τέτοιο. Το διηνεκές της μορτής, το «οπισθοδρομικό» αυτό αίτημα διατήρησης της πρόσδεσης του αγρότη στη γη, αποτελούσε διεκδίκηση των κολλίγων, στους οποίους μετά το 1881 δεν αναγνωριζόταν – στην πλειοψηφία των περιπτώσεων – κανένα δικαίωμα στη γη απ' όσα είχαν παλιότερα. Ο Θεοδωρίδης λοιπόν πρόκρινε όχι την καπιταλιστική ανάπτυξη της θεσσαλικής γεωργίας – την οποία άλλωστε δεν

επιδίδωκαν οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών -, αλλά την εκτόνωση ενός κοινωνικού ζητήματος με την ικανοποίηση ενός από τα βασικά αιτήματα των κολλίγων, που θα αποκαθιστούσε κάποια ισορροπία στις σχέσεις τους με τους ιδιοκτήτες και θα εμπόδιζε τις εξώσεις των χωρικών, που συχνά κατέληγαν σε ταραχές. **(268)**

Το 1914 η υπόθεση της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών είχε προχωρήσει, και μαζί οι απόψεις του Θεοδωρίδη, ο οποίος θεωρεί ότι «η έννοια χωρικού γεωργού συμπίπτει μετ' εκείνης του αγρού του», επομένως «η αποκατάσταση των κολλίγων εις ιδιοκτητάς» υπαγορεύεται από την ίδια τη φύση των πραγμάτων. Δεν παίρνει θέση για το αν η απαλλοτρίωση πρέπει να είναι αναγκαστική ή προαιρετική, τον απασχολεί όμως το πώς το κράτος θα πετύχει «λογικάς τιμάς» αγοράς των τσιφλικιών, αποφεύγοντας υπερβολικές αξιώσεις των γαιοκτημόνων, όπως συνέβη αλλού. Προτείνει γι' αυτό τον διακανονισμό των σχέσεων μεταξύ κολλίγων και τσιφλικούχων υπέρ των πρώτων, με την απαγόρευση των εξώσεων και άλλα μέτρα, με σκοπό όχι πια τόσο «την ειρηνικήν συμβίωσιν», αλλά την ελάττωση της τιμής της γης: η δυνατότητα του ιδιοκτήτη, εξαιτίας του «ακανονίστου των σχέσεων» να υπαγορεύει τους όρους του στον κολλίγο μέσα από τα μισθωτήρια συμβόλαια και με την απειλή της έξωσης, υπήρξε η αιτία της αύξησης των εισοδημάτων του από το τσιφλίκι τα εισοδήματα αυτά θα αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία θα υπολογίζεται η τιμή της γης. Και αν η τιμή αγοράς του τσιφλικιού δεν είναι χαμηλή, οι μικρές ιδιοκτησίες που θα προκύψουν δεν θα είναι βιώσιμες, εφόσον θα είναι βεβαρυμένες με υψηλές χρεολυτικές δόσεις. Αυτά βέβαια σημαίνουν ότι η απαλλοτρίωση δεν μπορεί να γίνει αμέσως, όπως απαιτούσαν οι αγροτιστές, και ο ίδιος ο Θεοδωρίδης χαρακτηρίζει την πρότασή του «συντηρητική». **(269)** Πάντως αντίστοιχη ήταν και η πρόταση του Παπαναστασίου, ενώ πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η απαλλοτρίωση είχε ήδη δρομολογηθεί και το θέμα ήταν πια σε μεγάλο βαθμό το αν θα γινόταν με όρους επωφελείς για τους χωρικούς ή για τους γαιοκτήμονες, πολλοί από τους οποίους δεν είχαν αντίρρηση να πουλήσουν σε μια «ικανοποιητική» τιμή τα τσιφλίκια τους. Όπως το έθετε ο Γ. Ζωγράφος το 1911, το Θεσσαλικό ζήτημα «σήμερον είναι ζήτημα τιμής των γαιών». **(270)**

Οι θέσεις του Θεοδωρίδη υπέρ των λαϊκών στρωμάτων δεν διατυπώνονταν μόνο από το βήμα του Παρνασσού, ο ρόλος του δεν περιοριζόταν μόνο σ' αυτόν του συμβούλου των ανώτερων τάξεων. Δεν διστάζει να απευθυνθεί στις λαϊκές τάξεις, και ήδη από το 1901, ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, διαμορφώνει μια ρητορεία στην οποία αντιπαραθέτει τον εργαζόμενο βαρύτερα φορολογούμενο λαό στην

πλουτοκρατία, στον «Κύκλωπα» της κεφαλαιοκρατίας, στους αφορολόγητους πλούσιους, και τον καλεί να αποτελέσει «την επιβλητική εκείνην δύναμιν, δι' ης μόνης εισί δυναταί αι καινοτομίαι». Έτσι, ενώ το 1864 προτιμούσε, όπως θα δούμε, ένα «πλουτοκρατικό κοινοβούλιο» αντί της καθολικής ψηφοφορίας, το 1908 διακηρύσσει ότι «παρήλθεν ο καιρός καθ' ον οι άποροι δεν είχαν φωνήν εν τη πολιτεία» μπορούν έτσι να ληφθούν τα μέτρα που είναι απαραίτητα, ακόμα κι αν αντιδράσουν «οι εύποροι». **(271)** Γράφει άρθρα στον «Εργάτη», όργανο του Εργατικού Κέντρου Βόλου, και στον «Ερμή», εφημερίδα των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας. Το 1909 συνδέεται πιο άμεσα με τις συλλογικές οργανώσεις των κατώτερων τάξεων: γίνεται νομικός σύμβουλος των συντεχνιών της Αθήνας, οι οποίες είχαν αρχίσει να κινητοποιούνται έντονα, συμμετέχει στις συνεδριάσεις των προέδρων τους και γράφει το υπόμνημα που υπέβαλαν στον βασιλιά – απ' ό,τι φαίνεται και το ψήφισμα του συλλαλητηρίου της 14^{ης} Σεπτεμβρίου. Ακόμη εκπροσωπεί τον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας. Το Νοέμβριο του 1909.**(272)**

Οι επιδιώξεις του Θεοδωρίδη από αυτή την προσέγγιση με τις κατώτερες τάξεις παρουσιάζονται ανάγλυφα στο άρθρο που γράφει στην εφημερίδα των εμποροϋπαλλήλων, όταν ακούστηκε ότι θα απεργήσουν διεκδικώντας την κυριακάτικη αργία. Ο Θεοδωρίδης θεωρεί ότι δεν πρόκειται για ζήτημα που θα λυθεί με απευθείας συνεννόηση (ή σύγκρουση) εργοδοτών και εργαζομένων, ούτε μπορούν να πειστούν (ή να εξαναγκαστούν) οι μαγαζάτορες όλοι ανεξαιρέτως (όρος απαραίτητος, γιατί κανείς δεν θα δεχτεί να είναι κλειστός την Κυριακή αν είναι ανοιχτός ο ανταγωνιστής του), ούτε διασφαλίζεται ότι θα διατηρηθεί η Κυριακή αργία, αν τυχόν κατακτηθεί. Άλλωστε αν οι υπάλληλοι απεργήσουν, μπορούν και οι προϊστάμενοί τους να απολύσουν τους πρωταίτιους. Μόνο ένας δρόμος υπάρχει, η επιβολή της με νόμο, γι' αυτό συμβουλεύει τους εμποροϋπαλλήλους: «θέλετε να νικήσητε; στραφείτε προς την βουλήν, όχι προς τους προϊσταμένους σας. Συμβουλεύει παράλληλα και τους καταστηματάρχες: «αυτό το συμφέρον των, τοις υπαγορεύει να παύσωσι κερδοσκοπούντες επί της κατά την Κυριακήν εργασίας του εργάτου, ίνα ούτω τον καταστήσωσιν ευνούστερον προς εαυτούς, και εις το έργον προθυμότερον»**(273)**. Ο Θεοδωρίδης δηλαδή επιχειρεί να κατευθύνει τις κατώτερες τάξεις όχι στην άμεση ταξική σύγκρουση με τον «Τιτάνα της κεφαλαιοκρατίας» - αντίθετα στόχος είναι η κοινωνική ειρήνη -, αλλά στη διεκδίκηση από το κράτος μεταρρυθμίσεων που θα βελτίωναν τη θέση τους.

Το «στραφείτε προς την Βουλήν» το 1909 παίρνει τη σημασία της σύγκρουσης με ένα κράτος που κυριαρχείται από την πλουτοκρατία και την «πολιτική ολιγαρχία». Το πνεύμα αυτό είναι εμφανές στο υπόμνημα που συντάσσει για λογαριασμό των συντεχνιών, όπου η έμφαση δίνεται όχι τόσο στη φορολόγηση των πλουσίων με φόρο εισοδήματος, όσο στην καταπολέμηση «του συστήματος της συναλλαγής και της φορομανίας». Το πνεύμα αυτό διέπει τη στάση των συντεχνιών στο Γουδί και όσα ακολούθησαν, χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι η συμβολή του Θεοδωρίδη και άλλων αντίστοιχων «παραγόντων» ήταν καθοριστική στο να πάρει αυτή τη μορφή η κοινωνική διαμαρτυρία.

Δεν πρόκειται πάντως για χειραγώγηση με μια πολύ στενή έννοια. Το 1911 ο Θεοδωρίδης εμφανίζεται στη Βουλή ως εκπρόσωπος των κατώτερων τάξεων, όταν στη συζήτηση για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι δίνει μάχη για να είναι αυτό απόλυτο, χωρίς την επιφύλαξη του νόμου, χωρίς δηλαδή οι επαγγελματικές και εργατικές ενώσεις να μπορούν να διαλυθούν με δικαστική απόφαση, όπως είχε προτείνει ο Βενιζέλος. Το επιχείρημα του Θεοδωρίδη είναι ότι το πνεύμα των συνεταιρισμών και των ανεξάρτητων ενώσεων που αναπτύσσεται στην ελληνική κοινωνία προμηνύει πολλά καλά και συμβάλλει στην ανάπτυξη πνεύματος πολίτη, και δίνει το παράδειγμα των συντεχνιών το 1909 που συνέβαλαν σημαντικά στην «ανόρθωση». **(274)** Βλέπουμε την αυτοπεποίθηση του Θεοδωρίδη για τη δυνατότητα ηγεμόνευσης επί των λαϊκών τάξεων και της κίνησης που παρατηρούνταν στους κόλπους τους: αυτοπεποίθηση που τον οδηγεί να επιδιώκει όχι την παθητική συναίνεση των μαζών αλλά την αναβάθμιση του ρόλου τους και την ενεργητική υποστήριξή τους στο εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού –στο οποίο εντάσσεται κι ο ίδιος. Αυτό που εκθειάζει, έτσι, το 1914 στο μεγάλο συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 είναι το ότι «ωμίλησεν ο ίδιος ο λαός», ενώ «όσο τω ωμίλουν άλλοι περί της κυριαρχίας του εκυριάρχουν αυτοί». **(275)** Όλα αυτά βέβαια με την προϋπόθεση ότι δεν πρόκειται για «μαινόμενο όχλο» αλλά για «παραπονούμενο λαό» **(276)**, δηλαδή στο βαθμό που η δράση του δεν βιώνεται ως ενέχουσα κινδύνους.

Πάντα όμως κυρίαρχο στον Θεοδωρίδη θα είναι όχι το πνεύμα της «εμπιστοσύνης» στη λαϊκή πολιτική δραστηριότητα, αλλά αυτό της επιβολής από τα πάνω της κοινωνικής νομοθεσίας, ο πατερναλισμός ενός ισχυρού κράτους. Αυτό γίνεται ακόμα πιο σαφές αν περάσουμε στις αντιλήψεις του για το πολίτευμα και το πολιτικό σύστημα, τομέα που ως τώρα αφήσαμε έξω από τη διαπραγματεύσή μας. Ο Θεοδωρίδης ανήκε σε αυτούς που θεωρούσαν ότι το σύνταγμα του 1864 απέτυχε να

λειτουργήσει, επειδή ο λαός δεν ήταν ώριμος για να του αποδοθούν τόσες ελευθερίες και πολιτικά δικαιώματα. Υπάρχει ωστόσο μια εξέλιξη του προς απόψεις πιο ευνοϊκές για τη συμμετοχή των κατώτερων τάξεων στην άσκηση της εξουσίας.

Το 1864 στην «εναίσιμο διατριβή» του τασσόταν ενάντια στην καθολική ψηφοφορία, με μια τυπική επιχειρηματολογία: υπερισχύει έτσι η ποσότητα έναντι της ποιότητας, η ύλη έναντι του νου κλπ, το ψηφοφορείν δεν είναι απόλυτο δικαίωμα αλλά δημόσιο λειτούργημα, και ο λειτουργός του οφείλει να έχει κάποια προσόντα, κάτι που ουσιαστικά δέχονται και οι οπαδοί της καθολικής ψηφοφορίας αφού εξαιρούν από αυτή τις γυναίκες, όσους δεν έχουν ανεξάρτητο επάγγελμα ή έχουν πτωχεύσει κλπ. Γιατί να θεωρείται όμως λιγότερο ανεξάρτητος ο υπηρέτης από τον γεωργό που εργάζεται για κάποιον τρίτο και μένει στα κτήματά του; Η καθολική ψηφοφορία δεν συμβιβάζεται με την ελευθερία της ψήφου, αφού ένας φτωχός δωροδοκείται εύκολα, και επιπλέον αποτελεί κίνδυνο για την ελευθερία εν γένει: δεν έχει υψώσει στη Γαλλία έναν «δεσπότη επί του θρόνου»; Βεβαίως στην Ελλάδα, όπου δεν υπάρχει μεγάλη ανισότητα περιουσιών, λείπουν οι αξιώσεις των φτωχότερων προς τους πλούσιους, υπάρχει όμως ένα άλλο κακό που θα περισταλεί με την κατάργηση της καθολικής ψηφοφορίας: η «επιδίωξις δημοσίων υπηρεγημάτων», η θεσιθηρία δηλαδή, η οποία συνδέεται με ένα ολόκληρο δίκτυο μικροκομματαρχών και εξαγοράς της ψήφου.

Ο Θεοδωρίδης προτείνει ως κριτήριο για το εκλογικό δικαίωμα την περιουσία. «Οι πενέστεροι εν πάση κοινωνία αποτελούσι, κατά κανόνα τουλάχιστον, τον αμαθή και απολίτευτον όχλον», ο οποίος χαρακτηρίζεται από «έλλειψιν ηθικής μορφώσεως», ατελή νοητική ανάπτυξη, αδιαφορία, έλλειψη φρόνησης και οπισθοδρομικότητα. Οι πλούσιοι, αντίθετα, έχουν αποδεδειγμένα ικανότητα, εργατικότητα και ατομική πρωτοβουλία, αρετές χάρη στις οποίες δημιούργησαν τις περιουσίες τους, είναι πιο «ανεπτυγμένοι», και τόσο η πρόοδος όσο και η συντήρηση είναι ιδιότητες που «συμπαρομαρτυρούσι τω πλούτῳ». Άλλωστε και το 1821 «τας μεγίστας προσέφερεν εκδουλεύσεις η των πλουσίων τάξις». Δέχεται ότι «εις συγκρότησιν συντακτικής συνελεύσεως», όπως του 1862-4, «αναγκαία εστίν η πάνδημος ψηφοφορία», η συμμετοχή κάθε πολίτη στην εκ νέου δημιουργία της πολιτείας. Αυτό όμως δεν μπορεί να συνεχιστεί: δεν γίνεται η βουλή να είναι συνεχώς συντακτική συνέλευση, γιατί αυτό θα σήμαινε «κοινοβουλευτική παντοδυναμία». Εν κατακλείδι, η καθολική ψηφοφορία είναι «δήθεν φιλελεύθερος» και ασύμβατη με μια εποχή όπου οι φιλελεύθερες ιδέες προοδεύουν, ενώ το ζητούμενο για την

Ελλάδα είναι «η έλλογος ισότητα και η ελευθερία», η πρόοδος – χωρίς όμως υπερβολική ροπή προς το καινούριο.(277)

Ο συντηρητικός φιλελευθερισμός του νεαρού Θεοδωρίδη θα εξελιχθεί ως τις αρχές του εικοστού αιώνα, όταν ξαναασχολείται με πολιτειακά ζητήματα. (278) Στην περίοδο που μας ενδιαφέρει έχει συμβιβαστεί με την ύπαρξη της καθολικής ψηφοφορίας και δεν αναφέρεται στον περιορισμό της. Ζητούμενο το 1908 είναι «η διαφώτισις της καθολικής ψηφοφορίας, ήτοι του πολλού λαού» (279), κι ακόμα περισσότερο, όπως είδαμε, θριαμβολογεί για το ότι μπορεί να ακουστεί η φωνή των «άπορων», δηλαδή του «όχλου» και των «στιφών» του 1864. Παρολαυτά δεν παραιτείται από την επιδίωξη να εξασθενήσει αυτή τη φωνή, να ελαττώσει τον λαϊκό έλεγχο πάνω στο κράτος και τους μηχανισμούς του. Η έμφαση τώρα δίνεται στην καταγγελία της «βουλευτοκρατίας» και των «κοινοβουλευτικών υπερβασιών», σε προτάσεις που περιορίζουν την «κοινοβουλευτική παντοδυναμία» (280).

Έτσι, το 1901 τονίζει ότι όπως στην οικονομία έτσι και την πολιτική υπάρχει ανάγκη «εγχειρήσεων και φαρμάκων ηρωικών», όπως η θέσπιση Γερουσίας και η «ενάσκησις αληθούς βασιλικής εξουσίας», και εκφράζει την απογοήτευσή του για το ότι, μετά από τόσα «γενναία σχέδια πολιτειακής αναμορφώσεως», η δημόσια συζήτηση έχει περιοριστεί στην αλλαγή του κανονισμού της βουλής ως της μόνης άμεσα δυνατής καινοτομίας».(281) Την παρέμβαση του βασιλιά θα την επικαλεστεί και τον Φεβρουάριο του 1909, όπως θα δούμε, ενώ ο Φιλάρετος αναφέρει ότι υπήρξε πάντα υπέρ της «κατατροπώσεως των κομμάτων υπό της βασιλικής εξουσίας». (282) Το 1905 είναι από τα ιδρυτικά μέλη του «Νέου Πολιτικού Συλλόγου», αποτελούμενου κυρίως από βουλευτές και διευθυντές εφημερίδων, ο οποίος στόχο είχε να μελετήσει τις αλλαγές που ήταν αναγκαίες να γίνουν στο σύνταγμα, μεταξύ των οποίων την ίδρυση δεύτερου νομοθετικού σώματος και «σώματος προπαρασκευαστικού των νόμων».(283)

Αυτά όμως που προβάλλονται ως κατεξοχήν «λαϊκά αντερείσματα της ελευθερίας κατά του κοινοβουλευτικού απολυτισμού» είναι τα (αιρετά) νομαρχιακά συμβούλια, τοπικές βουλές που θα συγκεντρώνουν «όλα τα ηθικά του νομού κεφάλαια».(284) Σύμφωνα με τον Θεοδωρίδη το σώμα αυτό είναι απαραίτητο επειδή ο συγκεντρωτισμός, σε συνδυασμό «παρ' ημίν με τον μάλλον άκρατον κοινοβουλευτισμόν», «υπεδούλωσεν αληθώς την χώραν». (285) Εδώ αξίζει τον κόπο να σημειώσουμε την ομοιότητα της επιχειρηματολογίας του με την παλιότερη του Θεόδωρου Φλογαίτη, βουλευτή και συνταγματολόγου, με τον οποίο ο Θεοδωρίδης

διατηρούσε κάποια σχέση. **(286)** Ο Φλογαΐτης στηλίτευε την κομματική τυραννία και την πολιτική διαφθορά, τη συναλλαγή, οι οποίες οδήγησαν στην χρεωκοπία και στην ήττα του 1897. Αιτία ήταν ο συνδυασμός της «συγκεντρωτικής νομοθεσίας» και του φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, συνδυασμός που σήμαινε ότι το προσωπικό συμφέρον των εκλογέων και των βουλευτών ερχόταν σε αντίθεση με το καθήκον τους για χρηστή διοίκηση του κράτους και οδηγούσε στην αλληλοδιαφθορά. Το συμπέρασμα όμως που έβγαζε, δηλαδή η ανάγκη «τελείας αποκεντρώσεως» κατά τα αγγλικά πρότυπα, και περιορισμού έτσι «του κύκλου της κυβερνητικής ισχύος», δεν έθιγε την καθολική ψηφοφορία ή τη μορφή του πολιτεύματος.**(287)**

Αντίθετα ο Θεοδωρίδης έδινε περισσότερη έμφαση στο «άκρατον» του κοινοβουλευτισμού και στην ανάγκη μετριασμού του. Η ίδρυση νομαρχιακών συμβουλίων, που το 1905 συνδυάζεται με την καθιέρωση της ευρείας εκλογικής περιφέρειας **(288)**, θεωρείται ότι αφενός θα συνεισφέρει στην αποκέντρωση των εξουσιών του Αθηνοκεντρικού κράτους, αφετέρου θα αναπληρώσει την έλλειψη δεύτερου νομοθετικού σώματος πλάι στη «μονοκράτειρα βουλή». Ο Θεοδωρίδης δηλαδή προκρίνει, αντί της Γερουσίας, τα νομαρχιακά συμβούλια ως μια λύση πιο πρόσφορη για την αναπαραγωγή της κυριαρχίας των κτηματιών και των ηγετικών οικογενειών της επαρχίας.

Σε γενικές γραμμές, πάντως, οι αναφορές του σε πολιτειακές μεταρρυθμίσεις είναι σχεδόν περιθωριακές στα κείμενά του, και δεν συνδέονται άμεσα με τις προτεινόμενες αλλαγές στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα. Αυτό αλλάζει το 1909, όταν ανεβάζει τους τόνους, και η κριτική του ριζοσπαστικοποιείται και συμπλέκεται με την οικονομικοκοινωνική. Στις αρχές της χρονιάς, όπως είδαμε, έγινε σύμβουλος των συντεχνιών της πρωτεύουσας, οι οποίες είχαν αντιδράσει έντονα λίγο πριν στην απόπειρα επιβολής νέων φόρων και είχαν αρχίσει να κινητοποιούνται σε μια κατεύθυνση αντιπαράθεσης με το πολιτικό σύστημα. Στην ίδια κατεύθυνση ο Θεοδωρίδης σε άρθρο του τον Ιανουάριο του 1909 καλεί τους ομογενείς να υψώσουν τη φωνή τους κατά του κράτους, «διαμαρτυρόμενοι κατά πολιτικού συστήματος, απειλούντος την εθνικήν ύπαρξιν, ως και αυτήν την εν τη χώρα τάξιν».**(289)**

Τον Φεβρουάριο έγραψε το υπόμνημα που υπέβαλαν οι συντεχνίες στον βασιλιά, στο οποίο καταγγέλλει ότι οι ατελεύτητοι φόροι «χρησιμεύουσι προς συντήρησιν συστήματος κατεργαζομένου εσωτερικώς μεν πενίαν και αναρχίαν, εξωτερικώς δε εθνικόν εξευτελισμόν». Πρόκειται για τα προσωπικά κόμματα που «αφέθησαν ίνα διασπαθίζωσι το Δημόσιον χρήμα, εις βάρος του πτωχού λαού»,

δημιουργώντας αργόμισθους με τη συναλλαγή για την πολιτική ολιγαρχία με τη σύμμαχό της πλουτοκρατία για «εικονικές ελευθερίες», με τις οποίες «εβουκαλίστημεν, κατεπιέστημεν εν ονόματι αυτών και δυστυχήσαμεν, όσον ολίγοι λαοί εις τον κόσμον». Εν κατακλείδι καλεί τον βασιλιά να έρθει σε επικουρία του λαού του και να μην επιτρέψει να εξακολουθήσει το κακό, χωρίς πάντως να προσδιορίζει πιο συγκεκριμένα τον τρόπο δράσης του.**(290)** Αντίθετα με τον Καζάζη ή με την αρθρογραφία στον «Ελληνισμό», δεν γίνεται ρητή αναφορά στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα· στις 14 Σεπτεμβρίου πάντως, όταν ο Θεοδορίδης συναντήθηκε με τον βασιλιά μαζί με την υπόλοιπη επιτροπή που είχε αναλάβει να του επιδώσει το ψήφισμα της διαδήλωσης, στον λόγο-εγκώμιο που (καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του) του απηύθυνε, κατηγόρησε τον «ψευδοκοινοβουλευτισμό, όστις είναι η άρνησις του συντάγματος».**(291)**

Παρατηρούμε ότι λείπουν οι συγκεκριμένες προτάσεις των άλλων γραπτών του Θεοδορίδη για πολιτειακή αλλαγή, για μια αλλαγή σε μόνιμη βάση της ισορροπίας ανάμεσα στο κοινοβούλιο και τα άλλα κέντρα εξουσίας που δεν εκπροσωπούν τη λαϊκή κυριαρχία. Αυτό που έχουμε είναι η ριζική απόρριψη του πολιτικού και κομματικού συστήματος, της οποίας η επιχειρηματολογία ανακαλεί τον «Κοινοβουλευτισμό εν Ελλάδι» του Καζάζη και την αντικοινοβουλευτική παράδοση, αλλά και μοτίβα κριτικής διάχυτα στην εκρηκτική ατμόσφαιρα που δημιουργούσε η γενικευμένη κατακραυγή ενάντια στο συγκρότημα εξουσίας. Το υπόμνημα αποτελούσε προϊόν της σύγκλισης, όπως είδαμε, των επιδιώξεων του Θεοδορίδη και των συντεχνιών για την φορολογική ανακούφιση των κατώτερων τάξεων, σύγκλιση η οποία επιτυγχάνεται και στο επίπεδο της πολιτικής κριτικής: ο αντικοινοβουλευτισμός του κτηματία Θεοδορίδη, που στόχευε στον περιορισμό της «κοινοβουλευτικής παντοδυναμίας» μέσα από την οποία τα λαϊκά στρώματα μπορούσαν να ασκούν ένα στοιχειώδη έλεγχο, έστω και μέσα από πολλαπλές διαμεσολαβήσεις, στους κρατικούς μηχανισμούς, συναντιόταν με τη διαμαρτυρία των λαϊκών στρωμάτων ενάντια σ' ένα κράτος που δεν το ένιωθαν δικό τους και σε κόμματα τα οποία θεωρούσαν ότι δεν υπεράσπιζαν τα συμφέροντά τους. Ωστόσο στο «δια ταύτα» διατηρείται μια ασάφεια, κι αυτό αποτελεί από μια άποψη προϋπόθεση της σύγκλισης: μπορούμε να αμφιβάλουμε για το αν οι συντεχνίες θα διατύπωναν ως στρατηγικό στόχο τον περιορισμό της ισχύος του κοινοβουλίου σε μόνιμη βάση. Πρέπει να προσέξουμε επίσης την αμφισημία της αναφοράς στις «εικονικές ελευθερίες»: αυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή ως πρόταγμα εκδημοκρατισμού,

πραγματικής υλοποίησής τους, ή ως αποστροφή που έχει το νόημα ότι αφού έτσι κι αλλιώς οι ελευθερίες είναι εικονικές, μπορούν να θυσιάστουν με αντάλλαγμα την βελτίωση της υλικής θέσης των μαζών.**(291^α)** Πρόκειται για ένα κείμενο που απεικονίζει εν τω γίνεσθαι την απόπειρα να στραφούν οι συντεχνίες προς αντικοινοβουλευτικές κατευθύνσεις, δεν το θεωρούμε όμως από μόνο του απόδειξη της επιτυχίας της.

Στο ψήφισμα της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 **(292)**, που φαίνεται ότι συντάχξε επίσης ο Θεοδορίδης, η μόνη πολιτειακού τύπου μεταρρύθμιση που ζητείται είναι η αλλαγή του κανονισμού της βουλής, αλλαγή που θυμίζουμε ότι είχε οικτίρει το 1901 ως ανεπαρκή. Δύο εβδομάδες μετά με άρθρο του στηρίζει το ιδιόμορφο είδος δικτατορίας που είχε επιβληθεί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, τονίζοντας ότι η απαραίτητη νομοθετική εργασία δεν πρέπει να παρεμποδιστεί από «ατελεύτητας πολιτικές συζητήσεις», και ότι η επαναστατική κυβέρνηση δεν έχει να λογοδοτεί σε κόμματα αλλά μονάχα στο λαό **(293)**. Όμως όλο το 1910 θα τάσσεται ενάντια στη σύγκληση συντακτικής συνέλευσης, και θα παρέμβει ώστε να μη γίνει σχετική συζήτηση στον δικηγορικό σύλλογο (του οποίου είχε εκλεγεί αντιπρόεδρος).**(294)** Η επιφυλακτικότητά του πρέπει να οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αδυνατισμένη θέση της βασιλείας και στην απειλή που θα σήμαινε γι' αυτήν οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγών στο πολίτευμα. Επιπλέον πρέπει να σημειώσουμε την επιφυλακτική, αρχικά, στάση των προέδρων των συντεχνιών, στις συνελεύσεις των οποίων συμμετείχε, απέναντι στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και το πρόγραμμά του, το οποίο φαίνεται ότι στην πρώτη μορφή του έκανε λόγο για σύναψη δανείων για τον στρατιωτικό εξοπλισμό – κάτι με το οποίο δε συμφωνούσαν.**(295)**

Ο Θεοδορίδης θα προσχωρήσει στο βενιζελικό κόμμα, εξέλιξη φυσιολογική μετά τις εγγυήσεις που προσέφερε ο Βενιζέλος στον βασιλιά και δεδομένου του μεταρρυθμιστικού προγράμματός του, και θα εκλεγεί στη δεύτερη αναθεωρητική βουλή. Το 1914 δείχνει ικανοποιημένος από την αναθεώρηση του συντάγματος, η οποία θεωρεί ότι έβαλε φραγμούς στον εκτροχιασθέντα κοινοβουλευτισμό: διασφάλισε τη θέση του βασιλιά, τον οποίο «εκήρυξε αναπόφευκτο παράγοντα της πολιτικής και εθνικής παλιγγενεσίας», καταπολέμησε τη συναλλαγή με διάφορους τρόπους, μεταξύ των οποίων και με τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, προώθησε την αποκέντρωση με το νόμο περί κοινοτήτων. **(296)** Μ' αυτόν τον τρόπο, θεωρεί, το πολιτικό σύστημα έγινε πραγματικά φιλελεύθερο, κοινοβουλευτικό και λαϊκό, ενώ πριν το 1909 δεν ήταν, και διακηρύσσει την πίστη του στους «ελεύθερους

θεσμούς» που σώζουν τις χώρες.(297) Φυσικά εξακολουθούσε να προτείνει την ίδρυση νομαρχιακών συμβουλίων και να αντιτίθεται στις «κοινοβουλευτικές υπερβασίες», συμπεραίνουμε όμως ότι ο ίδιος στην ιεράρχηση των προτάσεών του αξιολογούσε όσες σχετίζονταν με τον περιορισμό της βουλής ως χαμηλής προτεραιότητας, και ότι του αρκούσε το νέο πολιτικό σκηνικό που έστησε ο Βενιζέλος.

Συνοψίζοντας, η αιχμή της παρέμβασης του Θεοδορίδη βρισκόταν στην ανάληψη από το κράτος ενός ενεργού ρόλου παρέμβασης στην οικονομία, προωθώντας την ανάπτυξή της αλλά και αναδιανεμητικά μέτρα που θα διασφάλιζαν την κοινωνική συνοχή και την συναίνεση των κατώτερων τάξεων. Η θέσπιση στοιχείων ενός κράτους πρόνοιας επιβαλλόταν από το φούντωμα του λαϊκού ριζοσπαστισμού, τον οποίο επιχείρησε να προσεταιριστεί και να οδηγήσει σε μια κατεύθυνση που δεν θα αμφισβητούσε τις βασικές συντεταγμένες του αστικού καθεστώτος. Ο κρατισμός συνοδευόταν από αντιδημοκρατικές αιχμές, αυτές όμως αποδείχτηκε ότι δεν ήταν αναγκαίο και αναπόσπαστο κομμάτι του. Ο κρατικός πατερναλισμός που πρότεινε ο Θεοδορίδης ήταν συμβατός με τη φιλελεύθερη δημοκρατία, και μετά τον πειραματισμό με την αντικοινοβουλευτική εκτροπή μπήκε στον παραπάνω δρόμο από τον Βενιζέλο: την ανάλυση αυτή ενισχύει η ομοιότητα των προτάσεών του με αυτές του Παπαναστασίου και των Κοινωνιολόγων, οι οποίοι φάνηκαν πρόθυμοι να στηρίξουν μια προσωρινή «επαναστατική δικτατορία», αλλά σε μια μόνιμη βάση επιθυμούσαν τον ευρύτερο εκδημοκρατισμό του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος.(298) Αν πάντως ο Θεοδορίδης δεν τοποθετούσε την αιχμή της παρέμβασής του στον αντικοινοβουλευτισμό, ίσως με την εξαίρεση του 1909, παραμένει γεγονός η παρουσία του τελευταίου και η συμμετοχή στον Ελληνισμό, εθνικιστική οργάνωση που τον προωθούσε.

Σύνθεση: μια νέα κοσμοεικόνα

Συνθέτοντας την ιδεολογική φυσιογνωμία του Ελληνισμού βάσει των όσων είπαμε, θα τον κατατάσσαμε στη ριζοσπαστική δεξιά. Υπάρχει βέβαια ο κίνδυνος του αναχρονισμού, καθώς ο χαρακτηρισμός γίνεται εκ των υστέρων: στην ελληνική πολιτική σκηνή δεν υπήρχε μια παγιωμένη διάκριση δεξιάς – αριστεράς, ούτε χρησιμοποιούνταν η αντίστοιχη ορολογία – και είδαμε άλλωστε ότι άνθρωποι που θα

τους τοποθετούσαμε στα δύο αντίθετα άκρα του πολιτικού φάσματος δεν είχαν κανένα ενδοιασμό να συνεργάζονται και να ανταλλάσσουν άρθρα και επαίνους στα έντυπα που εξέδιδαν. Νομίζουμε ωστόσο ότι οι ιδεολογικές επεξεργασίες του Ελληνισμού είναι επαρκείς για να στηρίξουν τον χαρακτηρισμό της ριζοσπαστικής δεξιάς, ενώ το τριμερές σχήμα δεξιά – κέντρο – αριστερά αναδύεται με το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, μετά το Γουδί και την έλευση του Βενιζέλου: βρισκόμαστε σε μια φάση επώασής του.(299).

Ο Ελληνισμός λοιπόν καταγγέλλει την πλουτοκρατία και ζητάει προστασία των υποτελών τάξεων και δικαιοσύνη, με τον όρο όμως ότι αυτές θα αποδεχτούν τη θέση τους και θα παραμείνουν σ' αυτή: δεν πρόκειται για πρόταγμα χειραφέτησης αλλά για πατερναλισμό. Αναζητείται η κοινωνική αρμονία (300), στο ίδιο όμως σύστημα, είτε με την εκτόνωση του αναβρασμού των κατώτερων τάξεων ικανοποιώντας κάποια αιτήματά τους και βελτιώνοντας την θέση τους, είτε με θεσμούς όπως ο συνεργατισμός που δεν θίγουν την ιδιοκτησία, το θεμέλιο του συστήματος, και εν γένει δεν έχουν κανένα κόστος γι' αυτό. Η σκοπιά τους δεν είναι τελικά αυτή των κατώτερων τάξεων αλλά της πειθάρχησης τους: πολύ συχνά προβάλλεται η απειλή της ανατροπής, της ανεξέλεγκτης εξέγερσης από τα κάτω, και η ανάγκη να προληφθεί (301).

Η ιεραρχία και η ιδιοκτησία, η τάξη και η ασφάλεια προβάλλουν πάντα ως τα μέγιστα αγαθά, τα οποία όμως απειλούνται από τον κοινοβουλευτισμό: «η κοινωνική τάξις, η δημοσία ασφάλεια και το κράτος των νόμων οσημέραι εκλείπουσιν από της χώρας», και χρειάζεται ένας «άνθρωπος της πυγμής» για να επαναφέρει στη σωστή λειτουργία το «εκτροχιασθέν πολιτικόν καθεστώς» (302). Πάνω σ' αυτή τη βάση υποστηρίζονται οι διάφορες «οχλοκρατικές» εκδηλώσεις: «Δεν αποδεχόμεθα κατ' αρχήν την τολμηρήν ενέργειαν των εμπόρων και των Προέδρων των Συντεχνιών αντιμετώπων ερχομένων προ της Κυβερνήσεως του κράτους, καθ' ον μάλιστα χρόνον συνεδριάζει η βουλή των αντιπροσώπων του. Αλλ' εν αναρχική καταστάσει καθίστανται πολλάκις κατ' ανάγκην κοινωνικήν θεμιτά και τ' αθέμιτα».(303) Προφανώς δεν αποδέχονται τα πάντα: τον Ιούνιο του 1907 μιλάνε για «πρωτοφανές δια την Ελλάδα αναρχικόν κρούσμα», όταν ένας δάσκαλος πετάει δυναμίτη στη βουλή την ώρα που αγορεύει ο υπουργός οικονομικών σχετικά με τον προϋπολογισμό. Εν πάση περιπτώσει δεν φοβούνται το λαϊκό παράγοντα αλλά επικαλούνται την «υπέρ της τάξεως και της ευνομίας εξέγερσιν» του και πατρωνάρουν την κινητοποίησή του. Απορρίπτουν τον κοινοβουλευτισμό και τα

κόμματα, προσβλέπουν όμως στον βασιλιά, τον εγγυητή της σταθερότητας, της κοινωνικής ειρήνης και της ιεραρχίας. Ιχνηλατούν νέες μορφές μη δημοκρατικής οργάνωσης του κράτους, αν και τελικά μάλλον περιορίζονται σε παραδοσιακές αντικοινοβουλευτικές προτάσεις.

Ο αυταρχισμός είναι διάχυτος στα περισσότερα άρθρα των εντύπων τους: ένα καλό παράδειγμα είναι το υπόμνημα που στέλνει το τμήμα Κυπαρισσίας στην «Συνδιάσκεψιν περί των εθνικών θεμάτων» το 1906: «ο λαός να θρυμματίση πάσαν αντίστασιν και να επιβάλη την γνώμην αυτού». Το τμήμα «προκαλεί τον ελληνικόν λαόν ίνα, εξεγειρόμενος, επιβάλλη εις τους νομοθετούντας αντιπροσώπους αυτού να παρατήσωσιν πάσαν άλλην εργασίαν και ενασχόλησιν και, κηρύσσοντες αυτήν την πατρίδα εν κινδύνω, λάβωσιν αμέσως, άνευ δισταγμού, χωρίς την ελαχίστην εναντίωσιν, όλα τα μέτρα, άτινα απαιτούνται προς δημιουργίαν μεγάλου εθνικού στρατού, έστω και αν τούτο ήθελεν αποβή επί βλάβη οιασδήποτε άλλης πολιτειακής λειτουργίας». Το κύριο άρθρο της εφημερίδας «Ελληνισμός» στις 15 Μαΐου 1909 κατέληγε ως εξής: «Όπου δεν πίπτει λόγος, πίπτει ράβδος. Της ράβδου, και μόνον της ράβδου, ποιησάτω χρήσιν ο ελληνικός λαός». Χρησιμοποιείται επίσης συχνά μια χαρακτηριστική ιατρική παρομοίωση, την οποία μπαίνει κανείς στον πειρασμό να θεωρήσει ως σταθερά του ακροδεξιού λόγου: «Η νόσος <του κοινοβουλευτισμού> είναι ανίατος ... Απαιτείται δραστήριον <δραστικό> φάρμακον, τούτο δε δεν είναι ικανοί να παράσχωσιν αι εν χρήσει θεραπευτικά μέθοδοι. Απαιτείται ιατρός ... τολμηρός, μη διστάζων να προβή εις την θεραπείαν, παρά πάσας του νοσούντος τας διαμαρτυρίας». **(304)**

Η απομάκρυνση από τον φιλελευθερισμό διαφαίνεται και μέσα από την κριτική του εγωισμού και του ατομισμού, και την αναζήτηση οργανικών και ολιστικών σχημάτων – κομβικός είναι εδώ ο ρόλος της εθνικής ιδεολογίας. Στη φιλοσοφική σκέψη του Καζάζη είναι χαρακτηριστικό ότι αντικαθίστανται οι έννοιες άτομο και ατομικότητα από τον άνθρωπο και ανθρωπισμό. Το 1908, έτσι, στο άρθρο του «Ανθρωπικός Ελληνισμός» που δημοσιεύεται στην «Έρευνα», γράφει ότι στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζεται ο άνθρωπος αυτεξούσιος, ο Μεσαιώνας αποτελεί «φρικώδη έκλειψιν» της ανθρώπινης ιδέας, στην Αναγέννηση επανεμφανίζεται ο ανθρωπισμός μέσω της επαφής με τον ελληνισμό, ενώ «η Γαλλική επανάστασις κηρύττει τον ανθρωπισμόν υπό νέον φως, αλλά κατά βάθος συνεχίζει το έργον της ελληνικής αποστολής». Σε διαλέξεις του του 1880, αντίθετα, αυτό που απελευθερώνεται και εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας στην αρχαία Ελλάδα,

στη Μεταρρύθμιση και στη Γαλλική Επανάσταση είναι το άτομο, και η εξέλιξη αυτή δεν φέρει τόσο έντονα τη σφραγίδα του ελληνικού πνεύματος: ενδεικτική είναι η αντικατάσταση στο σχήμα του της Μεταρρύθμισης από την Αναγέννηση.**(305)**

Τα παραπάνω συγκλίνουν στην «ιδεάν της λειτουργίας ενός κράτους ισχυρού», ανορθωμένου και ανορθωτικού, δίκαιου αλλά και σκληρού· εγγυητή της «λαϊκής» λειτουργίας της οικονομίας αλλά και της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της υποταγής στους νόμους και της εμπέδωσης της δημόσιας ασφάλειας, του μεγαλείου του έθνους και της εκπλήρωσης του προορισμού του· ως φορέας των εθνικών δυνάμεων δεν μπορεί παρά να είναι ένα κράτος ισχυρό, με ενισχυμένες εξουσίες, μέσο αλλά και σκοπός στη δράση του για το καλό του εθνικού συνόλου δεν επιτρέπεται να υπάρχουν περιορισμοί, κι όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο πρέπει να γνωρίζει να επιβάλλεται: «η πολιτική διοίκησης δεν λειτουργεί πάντοτε δια των υποχωρήσεων, δια της συναλλαγής. Παρίστανται πολλάκις ανάγκη δυνάμεως ισχυράς, της πυγμής».**(306)** Το 1879 αντίθετα ο Καζάζης θεωρούσε ότι «πάσα σάφρων κυβέρνησις» βασίζει «το κοινωνικόν αυτής κύρος ουχί επί της ισχύος ή της βίας, αλλ' επί της συγκαταθέσεως των πολιτών, ήτις είνε η αληθής ελευθερία»· η «διαλεκτική της ισχύος, ήτις δεν είνε αείποτε έλλογος και πεφωτισμένη» ταυτιζόταν με το πλήθος και την τυραννία του.**(307)** Ως πρότυπο πυγμής παρουσιαζόταν η κυβέρνηση της Βουλγαρίας, της οποίας το πρόγραμμα είναι «ισχύς, τάξις, σεβασμός του νόμου εν Βουλγαρία, αναγνώρισις και επικράτησις εν τω εξωτερικώ».**(308)**

Ο βασικός λόγος που η Βουλγαρία προβάλλεται ως πρότυπο είναι η στρατιωτική της δύναμη, η ισχυρότερη στα Βαλκάνια, που της επέτρεψε να συντρίψει τη Σερβία το 1886 και να αναδειχθεί σε υπολογίσιμο τοπικό παράγοντα. «Γνωρίζετε πώς μεταφράζεται εν τη πολιτική γλώσση η λέξις δύναμις; Όπλα, στρατός». Ο κατεξοχήν φορέας της πυγμής, της επιβολής, της ισχύος του κράτους στον διεθνή στίβο (αλλά και στο εσωτερικό της Ελλάδας, όπου υπενθυμίζουμε ότι ασκούσε και αστυνομικά καθήκοντα), είναι ο στρατός· η ενίσχυσή του αποτελεί κεντρικό μοτίβο του λόγου του Ελληνισμού και βασική πολιτική του πρόταση. Η πρόταση για στρατιωτικούς εξοπλισμούς, αυτονόητη καταρχάς και απολύτως αναμενόμενη από μια εθνικιστική εταιρεία· συνεπάγεται όμως, όπως επισήμανε ο Μποχώτης, την επανέναρξη του κρατικού δανεισμού σε μεγάλη κλίμακα, την αύξηση της φορολογίας για την εξυπηρέτησή του, και μέσα από αυτό τον μηχανισμό την άντληση, από τους κατόχους των δημοσίων χρεογράφων, πλεονάσματος που παράγεται από την εργασία των κατώτερων τάξεων. Η ενίσχυση λοιπόν του στρατού εμπλέκεται με ταξικές

στρατηγικές, με τον κοινωνικό και πολιτικό ανταγωνισμό, ενώ υπάρχει αντίλογος, από τα αριστερά και όχι μόνο.**(309)** Προφανώς όμως δε θα πρέπει να συνάγουμε με μια άμεση σχέση αιτιότητας την απαίτηση ενίσχυσης του στρατού από μια ταξική στρατηγική που επιδιώκει άμεσα οικονομικά οφέλη.

Θα πρέπει να δούμε το αίτημα στρατιωτικής οργάνωσης όχι μόνο υπό το πρίσμα μιας μεγαλοαστικής ταξικής στρατηγικής, αλλά κυρίως ως αναπόσπαστο κομμάτι της κοσμοεικόνας της ισχύος, του ισχυρού κράτους και έθνους· αίτημα που συνδέεται με την ανάπτυξη της τελευταίας, όπως δείχνει κι η πορεία των σχετικών θέσεων του Καζάζη: το 1892-4 εναντιωνόταν στη μισθοδότηση «δημοσίων λειτουργιών ήκιστα παραγωγικών και κοινωφελών, ως συμβαίνει εν τη παρά φύσει συντηρήσει των μονίμων στρατών, της μεγάλης ταύτης και καταστρεπτικής νόσου των καθ' ημάς χρόνων», και ήθελε την κατάργησή τους. Το 1899 όμως θεωρεί κατεπείγουσα την ανάγκη της «στρατιωτικής συντάξεως» και επικαλείται το ιδανικό του «ενόπλου έθνους», το 1904 διακηρύσσει ότι μόνον δια του στρατού θα κατορθώσωμεν να επιβληθώμεν εις τον κόσμον», το 1907 ότι «δεν υπάρχει άλλη πολιτική επιβαλλομένη εις το ελληνικόν κράτος ... παρά η πολιτική της στρατοκρατίας».**(311)** Δίνει έμφαση στη στρατιωτική πειθαρχία, στην άσκηση και την καλλιέργεια της φυσικής δύναμης μέσα από τη γυμναστική, στην αναγκαιότητα του πολέμου: «οι λαοί κτώνται ένεκα του πολέμου φυσικήν και ηθικήν ευρωστίαν, ήτις κατ' ανάγκην άγει αυτούς προς την ακμήν και την πρόοδον». Μιλитарιστικές αντιλήψεις και αξίες επικαλούνται και πολλά άλλα μέλη του Ελληνισμού· το 1909 πχ ο στρατιωτικός Γ. Μανσόλας θα ζητήσει «η Ελλάς να μεταβληθή εις μέγα στρατόπεδον».**(312)**

Η έννοια της ισχύος λοιπόν είναι κεντρική στην εικόνα που διαμορφώνεται μέσα από τις στήλες του Ελληνισμού για τον κόσμο, και τείνει να αντικαταστήσει τη φιλελεύθερη κοσμοεικόνα: στο πολιτικό επίπεδο, πχ, είδαμε ότι το φιλελεύθερο ιδεώδες της ισορροπίας των εξουσιών και οι σχετικές λεπτομερείς επεξεργασίες, αντικαθίσταται από αυτό μιας ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας που δεν συναλλάσσεται αλλά επιβάλλεται, και αναζητείται «ο ισχυρός» που θα την ενσαρκώσει. **(313)** Βασική μονάδα για την οποία διεκδικείται η ισχύς είναι όχι το άτομο αλλά το έθνος-κράτος· Διαπλέκεται λοιπόν με τον εθνικισμό και τον μιλιταρισμό, και θεμελιώνεται με την επίκληση του Μακιαβέλι αλλά και του γνωστού διαλόγου Αθηναίων – Μηλίων από τον Θουκυδίδη.**(314)**

Κατοχυρώνεται ιδιαίτερα στο διεθνές πεδίο, όπου παρουσιάζεται ως το πνεύμα της εποχής, στο οποίο η Ελλάδα πρέπει να προσαρμοστεί για να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό μεταξύ των εθνών «αι κατακτητικά όρμαί των καθ' ημάς χρόνων», ο «ιμπεριαλισμός» κυριαρχούν σε όλα τα κράτη, και λαμβάνεται υπόψη όχι «η ιδέα» αλλά «η ισχύς και μόνον»: αλλοίμονο σ' όποιον δεν είναι δυνατός, καταλήγει ο Καζάζης το 1907. Βέβαια η επίκληση της ισχύος στον διεθνή στίβο έχει κάποια όρια για έναν Έλληνα διανοούμενο, προσκρούει στο ότι η Ελλάδα είναι ένα μικρό κράτος που αδυνατεί να ξεπεράσει κάποια επίπεδα επιθετικότητας – ή αμυντικής ικανότητας. Έτσι, μαζί με την ενεργητική αποδοχή υπάρχει και η κριτική «της υποκριτικής και αλλοπροσάλλου πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων» που εκτρέπεται από τη ηθική και τον «πολιτισμό», που λησμονεί τα δόγματα της ελευθερίας και της ισότητας των εθνών, για να επανέλθει στα «φυσικά ένστικτα».(315) Η αμφίθυμη όμως αυτή στάση δεν ακυρώνει το επιχείρημα, το οποίο εδραιώνεται με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, ενώ ο Καζάζης το 1898 αποκαλεί τη «θεωρία της βίας και του δικαίου του ισχυροτέρου» «ανόσιο νόμο» και «τερατώδη σύλληψη», το 1910 δηλώνει ότι θαυμάζει «τον χαλύβδινον και άτεγκτον» Βίσμαρκ που με παρρησία επιφώνησε «Gewalt vor Recht. <δηλαδή> Η ισχύς κατισχύει του δικαίου». «Η ισχύς. Αύτη είνε η διευθύνουσα δύναμις τα του κόσμου τούτου πράγματα».(316)

Είναι ενδιαφέρον το ότι η επίκληση της ισχύος διαπλέκεται με έμφυλες αναπαραστάσεις, ανατρέχει στις σχέσεις των δύο φύλων και στις ιδιότητες που τους αποδίδονται, και καλεί σε ανδροπρεπή συμπεριφορά. Στο «Μακεδονικόν Πρόβλημα», πχ, το 1907 ο Καζάζης σκηνοθετεί τον διάλογό του με μια Γερμανίδα, «ευαίσθητον κυρία», η οποία πληροφορούμενη τις θηριωδίες των Βουλγάρων βγάζει μια «θλιβεράν κραυγήν», για να σχολιάσει αμέσως ο Καζάζης: «Αλλ' η ιστορία δεν γράφεται δια γυναίκας. Εξελίσσεται προς τέρψιν και διδασκαλίαν των *ισχυρών* εκείνων πνευμάτων, δια τα οποία το έγκλημα και η αρετή συγγέονται, εν η περιπτώσει το έγκλημα αποβλέπει εις την επιτυχίαν». Υπάρχει και εδώ η αμφιθυμία για την «εκτροπήν από της ηθικής ιδέας», το μήνυμα όμως είναι σαφές: ας μην αντιδρούμε σαν γυναίκες, αλλά σαν άντρες. Ο Καζάζης εγκαλεί τον ανδρισμό των αναγνωστών του, και υπενθυμίζει ότι το δίκιο δεν αρκεί: «πρωτίστως απαιτείται το δίκαιον της ισχύος». Συναντούμε αναφορές επίσης στο «εκτεθηλυμένον» έθνος, εκείνο δηλαδή από το οποίο λείπει η ρώμη και η ενέργεια, και στην «κοινωνική και πολιτική ανανδρία», αντίθετη στα εθνικά ιδεώδη.

Το 1886 ο ανδρισμός συνδεόταν όχι με την ισχύ σε αντιπαράθεση με την αδυναμία, αλλά με τον λόγο σε αντίθεση με το συναίσθημα, με τον πολιτισμό σε αντίθεση με τη φύση. Σ' ένα δοκίμιό του περί επαναστάσεων ο Καζάζης έγραφε ότι το πλήθος, ο λαός αποτελεί τη δύναμη κάθε επανάστασης, όμως καθώς είναι ευμετάβλητος, μπορεί να γίνει «άνανδρος και θηριώδης»: να παρεκτραπεί, να γίνει παράφορος και αλόγιστος, αφού σε ημέρες κρίσης «δεν είναι εις κατάστασιν να σκεφθή. Έχει αισθήσεις μόνον». Πρόκειται για την μετάβαση από ένα αστικό και φιλελεύθερο πρότυπο σε ένα πρότυπο ανδρισμού που σηματοδοτεί άλλου τύπου πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις εξουσίας; από την ορθολογική στην ανορθολογική θεμελίωσή τους; Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να απαντήσει θετικά, προσκρούει όμως στο ότι μια εκτενέστερη τεκμηρίωση είναι αδύνατη: οι σχετικές μεταφορές είναι σπάνιες, μια πιο σταθερή σύζευξη της ισχύος με τον ανδρισμό στο λόγο του Ελληνισμού δεν θα λάβει χώρα, παρόλα τα συμφραζόμενα του μιλιταρισμού και του εκθιασμού της ζωογονητικής επίδρασης του πολέμου. Υποψιαζόμαστε ότι αυτό μπορεί να οφείλεται και σε κάποιο είδους αντίληψη περί ευπρέπειας – την οποία δεν είχε πχ η «Ακρόπολις». Και απ' αυτή την άποψη λοιπόν ο Ελληνισμός δεν απέβαλε (τουλάχιστον πλήρως) την αστική του ταυτότητα. (317)

Τρίτο μέρος: Γουδί και «Λαϊκισμός»

Ορίζοντα αυτής της εργασίας δεν μπορούσε να αποτελεί παρά το Γουδί και ό,τι ακολούθησε ως την άνοδο του Βενιζέλου: είναι η στιγμή της εκτροπής από τον κοινοβουλευτισμό, της έκρηξης της λαϊκής δυσαρέσκειας που συσσωρευόταν για χρόνια, της επιτάχυνσης της πορείας προς την οργάνωση και την αυτόνομη παρέμβαση των από κάτω, της αποδέσμευσης από τα κόμματα και τις έως τότε σχέσεις εκπροσώπησης, της μετατόπισης, όπως παρατηρεί ο Μαρκέτος, του κέντρου βάρους της πολιτικής σκηνής από το παλάτι και τα κόμματα στην κινητοποίηση των κατώτερων τάξεων. Είναι η στιγμή που ρεύματα λιγότερο ή περισσότερο υπόγεια αναδύονται στην πολιτική επιφάνεια και διεκδικούν ένα ρόλο στο νέο σκηνικό που στήνεται. Ένα πλήθος συλλόγων βρίσκεται σε οργασμό δραστηριότητας: χίλιοι, κατά τον Ασπρέα, θα είναι οι υποψήφιοι βουλευτές στις πρώτες εκλογές για αναθεωρητική συνέλευση το 1910, στην οποία τα «Ηνωμένα Κόμματα» του Ράλλη και του Θεοτόκη δεν θα έχουν την πλειοψηφία, και στην οποία κάτι λιγότερο από τους μισούς βουλευτές θα είναι ανεξάρτητοι. Ο Γεώργιος Βλάχος διαμαρτυρόταν για την άνοδο

«ανικάνων και ημιμαθών εις τα ανώτερα της Πολιτείας αξιώματα, χάρις εις το ανατρεπτικόν ρεύμα που επικρατεί σήμερον», ενώ ο Δημ. Πετρακάκος θυμόταν αργότερα με αγανάκτηση τους «επαρχιακούς δικηγορίσκους, ξένους όλως προς ανωτέραν τινα παιδείουσιν» που κατέκλυσαν τις δύο αναθεωρητικές βουλές του 1910.(318)

Είναι η στιγμή που η πραγματοποίηση των προσδοκιών αντικοινοβουλευτικών σαν τον Καζάζη και τον Ελληνισμό γίνεται εφικτή, δεν είναι όμως οι μόνοι που έρχονται στο προσκήνιο. Η πολυμορφία όσων στηρίζουν την «Επανάσταση» και προβάλλουν ως συνεχιστές του ανορθωτικού της έργου, θέτει εντονότερα το πρόβλημα της ύπαρξης ενός «ριζοσπαστικού συνεχούς» στο οποίο είχαμε αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Πρόβλημα, τουλάχιστον, για μια διάκριση Δεξιάς – Αριστεράς με σημερινά κριτήρια, η οποία όμως δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια ορισμένες περιπτώσεις της συνεργασίας που αναπτύσσει ο Ελληνισμός με άλλους ριζοσπάστες και ευρύτερων συνόλων στα οποία εντάσσεται: τους Συντακτικούς της Α' Αναθεωρητικής Βουλής, στους οποίους συμμετείχαν και ο Καζάζης, ο Πελοπίδας Ηλιόπουλος, ο Κωνσταντίνος Μανιάκης τις σχέσεις με τον Γεώργιο Φιλάρετο, πριν και μετά το Γουδί την Ένωση Ελληνικών Σωματείων που προώθησε ο Ελληνισμός μετά το Γουδί – από την οποία όμως αποξενώθηκε σύντομα. Θα επιχειρήσουμε τέλος μια απόπειρα ερμηνείας του –συχνά αμφίσημου και αντιφατικού – ριζοσπαστισμού που χαρακτήρισε τα χρόνια πριν τον Βενιζέλο.

Η Ένωση Ελληνικών Σωματείων

Η «Ένωσις των Ελληνικών Σωματείων» ήταν οργανωμένη κατά το υπόδειγμα του Συνδέσμου των Συντεχνιών, ως σύλλογος δηλαδή των προέδρων των σωματείων. Δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του Ελληνισμού λίγες μέρες πριν το συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 και διατηρήθηκε, με διάφορες μεταβολές στη σύνθεσή της, ως τις δεύτερες εκλογές του 1910. Το βάρος του Ελληνισμού αρχικά ήταν μεγάλο: οι συνελεύσεις της γίνονταν στα γραφεία του, στην προσωρινή διοικούσαν επιτροπή συμμετείχε ο Καζάζης και ο Μ. Κανακάκης, ενώ στις πρώτες αρχαιρεσίες στα τέλη του Σεπτεμβρίου πρόεδρος εκλέχτηκε ο Καζάζης, ο Μελισουργός ήταν

ένας από τους δύο αντιπροέδρους, κι ο Θεοδωρίδης, εκπροσωπώντας τον σύλλογο των Ηλείων της Αθήνας, ήταν μέλος του δωδεκαμελούς ΔΣ. Στη συνέχεια όμως, αδιευκρίνιστο μέσα από ποιες διεργασίες, η Ένωση Ελληνικών Σωματείων αυτονομείται από την κηδεμονία του Ελληνισμού, και τον Δεκέμβριο δεν υπάρχει κανένα μέλος του στη διοικούσα επιτροπή της. Η εφημερίδα «Ελληνισμός» παύει να δημοσιεύει ειδήσεις από τις δραστηριότητές της, και τον Ιανουάριο εκτιμά ότι η προσπάθεια οργάνωσης των λαϊκών και κοινωνικών δυνάμεων απέτυχε.(319)

Αρχικά η Ένωση είχε ονομαστεί «Σύνδεσμος των Συλλόγων και των Πατριωτικών Σωματείων», καθώς προωθούνταν από τον Ελληνισμό η συμμετοχή των διαφόρων σωματείων των αλυτρώτων που ζούσαν στην Αθήνα. Τελικά όμως ο Μακεδονικός Σύλλογος που πήρε μέρος στις πρώτες συνεννοήσεις δεν ακολούθησε, κι έμειναν 3-4 τέτοιοι σύλλογοι, όπως η Κρητική Αδελφότητα. Τα σωματεία που αποτελούσαν την Ένωση Ελληνικών Σωματείων κυμαίνονταν από 30 ως 60, και ήταν εξαιρετικά ανομοιογενή μεταξύ τους: επαγγελματικά – εργατικά που δε συμμετείχαν στο σύνδεσμο των συντεχνιών, όπως η αλληλοβοηθητική αδελφότητα των τυπογράφων, ο σύλλογος μαγειροϋπαλλήλων, ο βιοτεχνικός σύνδεσμος Πειραιά, ο σύνδεσμος εμποροραπτεργατών κλπ εθνικοτοπικά, σαν την Κυκλαδική Ένωση και τον σύνδεσμο Λακεδαιμονίων Αθήνας θρησκευτικά όπως οι σύλλογοι «ο Πανάγιος Τάφος» και «οι Τρεις Ιεράρχαι» πολιτικά-ανορθωτικά όπως ο Πολιτικός Ριζοσπαστικός Σύνδεσμος ή ο Σύλλογος Αναστάσεως του Ελληνισμού· ο σύλλογος εφέδρων αξιωματικών, η Ένωσις Ελλήνων Δημοδιδασκάλων κ.α. Τονίζοταν ιδιαίτερα η συμμετοχή των «επιστημονικών» συλλόγων: της φοιτητικής Πανεπιστημιακής Ένωσης, του Ακαδημαϊκού Συνδέσμου, του Συλλόγου προς Διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, της Εταιρείας των Φίλων του Λαού. Δήλωσαν επίσης συμμετοχή σύλλογοι από την επαρχία, και στόχος της Ένωσης ήταν να επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα. Αξιοσημείωτη, τέλος, ήταν η παρουσία του «Ανεξάρτητου Κέντρου», ή μάλλον της σφραγίδας του που είχε κρατήσει ο βιομήχανος Ν. Σελάς, ο οποίος είχε επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση της Ένωσης και θα γίνει αργότερα πρόεδρος της.(320)

Στόχος της συσπείρωσης αυτής της πανσπερμίας των συλλόγων ήταν, όπως δήλωναν, να εκφραστεί η θέληση και όσων δεν συμμετείχαν στον σύνδεσμο των συντεχνιών υπέρ της λήψης «ανορθωτικών μέτρων», στο πλευρό του Στρατιωτικού Συνδέσμου και της «Επανάστασης». Όπως το έθετε ο Καζάζης, επρόκειτο «περί του συνασπισμού των πολιτών των ανεπτυγμένων τάξεων, ή μάλλον όλων των πολιτών,

εις Πολιτικούς Συλλόγους», οι οποίοι με υπομνήματα και διαλέξεις θα ενημέρωναν τον λαό και θα υποστήριζαν τις προσήκουσες μεταρρυθμίσεις. Στο αναθεωρημένο καταστατικό του Δεκεμβρίου δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στην πολιτική διαπαιδαγώγηση του λαού, με την ίδρυση και «Σχολών πολιτικής διδασκαλίας», αυτό όμως που κυρίως τους απασχολούσε τον Σεπτέμβρη ήταν η άμεση πολιτική παρέμβαση, και διατύπωναν την ευχή να καθίστανται ενήμεροι των αποφάσεων του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Η Ακρόπολις του παρακινούσε να αποτελέσουν τον πυρήνα ενός ριζοσπαστικού κόμματος, ενώ ο Ριζοσπάστης τους καλούσε να συνεννοηθούν με τις συντεχνίες ώστε να ενοποιηθεί η «λαϊκή ενέργεια», πάντα στο πλευρό του Στρατιωτικού Συνδέσμου.(321)

Με τις συντεχνίες ωστόσο υπήρχε μια εν μέρει ανταγωνιστική σχέση, καθώς τους αμφισβητούσαν το μονοπώλιο της λαϊκής εκπροσώπησης και θεωρούσαν το ψήφισμά τους για το συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου «ανεπαρκές». Η Ένωσις Ελληνικών Σωματείων ήθελε να υποβάλει και δεύτερο, δικό της, ψήφισμα στο συλλαλητήριο, με το επιχείρημα ότι αυτή περιλάμβανε και «στοιχεία ανωτέρας τινος μορφώσεως» που θα συνέτασσαν «αρτιώτερον» ψήφισμα, απέτυχε όμως και περιορίστηκε να το ανακοινώσει στον τύπο. Στο ψήφισμα αυτό ζητούσε την οργάνωση του στρατού, την βελτίωση του κλήρου, της δικαιοσύνης, της δημόσιας ασφάλειας, την «πρακτικωτέραν διαρρύθμισιν» της παιδείας, την μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, την αλλαγή του κανονισμού της βουλής, μέριμνα για οικονομική ανάπτυξη, σοβαρές οικονομίες στον κρατικό προϋπολογισμό. Οι διαφορές με το ψήφισμα των συντεχνιών βρίσκονταν στη σχετική υποβάθμιση του ζητήματος των φόρων, όπου γινόταν αόριστα λόγος για φορολογική ισότητα και αναθεώρηση του δασμολογίου (χωρίς να διευκρινίζεται αν αυτή θα γινόταν για την προστασία της βιομηχανίας ή για την ανακούφιση των κατώτερων τάξεων), ενώ οι συντεχνίες απέκρουαν έντονα κάθε νέα αύξηση της φορολογίας στα είδη λαϊκής κατανάλωσης και αντιπρότειναν τη θέσπιση φόρου εισοδήματος στο ότι ζητούσε με κόσμιο ύφος «πραγματικήν διάκρισιν των τριών εξουσιών», ενώ οι συντεχνίες επιτίθονταν βίαια στην «ιδιοτελή ολιγαρχία» και την «πολιτική συναλλαγή» στο ότι συγκεκριμενοποιούσε τις «οικονομίες» ως περιορισμό «μέχρι του εσχάτου δυνατού ορίου των δημοσίων θέσεων» και εκκαθάριση των ανίκανων υπαλλήλων στο ότι ζητούσε την ίδρυση 8^{ου} Υπουργείου Βιομηχανίας, Εμπορίου και Γεωργίας (με αυτή τη σειρά), δεν έκανε όμως λόγο για εργάτες – δούλους στο κεφάλαιο, για αφορολόγητη πλουτοκρατία ούτε για καταπολέμηση της τοκογλυφίας. Η

«ανεπάρκεια» λοιπόν του ψηφίσματος των συντεχνιών βρισκόταν στο ότι πρότασσε τα συμφέροντα των κατώτερων τάξεων, αν και μάλλον μετριοπαθώς, και επιτιθόταν στις ανώτερες. Οι «ανεπτυγμένες τάξεις», αντίθετα, που ηγεμόνευαν στην Ένωση Ελληνικών Σωματείων, πρόσθεταν αστικά αιτήματα όπως το όγδοο υπουργείο και ο ριζικός περιορισμός της δημοσιοϋπαλληλίας, και προσπαθούσαν να διατηρήσουν χαμηλούς τους τόνους της κοινωνικής αντιπαράθεσης.

Τη σύλληψη της Ένωσης ως αντίβαρου στην ταξική πόλωση, και ως πόλου χαλιναγώγησης της επαναστατικότητας των κατώτερων τάξεων σε όρια μη επικίνδυνα για το αστικό καθεστώς, υποδεικνύει και η συμμετοχή του ΣΕΒΗ στις πρώτες συνεννοήσεις, ο οποίος στις 4 Σεπτεμβρίου είχε προτείνει, όπως κι ο βασιλιάς, να αναβληθεί το προετοιμαζόμενο συλλαλητήριο για λόγους «σύνεσης». Τελικά οι βιομήχανοι δεν εντάχθηκαν στην Ένωση (είναι πιθανό όμως ότι συνέβαλαν στη σύνταξη του προγράμματός της), είτε επειδή αυτή αποφάσισε να μετάσχει στο συλλαλητήριο, είτε επειδή η συμμετοχή τους θα έδινε αφορμή για να κατηγορηθεί η Ένωση ως πλουτοκρατική και «αντιδραστική»: ήδη στις 10 Σεπτεμβρίου είχε κυκλοφορήσει η φήμη ότι η επιδιωκόμενη συνεννόηση των σωματείων απέβλεπε στην αντίδραση κατά του κινήματος των αξιωματικών.**(322)**

Από την άλλη, προσέλκυε όχι μόνο όσους ήθελαν να αποτρέψουν την όξυνση του ταξικού ανταγωνισμού, αλλά και όσους είχαν αναφορά στη «Επανάσταση» της 15^{ης} Αυγούστου, για παράδειγμα μεταρρυθμιστές σοσιαλιστές σαν την Κοινωνιολογική Εταιρεία, εργατικά σωματεία όπως των τροchioδρομικών που μόλις είχαν απεργήσει και τον Δεκέμβριο θα εντάσσονταν στον «Σύνδεσμο των Εργατικών Τάξεων» του Δρακούλη, ανθρώπους που θα στελέχωναν το βρισκόμενο «εις τα σύνορα μεταξύ κεφαλαιοκρατίας και σοσιαλισμού» Ριζοσπαστικό κόμμα. Αυτό που έβλεπε ο Ριζοσπάστης στην Ένωση Ελληνικών Σωματείων ήταν η δυνατότητα να υπερκεραστούν τα κόμματα, να διαρραγούν οι παγιωμένοι δεσμοί εκπροσώπησης και να συγκροτηθεί το πρόπλασμα ενός νέου, στηριζόμενου στα λαϊκά σωματεία και εκπροσωπώντας τα, άρα «κόμματος αρχών».

Ο Ριζοσπάστης αναφέρει ότι στην εκδήλωση της 20 Σεπτεμβρίου ο Α. Σπηλιωτόπουλος διέκοψε τους ομιλητές Καζάζη και Σελά για να υποστηρίξει ότι «ο λαός την σωτηρίαν αυτού την αναμένει εκ των κάτω», δεν γίνεται πάντως σαφές αν οι ομιλητές πρόβαλαν κάποια άλλη εναλλακτική λύση (τον βασιλιά;). Στη συνέλευση της 26 Σεπτεμβρίου η Ένωση αποφάσισε να έρθει «εις πληρεστέρας συνεννοήσεις» με τις συντεχνίες και τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, και να καταγγείλει τις ραδιουργίες

των κομμάτων κατά της ανόρθωσης. Μετά τις αντιρρήσεις κάποιων προέδρων ότι ίσως θεωρηθεί ότι στρέφονται κατά του κοινοβουλευτισμού, στο ψήφισμα διευκρινίστηκε ότι αντίπαλος της εξέγερσης του λαού είναι όχι ο κοινοβουλευτισμός αλλά τα προσωπικά κόμματα (σημειωτέον ότι ο Καζάζης απουσίαζε από τη συνέλευση). Οι αρχαιρεσίες που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν την πρωτοκαθεδρία του Καζάζη και του Ελληνισμού στην Ένωση, το όνομά τους όμως δεν θα ξανααναφερθεί σε σχέση μ' αυτήν. Παραμένουν αδιευκρίνιστες οι διαφωνίες που οδήγησαν στην αποχώρησή τους, όπως και το πότε συνέβη αυτή. Τον Οκτώβριο οι δραστηριότητες της Ένωσης είχαν περιοριστεί στην καταδίκη του κινήματος του Τυπάλδου, και στην αποστολή στον ευρωπαϊκό τύπο κειμένου που διευκρίνιζε ότι το κίνημα του στρατού δεν στρεφόταν ενάντια στη δυναστεία.**(323)**

Στα τέλη Οκτωβρίου επαναλήφθηκαν οι συνελεύσεις και ξεκίνησαν συζητήσεις για το εκλογικό σύστημα, για την ίδρυση του όγδοου υπουργείου, για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που υπέβαλε ο Μαυρομιχάλης, σύμφωνα με τα οποία καταργούνταν τα «Ελληνικά» σχολεία στα πλαίσια των «οικονομιών», και αντικαθιστούνταν από πολύ λιγότερα Γυμνάσια με πιο «πρακτική» κατεύθυνση και συγκεντρωμένα στις πόλεις. Στο ξεσηκωμό του εκπαιδευτικού κόσμου προστέθηκε και η απόρριψή τους από την Ένωση Ελληνικών Σωματείων η οποία μάλιστα, αντίθετα με όσα αναγράφονταν στο ψήφισμα του Σεπτεμβρίου, διαφωνούσε και με την «πρακτικώτεραν διαρρύθμισιν» της μέσης εκπαίδευσης. Στη συνέχεια υποβάλλει υπόμνημα στη βουλή υπέρ της καθιέρωσης της Κυριακάτικης αργίας, και τον Δεκέμβριο στο γνωστό επεισόδιο Λαπαθιώτη παίρνει το μέρος του Στρατιωτικού Συνδέσμου ενάντια στα κόμματα, συνιστώντας παράλληλα σύνεση και μετριοπάθεια. Πρόεδρος της Ένωσης είναι πια ο Σελάς, λίγο αργότερα όμως φαίνεται ότι αντικαθίσταται κι αυτός και προτιμάται ένα σύστημα εναλλαγής όλων των μελών του ΔΣ στη θέση του «διευθύνοντα σύμβουλου».**(324)**

Η σταδιοδρομία της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων συνεχίζεται και το 1910. Τα στοιχεία που έχουμε συγκεντρώσει γι' αυτή είναι λιγότερα, υπάρχουν όμως ενδείξεις για περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή της. Τον Μάρτιο στρεφόταν εναντίον των τραπεζών και των Ανωνύμων Εταιρειών, ζητώντας να επεκταθούν και σ' αυτές οι εκκαθαρίσεις, ενώ τον Μάιο διεκδικούσε την επέκταση της κυριακάτικης αργίας και σε άλλους επαγγελματικούς κλάδους και σε όλη τη χώρα. Μετά την αποχώρηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου από το πολιτικό προσκήνιο, κινείται για τη συνεννόηση με τις συντεχνίες και άλλα σωματεία με στόχο τις εκλογές για την εθνοσυνέλευση, και

πιέζει για την κατάρτιση πλήρους «Λαϊκού Συνδυασμού» αντίπαλου στα κόμματα – κι όχι για υποστήριξη μεμονωμένων υποψηφίων, όπως προτιμούν κάποιες συντεχνίες και ο εμπορικός σύλλογος. Προτείνονται ως υποψήφιοι ο Δρακούλης αλλά κι ο Έσλιν, ο Κοινωνιολόγος Αραβαντινός αλλά κι Γ. Δούμας, διευθυντής της Εταιρείας Τροchioδρόμων που είχε έρθει σε σύγκρουση με τους εργάτες. Τάσσεται υπέρ της Συντακτικής από νωρίς, και ο «Κοινωνισμός» θα επαινέσει το πρόγραμμά της. Παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην πρόσκληση του Βενιζέλου στην Ελλάδα, θα εμμένει όμως στη Συντακτική και αφού ο τελευταίος την αποκηρύξει με τον περίφημο λόγο του στο Σύνταγμα, για να τον στηρίξει στην σύγκρουσή του με τα κόμματα, και να προτείνει βενιζελικούς υποψηφίους και στις δεύτερες εκλογές του 1910. Διευθύνων σύμβουλος της τον Οκτώβριο ήταν κάποιος Παπαιωάννου.(325)

Μπορούμε λοιπόν να ρισκινδυνέψουμε το συμπέρασμα ότι, καθώς ξεδιπλώνονται οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί μετά το Γουδί, η Ένωση Ελληνικών Σωματείων ολισθαίνει από την κοινωνικά συντηρητική φυσιογνωμία της, όπως αυτή αποτυπώθηκε στο ψήφισμα της 13 Σεπτεμβρίου 1909, προς μια ριζοσπαστικότερη φυσιογνωμία – μέχρι ενός σημείου βέβαια. Υιοθετεί μια πιο δημοκρατική εσωτερική λειτουργία και συμβάλλει στη δημιουργία ενός δικτύου οργανώσεων που «από τα κάτω» συγκροτούν τον «Λαϊκό συνδυασμό» της Αττικοβοιωτίας που θα θριαμβεύσει στις εκλογές. Ωστόσο είναι δύσκολο να διακρίνουμε σαφή δεξιά ή αριστερά χαρακτηριστικά, και ίσως γι' αυτό να μην ευθύνεται μόνο το ότι οι πληροφορίες που συγκεντρώσαμε για το 1910 είναι περιορισμένες. Φαίνεται πάντως ότι, αν η Ένωση προοριζόταν να λειτουργήσει ως ανάχωμα στις αντιπλουτοκρατικές διαθέσεις των κατώτερων τάξεων, απέτυχε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των εμπνευστών της.

Η στάση του Ελληνισμού όλη αυτή την περίοδο, όπως διαφαίνεται από την ομώνυμη εφημερίδα, μπορεί να χαρακτηριστεί ως συντηρητική, καθώς δεν ανέπτυξε περισσότερο τον πολιτικό και οικονομικό αντιφιλελευθερισμό του, δεν επεξεργάστηκε το ιδεώδες της «λαϊκής πολιτείας», μη κεφαλαιοκρατικής και μη δημοκρατικής. Από τη μια είδε στη λαϊκή κινητοποίηση την ευκαιρία επίτευξης των στόχων του από την άλλη τον τρόμαξε. Ο Καζάζης ζήτησε τη φορολόγηση των ανώτερων τάξεων και την ανακούφιση του λαού τις ίδιες μέρες που συγκροτούνταν η Ένωση Ελληνικών Σωματείων, με το πρόγραμμα που είδαμε. Το Νοέμβριο του 1909 ο Ελληνισμός βρέθηκε στην αντίθετη όχθη με τη λαϊκή διαμαρτυρία, υποστηρίζοντας τον προϋπολογισμό του Ευταξία, πριν αναγκαστεί να υποχωρήσει στις 3 Δεκεμβρίου. Η ρητορεία κατά της πλουτοκρατίας και των έμμεσων φόρων φυσικά δεν εξέλιπε

ήταν όμως πιο αραιή απ' ό,τι στο πρώτο εξάμηνο του 1909, αντίστροφα απ' ό,τι συνέβη στον Ριζοσπάστη, που παρακολούθησε τη διάγκωση της διαμαρτυρίας των κατώτερων τάξεων επιπλέον εμφανίστηκε όπως είδαμε και μια πολεμική στον κοινωτισμό.

Ο αντικοινοβουλευτικός λόγος ήταν σταθερός και έντονος το 1909-10, η συντριβή του κοινοβουλευτισμού όμως δεν θα ερχόταν από τον λαό· αντίθετα η «παρατεινόμενη αναρχία», για την οποία διαμαρτυρόταν ο Ελληνισμός και για την αντιμετώπιση της οποίας πρόβαλε την ανάγκη μιας δικτατορίας, φαίνεται ότι αφορούσε όχι μόνο την έλλειψη «ισχυρής» κυβέρνησης και την αστάθεια που δημιουργούσαν οι συγκρούσεις κομμάτων και Στρατιωτικού Συνδέσμου, αλλά και την αμφισβήτηση των κοινωνικών σχέσεων που εμφανιζόταν στους από κάτω. Αρχικά «το πραξικόπημα κατά της Βουλής» ανατιθόταν στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, γρήγορα όμως ο Ελληνισμός αποστασιοποιήθηκε από αυτόν· στη σύγκρουσή του με τα κόμματα τον Δεκέμβρη κράτησε επιφυλακτική στάση, και μετά από μια τελευταία έκκληση για μη-κοινοβουλευτική κυβέρνηση υπό τον έλεγχο των αξιωματικών, αρχίζει να τους επιτίθεται. Οι επιθέσεις γίνονται πιο έντονες, καθώς ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος αποχωρεί από το προσκήνιο: θεωρείται παράγοντας αναρχίας και αταξίας, του οποίου η παρέμβαση στις 15 Αυγούστου δεν έφερε κανένα όφελος – και στον μεσοπόλεμο κατασκευάζεται η εικόνα του Ελληνισμού που από την πρώτη στιγμή αντιτάχθηκε στο στρατιωτικό κίνημα. Η επίθεση στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο δεν γίνεται βέβαια από τη σκοπιά της επιστροφής στην κοινοβουλευτική ομαλότητα· αντίθετα ο Ελληνισμός μάλλον απογοητεύεται από τη δρομολόγησή της μετά τις ενέργειες του Βενιζέλου τον Ιανουάριο του 1910, και εντείνει την κινδυνολογία για την παρεκτροπή του κράτους προς την αναρχία και την επικείμενη καταστροφή. Για τη δικτατορία στρέφεται στον βασιλιά, τον κατεξοχήν αντίπαλο του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ήδη από τις 24 Σεπτεμβρίου 1909, και ιδίως τον Μάρτιο και Απρίλιο του 1910, μόλις διαλύθηκε ο τελευταίος – ακόμη όμως και τον Αύγουστο, μετά τις εκλογές. Η συμμαχία όμως λαού και βασιλιά ενάντια στην κομματική ολιγαρχία που προπαγάνδιζε ο Ελληνισμός δεν ήταν εφικτή, ή μάλλον πραγματοποιήθηκε από τον Βενιζέλο με άλλους όρους και περιεχόμενο. Πάντως το ότι ο Ελληνισμός δεν εξέλιξε περισσότερο τα πρωτοφασιστικά του χαρακτηριστικά, δεν σήμαινε και ότι αποξενώθηκε από τον λαϊκό παράγοντα ή ότι αδιαφόρησε για την επιρροή του σ' αυτόν. Ο Καζάζης θα πραγματοποιήσει τον Μάιο του 1910 περιοδεία στην επαρχία, ενώ τον Αύγουστο θα εκλεγεί βουλευτής Αττικοβοιωτίας, ερχόμενος

δεύτερος σε ψήφους στην Αθήνα – περισσότερους κι απ’ τον Βενιζέλο! Στην προεκλογική εκστρατεία είχαν λάβει μέρος κι άλλα μέλη του Ελληνισμού, και κάποια από αυτά εκλέχτηκαν, ενώ άλλοι είχαν συμμετάσχει στις ζυμώσεις για το Ριζοσπαστικό κόμμα. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι δεν υπήρχε ενότητα στη δράση και τις απόψεις· η γενική κινητικότητα μετά το Γουδί ευνοούσε τις διαφορετικές πολιτικές διαδρομές. Με την εξαίρεση πάντως του Κ. Βασιλείου και του Γ. Αβέρωφ, όλοι δραστηριοποιούνταν έξω από τα κόμματα και ενάντια σ’ αυτά – και τάσσονταν υπέρ της Συντακτικής συνέλευσης.(326)

Οι Συντακτικοί

Οι «Συντακτικοί» βουλευτές της πρώτης εθνοσυνέλευσης του 1910 αποτελούνταν από δύο μαζικές συνιστώσες, τους Θεσσαλούς – οι 43 από τους 44 βουλευτές της Θεσσαλίας – και τους «Λαϊκούς» της Αττικοβοιωτίας – πάνω από τους μισούς βουλευτές της. Αυτοί είχαν το μεγαλύτερο βάρος, όχι μόνο αριθμητικά αλλά και γιατί στηρίζονταν στην έντονη και πλειοψηφική κινητοποίηση των εκλογέων τους. Τις πλαισιώνει ένα πλήθος ανεξάρτητων βουλευτών από τις άλλες επαρχίες. Το ενοποιητικό στοιχείο ήταν όχι μόνο ή όχι τόσο η Συντακτική, όσο η αντίθεση στα κόμματα· δεν υπήρχε περίπτωση προσχώρησης των ανεξαρτήτων στα ήδη υπάρχοντα κόμματα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε προηγούμενες εκλογές, όπως πχ του 1899. Υπήρχε ακόμη η αναφορά στον Βενιζέλο, του οποίου η εικόνα ως σωτήρα είχε καλλιεργηθεί ήδη πριν το Γουδί· αποτελούσε ουσιαστικά τον μοναδικό διαθέσιμο υποψήφιο πρωθυπουργό που μπορούσαν να προτείνουν οι Συντακτικοί, κι αυτό εξηγούσε τη μαζική προσχώρησή τους αργότερα στους Φιλελεύθερους. Υπάρχει βέβαια και ο Μαυρομιχάλης, ο οποίος όψιμα είχε ενστερνισθεί το αίτημα της Συντακτικής, προσπαθώντας έτσι να τους προσελκύσει στο κόμμα του – και με κάποιους το κατάφερε. Εξ’ ου και ο ανταγωνισμός του Μαυρομιχάλη με τον Βενιζέλο – το αποτέλεσμα όμως ήταν μάλλον προκαθορισμένο.

Από τις 16 Σεπτεμβρίου 1910 κ.ε. αναφέρονταν ως «συντακτικοί και ανεξάρτητοι»: η συσπείρωση γύρω από το αίτημα της συντακτικής θα λάβει χώρα κυρίως τις πρώτες μέρες της εθνοσυνέλευσης, πριν τον πρώτο λόγο του Βενιζέλου στην Αθήνα στις 5 Σεπτεμβρίου και την αναβολή την επόμενη μέρα της συζήτησης

για τον χαρακτηρισμό της συνέλευσης. Στις πρώτες αυτές μέρες η συζήτηση θα επικεντρωθεί στον αναθεωρητικό ή συντακτικό χαρακτήρα της συνέλευσης, δηλαδή στο αν θα έχει αρμοδιότητα για αλλαγές στο σύνταγμα εφ' όλης της ύλης, ή αν αυτές θα περιοριστούν στα μη θεμελιώδη άρθρα του, βάσει και του προσχεδίου που είχαν καταρτίσει τα κόμματα του Ράλλη και του Θεοτόκη από τον Φεβρουάριο. Οι συνεδριάσεις θα είναι επεισοδιακές, με ξυλοδαρμούς και ύβρεις, και η πόλωση με τα κόμματα ευνοεί τους Συντακτικούς, γύρω από τους οποίους συσπειρώνεται το σύνολο σχεδόν των ανεξάρτητων βουλευτών, όπως δείχνει το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας της 6 Σεπτεμβρίου. Καθώς δεν είχαν έρθει στην Αθήνα όλοι οι κομματικοί πληρεξούσιοι, οι Συντακτικοί μπορούσαν να κερδίσουν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Ακρόπολης. Στις συσκέψεις τους πήραν μέρος αρχικά 70-80 βουλευτές για να πέσουν στους μισούς τον Οκτώβριο, λίγο πριν δοθεί η εντολή στον Βενιζέλο. Οι Θεσσαλοί συνεδριάζουν και ξεχωριστά, λειτουργούν ως αυτοτελής ομάδα, εκλέγουν μια διοικούσα επιτροπή, και φαντάζονται τους Συντακτικούς ως ομοσπονδία ομάδων. Και οι υπόλοιποι οργανώνονται ανάλογα μετά τις 15 Σεπτεμβρίου, εκλέγουν κατά καιρούς διάφορες επιτροπές, και μια διοικούσα στις 2 Οκτωβρίου, όταν πια κοντεύουν να διαλυθούν.(327)

Οι διαλυτικές τάσεις είχαν γίνει φανερές στο ζήτημα της εκλογής του προέδρου της συνέλευσης, όπου τελικά διχάστηκαν. Στις 27 Σεπτεμβρίου εκλέγεται πρόεδρος ο Κ. Έσλιν με την υποστήριξη των κομμάτων και προβάλλεται ως υποψήφιος πρωθυπουργός, η δυναμική όμως βρισκόταν με την πλευρά του Βενιζέλου, ο οποίος επέβαλε τους χειρισμούς του στη μεγάλη πλειοψηφία των συντακτικών και τους έπεισε να ψηφίσουν τον αναθεωρητικό Ρακτιβάν. Ο Βενιζέλος και οι Συντακτικοί είχαν τα ίδια στηρίγματα, όμως ο πρώτος μπορούσε να προσφέρει μια λύση αποδεκτή από τα κέντρα εξουσίας και τους συντηρητικούς αστούς, παρέχοντάς τους εγγυήσεις και απαλείφοντας τις ανατρεπτικές αντιδυναστικές και «οχλοκρατικές» αιχμές του λόγου των οπαδών του, διατηρώντας παράλληλα τα λαϊκά του ερείσματα. Το τελευταίο δεν ήταν αυτονόητο· ο περίφημος λόγος του Βενιζέλου στο Σύνταγμα στις 5 Σεπτεμβρίου, στον οποίο επέμεινε στον αναθεωρητικό χαρακτήρα της συνέλευσης παρά τις κραυγές του πλήθους για συντακτική, δεν έληξε με την υποταγή του λαού στον γεννημένο ηγέτη, για το επίτευγμα του οποίου εκδηλώνει τον θαυμασμό της η αστική ιστοριογραφία από τον Βεντήρη ως τον Μαρκεζίνη, αλλά μέσα σε γενική παγωμάρα και ψυχρότητα. Την τελική του επιτυχία ο Βενιζέλος την οφείλει στο ότι στο συγκεκριμένο πολιτικό σκηνικό, και χάρη στην

μεσσιοποίησή του από τον τύπο, αποτελούσε τη μοναδική πρόταση εξουσίας που μπορούσε να έχει το λαϊκό μπλοκ. Όπως το έθετε ο νεαρός σοσιαλιστής βουλευτής Γ. Τσαξίρης, «η ατροφική ως εκ της ειρηνικής καταγωγής της επαναστατική ιδέα ανεπτύχθη και εξηπλώθη καθ' όλην την Ελλάδα», και όχι μόνο σε κάποιους παραγμένους πυρήνες, «άμα τη εμφανίσει του κ. Βενιζέλου επί της πολιτικής σκηνής». Και αντιστρόφως, για το παλάτι και την άρχουσα τάξη, ο Βενιζέλος εμφανιζόταν ως εκείνος που μπορούσε να ενσωματώσει με ήπιο τρόπο στο πολιτικό σύστημα την διαμαρτυρία των κατώτερων τάξεων, που φάνταζε ικανή να πάρει εκρηκτικές διαστάσεις. **(328)**

Ποιο ήταν όμως το περιεχόμενο του αιτήματος για Συντακτική; Τι είδους αλλαγές προσδοκούσαν οι υποστηρικτές της από μια ριζική αναθεώρηση του συντάγματος; Δεν είναι εύκολη η απάντηση χωρίς να έχει εξετάσει κανείς το πρόγραμμα των υποψηφίων, και φαίνεται ότι έτσι κι αλλιώς υπήρχε μεγάλη ασάφεια. Η Ακρόπολις την επομένη των εκλογών διαχώριζε σε δύο ειδών Συντακτικούς, σε δύο δυνατές κατευθύνσεις: κατάλυση της δυναστείας και αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών ή ίδρυση δεύτερης βουλής. Το ότι έδειξε, όπως παραδεχόταν κι η ίδια, πολύ μικρότερο ενθουσιασμό για το αποτέλεσμα των εκλογών απ' ό,τι αναμενόταν μάλλον οφείλεται στο ότι βγήκε ενισχυμένη η αριστερίζουσα τάση. Βέβαια ο παραπάνω διαχωρισμός δεν είχε απόλυτη ισχύ: το Ριζοσπαστικό κόμμα, πχ, συνδύαζε στο πρόγραμμά του και τις τρεις παραπάνω προτάσεις, ενώ το συντηρητικό κόμμα του Μαυρομιχάλη – και του Ευταξία - είχε κηρυχτεί, κατά τον Θεσσαλό Σ. Τριανταφυλλίδη, «ευθύς εξ' αρχής υπέρ του αγροτικού ημών ζητήματος»: αυτό η Ακρόπολις το αποσιωπούσε, πιθανώς γνωρίζοντας ότι το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας δεν είχε να φοβηθεί σπουδαία πράγματα από το «Εθνικό κόμμα». Αυτό είχε αντιταχθεί αρχικά στη σύγκληση εθνοσυνέλευσης, προειδοποιώντας για τον κίνδυνο κλονισμών και διαταραχής της δημόσιας τάξης, και μόνο αργότερα αποφάσισε να υποστηρίξει την Συντακτική, διαβεβαιώνοντας για τα φιλοβασιλικά αισθήματα και τη συντηρητικότητα τη δικιά του και του λαού, και θέτοντας ως κύριο στόχο μια αναθεώρηση του συντάγματος που θα περιόριζε την ισχύ του κοινοβουλίου, με την «αποκέντρωση» των εξουσιών και την ίδρυση Γερουσίας.

Και η Ακρόπολις που υποστήριζε την Συντακτική – και το κόμμα του Μαυρομιχάλη (αν και όχι αποκλειστικά) – έδινε ένα παρόμοιο περιεχόμενο στις αλλαγές: στα κύρια άρθρα της επιχειρηματολόγούσε έντονα υπέρ της ίδρυσης Γερουσίας, στην οποία θα αντιπροσωπεύονταν και οι διάφορες επαγγελματικές

ομάδες, ενάντια στην αναγκαστική απαλλοτριώση που θα έπληττε την ελευθερία της ιδιοκτησίας, ενάντια στον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας, αλλά και ενάντια στην καθολική ψηφοφορία – χωρίς πάντως η τελευταία να θεωρείται και ως αντικείμενο αναθεώρησης από την συνέλευση. Υπέρ της Γερουσίας τάσσονταν και αρκετοί ανεξάρτητοι: ο Μιχαλακόπουλος, ο Λιβιεράτος, ο Δημητρακόπουλος, ο Πολογεώργης, ο Νάκος (που δεν είχε όμως εκλεγεί), φυσικά ο Έσλιν, αλλά και ο Ρέπουλης. Κανείς απ' αυτούς δεν ανήκε βέβαια στον πυρήνα των Συντακτικών, από τους οποίους πάντως δήλωνε ότι τη συζήταγε ο Φιλάρετος, και τασσόταν υπέρ ο Καζάζης. Είναι αξιοσημείωτο επίσης ότι ο Βενιζέλος, στις διαπραγματεύσεις του με τους Συντακτικούς, δήλωνε ότι δέχεται, ως παραχώρηση σ' αυτούς, να συζητηθεί σε μια ευρεία Αναθεωρητική το ζήτημα της Γερουσίας.**(329)**

Από την άλλη, υπάρχει μια ισχυρή τάση μεταξύ των Συντακτικών που στρέφεται ενάντια στο στέμμα, και επιδιώκει από την παραίτηση του βασιλιά μέχρι τον περιορισμό των εξουσιών του – βεβαίως άλλοι δεν θέλουν να τον θίξουν. Οι Συντακτικοί δηλώνουν τελικά ότι δεν θα θιγεί ο θεσμός της βασιλείας ούτε η σειρά της διαδοχής, δεν δεσμεύονται όμως όσον αφορά τις αρμοδιότητες του παλατιού. Ο βασιλιάς ήταν ο σημαντικότερος αντίπαλος της Συντακτικής· θορυβήθηκε από τα επεισόδια των πρώτων ημερών και εξέταζε το ενδεχόμενο να διαλύσει τη συνέλευση. Σ' αυτό τον παρακινούσε και η Εστία, διαβεβαιώνοντάς τον ότι θα έχει τη βοήθεια του στρατού. Η αντιπαλότητα Συντακτικών – Στέμματος εμφανίζεται και όταν κυκλοφορεί σενάριο για διορισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης, οπότε οι Συντακτικοί δηλώνουν ότι δεν θ' αποδεχτούν αυλική κυβέρνηση. Στην υποδοχή του Βενιζέλου στην Αθήνα στις 5 Σεπτεμβρίου θα ακουστούν συνθήματα κατά της αυλής· τον Οκτώβρη όμως, όταν πια ο Βενιζέλος έχει πάρει την εξουσία, θα υποστηρίξουν το δικαίωμα του βασιλιά να διαλύσει την συνέλευση όσοι ακολούθησαν τον Βενιζέλο· ο Κουλουμβάκης αντίθετα μιλά για πραξικόπημα του στέμματος, και κυκλοφορεί η φήμη ότι ο Φιλάρετος, ο Καραϊσκάκης κ.α. θα ιδρύσουν δημοκρατικό κόμμα.**(330)**

Όσο για την αναγκαστική απαλλοτριώση, υπέρ αυτής τάσσονται όλοι ανεξαιρέτως οι βουλευτές της Θεσσαλίας, παρότι δύο απ' αυτούς έχουν τσιφλίκια – Σλήμαν και Φίλων, και οι δύο του νομού Λαρίσης. Να σημειώσουμε εδώ ότι στα Τρίκαλα η υπεροχή των αγροτιστών και των πιο «ταπεινών» ταξικά στοιχείων είναι συντριπτική, και τα κόμματα δεν έκαναν καν τον κόπο να κατεβάσουν δικό τους συνδυασμό στις εκλογές. Στην Λάρισα υπήρξε κομματικός συνδυασμός, εκλέχτηκε όμως ολόκληρος ο αντίπαλος, ο οποίος πάντως περιελάμβανε και κάποιους παλιούς

πολιτικούς, αλλά και ριζοσπαστικά στοιχεία των πόλεων – και όχι μόνο της υπαίθρου. Υπέρ της απαλλοτριώσης τάσσονταν και οι 5-6 σοσιαλιστές και Κοινωνιολόγοι, και πιθανότατα και άλλοι συντακτικοί. Ενώ και όσον αφορά το εργατικό ζήτημα, πολλοί επισκέφθηκαν το Εργατικό Κέντρο Αθηνών και δήλωσαν την υποστήριξή τους. Το ΕΚΑ και οι συντεχνίες αποτελούσαν βασικές συνιστώσες του μπλοκ των Λαϊκών της Αττικοβοιωτίας, ενώ και στην προεκλογική διαδήλωση στον Πειραιά στις 5 Αυγούστου φαίνεται ότι κυριαρχούσε το εργατικό στοιχείο. Το βάρος των κατώτερων τάξεων στον Λαϊκό συνδυασμό υποδεικνύουν και οι αποδοκιμασίες των αντιπάλων: οι κομματικοί αποκαλούν τους Λαϊκούς «ξεβράκωτους», ενώ ο Αλ. Διομήδης, συνεργάτης τότε του Ράλλη, θεωρούσε ως απόδειξη της ανικανότητας και αναξιπιστίας του Βενιζέλου το ότι άφηνε να μιλάνε στο όνομά του φοιτητές και ράφτες. Επιπλέον, όταν εμφανίστηκε στο προσκήνιο η πρόταση για αναγόρευση του Ιω. Βαλαωρίτη, υποδιευθυντή της Εθνικής Τράπεζας και πληρεξούσιου Κέρκυρας, ως προέδρου της Βουλής υποστηριζόμενου από τα κόμματα, αναγκάστηκε να αποσυρθεί επειδή έγινε φανερό ότι θα αντιμετώπιζε την αντικαπιταλιστική ρητορεία των Συντακτικών.**(331)**

Θα πρέπει να θυμόμαστε πάντως ότι οι αντικαπιταλιστικές διαθέσεις δεν ταυτίζονται αναγκαστικά με τη σοσιαλιστική ιδεολογία, παρότι αποτελούν απαραίτητο συστατικό της, καθώς και ότι πολλοί Συντακτικοί της επαρχίας ήταν λιγότερο ριζοσπαστικοί σε τέτοια θέματα. Έτσι, όταν ο Κεφαλλονίτης Λειβαδάς «ντεμπουτάρει τον σοσιαλισμό» μιλώντας, κατά την Ακρόπολη, κατά της ιδέας της πατρίδας, ο Πατρινός Γκλαβάς, ο «Δαντών του Κοινοβουλίου» και μετέπειτα στέλεχος των Φιλελευθέρων, το σχολιάζει αρνητικά, όπως, μπορούμε να υποθέσουμε, και οι περισσότεροι. Ο εθνικισμός ήταν επίσης βασικό χαρακτηριστικό του λόγου πολλών Συντακτικών, και δεν χρειάζεται να προσφύγουμε στον Καζάζη για να το τεκμηριώσουμε αυτό. Το σύμβολο των Λαϊκών στις εκλογές ήταν η ελληνική σημαία, ενώ στην Ακρόπολη της 31/8 δημοσιεύεται ένα σενάριο για ίδρυση Εθνικού κόμματος από κάποιους ανεξάρτητους, κόμματος «συντηρητικού» το οποίο θα φιλοδοξούσε να μεταβάλει την Ελλάδα σε μέγα στρατόπεδο, οργανώνοντας τον στρατό αλλά και χωρίς να επιβάλλει νέους φόρους. Δραστήριο μέλος του πυρήνα των Συντακτικών ήταν κι ο Γεώργιος Καπετανάκης, δικηγόρος και πρώην βουλευτής, ο οποίος είχε πολεμήσει στην Κρήτη το 1896-7, είχε συμμετάσχει στην γνωστή μας εταιρεία «Εθνικός Δεσμός» το 1886, ήταν γραμματέας το 1908 κάποιου Μακεδονικού συλλόγου και πρόεδρος το 1909 των κοινοτήτων των προσφύγων από

την Ανατολική Ρωμυλία, ενώ τον συναντάμε ως εμπρηστικό ρήτορα σε διάφορες διαδηλώσεις: υπέρ της Κρήτης (1905), της Ανατολικής Ρωμυλίας (1906), της Μακεδονίας (1907), της καθαρεύουσας (1911). Το εθνικιστικό στίγμα είναι κυρίαρχο και στις συγκεντρώσεις των Λαϊκών, όπου αφθονούν οι κατηγορίες κατά των κομμάτων για προδοσία, ενώ κάποτε χρωματίζεται και αντι-ιμπεριαλιστικά: η Ακρόπολις ενοχλείται όχι μόνο από τον θόρυβο και τα βεγγαλικά της νυχτερινής προεκλογικής διαδήλωσης των Λαϊκών στις 2 Αυγούστου, αλλά και από τους ρήτορες που βγάζουν λόγους απειλητικούς για την Ευρώπη. Σε αντι-ιμπεριαλιστικά αισθήματα απευθύνεται και ο Φιλάρετος στην ομιλία του στην συνέλευση, όταν καταγγέλλει την παρουσία των αγγλικών πλοίων στο Φάληρο και γενικότερα την υποστήριξη που παρέχει η Αγγλία στον βασιλιά και στο σύστημα ενάντια στο οποίο στρέφονται οι Συντακτικοί τον Οκτώβριο του 1909 ο Γιολδάσης είχε καταγγείλει από την Αστραπή ότι οι Άγγλοι φέρονται στην Ελλάδα σαν σε αρμοστέια. (332)

Τους Συντακτικούς συνέχει η αντίθεση στα δύο μεγάλα κόμματα που κατέστρεψαν την Ελλάδα κλπ: είναι βασικό στοιχείο του λόγου τους, προεκλογικού και κοινοβουλευτικού, και την επικαλούνται συχνά ως τον κοινό στόχο που δικαιολογεί και επιβάλλει τη συσπείρωσή τους, ενώ ετοιμάζουν κατηγορητήριο για την παραπομπή του Θεοτόκη σε δίκη. Οι «αδυσώπητοι ανεξάρτητοι», η άκρα αριστερά των Συντακτικών, κατά την Ακρόπολη δεν θα ησυχάσουν αν δεν δουν τον Θεοτόκη και τον Ράλλη κρεμασμένους στο Σύνταγμα, διαθέσεις που φαίνεται ότι μοιράζονται οι λαϊκές μάζες που τους ανέδειξαν: στις διαδηλώσεις τους δεν θα περιοριστούν στις κραυγές εναντίον τους, αλλά θα φτάσουν όπως θα δούμε στο ανάθεμα στις 10 Οκτωβρίου, στη μεγάλη και σχεδόν αυθόρμητη συγκέντρωση υποστήριξης του Βενιζέλου, ο οποίος πια είχε συγκεντρώσει την υποστήριξη του μεγαλύτερου μέρους των Συντακτικών και της λαϊκής τους βάσης, το σύνθημα που τη δονεί είναι να εξοριστούν οι αρχηγοί των κομμάτων.

Τους Συντακτικούς συνέχει επίσης η αναφορά στην «Επανάσταση», η οποία επέτρεψε να δημιουργηθεί το ρήγμα στην πολιτική σκηνή που οδήγησε στη συγκρότησή τους, όσο κι αν έχουν αποστασιοποιηθεί από συγκεκριμένες πτυχές και αποτελέσματά της. Εκτός πάντως από την αναφορά του Τριανταφυλλίδη στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο κατά τη συνεδρίαση της 6^{ης} Σεπτεμβρίου και τη σειρά συνεντεύξεων με θέμα «Ωφέλησεν ή έβλαψεν η Επανάστασις;» που δημοσιεύτηκαν στην επιθεώρηση «Ελλάς», δεν εντοπίστηκαν άλλες αναφορές στην 15^η Αυγούστου και τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο από πλευράς Συντακτικών. Η Ακρόπολις, πάλι,

προβάλλει τις δηλώσεις υπουργού της κυβέρνησης Δραγούμη, των κομμάτων αλλά και του βασιλιά για την ανάγκη να τερματιστεί επιτέλους η Επανάσταση, και γρήγορα, δηλαδή να τελειώσει πολύ σύντομα τις εργασίες της η εθνοσυνέλευση, προϊόν και επισφράγισμα της επαναστατικής κατάστασης που επικρατούσε από το Γουδί κ.ε. – μην ξεχνάμε άλλωστε ότι υπουργός στρατιωτικών όλο αυτό το διάστημα ήταν ο Ζορμπάς, ο αρχηγός του –υποτίθεται διαλυμένου – Στρατιωτικού Συνδέσμου. Οι συντεχνίες γιόρτασαν την επέτειο του συλλαλητηρίου της 14^{ης} Σεπτεμβρίου του 1909· η Ακρόπολη δεν είχε ρεπορτάζ από την εκδήλωση, αντίθετα καλούσε τις συντεχνίες να αφήσουν τους «καρναβαλισμούς». Είναι, τέλος, χαρακτηριστικό ότι στην διαδήλωση στις 10 Οκτώβρη, το πλήθος σκέφτεται να πάει στο Γουδί ή στο Πεδίο του Άρεως –τον τόπο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου -, και να περιμένει εκεί σε επιφυλακή το αποτέλεσμα της κυβερνητικής κρίσης. **(333)**

Οι δεσμοί των Συντακτικών με τον λαϊκό παράγοντα γίνονται φανεροί και από τη διάθεσή τους να τον κινητοποιήσουν: στις 7 Σεπτεμβρίου, όταν αναβάλλεται η ψηφοφορία για τον χαρακτηρισμό της συνέλευσης ως αναθεωρητικής ή συντακτικής, αλλά και αρχίζουν να κυκλοφορούν φήμες για διάλυση της συνέλευσης από τον βασιλιά και διορισμό κυβέρνησης με επικεφαλής ή υπουργό στρατιωτικών τον έμπιστό του Σμολένσκη, οι Συντακτικοί «απειλούν ότι θα μεταφέρουν το ζήτημα εις τας οδούς και τα όρη της Ελλάδος πλέον», και σε πολλές επαρχιακές πόλεις «αναγγέλλονται θορυβώδη συλλαλητήρια». Παρόμοιες σκέψεις διατυπώθηκαν κι άλλες φορές, και τελικά έγιναν πράξη μετά την πρώτη παραίτηση του Βενιζέλου στις 10 Οκτωβρίου, τρομοκρατώντας τα ανάκτορα και επιβάλλοντας την ενισχυμένη στρατιωτικής φρουρήσής τους, αλλά και της βουλής, των υπουργείων, των σπιτιών των πολιτικών, των τραπεζών, τη στιγμή που τα προεδρεία των συντεχνιών, των εμποροϋπαλλήλων και άλλων σωματείων παρουσιάζονταν στον Βενιζέλο και δήλωναν έτοιμοι να του παράσχουν κάθε είδους υποστήριξη.

Φόβοι ανατροπής διατυπώνονταν όχι μόνο από υπέρμαχους της «παλαιάς τάξης πραγμάτων» αλλά και από «νέους άνδρες», σαν τον Δημητρακόπουλο, που μεταξύ των άλλων λόγων που επικαλείται για την υποστήριξη μιας ευρείας Αναθεωρητικής, είναι και το ότι δεν υπάρχει καμιά εγγύηση πως μια Συντακτική συνέλευση δεν θα παρεκτραπεί. Ο μεγαλύτερος φόβος πάντως προερχόταν από μια πιθανή μη «υπεύθυνη» στάση του Βενιζέλου: η Ακρόπολις στις 1 Σεπτεμβρίου κατήγγειλε τις ετοιμασίες που γίνονταν για την υποδοχή του, η οποία τελικά συγκέντρωσε ένα μεγάλο πλήθος – 100.000 είναι ο υπερβολικός αριθμός που

παραδίδει η ίδια εφημερίδα. Η Ακρόπολις υποπτευόταν ότι οι «καρναβαλισμοί» αυτοί σκοπό είχαν να τον επιβάλουν με την βία στην συνέλευση, κάτι που θα σήμαινε δεύτερη επανάσταση, δικτατορία και κατάργηση του πολιτεύματος, που θα την επέβαλαν «μερικές χιλιάδες χασομέρηδες». Στις 5 Σεπτεμβρίου η εφημερίδα, πιθανά καλύτερα ενημερωμένη, έλπιζε ότι ο Βενιζέλος θα κατόρθωνε με την παρουσία του «να δαμάσει τα εκραγέντα αναρχικά πνεύματα».

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν οι φόβοι αυτοί ήταν δικαιολογημένοι ή αποτελούσαν εκδήλωση παράλογου πανικού μπροστά σε κάτι που δεν ήταν υπό έλεγχο, τον οποίο επέτεινε η εκθρόνιση του βασιλιά της Πορτογαλίας εκείνες τις μέρες: ο εντυπωσιακός – και απειλητικός – τίτλος της «Ελλάς» στις 30 Σεπτεμβρίου ήταν: «Χθες επί του θρόνου – Σήμερα έκπτωτος αυτού». Στο κάτω κάτω τους ανεξάρτητους – συντακτικούς είχαν προτείνει ως υποψήφιους στις εκλογές, μεταξύ άλλων, και οι συντηρητικοί εμπορικοί σύλλογοι: μάλιστα ο εμπορικός σύλλογος του Βόλου και το εμπορικό επιμελητήριο του Πειραιά τους συνέστησαν στις 8 Σεπτεμβρίου να μη διαταράξουν την ησυχία της χώρας επιμένοντας στο αίτημα για Συντακτική. Στις 31 Αυγούστου ένας υπουργός της κυβέρνησης Δραγούμη δήλωνε ότι μπορεί να υπήρχαν κάποιοι σοσιαλιστές ανάμεσά τους, οι περισσότεροι όμως Συντακτικοί ήταν «συντηρητικοί», χαρακτηρισμός που πρέπει να εννοηθεί ως αντίθετος όχι του «προοδευτικού» αλλά του «επαναστάτες, ανατρεπτικοί». Η εντύπωση αυτή όμως άλλαξε άρδην στις 3 Σεπτεμβρίου, μετά τη βίαιη αντίδρασή τους στην προσπάθεια των κομμάτων να επιβάλουν έμμεσα τη συνέλευση ως αναθεωρητική, τους ξυλοδαρμούς και το χάος που ακολούθησε για μια ώρα στην αίθουσα της βουλής. Ο σκληρός πυρήνας των Συντακτικών εξέτασε σοβαρά το ενδεχόμενο, ακόμα και όταν πια ο Βενιζέλος είχε πάρει την εντολή, να μην αποδεχτεί τη διάλυση της συνέλευσης και να τη συνεχίσει, ίσως μεταφέροντάς την στο Ναύπλιο ή κάπου αλλού. Όταν δημοσιεύτηκε το διάταγμα διάλυσής της από τον βασιλιά (μετά από απαίτηση του Βενιζέλου), ισχυρή δύναμη χωροφυλακής φρούρησε την βουλή για να εμποδίσει την βίαιη είσοδο όσων δεν θα δέχονταν τη διάλυση.

Πέρα όμως από την επιμονή των Συντακτικών βουλευτών, που όπως είδαμε δεν είχαν ένα ενιαίο πρόγραμμα ούτε ήταν σαφές το ποια τελικά κατεύθυνση θα ακολουθούσαν οι ριζικές αλλαγές που ήθελαν στο σύνταγμα, τα κέντρα εξουσίας φαίνεται ότι τρόμαζαν κυρίως από τις λαϊκές κινητοποιήσεις, πιο απειλητικές γι' αυτά από ποτέ ως τότε. Έτσι, ένας από τους λόγους που επικαλείται ο Θεοτόκης για να δικαιολογήσει την αποχή του κόμματός του από τις νέες εκλογές, είναι οι «εξάψεις

ανευθύνου πλήθους», το οποίο πάντως αναγνωρίζει ότι αποτελεί την πλειοψηφία του λαού: με την αποχή «θα ξεθυμάνει ο κόσμος». Αν τίθενταν υπό επαναδιαπραγμάτευση οι θεμελιώδεις θεσμοί του κράτους, ο κίνδυνος να υποστηρίξει το ανεξέλεγκτο και «ανεύθυνο πλήθος» τους ριζοσπαστικότερους πληρεξούσιους και να δημιουργήσει μια δυναμική ανατροπής, ήταν πραγματικός. Υπήρχε επιπλέον πάντα το ενδεχόμενο μιας νέας δραστηριοποίησης του Στρατιωτικού Συνδέσμου, και μεταξύ της 15^{ης} και 20^{ης} Σεπτεμβρίου γράφτηκαν πολλά για την ανασύστασή του και για τις ύποπτες κινήσεις κάποιων αξιωματικών. Τους ανεξέλεγκτους αυτούς παράγοντες μπόρεσε να θέσει υπό έλεγχο ο Βενιζέλος, χωρίς να αποφύγει τη σύγκρουση μαζί τους για θέματα όπως το γλωσσικό ή η επαναφορά του διαδόχου Κωνσταντίνου στην αρχηγία του στρατού.(334)

Μια ιδέα για την φυσιογνωμία των Συντακτικών της Αθήνας και τις διαθέσεις των μαζών που τους υποστήριζαν μπορούμε να πάρουμε από τη νυχτερινή διαδήλωση της 10^{ης} Αυγούστου, δύο μέρες μετά τις εκλογές, διαδήλωση επινίκια αλλά και με το στόχο να καλέσει τον Βενιζέλο να αποδεχτεί την εκλογή του. Στους χιλιάδες που συγκεντρώθηκαν στο εκλογικό κέντρο του Λαϊκού Συνδυασμού, μίλησε αρχικά «ένας πολίτης» (η Ακρόπολις δεν αναφέρει το όνομά του) ενάντια στους προδότες πολιτικούς, συναντώντας τις επιδοκίμασίες του πλήθους: «να τους κρεμάσουμε», «ζήτω η Συντακτική». Συνέχισε προσδιορίζοντας το έργο που έπρεπε να φέρει εις πέρας η Συντακτική: υποστήριξη της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της βιομηχανίας, αλλά και «ανύψωση του εργάτου», «ελευθερία του πολίτου» και «το χτύπημα του κεφαλαίου και των τραπεζών, αι οποίαι τράπεζαι ερούφηξαν το αίμα του λαού χωρίς ποτέ να τον βοηθήσουν, και όταν ακόμη ευρίσκετο εις την εσχάτην ανάγκην». Η εκμετάλλευση από το κεφάλαιο γινόταν αντιληπτή με ηθικούς όρους όχι μόνο από τον ομιλητή αλλά και από τους ακροατές του, που επιδοκίμασαν φωνάζοντας «κάτω οι κλέφτες», «κάτω οι σαπιοκοιλίες». Ακολούθησαν κι άλλοι ρήτορες, μεταξύ των οποίων και ο βουλευτής και εκδότης της «Αστραπής» Γιολδάσης, ο οποίος προσδιόρισε ως εξής την σημασία της νίκης των Λαϊκών: «ο λαός συνέτριψε το δυσώδες της πολιτικής και των τζακιών θηρίον».

Κατόπιν οι χιλιάδες διαδηλωτές πήγαν στο εκλογικό κέντρο του Βενιζέλου, με συνθήματα που στρέφονταν κυρίως ενάντια στα κόμματα. Εκεί μίλησε και πάλι ο πρώτος ρήτορας, επιτιθέμενος με ακόμη μεγαλύτερη δριμύτητα στους πολιτικούς, και πρόσθεσε στα καθήκοντα της εθνοσυνέλευσης την κατάργηση της προφυλάκισης και τη βελτίωση των άθλιων συνθηκών στις φυλακές. Στη συνέχεια έριξαν ανάθεμα κατά

των «μέχρι τούδε παντοιοτρόπως πολιτευθέντων και κυβερνησάντων την Ελλάδα», ένα ανάθεμα λιγότερο γνωστό από εκείνο του 1916 ενάντια στον Βενιζέλο, αλλά εξίσου τελετουργικό: ο γνωστός μας πολίτης έλεγε από ψηλά τις κατάρες («ν' ανοίξει η γη και να τους καταπιεί», «φωτιά να τους κάψει» κλπ) και το πλήθος με τα χέρια σηκωμένα τις επαναλάμβανε. Η τελετή επισφραγίστηκε με τον όρκο του λαού να «επιβάλει ό,τι απαιτείται προς σωτηρίαν της πατρίδος του, καθίζων εις το εδώλιον του κατηγορουμένου τους πολιτικούς που εξεμηδένισαν την πατρίδα του», και με το τηλεγράφημα προς τον Βενιζέλο ότι ο λαός «απαιτεί ταχείαν επάνοδόν σας εις Αθήνας».

Συνοψίζοντας: υπάρχουν διαθέσεις αντικαπιταλιστικές και φιλεργατικές αλλά και το αίτημα για ανάπτυξη και κρατική υποστήριξη της παραγωγής, το αίτημα ουσιαστικής διεύρυνσης των ελευθεριών αλλά και μια αρχαϊκή πολιτική κουλτούρα, ενώ το μένος ενάντια στα τζάκια, τα κόμματα και την πολιτική μπορεί να ανταποκρινόταν τόσο στο αίτημα για περαιτέρω εκδημοκρατισμό όσο και στην απόρριψη του κοινοβουλευτισμού από μια αυταρχική σκοπιά. Το στίγμα τους συμπλήρωνε ο εθνικισμός και η επίκληση πάνω απ' όλα της πατρίδας, στοιχείο πάντως που δεν παρέπεμπε ακόμη αποκλειστικά σε ακροδεξιές πολιτικές. Αν το 1909-10 αποτελεί προανάκρουσμα του Διχασμού, όπως έχει υποστηριχθεί, θα προσθέταμε όμως ότι αυτό αφορά τις λαϊκές συνιστώσες και των δύο στρατοπέδων – όπως και του τρίτου, του σοσιαλιστικού-, σε μια κατάσταση εμβρυακή και μη αποκρυσταλλωμένη. Οι αντιφάσεις πάντως του λαϊκού παράγοντα και των υποστηρικτών του δεν τους έκαναν να δείχνουν λιγότερο επικίνδυνοι.

Η Συντακτική δεν ήταν, λοιπόν, μόνο ένα αντιμοναρχικό αίτημα όπως συνήθως θεωρείται, παρότι αυτό ήταν διάχυτο και τρομοκρατούσε το παλάτι και τους πρεσβευτές των «προστατιδών δυνάμεων». Ούτε άλλωστε οι αντιμοναρχικές διαθέσεις σηματοδοτούσαν πάντα μια προοδευτική και αριστερίζουσα πολιτική τοποθέτηση, όπως δεχόταν εξ' ορισμού η μεταπολεμική αριστερή ιστοριογραφία, όχι αδικαιολόγητα αλλά πάντως προβάλλοντας στο παρελθόν σύγχρονες της καταστάσεις. Τα σενάρια για εκθρονισμό του Γεωργίου και αντικατάστασή του από τον ανήλικο γιο του Κωνσταντίνου προσέλκυαν όχι μόνο δημοκρατικούς σαν τον Φιλάρετο, αλλά και υπέρμαχους του απολυταρχισμού όπως ο Κ. Έσλιν.(335)

Ενδιαφέρον απ' αυτή την άποψη έχει η περίπτωση ενός δυναμικού υποστηρικτή της Συντακτικής, του Μιχαήλ Σακελλαρίου και της εφημερίδας που εξέδιδε στην Πάτρα με τον πομπώδη τίτλο «Η Κραυγή του Εκπνέοντος Ελληνισμού».

Δωδεκανήσιος, δημοσιογραφούσε στην Πάτρα από το 1895, και είχε διατελέσει μέλος του τοπικού τμήματος του Ελληνισμού το 1901. Το 1899 επιτιθόταν από τις στήλες του «Νεολόγου» στην «πρωτοφανή ολιγαρχία» την οποία «τρέφει το χρήμα του λαού», το 1901 εκστράτευε ενάντια στη μετάφραση του Ευαγγελίου, το 1903 τασσόταν μαζί με τον Γούναρη κατά του μονοπώλιου της σταφίδας και των «οχλαγωγών» που το προωθούσαν, υπερασπιζόμενος έτσι τα συμφέροντα των σταφιδέμπορων. Το 1910 εξέδωσε την «Κραυγή», η οποία ήταν φανατικά υπέρ της Συντακτικής, κατακεραύνωνε τα κόμματα και την Αυλή, υπενθύμιζε τις μηχανορραφίες του Γεωργίου από την πρώτη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα ως το 1875, και απειλούσε τον βασιλιά με «Συμβατική» συνέλευση. Απογοητεύτηκε από την προσχώρηση του Βενιζέλου στο στρατόπεδο των αναθεωρητικών στις αρχές του Σεπτεμβρίου, παρολαυτά τον στήριξε, χωρίς να πάψει να διαμαρτύρεται για τις παραχωρήσεις του στους παλαιοκομματικούς και τη δυναστεία. Η κύρια κατηγορία της μετριοπαθούς αντιπολίτευσης που άσκησε στον Βενιζέλο το 1911-2 ήταν τα φιλοβασιλικά του αισθήματα: αντιτάχθηκε στην επαναφορά του Κωνσταντίνου στην ηγεσία του στρατού, υπερασπίστηκε τους «δουλοπάροικους» της Μανωλάδας, κτήματος του διαδόχου, και επιτέθηκε στη γυναίκα του Σοφία που δεν ακολουθούσε το «πνεύμα της ανόρθωσης». Παράλληλα υποστήριξε την συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας, διαφώνησε με την εισαγωγή φόρου εισοδήματος, και επιτέθηκε τον Ιανουάριο του 1911 στους απεργούς τροχιοδρομικούς της Αθήνας, που τολμούσαν να ζητούν «συγκυριότητα επί του κεφαλαίου», και στους «δημοκόπους και ημιμαθείς κοινωνιολόγους» που τους ξεσήκωσαν. «Οι συμβιβασμοί βλάπτουν», «τα χαϊδέματα δεν ωφελούν. Χρειάζεται στιβαρά χείρ δια να πατάξει το κακόν»: όποιος απεργεί πρέπει να απολύεται. Στον Διχασμό ο Σακελλαρίου θα γίνει αρθρογράφος στη γουναρική «Πελοπόννησο», και το 1917 εξορίζεται από τους Γάλλους στην Κορσική, για να πεθάνει λίγο αργότερα.(336)

Ο Σακελλαρίου δεν ήταν η μόνη περίπτωση αντιμοναρχικού το 1909-10 που στον Διχασμό ακολούθησε την αντιβενιζελική παράταξη: το ίδιο έκαναν ο Γιολδάσης με την «Αστραπή», ο Γιάνναρος με την «Εσπερινή», ο «Χρόνος», τα μισά σχεδόν μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου κ.α. Αντιβενιζελικός πάντως έγινε κι ο «ορθόδοξος» σοσιαλιστής Αλ. Βαμβέτσος: η μεταγενέστερη πορεία δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για τον προσδιορισμό του ιδεολογικοπολιτικού στίγματος των υπό εξέτασιν προσώπων στην περίοδο που μας ενδιαφέρει.(337)

Συνοψίζουμε: στους συντακτικούς μετείχαν σοσιαλιστές, αγροτιστές, Κοινωνιολόγοι, αλλά και πρωτοφασίστες, τσιφλικάδες, μιλιταριστές, κοινωνικά συντηρητικοί διεθνιστές αλλά κυρίως εθνικιστές αντιπλουτοκράτες, αντιμοναρχικοί, αντικομματικοί. Δεν εντοπίσαμε κάποιον αυτοπροσδιορισμό τους με θετικό τρόπο – δηλαδή όχι μόνο με βάση το σε τι είναι αντίθετοι -, και οι ίδιοι δεν φρόντισαν να μας αφήσουν ένα πρόγραμμα ή κάποιες κοινές κατευθύνσεις που έπρεπε να πάρουν οι μεταρρυθμίσεις στο σύνταγμα. Επρόκειτο για μια ευκαιριακή συμπόρευση, για μια τακτική συμμαχία πολιτικών με διαφορετικές απόψεις που συναντιούνταν σ' ένα κοινό αίτημα; σ' ένα βαθμό ναι, όμως οργάνωναν τακτικές συνεδριάσεις και λειτουργούσαν ως ομάδα – και το κοινό αυτό αίτημα δεν ήταν μόνο δικό τους. Εκπροσωπούσαν κοινωνικά κινήματα αλλά και εξεγερμένους νοικοκυραίους, άνθρωπους που ζητούσαν ριζικές αλλαγές – όχι τόσο στο σύνταγμα, όσο στη ζωή τους. Οι στόχοι ήταν τότε νεφελώδεις και τότε αλληλοσυγκρουόμενοι. Σε πρώτο πλάνο, ως κοινός παρανομαστής έβγαινε η «άρνησις του παρελθόντος», η αντίθεση σε όσους κυριαρχούσαν στην πολιτική, την κοινωνία, την οικονομία ήταν μια διαμαρτυρία των κατώτερων τάξεων. Ο Μαρκέτος μιλά για ένα μη λόγιο και «μαλακό» λαϊκό σοσιαλισμό η Ακρόπολις για «λαϊκισμό», έννοια στην οποία απέδιδε θετική σημασία, χωρίς όμως να την επεξηγεί περισσότερο. **(338)**

Στην προάσπιση των συμφερόντων του λαού ενάντια στην ολιγαρχία χώραγε βέβαια και ο πρωτοφασισμός για την ακρίβεια του ανοιγόταν ευρύ πεδίο δράσης. Η παρουσία του Καζάζη συγκέντρωνε το ενδιαφέρον στα ρεπορτάζ από την έναρξη της συνέλευσης εκλέχτηκε στη διευθύνουσα επιτροπή των Συντακτικών στις 14 Σεπτεμβρίου, και αργότερα στην – κεντρικής πολιτικής σημασίας – κοινοβουλευτική επιτροπή επί του προϋπολογισμού. Ωστόσο, αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, δεν μίλησε ούτε μια φορά στη συνέλευση, κερδίζοντας τον τίτλο του «κοιμώμενου πατέρα του έθνους», αλλά ούτε και στις συσκέψεις των συντακτικών, με βάση τουλάχιστον όσα αναφέρονταν στα ρεπορτάζ της Ακρόπολης πιθανή αιτία η πολιτική του απειρία. Ο Πελ. Ηλιόπουλος συμμετέσχε δύο φορές σε επιτροπές των Συντακτικών που ανέλαβαν τις συνεννοήσεις με τον Βενιζέλο και τον Μαυρομιχάλη στις 2 Οκτωβρίου τάχθηκε κατά της σύμπραξης των Συντακτικών με τον Βενιζέλο, αυτό όμως δεν τον εμπόδισε αργότερα να προσχωρήσει στο κόμμα του. Ο Καζάζης ήρθε στο προσκήνιο μετά την άνοδο του Βενιζέλου, όταν ήταν ο μόνος βουλευτής των Λαϊκών που τον κατανήφισε στο σπίτι του έγιναν οι συσκέψεις των 10-15 Συντακτικών που επιχείρησαν να αντιδράσουν στη διάλυση της συνέλευσης από τον

βασιλιά και τον Βενιζέλο, και ανέλαβε μαζί με τον Φιλάρετο να γράψουν την καταγγελία του «πραξικοπήματος» κατά της βουλής, η οποία όμως τελικά δεν θα γίνει. Ο Μανιάκης εν τω μεταξύ είχε προσχωρήσει στο κόμμα του Μαυρομιχάλη, ο Βασιλείου και ο Αβέρωφ στους Φιλελεύθερους. Ο Καζάζης θα ξαναβάλει υποψηφιότητα στις νέες εκλογές, και ο Φιλάρετος θα τον υποστηρίξει επειδή «έμεινεν σταθερός μέχρι τέλους εις την εκτέλεσιν του εθνικού προγράμματος», το αποτέλεσμα όμως θα είναι απογοητευτικό.(339)

Γεώργιος Φιλάρετος

Ο Φιλάρετος αποτελούσε ηγετική φυσιογνωμία των Συντακτικών, παρότι δεν εκλέχτηκε σε κάποια επιτροπή τους –δεν το επεδίωξε μάλλον, και προαναγγελλόταν αμέσως μετά τις εκλογές ως αρχηγός κόμματος στη βουλή. Παίρνει συχνά τον λόγο, τόσο στις συσκέψεις τους όσο και στην συνέλευση, με αναφορές στην εθνική ανεξαρτησία, τους τυραννόμενους αγρότες και τους βασανιζόμενους εργάτες, και επιτιθέμενος στην τυραννική ολιγαρχία, στους κεφαλαιοκράτες, στους «πυργοδεσπότες», αποφεύγοντας πάντως να θίξει το θέμα της βασιλείας. Προσφέρει μια νομική επιχειρηματολογία υπέρ της Συντακτικής και ανακινεί το ζήτημα της ορκωμοσίας που αποτέλεσε την αφορμή για την ένταση των πρώτων ημερών, συγκεντρώνοντας τις επιθέσεις της Ακρόπολης στο πρόσωπό του. Θα αντιδράσει έντονα στη διάλυση της Βουλής από τη «μοναρχική κυβέρνηση» και τη «δικτατορία» του Βενιζέλου, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η επανάσταση που άρχισε στις 15 Αυγούστου της προηγούμενης χρονιάς απέτυχε, προς όφελος των «εκ του εξωτερικού επιδραμόντων ζάπλουτων» και των «Αγγλοφρόνων»: θα συναντηθεί όμως μαζί τους στο Διχασμό.(340)

Θα ασχοληθούμε πιο εκτεταμένα με τον δημοκρατικό Γεώργιο Ν. Φιλάρετο (1848-1929), εκδότη του Ριζοσπάστη και 5 φορές βουλευτή Βόλου, όχι μόνο λόγω του πρωταγωνιστικού του ρόλου στους Συντακτικούς, αλλά και γιατί από πολλές απόψεις βρισκόταν πιο κοντά στον μέσο όρο του ριζοσπαστισμού της εποχής, και η περίπτωση του μας χρησιμεύει για να εικονογραφήσουμε την έννοια του ριζοσπαστικού συνεχούς: συνδεόταν τόσο με σοσιαλιστές όσο και με αντικοινοβουλευτικούς, με ριζοσπάστες της αριστεράς και της δεξιάς. Ο βασικός λόγος όμως που επιλέχθηκε είναι το ότι διατηρούσε σχετικά πυκνές σχέσεις με τον

Ελληνισμό. Με ορισμένα από τα μέλη του είχε συναντηθεί και παλιότερα: το 1876 στον δημοκρατικό σύλλογο Ρήγα (Στούπης, Κατσίμπαλης, Σωροκιάδης) το 1878-86 στη μυστική αλτρωτική οργάνωση «Κομιτάτο Εθνικής Σωτηρίας» και στη φανερή «Εθνικός Δεσμός» (Στούπης, Κατσίμπαλης, Μελισσουργός, Δούνης) το 1888 στον σύλλογο «Αποκέντρωσις» (Στούπης, Μελισσουργός) μετά τον πόλεμο του 1897 σε μια ανεπίσημη ομάδα που είχε στόχο τη σύγκληση εθνοσυνέλευσης (Μελισσουργός) το 1899 ο Κατσίμπαλης και ο Σωροκιάδης συμμετείχαν σε μια επιτροπή πολιτών που υποστήριζε την υποψηφιότητα του Φιλάρετου στην Αττική. Ο Φιλάρετος παρευρέθηκε στη θριαμβευτική υποδοχή του Καζάζη το 1904 και συμμετείχε στην Εθνική Συνδιάσκεψη που οργάνωσε ο Ελληνισμός το 1906. Η εφημερίδα Ελληνισμός αναφέρεται ευνοϊκά στη έκδοση του Ριζοσπάστη το 1908, όπως και ο «Νέος Αιών» του Μεταξά, ενώ ο Ριζοσπάστης ανέφερε τις εκδόσεις του Ελληνισμού – ως και την αποφοίτηση του ανιψιού του Καζάζη.

Οι επαφές πυκνώνουν τη διετία 1909-10. Φιλάρετος και Καζάζης συμμετέχουν στις συνεννοήσεις με τους υπαξιωματικούς που προετοιμάζουν το κίνημα στο Γουδί, το οποίο θα υποστηρίξουν ένθερμα. Η εφημερίδα Ελληνισμός χαιρετίζει με θερμά λόγια την ίδρυση του Ριζοσπαστικού κόμματος τον Σεπτέμβριο του 1909, στο οποίο «πρώτος μεταξύ ίσων» είναι ο Φιλάρετος, και στο οποίο συμμετέχουν και αρκετά μέλη του Ελληνισμού (Μελισσουργός, Κατσίμπαλης, Γούσκος, Χατζηγιάννου, Κανακάκης, Ηλιόπουλος). Αντίστοιχα ο Ριζοσπάστης – και το Ριζοσπαστικό κόμμα – χαιρετίζει την ίδρυση της Ένωσης των Ελληνικών Σωματείων, αν και όχι από την ίδια ακριβώς σκοπιά με τον Ελληνισμό. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τους δύο ομιλητές της διαδήλωσης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909 στο Ναύπλιο ο ένας ήταν ο πρόεδρος του τοπικού τμήματος του Ελληνισμού και ο άλλος αρθρογραφούσε στον Ριζοσπάστη. Τον Μάιο του 1910 ο Ριζοσπάστης γράφει για την περιοδεία Καζάζη και Ηλιόπουλου στην Πελοπόννησο, και τους υπερασπίζεται απέναντι στις κατηγορίες της Εστίας. Ακολουθεί η συνεργασία τους στους Συντακτικούς, οι συναντήσεις για την καταγγελία της διάλυσης της συνέλευσης, η σύσταση του Φιλάρετου να ψηφιστεί ο Καζάζης στις νέες εκλογές – φαίνεται πάντως ότι οι δρόμοι τους δεν ξανασυναντήθηκαν. Πρέπει να παρατηρήσουμε επιπλέον ότι Ριζοσπάστης και Ελληνισμός είχαν ορισμένους κοινούς περιστασιακούς συνεργάτες και συνδρομητές: είναι άλλωστε φανερό ότι πολλοί προσελκύονται από τις θέσεις του Ριζοσπάστη για επιθετική «εθνική πολιτική». Παρόλη πάντως τη λειτουργία του εθνικισμού ως διαύλου – ο Φιλάρετος είχε

διατελέσει και μέλος της Εθνικής Εταιρείας, και είχε συμμετάσχει στην απόπειρα εξέγερσης της Θεσσαλίας το 1878 -, βλέπουμε ότι οι επαφές δεν περιορίζονταν στα «εθνικά θέματα».(341)

Ο Φιλάρετος βέβαια δεν ήταν, όπως συχνά τον αντιμετώπισε η μεταπολεμική αριστερή ιστοριογραφία, ένα υποκατάστατο σοσιαλιστή σε μια εποχή που δεν υπήρχαν τέτοιοι (έτσι αντιμετωπίζεται ιδιαίτερα η δράση του στις δεκαετίες 1870-1890). Ήταν δημοκρατικός, αλλά σαφώς λιγότερο ριζοσπαστικός από τους τότε συνεργάτες του Πανά και Χοϊδά τον τελευταίο τον θεωρούσε «άγαν κοινωνιστήν». Ο Καρολίδης τον αποκάλεσε συντηρητικό «τηρητή των πατρίων», και πράγματι καταφερόταν ενάντια στον δημοτικισμό και τον «αρχιμαλλιάρο των Παρισίων», κατά της ξενολατρίας, του πιθηκισμού και του υλισμού που έρχεται από τη δύση – αυτό δεν τον εμπόδιζε βέβαια να αναφέρεται στην πρόοδο, ούτε την «Αστραπή» να τον χαρακτηρίζει «ευρωπαϊό πολιτικό». Η αρχαιολατρεία του εκδηλωνόταν όχι μόνο με τις άφθονες παραπομπές στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς, αλλά και με την πρόταση για «αναβίωση» θεσμών όπως του παιδονόμου – αλλά και της δημοκρατίας. Ήταν αντίθετος στην «άνευ ορίων χειραφέτησιν» και την «απόλυτον ανδροποίησιν» των γυναικών: δεν έπρεπε να ψηφίζουν, να ασκούν επαγγέλματα όπως του δικηγόρου ή και της τηλεφωνήτριας – αποδεικνυόμενος εδώ πιο συντηρητικός απ' ό,τι ο Καζάζης το 1888. Θεωρούσε ότι η θρησκεία «δια του φόβου του Θεού συνέχει σύμπαν το έθνος εις εν όλον υγιές και σθεναρόν», και επομένως ότι η αθεΐα σαλεύει τις βάσεις της κοινωνίας.(342)

Διατηρούσε δεσμούς με τον Εμμ. Λυκούδη, πολέμιο της καθολικής ψηφοφορίας, για την οποία παρουσίαζε αμφιταλαντεύσεις και ο Φιλάρετος: ενώ το 1895 δήλωνε «ένθερμος θιασώτης» της, το 1901 πρότεινε συγκαλυμμένα το σύστημα της άνισης ψήφου, αναλόγως των προσόντων του κάθε εκλογέα. Στα προγράμματά του της περιόδου 1881-1895 επιτιθόταν στη συναλλαγή και τη θεσιθηρία, ζητούσε τη διάκριση των εξουσιών και «αποκέντρωση», μοτίβα που βάσει της ανάλυσης του Μποχώτη παραπέμπουν στην αντικοινοβουλευτική κριτική. Το 1891 συμμετείχε στην ίδρυση του Τρίτου Κόμματος, το οποίο ως αρχή είχε «την καταπολέμησιν της πρωθυπουργικής τυραννίας δια της διακρίσεως των τριών εξουσιών», και το 1892 έγινε υπουργός στην κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου, που δεν βασιζόταν στη δεδηλωμένη πλειοψηφία της βουλής και κατηγορήθηκε ως αυλική – ο ίδιος πρόβαλε την δικαιολογία της αποσόβησης έτσι εμφύλιας σύρραξης μεταξύ τρικουπικών και δηλιγιαννικών.(343)

Ο Ευταξίας και ο Μανέττας, μέλη κι αυτοί του τρίτου κόμματος, συνέδεαν την «πρωθυπουργική παντοδυναμία», που βασιζόταν στην αρχή της δεδηλωμένης, με τον αχαλίνωτο κοινοβουλευτισμό και τον περιορισμό της εξουσίας του βασιλιά: δηλαδή αυτή καταπολεμούνταν ως η συμπύκνωση της λαϊκής κυριαρχίας. Οι σχετικές απόψεις του Φιλάρετου βρίσκονται σε αντίφαση μεταξύ τους και αλληλοαναιρούνται, εκτός κι αν δεχτούμε ότι πρόκειται για μια πορεία εξέλιξης του, κάτι για το οποίο υπάρχουν ενδείξεις αλλά θ' απαιτούσε μια συστηματικότερη μελέτη της πολιτικής σταδιοδρομίας του απ' ό,τι επιχειρούμε εδώ. Για πρωθυπουργική τυραννία μιλούσε από το 1885: θεωρούσε ότι «θωπεύει» τον βασιλιά και «μηδενίζει το βουλευτικόν αξίωμα», ενώ το 1889 τη συνέκρινε με το αυταρχικό καθεστώς του Καποδίστρια. Το 1902 όμως την συνέδεε με την «αναίμια του στέμματος», ενώ το 1897 εκτιμούσε ότι καθιερώθηκε «χάριν της ξενοκρατίας»: ο βασιλιάς, εκπρόσωπός της, διεύθυνε την εξωτερική πολιτική και σε αντάλλαγμα παραχώρησε στους πρωθυπουργούς ολόκληρο τον έλεγχο στην εσωτερική. Το 1908-9 στον Ριζοσπάστη ως αιτία της πρωθυπουργικής τυραννίας, στην οποία βασικά καταλόγιζε την απαξίωση και την ελάττωση της ισχύος του κοινοβουλίου, θεωρούσε τη συναλλαγή του βασιλιά με τους πρωθυπουργούς, οι οποίοι έτσι εξασφάλιζαν μακρές και ανεύθυνες κυβερνήσεις. Ο βασιλιάς έχριζε τους αρχηγούς των κομμάτων και υποψήφιους πρωθυπουργούς, και ουσιαστικά κατάρτιζε αυτός τις κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες – με την ιστορική εξαίρεση του κόμματος του Δηλιγιάννη: η αρχή της δεδηλωμένης, αντίθετα, θα έπρεπε να εφαρμόζεται «αγνά». Ενάντια στην «πρωθυπουργικήν δικτατορίαν» και την αρχή της δεδηλωμένης τασσόταν το 1881-3 και η Πρωία, το προσωπικό όργανο του Δηλιγιάννη, με το σκεπτικό ότι συγκαλύπτονται έτσι οι αυθαιρεσίες της κυβέρνησης των χρηματιστών, ενώ υιοθετούσε μια αμφίσημη στάση απέναντι στην βασιλεία. Σύμφωνα με τον Κοκκινάκη, στόχος του Τρικούπη με την δεδηλωμένη ήταν η συγκρότηση ισχυρών κυβερνήσεων που θα μπορούσαν να εφαρμόσουν ευκολότερα μια αντιδημοτική οικονομική πολιτική, χωρίς την συχνή προσφυγή στη λαϊκή έγκριση.

Προφανώς αυτά δεν σημαίνουν ότι η δεδηλωμένη δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως βασικό στοιχείο της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο πολίτευμα, και η καθιέρωσή της ως αποφασιστικό βήμα στην αναγνώριση της δεύτερης. Όμως η αντίθεση στην «πρωθυπουργική δικτατορία» μπορούσε να σημαίνει όχι μόνο αντίθεση στη δημοκρατική αρχή που υποβάθμιζε τη θέση του βασιλιά, αλλά και αντίθεση σε μια ισχυρή εκτελεστική εξουσία που υποβαθμίζει τη βουλή, η οποία θα

έπρεπε να την ελέγχει αντί να υποτάσσεται σ' αυτήν.(344) Καθώς ο Φιλάρετος δεν είναι διανοούμενος αλλά ενεργός πολιτικός, για την αποτίμηση των θέσεών του θα χρειαζόταν μια πιο συστηματική μελέτη της δράσης του στην πολιτική ζωή της Ελλάδας στο διάστημα 1881-1899, και όχι μόνο μέσα από τα δικά του κείμενα, ενώ εδώ μας απασχολεί η επόμενη δεκαετία της σταδιοδρομίας του. Κρατάμε το όχι δημοκρατικά άμεμπτο παρελθόν του, μια μελλοντική μελέτη πάντως θα έπρεπε να εξετάσει πού βρισκόταν το κέντρο βάρους του πολιτικού του προγράμματος, και κατά πόσο αντικοινοβουλευτικές αντιλήψεις εντάσσονταν σ' αυτό.

Ο Φιλάρετος ήταν εύπορος δικηγόρος, είχε όμως σε μεγάλο βαθμό τη σκοπιά του «εξαστισμένου πρόκριτου»: ο πατέρας του ήταν πρόκριτος στο Πήλιο, απ' όπου αναγκάστηκε να φύγει μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1854 κατά των Τούρκων. Στην Ελλάδα απέκτησε κτήματα στην Εύβοια και ήταν τακτικό μέλος του γεωργικού συμβουλίου της. Ο Φιλάρετος πρόβαλλε ιδιαίτερα θέματα τοπικής αυτοδιοίκησης: ενέγραφε τις κοινότητες της τουρκοκρατίας στη δημοκρατική παράδοση του ελληνικού λαού, εξιδανικεύοντάς τις και χωρίς να σχολιάζει τη θεσμική ανισότητα που υπήρχε στους κόλπους τους: αντίθετα όμως με τον Σπηλιωτάκη, τον Θεοδωρίδη ή τον Φλογαίτη, δεν αντιμετώπιζε τους τοπικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης ως περιορισμένης δημοκρατικότητας αντίβαρο στον κοινοβουλευτισμό. Επιτιθόταν στο «υδροκέφαλο βασίλειο» και στον συγκεντρωτισμό της «αθηναϊκής γραφειοκρατίας»: στην Αθήνα βρισκόταν «το κέντρον της τυραννικής ολιγαρχίας», «οι πατρίκιοι, οι λόρδοι», και στην επαρχία οι υπήκοοί τους, «οι είλωτες, οι πληβείοι»: στην Αθήνα βρίσκονταν «οι κλέπται των φόρων μας», έγραφε το 1879 στην εφημερίδα που εξέδιδε στην Εύβοια.(345)

Όπως κι οι άλλοι «εξαστισμένοι πρόκριτοι» ήταν αντίθετος στην αύξηση των φόρων και στον κρατικό δανεισμό που την προκαλούσε: μάλιστα αναφερόμενος στην πτώχευση του κράτους το 1893 και την αναστολή των πληρωμών του στους δανειστές, τέσσερα χρόνια μετά, μιλάει όχι για «πτώχευση» αλλά για «σεισάχθεια». Παράλληλα βέβαια ήθελε και την οργάνωση στρατού για την απελευθέρωση των ομογενών, πάντοτε όμως με την διευκρίνιση «αναλόγως των οικονομικών δυνάμεων του τόπου»: ξεπερνούσε την αντίφαση αναφερόμενος όχι σε έναν στρατό σύγχρονου τύπου αλλά στο εθνικοαπελευθερωτικό πρότυπο του 1821.

Ήταν σ' αυτή τη βάση κυρίως, της αντίθεσης στους έμμεσους φόρους που έπλητταν τις κατώτερες τάξεις, που επιχειρούσε – και τα κατάφερε – να εκπροσωπήσει ως ανεξάρτητος βουλευτής τον ριζοσπαστισμό των μικροϊδιοκτητών

της υπαίθρου και της πόλης. Θεωρούσε ότι η ιδιοκτησία είναι ιερή, αυτό όμως ίσχυε περισσότερο για τη μικρή παρά για τη μεγάλη. Η προοπτική του φαινόταν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο όταν επισημαίνει το 1903, σε άρθρο που έγραψε για την Έρευνα, ότι ιστορικά η ολιγαρχία πάντα συνδεόταν με τις μεγάλες ιδιοκτησίες, «και ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί εισήχθησαν και επαγιώθησαν μόνον όταν κατεκερματίστη η ακίνητος κτήσις, περιελθούσα εις την ιδιοκτησία των πολλών». Στην Ελλάδα της εποχής του, αντίθετα, οι άποροι είναι πολλοί και ο αριθμός τους αυξάνει, «περιερχομένων των ιδιοκτησιών δια διαφόρων μεθόδων εις την εξουσίαν ευαρίθμων» < δηλαδή λίγων>. Τασσόταν, έτσι, από νωρίς υπέρ της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών της Θεσσαλίας. Πρότεινε επίσης κι αυτός ως λύση στο κοινωνικό ζήτημα την «αδελφική συνεργασία» εργατών και κεφαλαιούχων, μέσα από τους συνεργατικούς συνεταιρισμούς – οι οποίοι φυσικά ήταν πατροπαράδοτος ελληνικός θεσμός: «ανακαλύπτει» και ιδεολογικοποιεί τους συνεταιρισμούς στα Αμπελάκια αλλά και στα υδραίικα καράβια της τουρκοκρατίας. Ο Κορδάτος επισημαίνει την εξάρτησή του από την μαρτυρία ενός οπαδού του Φουριέ που είδε στα Αμπελάκια τα «σφαιριστήρια» ο ίδιος τα παρομοίαζε με την Πολιτεία του Πλάτωνα.(346)

Η κοινωνική αρμονία παραμένει ζητούμενο στα χρόνια έκδοσης του Ριζοσπάστη (1908-1910), γίνεται όμως αντιληπτή όχι τόσο ως ουτοπική αναζήτηση όσο ως αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ ανώτερων και κατώτερων τάξεων υπέρ των δεύτερων στο προσκήνιο περνάει η υποστήριξη της κοινωνικής διαμαρτυρίας ενάντια στους κεφαλαιοκράτες, τους τσιφλικάδες, την πλουτοκρατία εν γένει, στην οποία αντιπαραθέτει τον βαρύτατα φορολογούμενο εργατικό λαό. Τα πυρά του στρέφονται ιδιαίτερα ενάντια στις τράπεζες και στις ανώνυμες εταιρείες, που ενώ πίνουν το αίμα των πολλών δεν φορολογούνται, χρηματοδοτούν τις κομματικές και αυλικές συμμορίες και έχουν γίνει κράτος εν κράτει επιβάλλοντας την τυραννία τους. Συχνά οι αναφορές του είναι συγκεκριμένες: η Εθνική Τράπεζα, η Τράπεζα Αθηνών, η Προνομιούχος, εταιρείες των σιδηροδρόμων και των τραμ, ασφαλιστικές κλπ. Βεβαίως αρκετές φορές διευκρινίζει ότι δεν είναι όλοι οι πλούσιοι πλουτοκράτες, αλλά αυτοί που συγκέντρωσαν «δι' ανομιών» τον πλούτο τους, κάνουν κακή χρήση του, διαφθείρουν και καταπιέζουν. Εξίσου συχνά όμως αυτή η διάκριση δεν γίνεται και οι πλούσιοι με τους πλουτοκράτες ταυτίζονται: πχ «αφορολόγητοι πλουτοκράτες» δεν είναι μόνο όσοι κάνουν κακή χρήση του πλούτου τους. Μέσα στο όλο κλίμα των «εκκαθαρίσεων» στις δημόσιες υπηρεσίες μετά το

Γουδί, ο Φιλάρετος προτείνει να γίνουν και εκκαθαρίσεις κεφαλαιοκρατών, που μαστίζουν το ελληνικό κράτος περισσότερο κι από τους Βούλγαρους.(347)

Ο Ριζοσπάστης επιτίθεται ιδιαίτερα στους έμμεσους φόρους και ζητάει φόρο εισοδήματος, δεν μένει όμως εκεί. Ζητά την προστασία των «τεχνιτών «σιδηροβιομηχάνων» του Πειραιά που αντιμετωπίζουν πρόβλημα επιβίωσης, την αύξηση του μισθού και τη μείωση των ωρών εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων, των ταχυδρομικών και των τραμβαγέρηδων, τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας (ανώτατο όριο ωρών, ασφάλιση κλπ), την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας – σε σχετικό σύλλογο συμμετείχε ο Φιλάρετος από το 1908. Εξακολουθεί να θεωρεί ότι το κοινό συμφέρον κεφαλαίου και εργατών βρίσκεται στη συνεργασία τους, υποστηρίζει όμως τις απεργίες εφόσον δεν ξεπερνούν κάποια όρια εξεγερτικότητας, και αντιδρά στην απόπειρα της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη να τις απαγορεύσει το 1906 ήταν συνήγορος του Α. Φαρδούλη υπερασπιζόμενος το δικαίωμα της απεργίας. Ενώ τον Απρίλιο του 1909 θεωρούσε ότι ένας νόμος περί επαγγελματικών και εργατικών σωματείων θα έπρεπε να οδηγεί στη σύσφιγξη των σχέσεων εργατών και προϊσταμένων τους, έναν χρόνο μετά παροτρύνει στην αυτονόμηση των εργατών και στην ξεχωριστή οργάνωσή τους. Θεωρεί τον σοσιαλισμό στην Ελλάδα «άωρο», παραθέτει όμως ειδήσεις για τη δραστηριότητα των «κοινωνιστών» και των εφημερίδων τους, και στον Ριζοσπάστη γράφει ο Δρακούλης μια σειρά άρθρων για εργατικά θέματα. Ο Φιλάρετος υπολογίζει στην υποστήριξη των ευρωπαϊών σοσιαλιστών που δεν θα άφηναν τις κυβερνήσεις τους να παρέμβουν υπέρ των αντιδραστικών στην Ελλάδα, ενώ το Ριζοσπαστικό κόμμα στέλνει τηλεγράφημα σχετικά με την εκτέλεση του αντικληρικαλιστή Φερρέρ και στη γαλλική Humanité. Η αρθρογραφία για το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας και υπέρ της απαλλοτριώσης των τσιφλικιών είναι συχνή, και η επίθεση για τη σφαγή στο Κιλελέρ έντονη. Ο Φιλάρετος θα είναι συνήγορος των κολλίγων που δικάζονται.(348)

Ο Ριζοσπάστης δεν απευθυνόταν μόνο στον «πολύ λαό», τον «εργατικό», αλλά και στην «μεσαίαν των αστών τάξιν» που είχε καθήκον να μπει επικεφαλής του. Ωστόσο δεν έδειχνε και πολύ ενδιαφέρον για την υποστήριξη αστικών συμφερόντων και της «παραγωγής». Θεωρούσε ότι το συνέδριο για τη γεωργία, τη βιομηχανία και το εμπόριο που έγινε το Νοέμβριο του 1909 δεν είχε λόγο ύπαρξης εκείνη τη στιγμή, και ότι το περίφημο όγδοο υπουργείο θα ήταν άχρηστο και απλώς ένα ακόμη βάρος στον προϋπολογισμό. Σε κάποια φάση ο Φιλάρετος μίλησε για «ανάπλασιν οικονομικήν κατά τα δόγματα της Νέας Σχολής», δεν φαίνεται όμως να εννοούσε

κάτι παραπάνω από φορολογική ισότητα. Εξίσου νεφελωδώς έκανε λόγο για «λαοκρατία» κάπως διαφωτιστικότερα ήταν τα δίπολα που χρησιμοποιούσε. Μετά την 14^η Σεπτεμβρίου του 1909 μιλούσε για την πάλη παρελθόντος και μέλλοντος: από τη μια ήταν οι πλουτοκράτες, οι συντηρητικοί, οι ξενοκρατικοί, οι «καταχθόνιοι», κι απ' την άλλη ο εργαζόμενος λαός, οι φιλελεύθεροι, οι εθνικόφρονες, οι ριζοσπάστες – το άρθρο έκλεινε επίσης με απειλή προς τον βασιλιά. Τον Απρίλιο του 1910 το σχήμα αναδιατυπώνεται: η βασική διάκριση είναι μεταξύ συντηρητικών και φιλελευθέρων, κι απ' αυτήν απορρέουν οι υπόλοιπες: βασιλικοί και δημοκρατικοί, κεφαλαιοκράτες και κοινωνιστές, συγκεντρωτικοί και αποκεντρωτικοί, χλιαροί και ριζοσπάστες. (349)

Στο πολιτικό επίπεδο, ο Ριζοσπάστης επιτιθόταν σε ίσες δόσεις στην αυλοκρατία και στη βουλευτοκρατία. Ο βασιλιάς ήταν ο τοποτηρητής των μεγάλων δυνάμεων στην Ελλάδα, περίπου νομάρχης της «αρμοστείας» τους, υπεύθυνος για την μη πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας αλλά και για την κακή λειτουργία του πολιτεύματος, το οποίο εκτιμάται ότι μετά το 1897 τείνει να γίνει απολυταρχικό με κοινοβουλευτικό μανδύα. Λίγο πριν και λίγο μετά το Γουδί καλεί εμμέσως σε εκθρόνιση του Γεωργίου και διαμαρτύρεται γιατί τα ψηφίσματα των διαδηλώσεων της 14^{ης} Σεπτεμβρίου τον άφηναν στο απυρόβλητο, όταν όμως αυτό πάψει να είναι εφικτό συμβιβάζεται με την περικοπή των εξουσιών του. Επιτίθεται επίσης στις «κομματικές συμμορίες», στη συναλλαγή, στον «ψευδοκοινοβουλευτισμό», στην τυραννία της ολιγαρχίας – η οποία πάντως δεν γίνεται αντιληπτή ως συνυφασμένη με τον κοινοβουλευτισμό, όπως στον Ελληνισμό. Μετά το Γουδί ζητά την ισόβια απομάκρυνση των αρχηγών των κομμάτων από την πολιτική, και περίπου απειλεί τον Θεοτόκη με εκτέλεση, ενώ παρακινεί στην ίδρυση «κόμματος αρχών».

Εκτός από τους ψευδοκοινοβουλευτικούς στο στόχαστρό του είναι και οι «αντικοινοβουλευτικοί». Δέχεται ότι «κραυγή δικαίας αγανακτήσεως κατά του κοινοβουλίου ακούεται», καθώς τα κόμματα έχουν διαφθαρεί, παρέχοντας έτσι «εις τους αντικοινοβουλευτικούς έδαφος, ίνα εργάζονται και κατ' αυτών έτι των κοινοβουλευτικών θεσμών» όμως «η κατά του αγνού κοινοβουλευτισμού κατακραυγή είναι ... αντεθνική». Σε γενικές γραμμές ταυτίζει τους αντικοινοβουλευτικούς με τους μοναρχικούς, και καταγγέλλει ότι επιδιώκουν την αναστολή των συνταγματικών και κοινοβουλευτικών ελευθεριών. Δηλώνει όμως πριν το Γουδί, και όντας ενήμερος των κινήσεων στο στρατό, ότι θα δεχόταν προσωρινή δικτατορία που θα απέληγε σε εθνοσυνέλευση σε περίπτωση «διαδοχής της

βασιλείας». Στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο εξακολούθησε να προσβλέπει ως τη διάλυσή του, αλλά και να τον εγκαλεί να δώσει γνησιότερη επαναστατική κατεύθυνση στις εξελίξεις· τον Δεκέμβριο του 1909 τον υποστηρίζει στη σύγκρουσή του με τα κόμματα, ενώ ήταν από τους λίγους που είχαν αντιμετωπίσει τα κίνημα του Τυπάλδου τον Οκτώβριο ως απλή απεισκευσία που την προκάλεσε παράφορος πατριωτισμός. Μετά την διάλυσή του κακίζει τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο για την έλλειψη αποφασιστικότητάς του, προσθέτει πάντως – εκ των υστέρων –ότι η δικτατορία είναι θεσμός που τον καταδίκασε η ιστορία.(350)

Οι κατευθύνσεις που είδαμε ως τώρα (απαλλοτρίωση, εργατική νομοθεσία, μείωση εξουσιών βασιλιά, φόροι, «κατάλυσες προσωπικών κομμάτων, αυτοδιοίκηση κλπ) υπήρχαν και στο πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος που συντάχθηκε τον Απρίλιο του 1910. Σ' αυτές όμως προστίθονταν ο ήπιος περιορισμός της καθολικής ψηφοφορίας και η «αιρετή και φιλελεύθερη Γερουσία», προτάσεις που σε συνδυασμό με την υποστήριξη των πραξικοπηματιών αξιωματικών μας οδηγούν στον αντικοινοβουλευτισμό. Στο Ριζοσπαστικό κόμμα, ωστόσο, ο Φιλάρετος δεν ήταν μόνος του. Θα είχε πολύ ενδιαφέρον να το εξετάσει κανείς καθαυτό, ως αντιφατικό μόρφωμα του μικροαστικού ριζοσπαστισμού, όπου συνυπήρχαν σοσιαλίζοντες σαν τον Σκουριώτη και τον Θεοδωρόπουλο και πρωτοφασίστες, και του οποίου το πρόγραμμα μπορεί να θεωρηθεί ως προϊόν συγκερασμού των διαφόρων τάσεων: υπήρχαν πχ και αιτήματα διεύρυνσης των ελευθεριών, όπως του τύπου, του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, της εξασφάλισης από την αστυνομική αυθαιρεσία κλπ. Μεταξύ αυτών που είχαν έναν βαρύνοντα ρόλο στο Ριζοσπαστικό κόμμα ήταν κι ο Α. Σπηλιωτόπουλος, εκδότης του «Πανελληνίου Κράτους», ο οποίος το 1907 είχε αναπτύξει μια επιχειρηματολογία ενάντια στην πολιτική συμμετοχή των κατώτερων τάξεων: το ελληνικό «εκλογικό σύστημα» οδηγεί στην «καταστρατήγηση των ολίγων υπό των πολλών. Ως έχουν τα πράγματα σήμερα ψηφίζουν μόνον οι όχλοι», τους οποίους χειραγωγούν οι δημοκόποι, με αποτέλεσμα να επικρατεί «ο χείριστος των τιμαριωτισμών» και να εκλέγονται συνεχώς μέλη των ίδιων οικογενειών, με την προσθήκη κάποιων κεφαλαιούχων. Η έμφαση πάντως δεν δινόταν σ' αυτά τα γνωστά μας επιχειρήματα περί ολιγαρχίας, αλλά στο ότι «οι τυφλοί όχλοι κυριαρχώσι του εκλογικού πεδίου οργιάζοντες» και ότι «το Κοινοβούλιον εξέρχεται εκ των όχλων» – αλλού έγραφε ότι στην Ελλάδα «οι φύσει τεταγμένοι να ηγούνται και να κυβερνώσι, έπονται και κυβερνώνται».

Ο Φιλάρετος μπορεί το 1901 να είχε ταχθεί – μ' έναν τρόπο κατανοητό για τους επαίοντες – κατά της καθολικής ψηφοφορίας, ωστόσο η σχετική όψη του προγράμματος του Ριζοσπαστικού κόμματος δεν εμφανιζόταν καθόλου στον Ριζοσπάστη. Αντίθετα το 1910 επανειλημμένα υποστήριξε την καθολική ψηφοφορία – ενάντια και στην αναλογική και άνιση που εφαρμοζόταν στο Βέλγιο -, και έγραφε ότι οι πολλοί κρίνουν καλύτερα, ότι το «συμφέρον του λαού υπάρχει εις το ίσον κατ' αριθμόν και ουχί κατ' αξίαν». Όσο για την υποστήριξη στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αυτή δήλωνε ότι γινόταν με την προϋπόθεση ότι τα ριζοσπαστικά μέτρα θα παίρνονταν «μετά σεβασμού πάντοτε προς τας λαϊκάς ελευθερίας». Πιθανότατα θα είχε συνείδηση του ότι οι αξιωματικοί δεν ήταν οι καλύτεροι εγγυητές τους, ωστόσο η υποστήριξή του σ' αυτούς δεν φαίνεται να πήγαζε από στόχους παρόμοιους μ' αυτούς του Καζάζη πχ. Πιστεύουμε ότι το βασικό σημείο σύγκλισης ήταν ο αντιδυναστισμός: ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος ήταν ο σημαντικότερος, επειδή ισχυρότερος, αντίπαλος του βασιλιά, και ο μόνος που μπορούσε να προσφέρει μια ορατή προοπτική αν όχι δημοκρατίας τουλάχιστον εκθρόνισης του Γεωργίου. Το ενδεχόμενο μιας επαναστατικής δικτατορίας με λαϊκή υποστήριξη που θα κατέληγε σε εθνοσυνέλευση είχε άλλωστε γοητεύσει και τους Κοινωνιολόγους.(351)

Ο Φιλάρετος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σ' ένα πρωτοφασιστικό ρεύμα. Το πολιτειακό μοντέλο στο οποίο αναφερόταν είναι ένα φιλελεύθερο – δημοκρατικό ιδεώδες η έμφαση δίνεται σε ένα ισχυρό κοινοβούλιο που θα ασκεί πραγματικό έλεγχο στις κυβερνήσεις, στην ανάγκη για κόμματα αρχών, στην υπεράσπιση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας- στα πλαίσια της οποίας προβάλλει και το δικαίωμα του λαού στην επανάσταση. Είναι ενάντια στην ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας: επιμένει στην αρχή της προσεκτικής ισορροπίας των εξουσιών. Οι αναφορές στον αυταρχικό Καποδίστρια είναι αρνητικές, ενώ το ηγετικό ιδεώδες απουσιάζει πλήρως. Το σημαντικότερο, απουσιάζει και το αίτημα για ένα ισχυρό κράτος, και βέβαια η κοσμοεικόνα της ισχύος, όπως την είδαμε στον Ελληνισμό. Ο ανδρισμός συσχετίζεται με τον πόλεμο, αλλά και με την παρρησία. Δείχνει ευαισθησία για την αστυνομική αυθαιρεσία και την κρατική καταστολή όχι μόνο στην περίπτωση του Κιλελέρ αλλά και στην απεργία των καπνεργατών του Βόλου τον Μάρτιο του 1909 και στη διαδήλωση των αθηναίων εμπόρων τον ίδιο μήνα. Θεωρεί ριζικά αντισυνταγματικούς τους δρακόντειους νόμους κατά της ληστείας, και ζητά την κατάργησή τους ή τουλάχιστον «να τεθώσι φραγμοί τινές εις την εκτελεστικήν εξουσίαν». Κατηγορεί τους «ολιγαρχικούς» ότι θέλουν να

μεταβάλουν την Ελλάδα σε «απέραντο δεσμοκτήριο» και να περιορίσουν την ελευθερία του τύπου και του λόγου. Υπερασπίζεται μια ομάδα ευαγγελιστών απέναντι στους «θρησκομανείς» που τους επιτίθενται, δεν θέλει οι εξώσεις να γίνονται από χωροφύλακες, ζητά την κατάργηση της προσωποκράτησης και τον ριζικό περιορισμό των προφυλακίσεων.(352)

Δεν υπήρχε λοιπόν ούτε υποψία αυταρχισμού στον Ριζοσπάστη. Ο μικροαστικός ριζοσπαστισμός που εξέφραζε, που συνοδευόταν κι από συχνές αναφορές στο γαλλικό ριζοσπαστικό κόμμα, ήταν ουσιωδώς φιλελεύθερος, κι αυτό δεν άλλαζε από την έντονη παρουσία του εθνικισμού. Ανταποκρινόμενος μάλιστα στην όξυνση του κοινωνικού ανταγωνισμού στα 1909-10, και υπερασπιζόμενος μαχητικά τα αγροτικά και εργατικά συμφέροντα, προσλάμβανε αριστερά χαρακτηριστικά. Ωστόσο συνεργαζόταν με φορείς αυταρχικών ιδεών της ριζοσπαστικής δεξιάς, ενώ στους αντικοινοβουλευτικούς που καταγγέλλονταν δεν περιλαμβανόταν πχ ο Καζάζης.

Απόπειρα ερμηνείας

Από όσα είπαμε έχει διαφανεί το κοινό πεδίο στο οποίο κινούνται ο Ελληνισμός και ο Φιλάρετος, οι Συντακτικοί, και το οποίο επιτρέπει τη συμπόρευσή τους, παρά το πλήθος των διαφορών τους. Είναι οι δεσμοί που διατηρούν με τη διαμαρτυρία των κατώτερων τάξεων, στην οποία ηγεμονική είναι η θέση των μικροαστών, και η απόπειρά τους να την εκφράσουν με έναν τρόπο ανταγωνιστικό προς το άρχον συγκρότημα εξουσίας. Χρήσιμη εδώ θα μπορούσε να φανεί η θεωρία του Ernesto Laclau για τον λαϊκισμό.

Σύμφωνα με τον Laclau, σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό εκτός από τις ταξικές αντιφάσεις υπάρχει και το πεδίο των αντιφάσεων γύρω από τις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις κυριαρχίας αυτό είναι το πεδίο στο οποίο λαμβάνει χώρα η πάλη

για την ηγεμονία, η «δημοκρατική πάλη» από τη σκοπιά της αριστεράς· σ' αυτό τα κυριαρχούμενα στρώματα αυτο-αναγνωρίζονται όχι σαν τάξη αλλά σαν «οι από κάτω», το άλλο ή και αντίθετο προς το άρχον συγκρότημα εξουσίας, και στο οποίο εγκαλούνται στο ιδεολογικό επίπεδο ως «λαός». Στο πεδίο αυτό αντιφάσεων δημιουργούνται ιδεολογικά στοιχεία, τα οποία δεν συνιστούν συνεκτικές ιδεολογίες, αλλά συναρθρώνονται διαρκώς γύρω από ταξικούς λόγους. Η ηγεμονία μιας τάξης συνίσταται ακριβώς στη δυνατότητά της να συναρθρώνει στο λόγο της τις μη ταξικές εγκλήσεις των κυριαρχούμενων τάξεων ουδετεροποιώντας τις, εξαλείφοντας δηλαδή απ' αυτές το στοιχείο του ανταγωνισμού προς το άρχον συγκρότημα, και μετατρέποντας σε απλή διαφορά. Η ηγεμονία βέβαια δεν είναι δεδομένη, γύρω απ' αυτήν διεξάγεται πάλη. Υπάρχουν, έτσι, και οι «λαϊκο-δημοκρατικές» εγκλήσεις, όταν το εγκαλούμενο ως «λαός» υποκείμενο συγκροτείται στη βάση μιας ανταγωνιστικής σχέσης προς το συγκρότημα εξουσίας.

Για τον Laclau, λαϊκισμός είναι η σύνθεση των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων ως πλέγμα αντιθετικό προς την κυρίαρχη ιδεολογία, ως μια ανταγωνιστική επιλογή εναντίον του άρχοντος συγκροτήματος. Μ' αυτή την έννοια μπορεί να υπάρχουν διάφορα είδη λαϊκισμού, ανάλογα με τα ταξικά συμφέροντα και λόγους με τα οποία συναρθρώνεται· λαϊκισμός μιας μερίδας των κυρίαρχων τάξεων που προσφεύγει στην κινητοποίηση των μαζών, λαϊκισμών των κυριαρχούμενων τάξεων, σοσιαλιστικός λαϊκισμός, φασιστικός λαϊκισμός κλπ, και μια ποικιλία αναλόγως των ιδιαίτερων λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων και παραδόσεων κάθε κοινωνικού σχηματισμού, της έντασης του ανταγωνισμού κλπ. Η μορφή του λαϊκισμού που βρίσκεται πιο κοντά στην περίπτωση που εξετάζουμε είναι αυτό που ο Laclau αποκαλεί γιακωβινισμό (στον οποίο, σημειωτέον, εντάσσεται και μια πλευρά του φασισμού): πρόκειται για τον μέγιστο βαθμό αυτονομίας που μπορούν να αποκτήσουν οι λαϊκο-δημοκρατικές εγκλήσεις σε μια ταξική κοινωνία. Ο λαός προβάλλει ως εναλλακτική πολιτική λύση όχι μέσα στα πλαίσια του συστήματος αλλά ενάντια σ' αυτό, και θεωρείται ότι η πάλη εναντίον του άρχοντος συγκροτήματος εξουσίας μπορεί να διεξαχθεί αποκλειστικά ως «δημοκρατική» πάλη. Μ' αυτή την έννοια πρόκειται για ριζοσπαστική μικροαστική ιδεολογία· για τα μεσαία στρώματα η ταυτότητά τους ως λαός παίζει πολύ πιο σημαντικό ρόλο από την ταυτότητά τους ως τάξη, καθώς δεν μετέχουν άμεσα στις θεμελιώδεις σχέσεις παραγωγής: οι αντιφάσεις τους με το άρχον συγκρότημα τίθενται στο επίπεδο των ιδεολογικών και πολιτικών σχέσεων που συνιστούν το σύστημα κυριαρχίας.

Σύμφωνα με τον Laclau, τέλος, η εμφάνιση του λαϊκισμού συνδέεται με μια κρίση του κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου, που είναι με τη σειρά της μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής κρίσης.(353)

Όπως έχουμε δει, οι εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία ανταποκρίνονται στις προϋποθέσεις που θέτει ο Laclau, και μπορούν να διαβαστούν υπό το πρίσμα της θεωρίας του. Κρίση ιδεολογική και – κυρίως – κοινωνική ρεύμα διαμαρτυρίας που διακηρύσσει την ανάγκη ριζοσπαστικών αλλαγών στην ελληνική κοινωνία και κράτος – αυτό που ο γαιοκτήμονας και πολιτικός Γ. Ζωγράφος αποκαλεί το 1911 «ιδιόρρυθμον κοινωνιστικήν πνοήν» των τελευταίων χρόνων: μάλλον αδιαμόρφωτο και θολό, είναι έντονα πάντως χαρακτηριστικά όπως η απόρριψη των φορολογικών βαρών, ο κρατισμός, αντιλήψεις για μια ηθική λειτουργία της οικονομίας με την ευρεία έννοια, οι εχθρικές διαθέσεις για ό,τι αποκαλούν βουλευτική ολιγαρχία και πλουτοκρατία που συνθλίβουν τον λαό πρωταγωνιστικός είναι ο ρόλος των μικροαστών στη διαμαρτυρία – σ’ αυτό θα σταθούμε κάπως περισσότερο.

Δεν επρόκειτο μόνο για το ιδιαίτερο βάρος που είχαν οι μικροϊδιοκτητικές δομές της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στην αναπαραγωγή τους, για τις οποίες μια ένδειξη αποτελεί και το μεταναστευτικό ρεύμα. Όπως το έθετε ο σύνδεσμος οινοπαντοπωλών Βόλου, «όλοι οι μικροί επαγγελματίαι και έμποροι, υπό δυσμενεστάτας συνθήκας εργασίας και δυσφοριών, εργάζονται δια τον ξηρόν άρτον αποκλειστικώς» και τίποτα παραπάνω ιδίως στις επαρχίες «στενοχωρούνται, εξαντλούνται, πιέζονται». Οι ίδιοι εντοπίζουν την αιτία στην ακρίβεια που περιορίζει τη λαϊκή κατανάλωση μιλήσαμε για τη νομισματική στενότητα μετά το 1897, την εμπορική και σταφιδική κρίση του 1908-9, το βάρος της φορολογίας που έφεραν οι κατώτερες τάξεις – άλλωστε την αφορμή των εκρήξεων τον χειμώνα του 1908 και το φθινόπωρο του 1909 έδωσαν οι απόπειρες του Γούναρη και του Ευταξία για επιβολή νέων φόρων. Την κύρια απειλή, σε κάποιους κλάδους τουλάχιστον, για την επιβίωση των μικροαστών αποτελούν οι τάσεις συγκέντρωσης των μέσων παραγωγής που συνοδεύουν τη συσσώρευση κεφαλαίου. Ο ποτοποιός Ο. Παμπούκης, ο οποίος συμμετείχε στην ίδρυση του ΣΕΒΒ αλλά στη συνέχεια προτίμησε την ένταξη στις συντεχνίες, θεωρώντας προφανώς ότι εκεί βρίσκονταν τα ταξικά του συμφέροντα, έγραφε το 1908 άρθρο με τίτλο «η ποτοποιία κλονιζομένη» Εκτιμούσε ότι εκτός από 10 εργοστάσια με μεγάλα κεφάλαια, οι υπόλοιποι 300 «εργοστασιάρχες» δεν θα άντεχαν πάνω από δύο χρόνια – πολλοί ήδη είχαν

καταστραφεί. Ως αιτίες θεωρούσε τη βαριά φορολογία και την υψηλή τιμή του οινοπνεύματος που όριζε η Προνομιούχος.(354)

Το βάρος των μικροαστών στη διαμαρτυρία διαφαίνεται κι από το ότι η κριτική και τα προτεινόμενα μέτρα επικεντρώνονταν γύρω από το κράτος: οι φόροι, το πολιτικό σύστημα, η συναλλαγή, η πολιτική στα εθνικά. Το βλέπουμε και στο ότι τα κύρια μέτρα που προτείνονται κατά της πλουτοκρατίας, παρά τις ανησυχίες της, δεν πάνε πέρα από την επιβολή προοδευτικού φόρου εισοδήματος και από το ασυμβίβαστο της βουλευτικής ιδιότητας με τη θέση στο ΔΣ κάποιας ανώνυμης εταιρείας. Η συλλογική ενότητα των μικροαστών, η συγκρότησή τους σε υποκείμενο επιτυγχάνεται στο πολιτικό – ιδεολογικό επίπεδο (και μόνο σ' αυτό, αντίθετα με τις άλλες τάξεις), στο οποίο και τίθενται οι αντιθέσεις τους με τις άρχουσες τάξεις. Με βάση αυτή την παραδοχή μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την καταφορά ενάντια στη βουλευτική ολιγαρχία, στα κόμματα και στη συναλλαγή: δεν ήταν μόνο η χειραγώγηση των μικροαστών και η εσωτερίκευση του αντιδημοκρατικού λόγου που εκφέρουν μερίδες της άρχουσας τάξης – που αποτελεί σαφώς μια παράμετρο -, αλλά και η συγκρότηση των μικροαστών σε υποκείμενο ενάντια στο άρχον συγκρότημα εξουσίας· συγκρότηση που περνάει μέσα από την καταγγελία του «άστοργου» κράτους που απομυζά τους φορολογούμενους, και επικεντρώνει στις αντιθέσεις που αναφύονται στα πλαίσια των σχέσεων εκπροσώπησης – και κυριαρχίας – του κοινοβουλευτισμού. Μιλήσαμε ήδη για την έννοια της βουλευτικής ολιγαρχίας και τη σταδιοδρομία της αλλά και τη διπλή προέλευσή της.

Βέβαια η συναλλαγή, οι πελατειακές σχέσεις, ενείχαν και μια θέση κοινωνικής πολιτικής, οι αναδιανεμητικές αυτές λειτουργίες του κράτους αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα για την αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας, διάσταση που επισημαίνουν ο Χατζηιωσήφ και ο Μποχώτης, ενώ δεν διέφευγε από τους σύγχρονους: ο αντιπρόεδρος του Ελληνισμού Γ. Μελισσοουργός θεωρούσε ότι η συναλλαγή καλλιεργήθηκε «εκ των κάτω προς αχαλίνωτον εισβολήν» αλλά «και εκ των άνω ... ως δικλείδα κινδύνου προς κατεύνασιν και αταραξίαν». Έχει κανείς όμως την αίσθηση ότι την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα η επίθεση στη συναλλαγή δεν εκφράζει μόνο την αντίθεση μεγαλοαστών σε ένα κράτος που βοηθά την αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας εις βάρος της δημόσιας πίστης κλπ, αλλά και την αντίθεση των μικροαστών σε ένα σύστημα κυριαρχίας που δεν εξασφαλίζει πια την αναπαραγωγή της θέσης τους – ή τουλάχιστον βιώνεται ως ανεπαρκές απ' αυτή την άποψη· σχετικά μ' αυτό η μαζική μετανάστευση αποτελούσε εύλωτο επιχείρημα.

Φαίνεται επιπλέον ότι οι αναδιανεμητικές λειτουργίες του κράτους εξασθενούν, μετά μάλιστα την επιβολή του ΔΟΕ και κάποιες τάσεις «εξορθολογισμού» στα δημόσια οικονομικά. Η ανάγκη αύξησης των στρατιωτικών δαπανών, η αδυναμία εκτεταμένου εξωτερικού δανεισμού και τα όρια που έθεταν στην αύξηση των φόρων οι λαϊκές αντιδράσεις έκαναν τις «οικονομίες» στον προϋπολογισμό να φαίνονται μονόδρομος: αυτές μπορεί συχνά να ήταν σπασμωδικές, γη γενική τους κατεύθυνση όμως ήταν προς την περικοπή μισθών και συντάξεων: η κυβέρνηση Ζαΐμη το 1902 απέλυσε πολλούς δημόσιους υπαλλήλους, ο Δηλιγιάννης το 1905 επέλυσε και περιέκοψε τους μισθούς των ταχυδρομικών υπαλλήλων, ο Ράλλης το 1905 ψήφισε νέο νόμο για τις συντάξεις που απέσπασε την επιδοκίμασία του Ανδρεάδη, οπαδού των περικοπών, ο Ευταξίας το 1909 εκτός από απολύσεις και καταργήσεις σχολείων, πρωτοδικείων κλπ άφησε δοκιμαστικά να διαρρεύσει η φήμη για μείωση 10% του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων.(355)

Η μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, την οποία ζητούσαν από παλιά «αντικοινοβουλευτικοί» αστοί για την καταπολέμηση της συναλλαγής και της θεσιθηρίας, είχε μπει στην τροχιά της καθιέρωσής της. Πριν την πραγματοποιήσει ο Βενιζέλος το 1911, είχε γίνει αποδεκτή από το σύνολο των κομμάτων ως επιβεβλημένη, και την συναντά κανείς ως αίτημα σ' ένα πλήθος πολιτικών προγραμμάτων. Η (θεοτοκικής πλειοψηφίας) κοινοβουλευτική επιτροπή επί του προϋπολογισμού το 1907 επισήμαινε ότι, λόγω της έλλειψης μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων και των συνεπαγομένων «αθρόων μεταβολών» προσωπικού, υπάρχει «κολοσσιαίος αριθμός» δικαιουμένων σύνταξη και άρα σοβαρή επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Ο πρόεδρος των συντεχνιών Φ. Παπαφώτης κινούνταν στα ίδια συμφραζόμενα της περιστολής των κρατικών δαπανών, προσέθετε όμως ότι «ο υπάλληλος είναι υπηρέτης του βουλευτού, διότι αυτός τον προστατεύει» από τυχόν απόλυση, αυτή η σχέση εξουσίας όμως θα ανατρεπόταν με τη μονιμοποίηση. Η συσχέτιση λοιπόν από τον Δερτιλή της συνταγματικής καθιέρωσης της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων το 1911 με τον λαϊκισμό των μικροαστών του 1909 αποτελεί μάλλον αναχρονιστική μεταφορά αιτημάτων του σημερινού αστικού εκσυγχρονισμού στο παρελθόν.(356)

Στη θέση της συναλλαγής προκρινόταν ο κρατισμός: ένα κράτος που να παρεμβαίνει στην οικονομία για να «προστατεύσει» τους εργάτες αλλά και την ανεξάρτητη θέση των μικροαστών που κινδυνεύει. Κι αν η ίδρυση «κόμματος αρχών» ή η φιλεργατική πολιτική θεωρούνταν συνήθως αντίθετα με την «υπηρεσία

προσωπικών συμφερόντων» και την αντίληψη του κόσμου ότι «το κόμμα είναι προστάτης του», υπήρχαν στιγμές που ο κρατισμός και η συναλλαγή συσχετιζόνταν, και ο πρώτος προβαλλόταν ως εξυπηρετών τα λαϊκά συμφέροντα καλύτερα και σωστότερα από την δεύτερη. Στην Έρευνα το 1901 γραφόταν ότι «αι εν Ελλάδι αμοιβαίαι εκδουλεύσεις, αντί να ικανοποιώσι υψηλά συμφέροντα του λαού, ικανοποιώσι χθαμαλά συμφέροντα του ατόμου ... Το ουσιώδες είναι η ανύψωσις του επιπέδου της συναλλαγής». Και ο Γούναρης το 1906 όριζε την συναλλαγή ως μέριμνα από τον βουλευτή «υπέρ των συμφερόντων του εκλογέως». Όμως «ο λαός δεν είναι άλλο τι παρά τα άτομα τα οποία αποτελούσιν αυτόν. Και όταν λέγομεν ανάγκας του λαού εννοούμε τας ανάγκας των ατόμων, τα οποία αποτελούσιν αυτόν». Δεν θεωρούσε άτοπο το να έρχεται ο πολίτης και να ζητά προστασία: «Η νόσος δεν έγκειται εις τον έχοντα ανάγκην πολίτην, αλλ' έγκειται εις την ανίκανον Πολιτείαν, να μεριμνήση αφ' εαυτής την ικανοποίησιν της ανάγκης του πολίτου».

Βρισκόμαστε στο πέρασμα από τον 19^ο αιώνα στον 20^ο: στην διαδικασία μετάβασης από τις διαπροσωπικές πατριαρχικές σχέσεις προστασίας στον οργανωμένο κρατικό πατερναλισμό, στη θεμελίωση της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης με νέους όρους. Στα 1874 ο Ιω. Ευταξίας επιχειρηματολόγούσε υπέρ της φιλανθρωπίας, της βοήθειας των φτωχών από τους πλούσιους «εξ ιδίας προαιρέσεως» κι όχι με τη νομική επιβολή «αναγκαστικής συνδρομής»: πρέπει να υπάρχει μια άμεση σχέση πλούσιου και φτωχού, έτσι ώστε να δημιουργείται «το ιερόν αίσθημα της ευγνωμοσύνης». Αντίθετα το 1909 ο Θεοδωρίδης, με αφορμή την υπόθεση της δωρεάς του Κοργιαλένιου, θεωρούσε ότι οι εύποροι οφείλουν να συνεισφέρουν για το κοινό καλό, κάτι που θα γίνει με τον φόρο εισοδήματος: γιατί η κοινή γνώμη να ζητά μάταια ως χάρη ό,τι μπορεί «εν καιρώ» να ζητήσει ως δικαίωμα; Η μεταφορά της νομιμοποίησης από τον βουλευτή στο κόμμα, τομή την οποία ο Μαρκέτος αποδίδει στον Βενιζέλο, στην υλική πλευρά της συγκρότησης της ηγεμονίας αντιστοιχούσε στη μετάβαση από τη συναλλαγή στον κρατισμό: σε σχήματα πιο απρόσωπα, δομούμενα σε κεντρικό επίπεδο. Αυτά βέβαια θα πρέπει να τα δούμε ως μια μακροχρόνια διαδικασία που, καταρχάς ως προς τη νομιμοποίηση του κόμματος και όχι του βουλευτή, η απαρχή της ανάγεται το λιγότερο στον δικομματισμό του τρικουπικού και του δηλιγιαννικού κόμματος – δικομματισμός πάντως που είχε χαλαρώσει πριν το Γουδί. Η κίνηση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με αυτό που αποκαλεί ο Μουζέλης ενοποίηση της εθνικής πολιτικής σκηνής, και εντάσσεται στην

περαιτέρω μετατόπιση του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού κέντρου από την ύπαιθρο στις πόλεις.(357)

Βρισκόμαστε επίσης στα μισά μιας άλλης κίνησης: της μετάβασης των μικροαστών από τον δημοκρατικό φιλελευθερισμό στον αυταρχικό συντηρητισμό του μεσοπολέμου. Συναντάμε έτσι πολλά στοιχεία αυταρχισμού στον λόγο όσων προσπαθούν να εκφράσουν τη μικροαστική διαμαρτυρία, ενώ έχουν ήδη επισημανθεί οι προσπάθειες της Ακρόπολης να εθίσει τους αναγνώστες της στην αποδοχή αυταρχικών λύσεων. Ο Σαράτσης ζητούσε ανθρώπους «ισχυρούς, της γροθιάς», κι ο Σπυρομίλιος, μέλος του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δυσανασχετεί επειδή στο εσωτερικό του «αι ατελείωται κοινοβουλευτικά αγορεύσεις διεδέχθησαν τας ανδρικές αποφάσεις». Κατά τη γνώμη μου όμως η παρουσία του αυταρχισμού δεν αρκεί για να προσδώσουμε στο Γουδί και την εν γένει λαϊκή κινητοποίηση πρωτοφασιστικό χαρακτήρα. Ας πάρουμε το παράδειγμα του υπαξιωματικού Γεωργίου Καραϊσκάκη, εγγονού του αγωνιστή του 21, βουλευτή Καρδίτσας, μέλους του Στρατιωτικού Συνδέσμου, αντιδυναστικού συνεργάτη του Φιλάρτου, συντακτικού βουλευτή το 1910. Από τη μια τόνιζε την ανάγκη «στιβαράς χειρός, η οποία να επιβληθή δια του γρόνθου της εις στρατιωτικούς και πολιτευομένους» – εικόνα στην οποία επιμένει: «ο βαρύς γδούπος επί της τραπέζης της βαρείας εκείνης χειρός». Από την άλλη όχι μόνο συμμετέχει ενεργά στο αγροτικό κίνημα της Θεσσαλίας μιλώντας σε διαδηλώσεις και πιέζοντας στην Αθήνα για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αλλά και συγκέντρωνε όπλα, σύμφωνα με τον Μελά, και ετοίμαζε κανονική επανάσταση των κολλίγων.(358)

Και γενικότερα, πριν μιλήσουμε για έναν γενικευμένο πρωτοφασισμό, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το κίνημα στο Γουδί υπήρξε ο καταλύτης που επέτρεψε να βγουν στην επιφάνεια – και να εκφραστούν πολιτικά – αντιθέσεις που υπέβοσκαν στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των καπνεργατών των Τρικάλων, οι οποίοι για ένα χρόνο αίτημά τους απέργησαν τον Οκτώβριο του 1909, ενώ πριν είχαν περιοριστεί σε καταγγελίες στις εφημερίδες. Στην ίδια πόλη – πιθανότατα παντού – υπήρξε το 1909-10 ένα κύμα ιδρύσεως σωματείων εργατών και τεχνιτών, ο υπουργός εσωτερικών όμως στον οποίο υπέβαλαν τα καταστατικά τους απάντησε ότι «θα σκεφτεί αν θα τα εγκρίνει», επειδή υπάρχει αθρόα υποβολή καταστατικών. Ο Πεδινός Γεωργικός Σύνδεσμος Καρδίτσας, ο οποίος θα παίξει σημαντικό ρόλο στο αγροτικό κίνημα, ιδρύθηκε τον Μάιο του 1909, δεν επιχείρησε όμως αμέσως να γράψει μέλη, εκτός των άλλων και «δια τον φόβον

των αρχών», όπως αναφέρει ο πρωτεργάτης του Μπούσδρας, φόβο που θα κλονίσει το Γουδί. Ο Σ. Τριανταφυλλίδης εκτιμούσε το 1910 ότι πριν το Γουδί «εν ταις Επαρχίαις η τρομοκρατία του κομματάρχου εστηρίζετο εις την πρόληψιν ή την πραγματικότητα, ότι Αστυνομία και Δικαιοσύνη εξαρτώνται από το κόμμα» Το Γουδί και όσα ακολούθησαν γίνεται αντιληπτό και ως αμφισβήτηση και ανατροπή των ιεραρχιών: ο Ξενόπουλος δήλωνε ότι «δεν μας εκπλήττει ότι βγαίνουν τώρα τα παιδιά μας και μας κάνουν τον δάσκαλο, γιατί ευρισκόμαστε εν πλήρει επαναστάσει και όλα πρέπει να τα περιμένωμεν». Σημειώνεται επίσης, σύμφωνα με την Σκλαβενίτη, δυναμική παρουσία του φεμινισμού ως το 1912 και τίθεται για πρώτη φορά, περιθωριακά έστω, το ζήτημα της γυναικείας ψήφου.(359)

Στο Γουδί και όσα ακολούθησαν υπάρχει μια βασική αντίφαση: η συνύπαρξη τάσεων χειραφέτησης, απελευθέρωσης και ρήξης αφενός, και αυταρχικών τάσεων και μιας συγκαλυμμένης δικτατορίας αφετέρου. Τάσεις οι οποίες δεν έρχονται απαραίτητα σε αντίθεση μεταξύ τους, κάποιες φορές μάλιστα συμπορεύονται. Η κατάσταση εμφανίζεται στην πολυπλοκότητά της αν θέσει κανείς στο επίκεντρο της έρευνάς του ερωτήματα που αφορούν όχι μόνο την προέλευση και την ιστορία του φασισμού, αλλά και του σοσιαλισμού στην Ελλάδα. Απ' αυτή την οπτική γωνία νιώθει κανείς την ανάγκη της προσφυγής σε πιο σύνθετα σχήματα, ικανά να ενσωματώσουν φαινόμενα που αντιμετωπίζοντάς τα στη σύγχρονη πραγματικότητα θα τα απέδιδε σε σύγχυση. Δεν είναι για παράδειγμα εντελώς αυτονόητο το πού κατατάσσεται ο Λαϊκός Σύνδεσμος «η Ισότης» του Αργοστολίου, ιδρυμένος από τον Μ. Αντύπα, που το 1909 επιδοκιμάζει την αντίδραση των συντεχνιών στους φόρους, προτείνει εναλλακτικά την απόλυση των αργομισθων και τη μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, και απειλεί με «ουχί εκ των άνω, αλλ' εκ των κάτω, δια λαϊκής δε βοής διάλυσιν τοιαύτης βουλής»· ο Ριζοσπαστικός Σύνδεσμος «Ανάστασις» της Ναυπάκτου με πρόγραμμα το 1910 «εθνικό, ανθρωπιστικό και κοινωνιστικό», με τη συμμετοχή γιων – και διαδόχων – βουλευτών, ιδρυμένους από τους ίδιους που οργάνωσαν την υποδοχή του Καραϊσκάκη, λίγο μετά το Γουδί, με κόκκινες σημαίες και συνθήματα κατά της συναλλαγής και υπέρ της πατρίδας.

Ο Βασίλης Θεοδορίδης (πιθανότατα συγγενής του Αριστομένη) έχει καταγραφεί ως βασικό μέλος της αναρχικής ομάδας που εξέδιδε το «Νέον Φως» στον Πύργο το 1899. Το 1903-4 εκδίδει στην Πάτρα την εφημερίδα «Εσπέρα», «με αρχάς συντηρητικής και προοδευτικής» όπως αυτοπροσδιορίζεται, και καλεί τον βασιλιά να αναλάβει μόνος του την διακυβέρνηση της χώρας παραμερίζοντας τους πολιτικούς –

φυλακίζεται όμως ως υβριστής του επειδή αποδίδει ευθύνες και στον Γεώργιο. Στον Ριζοσπάστη δημοσιεύονταν δίπλα δίπλα οι επιστολές του μετέπειτα Κοινωνιολόγου Π. Σκουριώτη, που καλούσε τους φοιτητές «να κατέλθουν προς τον λαό» και ν' αγωνιστούν για «κοινωνική και πολιτική ισότητα», και του Γ. Πιστόλλη, που έφερνε το παράδειγμα του «Κρόμβελλ, όστις κλείσας την βουλήν και διαλύσας και σκορπίσας τους βουλευτάς δι' αιματηράς πάλης από του 1648 μέχρι του 1651 έθεσε τέρμα εις την φαυλοκρατίαν», έχοντας και την υποστήριξη μεγάλης μερίδας του στρατού. Στο Νουμά συνυπήρχαν συνεργάτες αντικοινοβουλευτικοί και σοσιαλιστές – οι οποίοι βέβαια συγκρούστηκαν το 1907-8 στη γνωστή συζήτηση για τον μαρξισμό. Ο εκδότης του Δημήτρης Ταγκόπουλος, θαυμαστής του «αρρενωπού» Κάιζερ, πρότεινε το 1903 την επέμβαση του βασιλιά και τον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων του κοινοβουλίου, για να στραφεί έπειτα προς πρωτοφασιστικές θέσεις. Το 1908 μίλησε στην Ελληνική Εργατική Ένωση Πάτρας με θέμα «όχλος και λαός» και καυτηρίασε αστούς και πολιτικούς, ενώ στην απάντησή του στον Πανεργατικό Σύνδεσμο Βόλου θεωρούσε ότι ο λαός αποτελεί την «καλή μερίδα του βουλευτοπροδομένου και δασκαλοπατημένου Έθνους»· ο Χατζόπουλος προσπαθούσε να τον πείσει ότι δεν είναι σοσιαλιστής, όπως πίστευε: «Σοσιαλιστής που γυρεύει δικτατορία και κυβέρνηση δίχως Βουλή δε ματακούστηκε». Ωστόσο ο Ταγκόπουλος έγινε μέλος του Σοσιαλιστικού Δημοτικιστικού Ομίλου που έστησε ο Χατζόπουλος, ενώ στη συνέχεια ο Νουμάς – κι ο ίδιος ο Ταγκόπουλος – απέκτησε σαφέστερα σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά.(360)

Από τη σκοπιά της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα, τέτοιες αμφιλεγόμενες τάσεις δύσκολα μπορούν να χαρακτηριστούν σοσιαλιστικές, δεν ήταν όμως – τουλάχιστον αρχικά – ξένες μ' αυτές. Το θέμα δεν είναι να κατασκευάσουμε πρόγονους του σοσιαλισμού, δεν μπορούμε όμως να παραγνωρίσουμε ότι αυτός συγκροτήθηκε και σε διάλογο, και στη συνέχεια σε αντιπαράθεση, με τις πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις ενός μικροαστικού, συχνά αυταρχικού, ριζοσπαστισμού. Υπενθυμίζουμε ότι οι σοσιαλιστές αντιμετώπισαν αρχικά ευνοϊκά τους Επίστρατους και προσπάθησαν να τους προσεταιριστούν, σύμφωνα με την μαρτυρία του Μπεναρόγια, ενώ το 1893 η Σοσιαλιστική Αδελφότητα της Πάτρας αποτελούνταν από ελάχιστους εργάτες και πολλούς μικροεπαγγελματίες. Το βάρος των μικροαστών στην ελληνική κοινωνία υπαγόρευε την απεύθυνση και σ' αυτούς· ο Κουτούπης και ο Σαράτσης προσπαθούσαν να διαμορφώσουν έναν σοσιαλισμό που να χωράει και τους μικροϊδιοκτήτες.(361)

Για να επανέλθουμε στα ερωτήματα που κυρίως μας απασχολούν σ' αυτό το κεφάλαιο, παραφράζοντας τους Sayre και Löwy θα λέγαμε ότι το κοινό πεδίο που κάνει δυνατές παλινωδίες και μετακινήσεις σαν αυτές που είδαμε προηγουμένως, αλλά και τη συμπόρευση ετερογενών δυνάμεων, είναι ο «γιακωβινισμός» κατά Laclau. Στην περίπτωση μας όμως δεν πρόκειται τόσο για «ομοιογένεια του ιδεολογικού χώρου» όπως στους διάφορους τύπους του ρομαντικού αντικαπιταλισμού, αλλά μάλλον για το ότι συνήθως οι αναφορές σε θεωρητικές παραδόσεις και επεξεργασίες, σε ουτοπίες και σε προγράμματα μετασχηματισμού της κοινωνίας είναι ισχνές, αόριστες και δεν βρίσκονται σε πρώτο πλάνο. Η διάχυση των ορίων είναι ευκολότερη επειδή κυριαρχεί η αναφορά όχι τόσο σε αντίπαλες ουτοπίες, όσο στην υποστήριξη των λαϊκών συμφερόντων: νομίζουμε ότι αυτή την έννοια έχει ο «λαϊκισμός» για τον οποίο μιλούσε η Ακρόπολις. Στην ευρύτερη ριζοσπαστική κίνηση συνυπάρχει ένα εξίσου ευρύ φάσμα διαφορετικών θέσεων και στρατηγικών, χωρίς ωστόσο να εκφράζεται ανοιχτά ανταγωνιστική διάθεση μεταξύ τους. Η διαμαρτυρία επιχειρείται να στραφεί προς διάφορες κατευθύνσεις, να συναρθρωθεί με διάφορα ταξικά συμφέροντα, στα πλαίσιά της διεξάγεται πάλι για την ηγεμονία, μπορεί να πει κανείς. Ωστόσο είναι αυτή που επιβάλλει τις διαχωριστικές γραμμές της εποχής, και ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά σε όσους προσπαθούν να την εκπροσωπήσουν.

Νομίζω ότι η έννοια του λαϊκισμού, και πιο συγκεκριμένα του γιακωβινισμού, όπως τον εννοεί ο Laclau, μας επιτρέπει να εξηγήσουμε αυτή τη συμπόρευση ενός ευρέος φάσματος πολιτικών θέσεων, αποδίδει την εικόνα του έντονου κοινωνικού ανταγωνισμού που διεξάγεται, ανταγωνισμού που επικεντρώνεται στο πολιτικό επίπεδο, με εμφανές το βάρος του μικροαστισμού. Μας επιτρέπει επίσης να πάρουμε στα σοβαρά τις διαχωριστικές γραμμές που χαράζουν τα ίδια τα υποκείμενα, χωρίς να παραιτούμαστε από μια ταξική ανάλυση όπως κάνει πχ ο Μουζέλης – και χωρίς φυσικά να τις αποδεχόμαστε άκριτα ως έχουν. Αφήνει το περιθώριο να αποτιμήσουμε το αν οι προσπάθειες χειραγώγησης των μικροαστών σε μια αντιδημοκρατική κατεύθυνση πέτυχαν ή όχι, αλλά και δείχνει την εμβέλεια που μπορούσε να αποκτήσει ένας πρωτοφασιστικός λόγος στις συγκεκριμένες συνθήκες.

Ο Λιάκος προτείνει μια άλλη θεωρία για τον λαϊκισμό: τον συνδέει με τις λαϊκές αντιστάσεις στην αγορά και τις αξίες της, στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό των διάφορων πλευρών της ζωής, από τη σκοπιά μιας προκαπιταλιστικής «ηθικής οικονομίας» που εξελίσσεται στις νέες συνθήκες: η διαμάχη επικεντρώνεται στις

τιμές και όχι στους μισθούς, στην αγορά και όχι στο εργοστάσιο, μεταξύ εξουσίας και «πλήθους», το οποίο αναφέρεται σε ένα πρότυπο ελέγχου της αγοράς και προστασίας των φτωχών από μια πατερναλιστική εξουσία: σε μια ιδεατή παλιά τάξη πραγμάτων. Η συνείδηση αυτή γίνεται λαϊκισμός όταν την οργάνωση, την ανακατασκευή και την εκ νέου διάδοσή της αναλαμβάνουν οι από πάνω, σε συνθήκες όμως που η επαναφορά της «ηθικής οικονομίας» δεν είναι πια δυνατή. Στην περίπτωση μας διαμαρτυρίες για τις τιμές και την ακρίβεια υπάρχουν, δεν επικεντρώνονταν όμως εκεί αλλά γύρω από το κράτος. Αυτή η έντονα πολιτική διάσταση δεν μπορεί να προσεγγιστεί με βάση το σχήμα του Λιάκου, που δίνει έμφαση στον κοινωνικό – οικονομικό χαρακτήρα του λαϊκισμού · ο Laclau αντίθετα που επικεντρώνει στη συγκρότηση του λαϊκισμού σε πολιτικό – ιδεολογικό επίπεδο μας είναι πιο χρήσιμος. Οι δύο προβληματικές πάντως δεν είναι ασύμβατες.

Ο Ελεφάντης ασκεί κριτική στον Laclau όσον αφορά τη συνολικότερη πολιτική προοπτική του αλλά και την έννοια της λαϊκο-δημοκρατικής έγκλησης: επισημαίνει ότι υπάρχει μια εξιδανίκευση των λαϊκών παραδόσεων, οι οποίες δεν είναι πάντα και όλες δημοκρατικές αλλά περιλαμβάνουν και αντιδραστικά ιδεολογήματα και πρότυπα: θρησκοληψία και σεξισμό, ξενοφοβία και αυταρχισμό. Την αντίρρηση αυτή μπορούμε να την ενσωματώσουμε στην ερμηνεία μας: μιλήσαμε για την συνύπαρξη χειραφέτησης και αυταρχισμού.

Ο Δημούλης, τέλος, θεωρεί ότι ο λαϊκισμός είναι αστική και όχι μικροαστική ιδεολογία, εφόσον παράγεται και διαδίδεται μέσω του ποικιλόμορφου ιδεολογικού μηχανισμού του αστικού κράτους και συμβάλλει στη διατήρηση της εκμετάλλευσης. Το επιχείρημα αφορά τη σύγχρονη πολιτική συζήτηση, ανάλογο είναι ωστόσο αυτό που χρησιμοποιεί ο Μποχώτης σχετικά με τον «λαϊκό αντικοινοβουλευτισμό»: για να μετατραπεί από «άθυρμα εντυπώσεων» σε ηγεμονική ιδεολογία, ώστε να απευθυνθεί στις κατώτερες τάξεις και να τις κινητοποιήσει πολιτικά, πρέπει κάποιος να του δώσουν μια πολιτική μορφή, μια σύνδεση, μια ορισμένη διάρθρωση · αυτό το έκαναν αντικοινοβουλευτικοί αστοί, και το αποτέλεσμα ήταν ο πρωτοφασισμός. **(362)** Νομίζω ωστόσο ότι θα πρέπει να δούμε τα πράγματα κι από τη σκοπιά των από κάτω, οι οποίοι δεν είναι απλά αντικείμενο της όλης διαδικασίας: αν είναι κρίσιμος και ουσιαστικός ο ρόλος μεμονωμένων εκπροσώπων ή μερίδων των κυρίαρχων τάξεων στη συγκρότηση του λαϊκισμού, στα πλαίσια των σχέσεων εκπροσώπησης, οι κατώτερες μπορούν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στα πλαίσια τους, ή και να επιβάλλουν σε μεγάλο βαθμό τους όρους τους σε στιγμές ρήξης και δημιουργίας

ρωγμών σ' αυτές. Η θεωρία του Laclau μας επιτρέπει απ' αυτή την άποψη, εστιάζοντας στη μορφή συνάρθρωσης των λαϊκο-δημοκρατικών εγκλήσεων με ταξικές «αρχές» και συμφέροντα και στον βαθμό της σχετικής αυτονομίας τους, να συλλαμβάνουμε τις σχετικές αποχρώσεις και διαβαθμίσεις.

Βέβαια ο Laclau αναπτύσσει τη θεωρία του για τον λαϊκισμό με βάση πολιτικά και ιδεολογικά μορφώματα που έχει αποδειχτεί ότι δεν είναι συγκυριακά αλλά έχουν μια διάρκεια στον χρόνο, είναι συγκροτημένα, έχουν παγιώσει μια σχέση εκπροσώπησης με διάφορες κοινωνικές κατηγορίες. Στη δική μας περίπτωση σαφώς και δεν υπάρχει κάτι τέτοιο: πρόκειται περισσότερο για μια τάση η οποία οδήγησε στους Συντακτικούς της Α' Αναθεωρητικής Βουλής αλλά δεν αποκρυσταλλώθηκε. Οι συγκεκριμένες προοπτικές που θα αποκτούσε ο λαϊκισμός, όμως, εξαρτιόνταν από την οριστική του συνάρθρωση με ταξικά συμφέροντα και στρατηγικές και από την οργανωτική του παγίωση. Αντίθετα, οι διάφορες τάσεις που αναπτύχθηκαν θ' απορροφηθούν στο αναδιοργανωμένο πολιτικό σκηνικό.**(363)**

Σημειώσεις

- 1 Για τον Καζάζη και τη δράση του Ελληνισμού στο μεσοπόλεμο βλ Κόκκινο διάσπαρτα. Ήδη το 1914 ο Καζάζης («Αναρχικά κρούσματα εν Ελλάδι», *Ελληνισμός* Ιούνιος-Ιούλιος-Αύγουστος 1914 σ.421-430) ρίχνει το βάρος στην πολεμική ενάντια στους «στασιαστές κατά της εν Ελλάδι κοινωνικής και πολιτικής τάξεως», οι οποίοι απειλούν την ηθική, τη θρησκεία, την οικογένεια, την ιδιοκτησία και την πατρίδα. Αφορμή ήταν η δίκη του Ναυπλίου και η αθώωση του Δελμούζου και των άλλων κατηγορουμένων για τα «Αθεϊκά» του Βόλου. Το 1916 ο Καζάζης φαίνεται ότι ρίχνει πρώτος την ιδέα για το ανάθεμα στον «επιβουλευθέντα ...την πατρίδα» Βενιζέλο: Γ. Κονιδάρης, λήμμα «Ανάθεμα κατά Βενιζέλου», *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1965.
- 2 Ν. Καζάζης, *Το Μακεδονικόν πρόβλημα*, Αθήνα 1907: επανέκδοση Καραμάνος, Θεσσαλονίκη 1992. Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν Μακεδονία και Θράκη*, Αθήνα 1895: Πελεκάνος, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1992. Π.Καρολίδου, *Η Ανατολική Ρωμυλία και ο Ελληνισμός. Θράκη και Μακεδονία*, Αθήνα 1902: Ρήσος 1992. Ιωάννη Καλοστύπη, *Μακεδονία*, Αθήνα 1896²: Ιστορητής 1993 (εισαγωγή και σχόλια Θ. Πυλαρινού). Επανεκδόθηκε επίσης το «Περί του Ελληνισμού των αρχαίων Μακεδόνων» του Γεώργιου Χατζηδάκη (βλ Γιαραλή-Ζάγκλη σ.17), βιβλίο ενταγμένο στη σειρά εκδόσεων του Ελληνισμού, και πιθανότατα θα υπάρχουν κι άλλα. Από την «Ελεύθερη Σκέψις» επανεκδόθηκαν τα βιβλία του Καζάζη «Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων και ο κοινωνισμός κατά την Αναγέννησιν» (1903) και «Ο πρόεδρος της Εταιρείας του Ελληνισμού κ. Νεοκλής Καζάζης ανά τον Ελληνισμόν της Ταναΐδος και του Καυκάσου» (1906)
- 3 Η παρουσίαση και ευρετηρίαση του περιοδικού «Ελληνισμός» από τις Γιαραλή-Ζάγκλη (1993) έγινε σε αυτά τα συμφραζόμενα. Να προσθέσουμε και το «Ελλάς και Αλβανία...» (1995), έκδοση πηγών από τον Θ. Αναγνωστόπουλου Παλαιολόγο, κάτοχο του αρχείου του Καζάζη, καθώς και άλλα παλιότερα σχετικά άρθρα του.
- 4 Αργυροπούλου 1993 σ. 14-5
- 5 Κόκκινος 1994 πρόλογος: σ. VII, XI. Οι παραπομπές θα γίνονται όχι στο βιβλίο αλλά στο κείμενο της διατριβής - που έχει άλλη αρίθμηση σελίδων. Ευχαριστώ τον Κόκκινο για τα δελτία που μου παραχώρησε.

- 6 Το κείμενο του 1888 στο οποίο αναφερόμαστε είναι «Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία», το οποίο δεν αξιοποιήθηκε από τον Κόκκινος. Οι αναφορές στη «Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας» τ.Β του 1891 που χρησιμοποιεί δεν διαφέρουν ουσιαστικά απ' όσα γράφει το 1888, λείπει όμως απ' αυτές η άμεση «επίκαιρη» αιχμή. «υποτυπώδης εργαλειακή χειραφέτηση»: Κόκκινος σ. 480. Για τη θέση του Καζάζη στον οργανισμό ταχυδρομείων-τηλεγράφων βλ Κόκκινος σ.1, *Ακρόπολις* 30/10/1889 (η παραίτησή του). Για την συζήτηση σχετικά με την πρόσληψη γυναικών σ' αυτά: Κούλα Ξηραδάκη, *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γλάρος 1988 σ.100, *Εφημερίς των Κυριών* 19/6/1888, 3/7/1888, όπου και ο έπαινος στον Καζάζη. Για τις διεκδικήσεις των φεμινιστριών βλ Βαρίκα, αλλά και το άρθρο της Καλλιρόης Παρρέν «Το γυναικείον ζήτημα», στον ίδιο τόμο (1889) του *Εθνικού Ημερολογίου* του Σκόκκου με το ανωτέρω άρθρο του Καζάζη, σ.191-3.
- 7 Μποχώτης σ.10, 5, 2, 249, 4, 263, 7, 360-1, 398, 512-3. Είναι πιθανό ότι η σελιδαρίθμηση της διατριβής θ' αλλάξει.
- 8 βλ Χουμεριανός, Καρανικόλας σ.323, 332, Κορδάτος *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας* τ.Ε σ.92 και αλλού.
- 9 Αυτή είναι η περίπτωση των Εμμ. Κακαουδάκη και Αρ. Κόντου στο Ηράκλειο (Ματθαίου σ.146), του Δημ. Σαράτση και άλλων στο Βόλο, ή και του Σπύρου Θεοδωρόπουλου, πρόεδρου της αδελφότητας τυπογράφων το 1909, μέλους του Ριζοσπαστικού κόμματος και ιδρυτή του Εργατικού Κέντρου Αθηνών το 1910, στελέχους της βενιζελικής παράταξης, που θα είναι μεταξύ αυτών που θα υπογράψουν το Δημοκρατικό Μανιφέστο το 1922.
- 10 Αλεξανδρή σ. 27, Φραγκούδης σ.108
- 11 *Άστρ*, αναφέρεται στον *Ελληνισμό* 4/1905 σ.311. (στο εξής τον μήνα πχ Απρίλιος θα σημειώνουμε με τον αριθμό που του αντιστοιχεί πχ 4). *Νεολόγος Πατρών*, παρατίθεται στην εφημερίδα *Ελληνισμός* 13/10/1907. Αντίστοιχους αλλά πιο ήπιους συνήθως χαρακτηρισμούς βρίσκουμε και σε άλλες αναφορές του τύπου που παρατίθενται στα έντυπα του Ελληνισμού.
- 12 *Ελληνισμός* 1/1911 σ.57. Σύμφωνα με τον Ασπρέα τ.Β σ.218-9, η Εθνική Εταιρεία την άνοιξη του 1896 είχε 3.185 μέλη, για να φτάσει τον Δεκέμβριο τα 20.000 μέλη και πάνω από 200 τμήματα στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Οι συγκρίσεις μάλλον δεν έχουν νόημα, πάντως ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Λέσχη Φιλελευθέρων Αθήνας το 1918 είχε 200 μέλη (Διαμαντόπουλος σ.57),

το Εργατικό Κέντρο Βόλου τον Σεπτέμβριο του 1909 είχε 400 μέλη (Γκιόλιας σ.258), ο Εκπαιδευτικός Όμιλος το 1910 είχε 400 (Μαρκέτος σ.98), το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών το 1914 είχε 500 (Γκιόλιας σ.152), ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών το 1908 200 (*Ερμής* 20/4/1908 σ.3), ο μεταξικός Λαϊκός Πολιτικός Σύλλογος Αργοστολίου το 1921 είχε 313 μέλη (Γεώργιος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς* τ.Β, εκδόσεις Κέφαλος, Αθήνα 1988 σ.289), η φοιτητική Πανεπιστημιακή Ένωση το 1909 200-350 (*Ελλάς* 15/8/1910, Τσιτσιλίας σ.16, 26), ο Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων του Δρακούλη 300 μέλη τον Ιούλιο του 1910 (Γκιόλιας σ.275). Το τμήμα Πύργου της Ανάπλασης είχε 320 μέλη το 1899 (Καλαφάτης 1993 σ.124), ενώ το τμήμα που ιδρύουν το 1901 στη Λιβαδειά είχε 106 μέλη (*Ανάπλασις* 9/7/1901): η Ανάπλασις δεν πρέπει να ξεπέρασε πανελληνίως τα 2-3.000 μέλη.

- 13 *Ελληνισμός* 1/1911 σ.57. Για την κυκλοφορία της εφημερίδας *Ελληνισμός* δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο, πέρα από την πληροφορία ότι είχε «χιλιάδας συνδρομητών» (*Ελληνισμός* 3/1911 εσώφυλλο. 15-20.000 φύλλα είναι το τιράζ της Αστραπής το 1904, της Εσπερινής το 1909, της Πατρίδος το 1908-11, του Εμπρός και του Σκριπ γύρω στα 1900 (Μάγερ τ.Β σ. 18, 48-9, 70, τ.Α σ.250), ενώ η Ακρόπολις ισχυριζόταν το 1904 ότι τύπωνε 40.000 φύλλα (Μάγερ τ.Α σ.196). Σύμφωνα με τον Apostolos Daskalakis, *La presse néo-hellénique*, Paris 1930, σ.57-8, το 1900 το συνολικό τιράζ των ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων ήταν 60.000 φύλλα (και της μεγαλύτερης 15.000), για να ξεπεράσει το 1912 τα 100.000. Για περιοδικά εντοπίστηκαν λιγότερα στοιχεία: το τιράζ της σοσιαλιστικής «Έρευνας» του Δρακούλη την ίδια εποχή ήταν γύρω στα 5.000 αντίτυπα (Νούτσος τ.Α σ.322), ενώ του εκλαϊκευτικού της επιστήμης «Δελτίου της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας» του Ρουσσόπουλου έφτανε τα 12.500 αντίτυπα (Βοβολίνης τ.Α σ.86. Δεν διευκρινίζεται σε ποια περίοδο της κυκλοφορίας του – από το 1895 ως το 1922 – αναφέρεται το νούμερο). Τα εβδομαδιαία – και μικροσκοπικά – «Πάτρια» το 1902, με την υποστήριξη του Παλατιού και τη χρηματοδότηση από κράτος και επιχειρηματικούς κύκλους, τυπώνονταν σε 20.000 αντίτυπα που διανέμονταν δωρεάν σε δήμους, σωματεία και δημόσιους υπαλλήλους (*Τα Πάτρια* 16, 23/3/1902). Η «Επιθεώρηση Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών» των Κοινωνιολόγων τυπώθηκε το 1908 σε 500 αντίτυπα (το

πρώτο τεύχος. Μαρκέτος σ.95). Σύμφωνα με τον Γουνελά υπήρχαν πολλά μικρά περιοδικά την περίοδο που εξετάζει (1897-1912) που δεν πουλούσαν παραπάνω από 100 αντίτυπα. Το ετήσιο «Εθνικόν Ημερολόγιον» του Σκόκου έφτανε τα 2.500-3.000 αντίτυπα, ενώ τα 3.000 αντίτυπα της «Εστίας» το 1892 θεωρείται εντυπωσιακό νούμερο (Γουνελάς σ.295, 308, 293). Δεν παραθέτει στοιχεία για το τιράζ των μεγάλων «φιλολογικών» περιοδικών της εποχής, των «Παναθηναίων» και της «Πινακοθήκης», συγκρίσιμων σε όγκο με τον Ελληνισμό, δεν υπάρχει ωστόσο καμιά ένδειξη που να μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ξεπερνούσαν σημαντικά την κυκλοφορία του.

- 14 Ο λόγος του Καζάζη «Η πατρίς εν κινδύνω» έγινε στο δημοτικό θέατρο «ενώπιον χιλιάδων ακροατηρίου»: *Ελληνισμός* 1/1904 σ.15. «Αρκετές χιλιάδες λαού» άκουσαν την ομιλία του το 1907 για τη Μακεδονία και τα εθνικά εν γένει (*Ακρόπολις* 4/12/1907), όπως και το 1910 στον Πειραιά: εφημερίδα *Ελληνισμός* 1/4/1910. Το δημοτικό θέατρο ήταν «κατάμεστον πλήθους» και το 1905 (*Ελληνισμός* 11/1905 σ.817). Σύμφωνα με την Ασραπή, «ο λαός κατά χιλιάδας κατέκλυσε τα Προπύλαια» στη συγκέντρωση κατά της εκκαθάρισης του Πανεπιστημίου: εφημερίδα *Ελληνισμός* 22/7/1910. Σύμφωνα πάλι με την *Ελλάς* (22/7/1910) ήταν 150 άτομα.
- 15 Όσον αφορά την παρουσία διαφόρων πολιτικών και άλλων επισήμων: το 1905 σε ομιλία του Καζάζη παρίσταται ο πρωθυπουργός (Ράλλης), ο δήμαρχος κλπ (*Ελληνισμός* 11/1905 σ.817), το 1907 ο Κυρ. Μαυρομιχάλης και πολλοί βουλευτές (εφημερίδα *Ελληνισμός* 15/12/1907, βλ και *Ακρόπολις* 10/12/1907), το 1898 στο μνημόσυνο του Γλάδστονα οι Δηλιγιάννης, Ράλλης και (*Ελληνισμός* 6/1898 σ.244), το 1905 στην Πάτρα τον υποδέχεται ο δήμαρχος κλπ (*Ελληνισμός* 1/1905 σ.52). βλ *Ελληνισμός* 12/1905 σ.881 και 12/1903 σ.941 κ.ε., 1-3/1904 διάσπαρτα για την υποδοχή του Καζάζη από το ταξίδι του στην Ευρώπη, τον σημαιοστολισμό της Αθήνας, το γεύμα που του παρέθεσαν δημοσιογράφοι, ο πρόεδρος της βουλής και βουλευτές. Όσον αφορά τις αναφορές στο τύπο, στηρίχτηκα σε όσες αναδημοσιεύονται στον *Ελληνισμό*, ουσιαστικά δηλαδή στις ιδιαίτερα επαινετικές, τα δημοσιεύματα στις εφημερίδες όμως που κάλυπταν ειδησεογραφικά τις δραστηριότητες του Ελληνισμού δεν περιορίζονταν σ' αυτές: ενδεικτικά, η *Ακρόπολις* αφιερώνει δίστηλο στην πρώτη σελίδα για τη συγκέντρωση της 10/12/1907, στις 3, 5, 6/6/1906 καλύπτει την «Εθνική Συνδιάσκεψη» που οργάνωσε ο Ελληνισμός,

και στις 5/8/1906 αναφέρεται στην έκκληση του Ελληνισμού προς τους ευρωπαίους φιλέλληνες. Για την πληροφορία ότι οι εφημερίδες δημοσιεύουν πάντα περίληψη της σειράς ομιλιών του Καζάζη για την Μακεδονία, ενώ το δισεβδομαδιαίο «Κράτος» δημοσιεύει όλο το κείμενο: *Ελληνισμός* 12/1902 σ.762. Στον Ελληνισμό, περιοδικό και εφημερίδα, αναδημοσιεύονται επίσης κείμενα από επαρχιακές εφημερίδες που αναφέρονται σ' αυτόν, συνήθως με αφορμή την ίδρυση τοπικού τμήματος ή την περιοδεία του Καζάζη ή άλλων μελών. Οι αναφορές, τώρα, των ημερήσιων εφημερίδων της πρωτεύουσας στον Ελληνισμό που αναδημοσιεύονται στο περιοδικό είναι οι εξής: Σφαίρα Πειραιώς (*Ελληνισμός* 5/1899 σ.235-6), Σκριπ (*Ελληνισμός* 1/1900 σ. 43), Εμπρός, Σκριπ, Σφαίρα Πειραιώς (*Ελληνισμός* 4/1901 σ.221-3), Σκριπ (*Ελληνισμός* 10/1902 σ.630-1), Ακρόπολις (*Ελληνισμός* 10/1902 σ.632), Νέα Ημέρα Τεργέστης (*Ελληνισμός* 10/1902 σ.693, 1/1904 εσώφυλλο, 2/1904 σ.146), Νέον Άστυ, Χρόνος (*Ελληνισμός* 5/1904 σ.386-8), Άστυ, Καιροί (στο κύριο άρθρο τους - *Ελληνισμός* 2/1905 σ.137-9), Άστυ (*Ελληνισμός* 4/1905 σ.311). Το 1906-8 δεν αναδημοσιεύτηκε κάποιο τέτοιου τύπου άρθρο, αυτό όμως μπορεί και να οφείλεται στην αλλαγή του χαρακτήρα του περιοδικού, όπως θα δούμε. Να προσθέσουμε ότι η «Εθνική Αγωγή» αναδημοσιεύει το 1902 την εγκύκλιο του Ελληνισμού κατά των μισιοναρίων και των σχολείων τους (Δεμερτζής σ.267-8), ενώ το 1903 ο Σκόκκος αφιερώνει 3 σελίδες στον Καζάζη (*Εθνικόν Ημερολόγιον* 1904 σ.206-8), και φαίνεται ότι γενικότερα εκείνη την χρονιά γίνονται στον τύπο πολλές αναφορές στον Ελληνισμό. Τέλος, στο περιοδικό αναδημοσιεύονται οι εξής συνεντεύξεις που έδωσε ο Καζάζης πριν το Γουδί: στην Εστία (*Ελληνισμός* 9/1902 σ. 563-574), στην Πατρίδα Βουκουρεστίου (*Ελληνισμός* 9/1903 σ.700-7), στο Άστυ (*Ελληνισμός* 1/1905 σ. 59-69). Αναδημοσιεύεται ως η πληρέστερη, καθώς αναφέρεται ότι έδωσε συνεντεύξεις σ' όλες τις εφημερίδες). Ο *Ριζοσπάστης* 20/2/1909 αναφέρει συνέντευξη του Καζάζη στους Καιρούς. Να προσθέσουμε την αναδημοσίευση (*Ελληνισμός* 10/1902 σ.635-7) της συνέντευξη του Π. Καρολίδου στις Αθήναι.

- 16 Για την Ένωση Ελληνικών Σωματείων θα μιλήσουμε στο τελευταίο μέρος. Για τις διαδόσεις που κυκλοφόρησαν βλ εφημερίδα *Ελληνισμός* (στο εξής: *εφ.Ελληνισμός*) 17/9/1909, όπου και αναδημοσίευση τριών συνεντεύξεων του Καζάζη στους Καιρούς και Αθήναι. Συνέντευξη θα ξαναδώσει στους Καιρούς

τον Ιούνιο του 1910 (*Ριζοσπάστης* 17/6/1910 σ.2), όπως και στο Εμπρός (εφ. *Ελληνισμός* 12/8/1910) και στην επιθεώρηση *Ελλάς* 15/8/1910. Για την περιοδεία του Καζάζη και του Ηλιόπουλου στην Πελοπόννησο γράφουν η Πατρίς και το Σκριπ (αναδημοσίευση στην εφ. *Ελληνισμός* 29/4, 6/5 1910), ενώ την παρουσία του Ελληνισμού στο συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου που προσέφερε τη λαϊκή υποστήριξη στο κίνημα του Γουδί, τονίζει ιδιαίτερα ο Χρόνος (τα κείμενά του αναδημοσιεύει ο συντάκτης του Αρ.Κυριακός σ. 210 κ.ε.) και η *Ακρόπολις* 15/9/1909. Από «αντικαζαζίτιδα» πάσχει το Εμπρός, κατά τον *Ριζοσπάστη* 2/10/1909 σ.2, 9/10 σ.6). Τον Καζάζη κατηγορούσε η Εστία τον Μάιο (*Ριζοσπάστης* 7/5/1910 σ.8) και τον Ιούλιο του 1910 (εφ. *Ελληνισμός* 22/7/1910), τον υπερασπίζεται όμως η Αστραπή (στο ίδιο). Η *Ελλάς* αναφέρεται θετικά στον Καζάζη στις 9/9/1910, ενώ τον σατυρίζει στις 22/7, 25/7, 15/8, και μία γελοιογραφία (8/8/1910) σχολιάζει την λογοδιάρροιά του – η οποία είχε επισημανθεί από το 1889: Κόκκινος σ.3. Η *Ακρόπολις* τον ειρωνεύεται στις 6/11/1909 και στις 14/10/1910, τον σατυρίζει στις 30/7 και στις 2/9/1910, ενώ οι ανταποκριτές της στην Κωνσταντινούπολη και στη Λάρισα συζητάνε για το αν έκανε καλά που αποκάλυψε την στρατιωτική γύμνια της Ελλάδας (30/7/1910).

- 17 Παπακοσμάς σ.117, Τσιτσιλίας σ.76. Σε σύνολο 15.150 ψηφισάντων στην Αθήνα, ο Ζερβουδάκης πήρε 11.550 λευκά, ο Καζάζης 11.470, κι ο Βενιζέλος 11.320. Στην Αττικοβοιωτία ο Καζάζης πήρε 26.230 λευκές ψήφους σε σύνολο 38.800 (68%): *Ακρόπολις* 10, 13/8/1910, Νικολακόπουλος-Οικονόμου σ.68.
- 18 Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ΜΙΕΤ 1986 σ.476, στην πράξη ελέγχονταν από το κράτος και χρηματοδοτούνταν από αυτό. Η Εθνική Άμυνα, το μεγαλύτερο και ισχυρότερο εθνικό σωματείο, ιδρύθηκε από το κράτος το 1866 και εργάστηκε σύμφωνα με τις οδηγίες των κυβερνήσεων ως το 1882, σύμφωνα με τον Ασπρέα τ.Β σ.216. Από την άλλη, η σχέση με το κράτος μπορεί να είναι και συγκρουσιακή: ο Τρικούπης το 1882, το 1886, το 1889 τις διαλύει, και το ίδιο αναγκάζεται να κάνει κι ο Δηλιγιάννης το 1890 (ο.π. σ.140-1, 187, 189, 192) – και αντιστρόφως η Εθνική Εταιρεία (Ασπρέας τ.Β σ.229-230, 243-4), αλλά και το Κομιτάτο Εθνικής Σωτηρίας το 1886 (Φιλάρετος: Σημειώσεις ... τ.Α σ.157) απειλούν

τον βασιλιά και την κυβέρνηση. Μια ιστορία των εθνικών εταιρειών μένει να γραφτεί ούτως ή άλλως.

- 19 Ασπρέας τ. Γ σ.61
- 20 Για όλα τα παραπάνω βλ τον Κανονισμό της Εταιρείας ο Ελληνισμός, Αθήνα 1893, άρθρα 1, 21, 35, 44, 53, 61, 75.
- 21 Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε τις σχέσεις που διατηρούν με τις συντεχνίες και άλλα σωματεία, οι οποίες συμμετέχουν στο συλλαλητήριο που οργανώνουν το 1894. Παραδίδεται επίσης ότι τα διάφορα σωματεία τον Μάρτιο του 1897 «μόνον τον “Ελληνισμόν” ανεγνώριζαν» και όχι την Εθνική Εταιρεία, γι' αυτό η τελευταία, θέλοντας να οργανώσει ένοπλη διαδήλωση σε συνεργασία μαζί τους, αναγκάζεται να καλέσει στη σχετική συνεδρίαση και τον Ελληνισμό: Χατζηγιαννάκογλου 124-5.
- 22 Επίσης το βιβλίο του Καζάζη «Ο Ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου» το 1899 τυπώνεται στα τυπογραφεία της Ανάπλασης. Για τον παραλληλισμό Ανάπλασης και Ελληνισμού στηρίχτηκα στην Μαρκέτου. Ο Ν. Μπουγάτσος, «Ανάπλασις», *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια* 1965, αναφέρει ακόμα ως συνεργάτες της Ανάπλασης τον Πολύκαρπο Συνοδινό (βλ κεφάλαιο *Ιδεολογικές Προσωπογραφίες*), τον καθηγητή της Θεολογικής Ζήκο Ρώση (μέλος του Ηπειρωτικού τμήματος: *Ελληνισμός* 9/1902 σ.575), τον γυμνασιάρχη Ιάκωβο Δραγάτη (ίσως μέλος του τμήματος Πειραιά: *Ελληνισμός* 1/1901 σ.56), και τον Γ. Ράμμο, πιθανά τον ίδιο που αντιπροσωπεύει στην Εθνική Συνδιάσκεψη το τμήμα Καλαμπάκας (*Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.482). Δεν προσδιορίζεται πάντως το αν η αρθρογραφία τους γίνεται την περίοδο που μας ενδιαφέρει.
- 23 Το 1908 ο υπότιτλος του περιοδικού έχει γίνει «εθικοθρησκευτικόν φύλλον». Για την απεύθυνσή του μετά το 1908 σε μαζικότερο ακροατήριο με ρητό στόχο την καταπολέμηση του κοινωνισμού βλ Καλαφάτης 1993 σ.122-8.
- 24 *Ανάπλασις* 4/7, 18/8/1909. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι στις 28/11/1908 είχε αποκρούσει οποιαδήποτε ενεργότερη ανάμιξη του βασιλιά στην πολιτική, καθώς «η εποχή ημών δεν στέργει βασιλικάς δικτατορίας». Ο Μπουγάτσος ο.π. σημειώνει ως τομή πολιτικοποίησης του περιοδικού το 1909.
- 25 Τον Οκτώβριο μιλάει στους στρατιώτες της φρουράς Χαλκίδας περί πατρίδος: *Ανάπλασις* 18/10/1909

- 26 Όχι πάντως από την αρχή. Για τη συμμετοχή του βλ *Οργανισμός της εν Αθήναις Ενώσεως των Ελληνικών Σωματείων*, Αθήνα 1910.
- 27 *Κράτος* 19/8, 14/11/1910
- 28 Αναγγελία έκδοσης της εφημερίδας, *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476-8, Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* σ.315-322 (άρθρο της 2/7/1909). Η «μέριμνα υπέρ της εργατικής τάξεως» προστίθεται το 1909, κατά τα άλλα το πρόγραμμα είναι σχεδόν ίδιο.
- 29 *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473, Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός...* σ.339 (=16/7/1909).
- 30 Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Λογοδοσία...* 1934 σ.3-4, *Αστν* 23/5/1894, Μπαρούτας σ.113.
- 31 »», *Τα δίκαια του Ελληνισμού...* (1895) σ.50. Ο λόγος του Καζάζη και το ψήφισμα στις σ. 55-72. Βλ και *Λογοδοσία* 1934 σ.7, Μπαρούτας σ.117
- 32 Έτσι, στη *Λογοδοσία...* αναφέρεται ότι πρόεδρος γίνεται τον Δεκέμβριο του 1894, ενώ τον Δεκέμβριο του 1927 ο ίδιος μιλάει για τα 30 χρόνια της προεδρίας του: *Ελληνισμός* 1/1928σ.59-62. Αλλά και το 1902 αναφέρεται ότι «εκυβέρνησε» την Εταιρεία τα τελευταία 5 χρόνια.
- 33 Καρολίδης σ.348. βλ και *Ελληνισμός* 6/1928 σ.348, όπου ο Καζάζης αναφέρεται στην καταδίκη του σε θάνατο ως προδότη «υπό του αλιτηρίου συρφετού του ανωτάτου Συμβουλίου της Εθνικής Εταιρείας». Ο Καζάζης δεν ήταν ο μόνος που σχετίστηκε και με τις δύο αντίπαλες εταιρείες. Ο Γεώργιος Μπαλατατζής, μετέπειτα υπουργός εξωτερικών του Θεοτόκη, αναφέρεται από τον Καρολίδη σ.330 ως μέλος της Εθνικής Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, παίζει όμως και τον ρόλο διάμεσου μεταξύ του Ελληνισμού και γαμπρού του πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ν. Μαυροκορδάτου: Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος 1995 σ.61,69. Στην Εθνική Συνδιάσκεψη το 1906 συμμετέχει ως αντιπρόσωπος του τμήματος Αλμυρού του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481), ενώ συναντάμε τον Σπ. Μπαλατατζή στο ΔΣ του Ελληνισμού το 1900 (*Ελληνισμός* 1/1900 εσώφυλλο).
- 34 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΔ σ.98. Η αντιπαλότητα ίσως να είχε και πιο παλιές ρίζες: ο αντιπρόεδρος αργότερα του Ελληνισμού Γ. Μελισσουργός είχε αρθρογραφήσει το 1894 ενάντια στους αξιωματικούς που κατέστρεψαν τα γραφεία της Ακρόπολης, από τους οποίους προήλθε η Εθνική Εταιρεία:

- Γιαννουλόπουλος 1/6/1997. Χατζηγιαννάκογλου σ.124-5, *Ελληνισμός* 3/1902 σ.192: «Περί των ευθυνών του πολέμου».
- 35 Και φαίνεται ότι η αποστολή τους έγινε σε συνεννόηση με το κράτος, καθώς τα «διηύθυνεν απορρήτως» ταγματάρχης του ελληνικού στρατού: Ασπρέας τ.Γ σ.61. Για την φοιτητική φάλαγγα βλ Κόκκινος σ.7, Μαργαρίτης 1989 σ.277-8, Κουκουλάκης, Χατζηγιαννάκογλου σ.122-3, *Λογοδοσία...* (όπου και για εξοπλισμό άλλων σωμάτων στον πόλεμο του 1897).
- 36 Το παραθέτει ο Ι. Πικρός στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΔ σ.98.
- 37 Χαρακτηρισμός του «Σκριπ» – το οποίο μιλάει και για «εθνικόν τακτ»-, αναδημοσιεύεται στον *Ελληνισμό* 1/1900 σ.43.
- 38 Την οποία ακολουθούσαν «μετά φανατισμού αι ιθύνουσαι τάξεις»: Ασπρέας τ.Β σ.276.
- 39 Πρόκειται για τα λόγια που χρησιμοποιεί ο Κ. Ζωγράφος στην κηδεία του μέλους της εταιρείας Ευ. Νικολαΐδη: εφ. *Ελληνισμός* 28/1/1906. Και ο Καζάζης στους λόγους του συχνά τονίζει την ανάγκη ουσιαστικής γνώσης των πραγμάτων, πάνω στην οποία να στηρίζεται η δράση.
- 40 Ασπρέας τ.Β σ.227, Χαιρόπουλος 29/3/1926. Ο Ν. Μαυροκορδάτος προσέθετε και το «Άστυ»: Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος 1995 σ.69-71.
- 41 Ασπρέας τ.Β σ.229-230, 243-4, 249-50.
- 42 Στην Αίγυπτο, σύμφωνα με την ανάλυση του Τσίρκα, είναι οι «πρωτοκλασάτοι» Έλληνες καπιταλιστές αυτοί που ενισχύουν την Εθνική Εταιρεία και την υπόθεση της Μεγάλης Ιδέας, ελπίζοντας σε μια μελλοντική ανάκτηση της ηγεμονίας στην οικονομική ζωή της Αιγύπτου, ενώ αντίθετα οι ανερχόμενοι «δευτεροκλασάτοι», προσδεδεμένοι στο άρμα του αγγλικού ιμπεριαλισμού, αδιαφορούν: *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος 1973² (1958¹) σ.369-76. Βλ και σ.399 για τη συγκρότηση τον Μάρτιο του 1900 από τους «δευτεροκλασάτους» επιτροπής εράνου υπέρ των Άγγλων τραυματιών στον πόλεμο με τους Μπόερς, ακολουθώντας την αντίστοιχη κίνηση που έκανε ο Ελληνισμός στο ελληνικό βασίλειο.
- 43 Χατζηγιαννάκογλου σ.123. Πρέπει να δείξουμε κάποια επιφύλαξη εδώ, καθώς ο Χατζηγιαννάκογλου μπορεί να μεταβιβάζει την δικιά του άποψη (βλ σ.156-7) σε αυτούς που επαινεί για την ορθότητα της στάσης τους πριν τον πόλεμο του 1897. Άλλωστε η φοιτητική φάλαγγα που έστειλε ο Ελληνισμός στην Κρήτη, κατά των Τούρκων πολέμησε. Όπως όμως θα δούμε, η «αγαθή

συμβίωσις με τους Τούρκους δεν βρίσκεται έξω από την οπτική του Ελληνισμού, με δεδομένη την προτεραιότητα της απόκρουσης των Βουλγάρων.

- 44 Το διοικητικόν συμβούλιον, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898 σ.3-9: 5.
- 45 Καζάζης, «Δεύτερος Λόγος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 4/1898 σ.157.
- 46 Πρόκειται κυρίως για άρθρα σχετικά με τα Πατριαρχεία, πολλά από τα οποία γράφει ο Π. Καρολίδης. Πληθώρα άρθρων στα οποία συνδέεται το θρησκευτικό με το εθνικό συναίσθημα γράφει ο ιεροκήρυκας Π. Συνοδινός. Στα Ευαγγελικά δημοσιεύεται η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου περί μετάφρασης των Ευαγγελίων, ενώ τον Μάιο και Ιούνιο του 1902 το υπόμνημα της Θεολογικής Σχολής «περί της συγχρόνου θρησκευτικής και ηθικής καταστάσεως». Το ΔΣ του Ελληνισμού, τέλος, κυκλοφορεί εγκύκλιο κατά της προσηλυτιστικής δράσης των καθολικών και προτεσταντικών σχολείων στον ελληνικό χώρο: *Ελληνισμός* 1/1902 σ.62-3.
- 47 *Λογοδοσία...* 1934, βλ και *Ελληνισμός* 4/1901 σ.221-3 για την απήχηση που είχε ο σχετικός λόγος του Καζάζη. Γιαραλή-Ζάγκλη σ.18-9.
- 48 Ενέργεια για την οποία λαμβάνει πλήθος συγχαρητηρίων τηλεγραφημάτων: *Ελληνισμός* 1/1900 Σ.27-44.
- 49 Η συνάντηση γίνεται πάντα στο δημαρχείο, συχνά με την παρουσία τοπικού βουλευτή ή του νομάρχη: βλ *Ελληνισμός* 1901: Απρίλιος σ.223-4, 275-8, Σεπτέμβριος σ.503-4, Οκτώβριος σ.546-555.
- 50 *Ελληνισμός* 5/1898 σ.193, *Ελληνισμός* 1/1900 σ.3-4, *Ελληνισμός* 1901 σ.623: ο υπουργός παιδείας Α. Βορεάδης, «μέλος της ημετέρας εταιρείας» εισάγει στην Κρήτη ως σχολικό ανάγνωσμα την «Εθνική Κατήχηση» του Καζάζη. *Ελληνισμός* 2/1902 σ.122, 3/1903 σ.161: οι υπουργοί εσωτερικών Κούνδουρος και Τσουδερός συνιστούν στους νομάρχες να γραφτούν οι δήμοι συνδρομητές. Την εικόνα της στενής διαπλοκής του Ελληνισμού με την εξουσία συμπληρώνουν το ψήφισμα του ΔΣ της εταιρείας που εκφράζει την αφοσίωσή του στον βασιλιά και την αγανάκτησή του για το απαίσιο έγκλημα της απόπειρας δολοφονίας του, και η επιδοκιμασία της «μεταρρυθμιστικής εργασίας» που άρχισε το 1899, δηλαδή με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Θεοτόκη: Αν. Στούπης, Το έτος 1900», *Ελληνισμός* 1/1900 σ.5-8.

- 51 *Ελληνισμός* 11/1904 σ.872.
- 52 Αντίστοιχα: Φραγκούδης σ.84, Ημερολόγιο Σκόκου 1904 σ.206-8, *Ελληνισμός* 4/1901 σ.223, *Ελληνισμός* 1/1904 σ.224 (Βραχνός, δημοτικός σύμβουλος Πειραιά).
- 53 *Ελληνισμός* 12/1903 σ.941 κ.ε., 1-3/1904 διάσπαρτα. Ανάλογες σκηνές θα επαναληφθούν και το επόμενο έτος: *Ελληνισμός* 1/1905 σ.52-72.
- 54 Για τη διεθνή δράση του Καζάζη βλ *Λογοδοσία...*, «Τριακονταετής δράσις της Εταιρείας 1897-1927», *Ελληνισμός* 1928: Ιανουάριος σ.3-11, Φεβρουάριος σ. 65-75, Απρίλιος σ.218-27, Μάιος σ.293-8, Αύγουστος σ.477-83.
- 55 Στα απομνημονεύματα Μακεδονομάχων και σε ιστορίες του Μακεδονικού Αγώνα ο Ελληνισμός αναφέρεται μόνο σε σχέση με την προπαγανδιστική του δραστηριότητα προς το ευρωπαϊκό κοινό: Δημ.Ν. Κάκκαβος, *Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1972 σ.65, Παύλος Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1975 σ.160, Douglas Dakin, *Μακεδονικός Αγώνας*, Εκδοτική Αθηνών 1985 σ.40. Ο Κ. Μαζαράκης-Ατινιάν, *Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 1963 σ.2,12 θέλοντας να δείξει την άγνοια των Ελλήνων για τον βουλγαρικό κίνδυνο πριν το 1903 αναφέρει την περίπτωση ενός κομιτατζή που κατέφυγε στην Ελλάδα κυνηγημένος από τους Τούρκους και έγινε «φιλικώς δεκτός παρά του τότε ακμάζοντος εθνικού σωματείου Ελληνισμός». Αναφέραμε ήδη, πάντως, την πληροφορία του Ασπρέα για το σώμα που είχε στείλει ο Ελληνισμός στη Μακεδονία πριν το 1897. Για τις σχέσεις του Ελληνισμού με παράγοντες στις οθωμανικές χώρες: *Ελληνισμός* 1/1906 σ.70 (περιοδεία του γενικού γραμματέα Κ. Πεταλά στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1904), Μ. Οικονόμου σ.1099 (ως την επανάσταση των Νεότουρκων στέλνονταν κρυφά τεύχη του Ελληνισμού σε Ηπειρώτες παράγοντες μέσω του ρωσικού προξενείου – πληροφορία αξιοσημείωτη με δεδομένο τον αντιπανσλαβισμό του Ελληνισμού). Για τις σχέσεις του Ελληνισμού με μακεδονικούς συλλόγους της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλίας βλ εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906 κ.α., *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1908 σ.374-9 (Μακεδονικός Σύλλογος Αθήνας «Μέγας Αλέξανδρος»), *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481-2 (κατάλογος των σωματείων που μετείχαν στην Εθνική Συνδιάσκεψη). Πρόεδρος και αντιπρόεδρος του «Παμμακεδονικού Συλλόγου» το 1908-10 (*Μακεδονικόν*

Ημερολόγιον 1910) ήταν αντίστοιχα ο λυκειάρχης Ιω. Δέλλιος, που είχε περάσει για ένα σύντομο χρονικό διάστημα από το ΔΣ του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 1/1900 σ.2), και ο καθηγητής Χαρ. Πούλιος, στο ΔΣ του Μακεδονικού τμήματος του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 9/1902 σ.575). Για τον Δέλλιο ως παράγοντα του μακεδονικού «λόμπι» στην Αθήνα βλ και Β.Gounaris, "Social gathering & Macedonian lobbying...", στο Carabott (επιμ.) 1997 σ.102, βλ και Αργυρόπουλο σ.55. Ο Ανδρέας Ανδρεάδης, άσημος υφηγητής ακόμα (για τη συμμετοχή του στην εταιρεία βλ *Ελληνισμός* 12/1902 σ.762, εφ. *Ελληνισμός* 24/2/1907, *Ελληνισμός* 6/1909) εξέδιδε μαζί με τους Δραγούμηδες το Bulletin d' Orient, προπαγανδιστικό έντυπο για το ευρωπαϊκό κοινό (Αργυρόπουλος σ.53, Dakin ο.π. σ.40), και είχε κάποια σχέση με το Μακεδονικό Κομιτάτο (συλλογικό: *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, ΙΜΧΑ Θεσσαλονίκη 1987σ.121) – δράση που δεν εκτίμησαν όσοι τον κατηγορήσαν το 1910 ως «εθνικό δολοφόνο»: Μαρκέτος σ.121. Ο πρόξενος Λάμπρος Ενυάλης, μέλος του Ελληνισμού από το 1897 (*Ελληνισμός* 1/1928 σ.59, 1/1898 σ.48), το 1905-6 έχει μετατεθεί στην Ελασσόνα, θέση νευραλγική για τις επιχειρήσεις του Μακεδονικού Αγώνα (Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία 1905-6*, Θεσσαλονίκη 1997, σ.86-8, 109, *Ο Μακεδονικός Αγώνας* ο.π. σ.103). Ο Πέτρος Σαρόγλου (αναφέρεται ως κτηματίας: *Ελληνισμός* 1/1906 σ.2, εισοδηματίας: εφ. *Ελληνισμός* 12/5/1907, υπολοχαγός: Μουσείο Μακεδονικού... σ.123. Ο Ζαχαρίας Σαρόγλου ήταν πρόεδρος της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Αθηνών Πειραιώς το 1903 και στο ΔΣ της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου το 1873: Βοβολίνης τ.Α σ.74, τ.Β σ.61) ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του Μακεδονικού Κομιτάτου το 1904 (Μουσείο... σ.81,123) και πέρασε για λίγο από το ΔΣ του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 1/1906. Δεν πρέπει να ήταν ακόμα στο ΔΣ του Κομιτάτου). Ο Γεώργιος Μπαλατζής, που διατηρούσε όπως είδαμε (σημείωση 33) μια σχέση με τον Ελληνισμό, ήταν κι αυτός από τους ιδρυτές του Μακεδονικού Κομιτάτου και πρόεδρός του το 1908: Τσάμης ο.π. σ.411-2. Για την προέλευση του κομιτάτου από μέλη της Εθνικής Εταιρείας βλ Μουσείο... σ.81. Τέλος, στον *Ελληνισμό* 11 και 12/1904 σ.880,881 δημοσιεύεται έκκληση για οικονομική ενίσχυση του «Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου», το οποίο δηλώνει ότι άρχισε να εργάζεται για την οργάνωση της άμυνας κατά των Βουλγάρων στη Μακεδονία. Οι

- συνδρομές θα έπρεπε να σταλούν στην Εταιρεία Ελληνισμός, με την οποία βρισκόταν σε συνεννόηση. Δεν είναι σαφές αν πρόκειται για το γνωστό Μακεδονικό Κομιτάτο (το οποίο είχε ιδρυθεί από τον Μάιο), ή για κάποια νέα πρωτοβουλία που πήραν οι κύκλοι του Ελληνισμού, μετά και τη συγκίνηση που προκάλεσε ο θάνατος του Παύλου Μελά τον Οκτώβριο. Η καταχώρηση πάντως δεν ξαναεμφανίστηκε, ούτε έγινε οποιαδήποτε άλλη αναφορά σ' αυτό.
- 56** Την τελευταία φράση του λόγου του Καζάζη ακολουθούν «επευφημίες»: «Η πατρίς εν κινδύνω», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.15-32: 29. Τα δύο προηγούμενα: Καζάζης, «1904», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.3-4. Οι αντιπολιτευτικοί τόνοι είχαν αρχίσει να ανεβαίνουν ήδη από τον Ιανουάριο του 1903: Καζάζης, «Εθνική Επισκόπησις», σ.5-8
- 57** Διοικητικό Συμβούλιο Εταιρείας Ελληνισμού, «έκκλησις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα των Ελλήνων προς τον ελληνικόν λαόν, την Βουλήν των Ελλήνων και την Ελληνικήν κυβέρνησιν», *Ελληνισμός* 5/1904 σ.322. Αριστομένης Θεοδωρίδης, *Η Επανάστασις και το έργον αυτής* σ.20.
- 58** Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα και ότι οι σχέσεις με το κράτος διακόπτονται, αυτές όμως θα αφορούν τις επαφές που έχει ο Ελληνισμός στον διεθνή χώρο. Έτσι, ο Καζάζης το 1928 αναφέρει ότι ήρθαν σε στενότερη επαφή με τον Αλβανό ηγέτη Ισμαήλ Κεμάλ μπέη «καθ' υπόδειξιν του πρωθυπουργού Θεοτόκη»: «1897-1927», *Ελληνισμός* 4/1928 σ.218-227. Για τη χρηματοδότηση του Ισμαήλ Κεμάλ από το ελληνικό κράτος βλ Ιός της Κυριακής, «Τα μυστικά κονδύλια του Μακεδονικού Αγώνα», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 22/2/1998. Πιθανά τα χρήματα που πήρε από τον Ελληνισμό το 1904 να είχαν κι αυτά κρατική προέλευση: Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος 1995 σ.210.
- 59** Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.81-93, 3/1905 σ.161-177. Βέβαια δεν είναι η πρώτη φορά που ο Καζάζης αναπτύσσει αντικοινοβουλευτικά μοτίβα από τις στήλες του Ελληνισμού: βλ «Όγδοος Λόγος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899 σ.5-19 (πιο ήπια), και «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.3-19, 2/1901 σ.65-77. Εκεί όμως δεν συνιστούσαν άμεσα πολιτικά προτάγματα, βρίσκονταν σε άλλα συμφραζόμενα και δεν είχαν συνέχεια.
- 60** «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.136-7, όπου απευθύνει έκκληση να καταψηφιστούν οι αξιωματικοί που ήταν

- υποψήφιοι στις εκλογές, ώστε να αφοσιωθούν στα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Βλ και αντίστοιχη εγκύκλιο στον *Ελληνισμό* 1/1905 σ.73.
- 61 «Εκκλησις του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας του Ελληνισμού», *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473.
- 62 κάτι που τελικά δεν έγινε. *Ελληνισμός* 6/1905 σ.478.
- 63 Καζάζης, «1897-1927. Εθνική δράσις της Εταιρείας», *Ελληνισμός* 10/1928 σ.608-613. Βλ και σημείωση 117.
- 64 *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476
- 65 που εκδόθηκε το 1910 ως «Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι». Τα μεγάλα κενά μεταξύ των άρθρων εξηγούνται από τις συχνές απουσίες του Καζάζη στο εξωτερικό.
- 66 Από τη Νέα Ημέρα της Τεργέστης: στον *Ελληνισμό* 1/1904, εσώφυλλο.
- 67 Για την ίδρυση νέων τμημάτων βλ διάσπαρτα στο περιοδικό και την εφημερίδα. Για κατάλογο των 20 τμημάτων που στέλνουν αντιπροσώπους στην Εθνική Συνδιάσκεψη του 1906 βλ *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481-2. Βλ και σημείωση 103.
- 68 Ο Καρολίδης μιλάει στη διαδήλωση του Ιουλίου 1906 εναντίον των βουλγαρικών και ρουμανικών ωμοτήτων, του Αυγούστου και του Οκτωβρίου του 1907 για τη Μακεδονία (Μπαρούτας σ.142-4), ενώ σε διαδήλωση για τη Μακεδονία είχε μιλήσει τον Μάρτιο του 1904 (Μπαρούτας σ.139). Από το 1902 ως το 1908 δεν είναι μέλος του ΔΣ του Ελληνισμού, ούτε συμμετέχει στην Εθνική Συνδιάσκεψη του 1906. Ωστόσο γράφει στο περιοδικό ως και το 1904, και μιλάει στο φοιτητικό τμήμα το 1907 (εφ. *Ελληνισμός* 24/2/1907), ενώ η εφημερίδα ασχολείται με τις δραστηριότητές του (2/6, 9/6/1907 για ομιλίες του) και προσπερνάει τους άλλους ομιλητές των συλλαλητηρίων για να παραθέσει τον δικό του λόγο (20/10/1907).
- 69 Εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906, Μπαρούτας σ.141-2, *Ελληνισμός* 11/1906 σ.860-8.
- 70 *Ελληνισμός* 1/1906 σ.66-8, εφ, *Ελληνισμός* 7,14,28/1/1906. Για την υποδοχή του κλπ το 1907 βλ *Κράτος* 13/12/1907, εφ. *Ελληνισμός* 8,15/12/1907.
- 71 Ο Κεντρικός Μακεδονικός Σύλλογος δεν εμφανίζεται πουθενά, συμμετείχαν όμως πλήθος άλλοι όπως ο Μακεδονικός Σύλλογος «Μέγας Αλέξανδρος» εν Αθήναις, ο σύλλογος των Κρητών «Ομόνοια» κλπ, αλλά και το σωματείο των εν Βόλω εμποροραπτών. Αξιοσημείωτη ήταν η συμμετοχή αρκετών βουλευτών, πρώην και εν ενεργεία: Δ. Στεφάνου, Γ. Μπαλτατζής,

Γιαννακίτσας, Μιλτ. Δάλλας, Γ. Φιλάρετος, Π. Μανέττας. Είχε προηγηθεί η οργανωμένη σύνταξη ψηφισμάτων από τα διάφορα σωματεία υπέρ της ενίσχυσης του στρατού, τα οποία απευθύνονταν στον Ελληνισμό και επιδόθηκαν στη βουλή: βλ διάσπαρτα στην εφ. *Ελληνισμός* του Ιανουάριου και Φεβρουάριου του 1906.

- 72 Εφ. *Ελληνισμός* 6/3/1909
- 73 Εφ. *Ελληνισμός* 6/2/1909. Ο Φιλάρετος (*Σημειώσεις...τ.Γ* σ.544-5) αναφέρει μυστική συνάντηση υπαξιωματικών και πολιτών στο σπίτι του καθηγητή του Πανεπιστημίου Ν.Κ. τον Μάιο του 1909. Για τον Θεοδωρίδη βλ στο σχετικό κεφάλαιο.
- 74 Στο περιοδικό οι μόνες σχεδόν υπογραφές που εμφανίζονται μετά το Γουδί ως το 1914 είναι του Καζάζη, του Ι. Βαρβαγιάννη, του Β. Ψιλάκη, του Φ. Ζαννέτου και του Λ. Εννυάλη. Το ΔΣ της εταιρείας πάντως δεν εμφανίζει σοβαρές αλλαγές το 1911-2. Εσώφυλλα του 3/1911 και 7/1913. Στις πρώτες εκλογές του 1910 εκλέχτηκαν βουλευτές ο Καζάζης και ο Θρ. Πετιμεζάς (πρώην) στην Αττικοβοιωτία, ο Π. Ηλιόπουλος και ο Κ. Μανιάκης στην Αχαϊοήλιδα, ο Γ. Αβέρωφ στην Εύβοια, ο Κ. Βασιλείου στην Αργολιδοκορινθία – οι δύο τελευταίοι με τα «Ηνωμένα κόμματα». Το Νοέμβριο επανεκλέχτηκαν ο Αβέρωφ, ο Ηλιόπουλος και ο Πετιμεζάς. Προστέθηκαν ο Αρ. Θεοδωρίδης στην Αττικοβοιωτία, ο Χρ. Κορύλλος στην Αχαϊοήλιδα, ο Πλ. Μαυρίκης στην Εύβοια, ο Γ. Ράμμος στα Τρίκαλα (οι δύο τελευταίοι είχαν εκπροσωπήσει τα τμήματα Κύμης και Καλαμπάκας στην Εθνική Συνδιάσκεψη: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481-2). Ο κατάλογος των βουλευτών στον Πετρακάκο σ.273-7, 463-7.
- 75 Γεώργιος Β. Παπάζογλου, στην πρότασή του στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.638.
- 76 *Ελληνισμός* 4/1901 σ.223-4, 10/1901 σ.546-553, 5/1901 σ.278: αναδημοσιευμένα ρεπορτάζ του τοπικού τύπου.
- 77 *Ελληνισμός* 11/1905 σ.817, 12/1905 σ.881. βλ και 1/1904 σ.15, 3/1904 σ.224. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το ακροατήριο των ομιλιών κλπ αποτελούνταν μόνο από τους εγκριτότερους – άλλωστε το *Κράτος* 13/12/1907 τονίζει ότι το ακροατήριο ομιλίας του Καζάζη προερχόταν από όλες τις τάξεις αυτή η εικόνα προκύπτει και από την *Ακρόπολη* 10/12/1907.

- 78 εφ. *Ελληνισμός* 13/5/1910, λόγος του στην Πάτρα: «εις τας χείρας των ανεπτυγμένων τάξεων έγκειται το μέλλον». Βλ και εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909. Στον μεσοπόλεμο την θέση των «ανεπτυγμένων τάξεων» στον λόγο του Καζάζη θα πάρουν οι «διανοούμενοι»: *Ελληνισμός* 1/1928 σ.3, 2/1928 σ.65-6 κλπ.
- 79 Κόστιζε 25 λεπτά το φύλλο (και 12 δραχμές η ετήσια συνδρομή), τη στιγμή που οι καθημερινές εφημερίδες έκαναν 5 ή 10 λεπτά: Μάγερ τ.Β σ.13. 5 λεπτά έκανε κι ο Ριζοσπάστης, εφημερίδα ίσου μεγέθους με τον Ελληνισμό και επίσης εβδομαδιαία. Η ετήσια συνδρομή για το περιοδικό Ελληνισμός ήταν 8 δραχμές.
- 80 Η αποδελτίωση του περιοδικού είναι πλήρης, της εφημερίδας περιορίζεται στα μισά περίπου φύλλα. Στον κατάλογο καταχωρήθηκαν μόνον όσοι ρητά αναφέρονται ως μέλη, κι όχι όλοι όσοι γράφουν στα έντυπα – καθώς γνωρίζουμε ότι δεν ήταν μέλος του Ελληνισμού πχ ο Γληνός που έγραψε στα 1909 ένα άρθρο για τους Νεότουρκους. Στους πίνακες δεν έχουν υπολογιστεί τα μέλη των διαφόρων παροικιών, από τα οποία γνωστού επαγγέλματος είναι μόνο 5-10. Φαίνεται πάντως ότι σ' αυτούς κυριαρχούν οι έμποροι και άτομα μεγάλης οικονομικής επιφάνειας (πχ στο Βουκουρέστι το τμήμα του Ελληνισμού συγκρότησαν «οι Έλληνες προύχοντες»: εφ. *Ελληνισμός* 4/2/1906), χωρίς να λείπουν και οι «βιοπαλαισταί»: *Ελληνισμός* 1906 σ.402.
- 81 Μια μικρή ένδειξη αποτελούν τα επαγγέλματα 14 συνδρομητών του περιοδικού (η διεύθυνση και τα στοιχεία τους βρέθηκαν σε ταχυδρομημένα σ' αυτούς τεύχη του Ελληνισμού, κυρίως στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου): 2 καθηγητές, 2 τραπεζικοί, 2 δικηγόροι, 2 ράφτες, 1 δικαστής, 1 τραπεζίτης-εργοστασιάρχης, 4 άγνωστοι. Οι 7 από τους 14 στην Πελοπόννησο.
- 82 Ο Μποχώτης σ.413 μιλάει για μεγάλη μείωση της συμμετοχής αξιωματικών σε σχέση με την Εθνική Εταιρεία. Καταρχάς έχει δίκιο, όμως το ποσοστό 25% των ΔΣ (και 13% του συνόλου των μελών που εντοπίστηκαν) δεν είναι λίγο, για μια εταιρεία που δεν ιδρύθηκε από στρατιωτικούς, αντίθετα με την Εθνική. Η σημαντική διαφορά βρίσκεται στην μικρή συμμετοχή στον Ελληνισμό των κατώτερων αξιωματικών, αν τελικά αυτό αληθεύει: για μια οριστική απάντηση θα χρειαζόταν ένας κατάλογος μελών, σαν αυτόν που διαθέτουμε για την Εθνική Εταιρεία (Γιαννουλόπουλος 8/6/1997).

- 83 Mariuccia Salvati, “Da piccola borghesia a ceti medi”, στο A.del Boca, M.Legnani, M.G. Rossi (a cura di), *Il regime fascista*, Laterza 1995, σ.446-474: 452. Jürgen Kocka, “The middle classes in Europe”, *The Journal of Modern History* τ.67 (1995), σ.783-806
- 84 Ο Σ. Μπαλτατζής είναι της γνωστής Κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας. Τον Π. Σάρογλο συναντάμε στο ΔΣ της ασφαλιστικής εταιρείας «Η Ανατολή» ως «εισοδηματία» (εφ. *Ελληνισμός* 12/5/1907). Το περιεχόμενο της ομιλίας του Γ, Αδαμαντίδη «Διατί καθυστερήσαμεν εν τη βιομηχανική και εμπορική σταδιοδρομία» στην ελληνική εμπορική λέσχη Θεσσαλονίκης (*Ελληνισμός* 10/1907 σ.697-712) υπονοεί εμπορική δραστηριότητα. Πέρα απ’ αυτούς τους τρεις υπάρχουν βέβαια κι οι σταφιδοκτηματίες Αρ. Μεσσηνέζης (ο οποίος βασικά είναι σταφιδέμπορος και σαν τέτοιος καταχωρήθηκε Έτσι κι αλλιώς τον συναντάμε μόνο μια φορά, στην ίδρυση του τμήματος Πάτρας το 1901, και δεν φαίνεται να δραστηριοποιήθηκε στη συνέχεια), και Αρ. Θεοδωρίδης, τις θέσεις του οποίου θα δούμε σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, και τον οποίο πάντως καταχωρήσαμε στους δικηγόρους, επάγγελμα που ασκούσε όταν μπήκε στο ΔΣ του Ελληνισμού.
- 85 Ο Καζάζης ανέλαβε διάφορες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό επί Τρικούπη, με τον οποίο είχε και προσωπική σχέση: Κόκκινος σ.1, εισαγωγή του Καζάζη στο Χ.Τρικούπη, *Λόγοι πολιτικοί...*, Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι σ.219, Γ. Στρατήγη, «Φιλολογικά αναμνήσεις», *Ημερολόγιο Σκόκου* 1905 σ.309-320. Για τον Γεώργιο Κρέμο, «στενό και αγαπητότατο φίλο του Τρικούπη», βλ *Ημερολόγιο Σκόκου* 1904 σ.199. Ο Π. Καρολίδης το 1895 ήταν μέλος της σύνταξης του επίσημου Τρικουπικού οργάνου «Εωθινή»: Καρολίδης σ.321-2. Για τον Στρατήγη βλ τις αναμνήσεις του ο.π. Θεοτοκικός ήταν ο βουλευτής Απόστολος Ζάππας, μέλος του ΔΣ το 1900, ενώ το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για τους βουλευτές Γεώργιο Αβέρωφ και Αριστόβουλο Μάνεση: *Η Βουλή των Ελλήνων κατά την ΙΗ βουλευτικήν περίοδον*, Αθήνα 1908 Ο Σ. Βουτυράς, που είχε περάσει από τον Ελληνισμό σύμφωνα με μια πληροφορία (*Κράτος* 1/11/1910), υποστήριζε με τον «Νεολόγο» (Κωνσταντινουπόλεως, και μετά Αθήνας) τον Τρικούπη: Πουρνάρας τ.Β σ.262 κ.α. Τρικουπικός ήταν κι ο Δημ. Σαράτσης (Αρχείο Δ. Ι. Σαράτση τ.Α σ.4), τον οποίο συναντάμε στο προεδρείο του τμήματος του Ελληνισμού στον Βόλο το 1906. Σημαντικό στέλεχος του τρικουπικού και μετά του θεοτοκικού κόμματος κι αρκετές

φορές υπουργός ήταν ο Διονύσιος Στεφάνου, μέλος του Ελληνισμού για κάποιο διάστημα (*Κράτος* 1/11/1910) και αντιπρόσωπος του τμήματος Ζακύνθου στην Εθνική Συνδιάσκεψη (*Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481) – βλ και *Ελληνισμός* 3/1902 σ.192. Στη συνδιάσκεψη συμμετείχαν και οι θεοτοκικοί βουλευτές Γ. Μπαλτατζής και Ι. Γιαννακίτσας, ενώ μεταξύ όσων υποδέχονται από το εξωτερικό τον Καζάζη (*Ελληνισμός* 1/1904 σ.54-60) βρίσκεται κι ο Β. Βουδούρης, υπουργός του Θεοτόκη το 1899-1901. Στην ίδρυση του τμήματος του Ελληνισμού στην Πάτρα (*Ελληνισμός* 5/1901 σ.75-7) παρευρίσκεται και ο Ιω. Ρούφος, θεοτοκικός βουλευτής το 1902 (Λάζαρης τ.Α σ.335). Να προσθέσουμε τέλος τον Ηλία Ζέγγελη, θεοτοκικό βουλευτή, που γράφει στο περιοδικό τον Οκτώβριο του 1898 και του 1899, και τον Ιω. Καλοστόπη, εκδότη της πειραϊκής «Σφαίρας» (*Ελληνισμός* 5/1899 σ.235, 10/1900 σ.449).

- 86** Ο Δημήτριος Μιαούλης, μέλος του ΔΣ, θα γίνει υπουργός ναυτικών στην κυβέρνηση Ζαΐμη το 1898-9, λίγο πριν το θάνατό του. Ζαΐμικοί είναι στην Πάτρα ο Σωτ. Γκολφινόπουλος κι ο Αρ. Μεσσηνέζης, μέλη του ΔΣ του τοπικού τμήματος το 1901 (Λάζαρης τ.Α σ.327, Μαρασλής σ.39). Υπουργός ναυτικών του Ράλλη γίνεται τον Ιούλιο του 1909 ο Αθαν. Μιαούλης, μέλος του ΔΣ, ενώ κι ο Κ. Βασιλείου, αν δεν πρόκειται περί συνωνυμίας, στην ίδια κυβέρνηση χρημάτισε γενικός γραμματέας του υπουργείου δικαιοσύνης (*Ακρόπολις* 17/8/1909) και το 1910 εκλέχτηκε βουλευτής με το ραλλικό κόμμα (*Ακρόπολις* 19/9/1910). Στα ιδρυτικά μέλη του Ελληνισμού συναντάμε τον Κωνστ. Παπαμιχαλόπουλο (Γιαραλή-Ζάγκλη σ.12, που όμως τον συγγέουν με τον πατέρα του), υπουργό στην κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου της ίδιας χρονιάς. Εκτός από αυτόν, στην κίνηση για Τρίτο κόμμα είχαν συμμετάσχει κι οι Γ. Φιλάρετος και Π. Μανέττας, οι οποίοι το 1906 εκπροσωπούν τμήματα της επαρχίας στην Εθνική Συνδιάσκεψη (για τον τελευταίο βλ και Μποχώτη σ.374-5) Από το δηλιγιαννικό μπλοκ υπήρχαν μόνο ο Λυμπρίτης, που σύμφωνα με το *Κράτος* 1/11/1910 είχε περάσει από τον Ελληνισμό (βλ και Χατζηγιαννάκογλου σ.70,72), ο Παν. Παπαναστασίου, πρόεδρος του μετοχικού ταμείου των δημοσίων υπαλλήλων το 1896 και δηλιγιαννικός βουλευτής αργότερα (*Ελληνισμός* 1/1898 σ.47, Μαρκέτος σ.34), ο δηλιγιαννικής προέλευσης Μιλτιάδης Δάλλας (βλ Φιλάρετος Σημειώσεις... τ.Α σ.187) που συμμετείχε στην Εθνική Συνδιάσκεψη, κι ο βιομήχανος Γ.

Σημίτης, πρόεδρος του τμήματος Πειραιά (εφ. *Ελληνισμός* 31/12/1905), που εκλέγεται το 1895 και το 1903 δημοτικός σύμβουλος με τον συνδυασμό του δηλιγιαννικού Μουτζόπουλου (Δημ. Σπηλιόπουλος, *Ο Πειραιάς και οι δήμαρχοι της πρώτης εκατονραετηρίδος*, Πειραιεύς 1939).

- 87 Θετικές κρίσεις για τον Θεοτόκη βρίσκουμε στην εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905 (στο κύριο άρθρο και στο άρθρο του Θεοδωρίδη, σχετικά με την ευρεία εκλογική περιφέρεια και τα δύο), στην εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906 όπου του αναγνωρίζεται ειλικρίνεια και παρρησία επειδή αναφώνησε στη βουλή ότι η Ελλάς είναι άοπλος, εφ. *Ελληνισμός* 28/1/1906, όπου επικροτείται νομοσχέδιό του που δυσχεραίνει την είσοδο των αξιωματικών στην πολιτική. Ενώ ο Αν. Στούπης («Το έτος 1900», *Ελληνισμός* 1/1900 σ.5-8) αναγνωρίζει ότι το προηγούμενο έτος – χρονιά ανόδου του Θεοτόκη στην εξουσία – «ήρξατο μεταρρυθμιστική τις εργασία, ης προσδοκώμεν αγλαούς τους καρπούς».
- 88 Εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909. Αλλά και πριν το Γουδί, στην εφ. *Ελληνισμός* 20/3/1909 ζητείται η παραίτησή του, όταν η αστυνομία επιτίθεται σε διαδήλωση εμπόρων: η κυβέρνηση του έχει χρεοκοπήσει, είναι «υπουργείον της ολιγαρχίας», το κόμμα του «καταβροχθίζει τας σάρκας και τα οστά του ελληνικού λαού» – χωρίς να θεωρείται κι η αντιπολίτευση καλύτερη.
- 89 Για τον Καζάζη βλ Φραγκούδης σ.128, Γ. Κονιδάρης, λήμμα «Ανάθεμα κατά Βενιζέλου», *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια* 1965 (ο ρόλος του Καζάζη). Αντιβενιζελικοί θα γίνουν ο Καρολίδης (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* – για να μεταστραφεί το 1923: Μπαρούτας σ.188), ο Χρηστοβασίλης (Βρανούσης σ. λα'), ο Γ, Στρέιτ (ήταν στο συμβούλιο σύνταξης του περιοδικού το 1898-1900), ο Κ. Κουμουνδούρος (μέλος το 1892: Γιαραλή-Ζάγκλη σ.12 – τον μπερδεύουν με τον Αλέξανδρο. Το 1916 είναι από τους ηγέτες των Επιστράτων: Μαυρογορδάτος 1996 σ.103), ο Α. Μεταξάς (Μπαρούτας σ.153, Μάγερ τ.Β σ.348). Από τους ηγέτες του αντιβενιζελισμού θα γίνει ο Λυκ. Τσουκαλάς (Πετρακάκος σ.522,519), του οποίου ο *Ελληνισμός* είχε εκδώσει το 1909 το βιβλίο «Η Ελλάς και η ναυτική αυτής δύναμις», και ο οποίος το 1928 μπαίνει στο ΔΣ της. Ο Δ. Στεφάνου επίσης, διευθυντής του πολιτικού γραφείου του βασιλιά από το 1909, θα μείνει στη θέση αυτή ως τον θάνατό του το 1916. Ο υποναύαρχος Μιχ. Γούδας, μέλος του ΔΣ το 1910 και το 1912, θα καθοδηγήσει την αντιβενιζελική παράταξη στη Μακεδονία το 1915 (Επαμεινώνδας

Μαυρομμάτης, *Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός*, Αθήνα 1920 σ.39). Ο δημοσιογράφος Μ. Σακελλαρίου, μέλος του ΔΣ του τμήματος Πάτρας το 1901, θα εξοριστεί από τους Γάλλους στην Κορσική το 1917 (Λάζαρης τ. Β σ.111).

Βενιζελικοί θα γίνουν ο Αρ. Θεοδορίδης (βλ ιδιαίτερο κεφάλαιο), ο Γ. Αβέρωφ (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια), ο Αθ. Μιαούλης (στο ίδιο), ο Κ. Βασιλείου (στο ίδιο), ο Ν. Ν. Σαρίπολος (βλ σχετικό κεφάλαιο), ο Γ. Στρατήγης (Ταγκόπουλος σ.405), ο Αν. Ανδρεάδης (Ψαλιδόπουλος). Τον Θρ. Πετμεζά, τον Θ. Κουτούπη (συμμετέχει στην Εθνική Συνδιάσκεψη), τον Δ. Σαράτση τους συναντάμε στους Κοινωνιολόγους και στην αριστερή πτέρυγα του βενιζελισμού. Ο Φρ. Βιρβίλης γίνεται νομάρχης Κεφαλληνίας το 1911-3 (Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα* τ.Β, Αθήνα 1960, σ.507), δεν βρήκα όμως στοιχεία για τη στάση του στον Διχασμό. Το ίδιο ισχύει και για τον Κ. Παπαμιχαλόπουλο, νομάρχη τον Δεκέμβριο του 1910 (Λεκός σ.100). Ο Πελοπίδας Ηλιόπουλος, μέλος του ΔΣ του Ελληνισμού, θα εκλεγεί με τους Φιλελεύθερους στην Αχαΐα το 1910 και το 1912 (Λάζαρης τ.Β σ.47). Από το ΔΣ του τμήματος Πάτρας το 1901, την βενιζελική παράταξη θα ακολουθήσουν (και μετά τον Διχασμό) ο Κ. Τζίννης, ο Γ. Χαραλάμπης, ο Αρ. Μεσσηνέζης, ενώ ο Χρ. Κορύλλος στα Νοεμβριανά φυλακίζεται από τους επίστρατους και το 1919 τον συναντάμε ως πρόεδρο του συλλόγου Φιλελευθέρων Πατρών: βλ αντίστοιχα Λάζαρης τ.Β σ. 196,122,117,100,124. Ο Πλουτ. Μαυρίκης εκλέγεται όπως είδαμε βουλευτής με τους Φιλελεύθερους στις δεύτερες εκλογές του 1910 (Πετρακάκος σ. 464).

- 90** Ο Γ. Στρέιτ, στο συμβούλιο σύνταξης από το 1898 ως το 1900, ήταν προσωπικός φίλος του διαδόχου Κωνσταντίνου (Βεντήρης). Ο Νικηφόρος Καλογεράς, πρώτος επίτιμος πρόεδρος του Ελληνισμού και καθηγητής της Θεολογικής, διετέλεσε καθηγητής των βασιλοπαίδων (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια). Ο Δημ. Μιαούλης ήταν φίλος του Γεωργίου και κυβερνήτης της θαλαμηγού του (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια). Ο Δ. Στεφάνου ήταν σύμβουλος του βασιλιά και διευθυντής του πολιτικού γραφείου των Ανακτόρων από τον Ιανουάριο του 1909 (Λ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου* τ.Α, Αθήνα 1963 σ/614). Ο Καζάζης το 1889 σατυρίζεται ως βασιλόφρονας (Κόκκινος σ.3). Ο Αρ. Θεοδορίδης, κατά τον Φιλάρετο, ήταν «φιλοβασιλικώτατος εις το έπακρον» (*Ριζοσπάστης* 18/9/1909

σ.2). Ο Π. Καρολίδης ανησυχούσε για το φαινόμενο των βασιλοκτονιών (*Ακρόπολις* 5/6/1903) και εκθειάζε τον Όθωνα και την Αμαλία (*Ελληνισμός* 12/1904 σ.924-9. Συναντάμε από την άλλη, τον Αν. Στούπη και άλλους στον Δημοκρατικό Σύλλογο Ρήγα στη δεκαετία του 1870: τον Μ. Κασιμίπαλη, σταθερό μέλος του ΔΣ του Ελληνισμού, όπως κι ο Στούπης, και τον Νικ. Σωροκιάδη: Σταυροπούλου σ.100. Ο Φιλάρετος επίσης υπαινίσσεται (*Σημειώσεις... τ.Η* σ.483) ότι ο υποστράτηγος Α. Βάσσος, μέλος του ΔΣ του Ελληνισμού από το 1899 ως το 1908, δεν είχε φιλικά αισθήματα για το παλάτι.

- 91 Χατζηιωσήφ 1993 σ.370-381, Μποχώτης, Σωτηρέλης. Για τον Καζάζη θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο, όπως και για τον Θεοδωρίδη. Ο Φρ. Βιρβίλης προτείνει, με άρθρο του στην Ακρόπολη το 1896, τη διεύρυνση των εξουσιών του βασιλιά για το ξεπέρασμα της πολιτικής κρίσης (Μπαρούτας σ.118). Ο Αν. Στούπης μπορεί να ήταν αντίθετος σε μια τέτοια πρόταση, θεωρούσε όμως ότι δεν έπρεπε να έχει κάθε ψήφος την ίδια βαρύτητα και τασσόταν υπέρ της άνισης ψηφοφορίας (Σωτηρέλης σ.62, 70). Ο Κ. Δούνης, μέλος του ΔΣ το 1894, σχετιζόταν με τον Γάλλο ηγέτη της ριζοσπαστικής Δεξιάς Déroulède (Μποχώτης σ.496). Την δυσπιστία έως και απόρριψη του πολιτικού και κομματικού συστήματος από τον Χρηστοβασίλη (*Ακρόπολις* 19/3/1893, Κλιάφα σ.107: 1891) θα ακολουθήσει η προτροπή του για βασιλική δικτατορία (εφ. *Ελληνισμός* 1/12/1907). Το ίδιο είχε ζητήσει το 1893 ο μεγαλοεπιχειρηματίας Δ. Γεωργιάδης (Χατζηιωσήφ 1993 σ.383), του οποίου δημοσιεύονται δύο άρθρα στον *Ελληνισμό* (7/1909, 5/1912) για τις εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.
- 92 Καταχωρήσεις της Τράπεζας Αθηνών δημοσιεύονται στην εφημερίδα κάθε βδομάδα από τον πρώτο μήνα κυκλοφορίας της ως και το 1910 τουλάχιστον. Της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως σε κάθε τεύχος του περιοδικού το 1906, ως τη συγχώνευσή της με την Τράπεζα Αθηνών (στο ΔΣ της ως το 1903 συμμετείχε ο Στούπης: Κωστής-Τσοκόπουλος σ.50). Καταχωρήσεις της ΕΤΕ δημοσιεύονται σταθερά, αν και πιο αραιά από της Τράπεζας Αθηνών, τόσο στην εφημερίδα όσο και στο περιοδικό από το 1903 ως το 1914. Ο Λουδ. Νικολαΐδης, μέλος του ΔΣ από το 1899, έχει την θέση του γραμματέα της ΕΤΕ, για να γίνει το 1907 συνδιευθυντής της, εξαρτημένης από την ΕΤΕ,

Τράπεζας της Ανατολής – της οποίας καταχώρηση δημοσιεύεται στην εφ. *Ελληνισμός* 10/2/1907.

- 93** Εφ. *Ελληνισμός* 26/11/1909, 9/12/1905, 3/6/1906, 6/1/1907. Να σημειώσουμε επίσης τις ειδήσεις από τις δραστηριότητες της Λαϊκής Τράπεζας, θυγατρικής της ΕΤΕ: εφ. *Ελληνισμός* 1,9,31/12/1905. Μέλος του Ελληνισμού το 1911 είναι ο Κ. Μέζας, τμηματάρχης της Λαϊκής Τράπεζας.
- 94** Ειδήσεις για την Προνομιούχο δημοσιεύονται στις 6/1/1907, 6/10/1907, ενώ αφιερώνεται σχεδόν μισή σελίδα στην απάντηση της εταιρείας για το περίφημο ζήτημα της «παρένθεσης» που προκάλεσε την πτώση του υπουργού οικονομικών Σιμόπουλου (29/12/1907- δεν αναφέρεται αν είναι πληρωμένη καταχώρηση). Ένα μήνα πριν είχε παραχωρηθεί μια στήλη μόνον στη διαμαρτυρία του Συλλόγου Ηλείων Αθηνών (με πρόεδρο τον Θεοδωρίδη) για την «κατάφορη παραβίαση της σύμβασης» από την προνομιούχο (1/12/1907). Στην εφ. *Ελληνισμός* 22/7/1910 αναφέρεται ότι επιτροπή σταφιδοφόρων επαρχιών (με συμμετοχή του Θεοδωρίδη και του Π. Ηλιόπουλου) ζητά από τον πρωθυπουργό την έκπτωση της Προνομιούχου επειδή, αντί να εξασφαλίζει ικανοποιητικές τιμές για τη σταφίδα, επιδιώκει μόνο τη δική τους κερδοφορία. Αντίστοιχη είναι η επιχειρηματολογία σε ανώνυμο σημείωμα με τίτλο «Σταφιδικά έκτροπα» στις 21/1/1906, πιθανότατα γραμμένο από τον Θεοδωρίδη. Να σημειώσουμε ότι στο ΔΣ της Προνομιούχου το 1907 βρίσκουμε τον Δ. Στεφάνου και τον Δ. Γεωργιάδη.
- 95** Για την «Ανατολή» συναντάμε άρθρο-διαφήμιση στις 27/2/1909, καταχωρήσεις στις 12/5/1907, 23/6/1907, 10/2/1909 κ.α., ενώ στις 3/12/1909 ο γενικός διευθυντής της διατυπώνει την γνώμη του για το σχετικό με τις ασφαλιστικές εταιρείες νομοσχέδιο του Μαυρομιχάλη. Στο ΔΣ της συμμετέχουν οι Θεοδωρίδης, Σάρογλος, Αβέρωφ, όλοι μέλη του ΔΣ του Ελληνισμού, Καταχωρήσεις της «Αμοιβαίας» υπάρχουν στις 12/5/1907, 23/6/1907, 6/2/1909 κ.α. Πρόκειται για δύο «εξωστρεφείς» επιχειρήσεις, των οποίων μεγάλο μέρος της πελατείας προέρχεται από τους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και που χρησιμοποιούνται, τουλάχιστον η «Αμοιβαία», ως προκάλυμμα για τη δράση Ελλήνων πρακτόρων στη Μακεδονία (Χατζηιωσήφ 1994^α σ.157-8). Στις 13/1/1907 δημοσιεύεται και ο ισολογισμός της «Εταιρείας διαχείρισεως των εις την υπηρεσίαν του ελληνικού δημοσίου χρέους υπεγγύων προσόδων», στις 10/2/1907 της

Εταιρείας Σιδηροδρόμων Αττικής και στις 23/6/1907 της Εμπορικής Τράπεζας η. Βεργόπουλου. Στον *Ελληνισμό* 9/1900 δημοσιεύεται κάτι μεταξύ διαφήμισης και παρουσίασης της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας του Ο. Ρουσσόπουλου (βλ και 3/1898 σ.142-4), στην οποία δίδασκαν τα μέλη του Ελληνισμού Γ. Στρατήγης και Ν. Σωροκιάδης (Βοβολίνης τ. Α σ.86-7). Υπάρχουν ακόμα διαφημίσεις της Αθηναϊκής σχολής βιομηχανίας και εμπορίου του Θ. Σταύρου (*Ελληνισμός* 3/1901), του οικονομικού περιοδικού «Το Εμπόριον» (εφ. *Ελληνισμός* 6/2/1909), και των «Παναθηναίων» (1903-4 στο περιοδικό). Να σημειώσουμε τέλος την οικονομική ενίσχυση του Ελληνισμού από την Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου (*Ελληνισμός* 1/1898 σ.48).

96 Η Τράπεζα Αθηνών από το 1904 συνεργαζόταν με την γαλλική BUP (Κωστής-Τσοκόπουλος σ.133). Ο Δ. Γεωργιάδης, συγγραφέας όπως είδαμε δύο άρθρων στον Ελληνισμό, ήταν «πολύ γνωστός για τη συμμετοχή του σε όλες τις γαλλοελληνικές υποθέσεις» (ο.π. σ.137). Ο Λ. Τσουκαλάς, του οποίου το βιβλίο για τον εξοπλισμό του ναυτικού εξέδωσε ο Ελληνισμός το 1909, κατηγορήθηκε από συναδέλφους του ότι με τις προτάσεις του αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση των γαλλικών συμφερόντων (Παπακοσμάς σ.149). Στην εφ. *Ελληνισμός* 28/11/1908 υπάρχει διαφήμιση του Comptoir international et industriel του P. Therianos με έδρα το Παρίσι, με την υποσημείωση ότι «ο άνω εμπορικός, βιομηχανικός και τραπεζικός οίκος συνιστάται θερμώς και παρά της Διευθύνσεως του Ελληνισμού». Στην εφ. *Ελληνισμός* 9/12/1905 ο Θ. Ε. Φεράλδης επαινεί τον Ι. Πεσμαζόγλου και την Τράπεζα Αθηνών για την ίδρυση της Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας, «αυτόχρονα εθνικής», η οποία θα αποκρούσει την γερμανική επιβουλή του ελληνισμού. Το παραπάνω γράφεται τις μέρες της ρήξης μεταξύ της ΕΤΕ και των γερμανών μετόχων της Τράπεζας της Ανατολής (Κωστής- Τσοκόπουλος σ.138). Ο συγγραφέας του πιθανότατα είναι συγγενής του Λ. Φεράλδη, πρόεδρου του ελληνογαλλικού επιμελητηρίου Αθήνας-Πειραιά (*Ριζοσπάστης* 18/4/1908 σ.4). Στην εφ. *Ελληνισμός* 7/7/1907 αποκρούονται οι κατηγορίες των γερμανικών εταιριών Κρουπ και Έρχαρτ για μεροληψία του ελληνικού δημοσίου στον διαγωνισμό για αγορά πυροβόλων. Βλ και σημείωση 158.

97 Χατζηωσήφ 1994^α σ.157. Για την Εταιρεία Πρατηρίων βλ σημείωση 225.

- 98 Ο.π. Για το πρώτο ΔΣ του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών βλ Βοβολίνης τ.Α σ.240.
- 99 *Βιομηχανική και Βιοτεχνική Επιθεώρησης* Μάιος 1919. Το 1910 ήταν διευθυντής των γραφείων του Ελληνισμού.
- 100 Κ. Ι. Ζωγράφου, αντιπροσώπου της «Κτηματικής Ενώσεως», *Υπόμνημα περί των θεσσαλικών ζητημάτων*, Αθήνα 1912. Στον *Ελληνισμό* 2-3/1900 είχε γράψει «Περί της ενισχύσεως του Έξω Ελληνισμού». Δεν είναι εντελώς σαφές αν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Κ. Ζωγράφο, υφηγητή και δικηγόρο, ενεργό μέλος του Ελληνισμού.
- 101 ως εκπρόσωπος του Εμπορικού Συλλόγου Αμαλιάδος και των συντεχνιών του Πύργου: Βοβολίνης τ.Α σ.94.
- 102 Ο Μποχώτης σ.500 αναφέρει τους Καζάζη, Θεοδωρίδη, Ηλιόπουλο, Κ. Βασιλείου και Θρ. Πετμεζά, καθώς και το ότι ο Ελληνισμός ήταν ένα από τα σωματεία που συμμετείχαν στο συνέδριο. Στην εφ. *Ελληνισμός* 5/11 και 12/11/1909, παρόλο που υπάρχει κάλυψη των εργασιών του συνεδρίου, παρατίθενται συστηματικά οι παρεμβάσεις μόνο του Π. Ηλιόπουλου, ο Θεοδωρίδης απλώς αναφέρεται ότι μίλησε, και δεν γίνεται καμιά νύξη για συμμετοχή της Εταιρείας ή άλλων μελών της.
- 103 *Ελληνισμός* 1/1911 σ.57. Για τις ιδρύσεις νέων τμημάτων βλ διάσπαρτα σε περιοδικό και εφημερίδα. Ένας κατάλογος των 20 τμημάτων που στέλνουν αντιπρόσωπο στην Εθνική Συνδιάσκεψη: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481-2.
- 104 *Εφ. Ελληνισμός* 30/5/1908.
- 105 *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ. 630.
- 106 Όπως το τμήμα Βουκουρεστίου: ιδρύθηκε το 1903, όταν επισκέφτηκε τη Ρουμανία ο Καζάζης, το 1906 όμως είχε πάψει πια να λειτουργεί «από πολλού χρόνου»: εφ. *Ελληνισμός* 4/2/1906.
- 107 *Ελληνισμός* 9/1901 σ.503, εφ. *Ελληνισμός* 30/5/1908. Για το ΔΣ το 1906 βλ *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.627-8. Αντίστοιχα, το 1901 έχουμε την «ίδρυσιν ή μάλλον την ανασύστασιν του προ πολλού εν αργία υφισταμένου τμήματος της Ζακύνθου: *Ελληνισμός* 5/1901 σ.278.
- 108 *Ελληνισμός* 1/1911 σ.54. Στο αρχικό καταστατικό του 1892 προβλεπόταν γενική συνέλευση κάθε 4 χρόνια, αλλά και «δημόσιες συνεδρίες» κάθε μήνα (άρθρα 35,44), προφανώς στα πλαίσια σύλληψης της Εταιρείας –και- ως λέσχης συζητήσεων.

- 109 «1897-1927», *Ελληνισμός* 2/1928 σ.67-75. Η (σπάνια) επαφή με τα τμήματα δεν ήταν πάντως μόνο δική του αρμοδιότητα: βλ και *Ελληνισμός* 1906 σ.70.
- 110 Εταιρεία ο Ελληνισμός: *Λογοδοσία...*(1934), Καζάζης, «1897-1927. Εθνική Δράσις της Εταιρείας», *Ελληνισμός* 1-10/1928, σ.3-11, 67-75, 218-227, 293-8, 342-9, 477-483, 608-613.
- 111 Εφ. *Ελληνισμός* 5/8/1910.
- 112 *Κράτος* 31/10, 1/11/1910. Το 1907 ο Αντώνης Σπηλιωτόπουλος επικαλέστηκε το πρότυπο λειτουργίας της εταιρείας του Ελληνισμού: «υφίσταται διότι διοικεί απολυταρχικώς ταύτην ο Καζάζης» – τότε όμως ο Τζαβέλλας διαμαρτυρήθηκε: «αυτό δεν είνε αληθές. Αποτελεί δε και προσβολήν κατά των εν τη εταιρεία εργαζομένων» (*Κράτος* 1/11/1907).
- 113 *Ελληνισμός* 3/1904 σ.224. Να προσθέσουμε την ανάρτηση της εικόνας του στην αίθουσα των συνεδριάσεων του Ελληνισμού (!): ο.π. σ.318.
- 114 *Ελληνισμός* 5/1906 σ.385, αναδημοσίευση από την «Αθηνά» του Σικάγου.
- 115 *Ελληνισμός* 1/1906 σ.64, στην περιγραφή της περιοδείας του στην Πελοπόννησο.
- 116 Μ. Οικονόμου σ.1003-4.
- 117 Ενώ από την άλλη αποτελούσε «το εβδομαδιαίον δημοσιογραφικόν όργανον της Εταιρείας» Καζάζης, «1897-1927», *Ελληνισμός* 10/1928, σ.608-613. Έντονη στην αρχή ήταν κι η παρουσία του Θεοδωρίδη στην εφημερίδα, για να ελαττωθεί σιγά σιγά.
- 118 *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476.
- 119 *Ελληνισμός* 1/1911 σ.55, *Ελληνισμός* 12/1900 σ.581. Το ίδιο γίνεται και στη γενική συνέλευση του 1906: *Ελληνισμός* 1/1907 σ.66-8.
- 120 Μυστικότητα θα κάλυπτε τυχόν εμπλοκή του Ελληνισμού στον Μακεδονικό Αγώνα, όπως είδαμε όμως στη σημείωση 56 κάτι τέτοιο δεν προκύπτει. Οπότε η μυστικότητα θα αφορούσε κυρίως κάποιες διπλωματικές επαφές, όπως η χρηματοδότηση του Ισμαήλ Κεμάλ το 1904 (Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος 1995 σ.210).
- 121 *Κράτος* 1/11/1910.
- 122 Στο καταστατικό του 1892 προβλέπεται η ύπαρξη θεματικών τμημάτων για την μελέτη κάποιου ζητήματος. *Ελληνισμός* 4/1900: ίδρυση του Ηπειρωτικού τμήματος, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.481: συμμετέχει με αντιπρόσωπο στην Εθνική Συνδιάσκεψη. Το Μακεδονικό τμήμα ιδρύεται δύο χρόνια μετά το

Ηπειρωτικό (*Ελληνισμός* 6/1902 σ.381). Τα δύο τμήματα στέλνουν κοινή εγκύκλιο προς τους διευθυντές των αθηναϊκών εφημερίδων, διαμαρτυρόμενοι για τη λανθασμένη πληροφόρηση που δίνουν για Μακεδονία και Ήπειρο (πχ αρνητικούς για τους Έλληνες εθνολογικούς συσχετισμούς δυνάμεων): *Ελληνισμός* 9/1902 σ.575.

- 123** Εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905 για τα εγκαίνια. Βλ και *Ελληνισμός* 4/1904 σ.317-8.
- 124** Και στο καταστατικό του 1892 προβλεπόταν η συμμετοχή φοιτητών στον Ελληνισμό, ως έκτακτων μελών με περιορισμένα δικαιώματα: μπορούσαν να παρίστανται στις συζητήσεις, αλλά να παίρνουν τον λόγο και να συμμετέχουν στις αποφάσεις μόνον σε ό,τι αφορούσε τη διαχείριση των οικονομικών της εταιρείας.
- 125** Πρώτος του πρόεδρος ήταν ο Κωνσταντίνος Βασιλείου, δικηγόρος και υφηγητής της Νομικής: εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905. Ακολουθεί ο υφηγητής Ι. Αναστασιάδης: εφ. *Ελληνισμός* 5/12/1908.
- 126** Πρόεδρος του από το 1889 ήταν ο υφηγητής τότε Γ. Κρέμος – ο πρώτος πρόεδρος του Ελληνισμού: πιθανότατα κάποιοι φοιτητές τον ακολούθησαν. Βλ περιοδικό *Απόλλων* 11/1891 σ.173. Αντικείμενο του Αρχαϊκού Φοιτητικού Συλλόγου ήταν η ενασχόληση με τη γυμναστική και τη μουσική.
- 127** Πρόεδρος της ο Παύλος Καρολίδης αρχικά, και στη συνέχεια ο καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας Ν. Γουναράκης. Φοιτητική Ένωση, *Ημερολόγιον των φοιτητών του 1892 έτους*.
- 128** Τόσο από μέλη της εταιρείας για διάφορα εθνικά θέματα όσο και διαφόρων άλλων για ιστορικά και αρχαιολογικά: εφ. *Ελληνισμός* 24/3/1907, 5/12/1908, 25/1, 13/2, 10/4/1909, *Ελληνισμός* 1906 σ.133-144, 468-474, *Ελληνισμός* 2/1907 σ.106-118. Διαλέξεις γίνονται και στο τμήμα Πειραιά, επίσης με μεγάλη ποικιλία θεμάτων (*Ελληνισμός* 1900 σ.580, 1/1901 σ.56, 1/1902 σ.56-9), αλλά και στο τμήμα της Ζακύνθου: *Ελληνισμός* 5/1902 σ.317.
- 129** Εφ. *Ελληνισμός* 24/3/1907.
- 130** *Λογοδοσία...*, Κουκουλάκης, βλ και Χατζηγιαννάκογλου σ.122-3.
- 131** *Ακρόπολις* 10/12/1907, *Ελληνισμός* 12/1903 σ.941κ.ε., 1/1904 σ.54-60, 11/1906 σ.60.
- 132** Εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906.

- 133 *Εφ. Ελληνισμός* 22/7/1910. Να προσθέσουμε εδώ τη συμμετοχή της φοιτητικής «Πανεπιστημιακής Ένωσης» στην Ένωση Ελληνικών Σωματείων το 1909, και την ιδιαίτερη μνεία που κάνει ο τότε πρόεδρος της στον Ελληνισμό: Τσιτσιλίας σ.74-9.
- 134 Ο Δ. Ράλλης πχ τάσσεται υπέρ μιας ελληνοτουρκικής προσέγγισης ήδη από τον Ιούνιο του 1893: Φιλάρετος, *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.456.
- 135 Καζάζης, *Ψυχολογία του Βούλγαρου*, Αθήνα χχ (1914) σ.160. Από το 1909, σύμφωνα με τον Καζάζη (*Ελληνισμός* 10/1928 σ.608-613), είχαν αντιταχθεί στην ελληνοβουλγαρική προσέγγιση που ενθάρρυνε (;) ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος.
- 136 Κόκκινος σ.371-3.
- 137 Εταιρεία ο Ελληνισμός, *Τα δίκαια του Ελληνισμού εν...*(1895) σ.38-9, 57, και ιδίως σ.42: «οι αγροτικοί πληθυσμοί ουδαμού, ουδέποτε εκυβέρνησαν τους αστούς, τους γαιοκτήμονας, τους επιστήμονας, τους βιομηχάνους, τους εμπόρους».
- 138 Neoklis Kasasis, “Political & Intellectual life in Greece” (1879).
- 139 Οι Στούπης, Κατσίμπαλης και Σωροκιάδης που συμμετέχουν στον «Ρήγα» (Σταυροπούλου σ.100). Το κατά πόσον θα συμμετείχαν στην Ομοσπονδία και οι Τούρκοι δεν ήταν σαφές: ο.π. σ.89.
- 140 Κατά τον Φιλάρετο πχ το 1878 οι Έλληνες θα έπρεπε να αναλάβουν «την προστασίαν των ομοσπόνδων λαών»: Σταυροπούλου σ.89.
- 141 Αν. Στούπης, «Η Ελλάς ως έθνος», *Ελληνισμός* 3/1899 σ.109-113, «Ελλάς και Τουρκία», *Ελληνισμός* 6/1899 σ.270-3, «Η άνασσα Βικτορία», *Ελληνισμός* 2/1901 σ.64.
- 142 Κόκκινος σ.78 σημ.97, Καζάζης, *Ο Ελληνισμός εν τη χερσονήσω του Αίμου*, Αθήνα 1899 σ.358.
- 143 Συνέντευξή του στην «Πατρίδα» Βουκουρεστίου, αναδημοσιεύεται στον *Ελληνισμό* 9/1903 σ.705. Καζάζης, «Δέκατη Μακεδονική Διάλεξις», *Ελληνισμός* 4/1903 σ.241. Δεν φαίνεται έτσι άδικη η κατηγορία, τότε, Γάλλου δημοσιογράφου – την οποία ο Καζάζης αποκρούει εκ των υστέρων - , ότι έλεγε πως η Μεγάλη Ιδέα θα πετύχει μόνο σε συμμαχία με τον Σουλτάνο: «1897-1927», *Ελληνισμός* 1/1928 σ.3-11.
- 144 «Η ανακήρυξις του Συντάγματος εν Τουρκία», *Ελληνισμός* 8/1908 σ.473-4, Πέτρος Αξιωτίδας (γραμματέας της Εταιρείας), «Το νέον εν Τουρκία

- καθεστώς», *Παναθήναια* τ.ΙΣΤ, 15-31/8/1908 σ.257-261. Βλ και Καζάζη, «Οι Έλληνες υπό το νέον εν Τουρκία καθεστώς», *Ελληνισμός* 9/1908 σ.545-558.
- 145** «Η ανακήρυξις» ο.π.
- 146** *Λογοδοσία...*, «1897-1927», *Ελληνισμός* 6/1928 σ.342-9, 8/1928 σ.477-483.
- 147** Οικονόμου σ.1003-4. Είναι ενδεικτικό ότι και των δύο το ενδιαφέρον αφορούσε πρωταρχικά την Ήπειρο και μετά τη Μακεδονία.
- 148** Ιω. Βαρβαγιάννης, «Πολιτική ανασκοπή», *Ελληνισμός* 2/1909 σ.116-125.
- 149** Καζάζης, «Περί των καθηκόντων και των δικαιωμάτων του ελευθέρου πολίτου. Διάλεξις γενομένη εν τη Πολιτική Λέσχη της Χαλκηδόνος εν Κωνσταντινουπόλει», *Ελληνισμός* 11/1908 σ.641-9. «Ανατολική Ομοσπονδία»: Καζάζης, «Οι Έλληνες υπό...» ο.π. σ.557.
- 150** Καζάζης, «Η πολιτική μεταβολή εν Τουρκία και το ελληνικόν έθνος», *Ελληνισμός* 12/1908 σ.705-716, ανωνύμου, «1909», *Ελληνισμός* 1/1909 σ.3-6.
- 151** Ιω. Βαρβαγιάννης, «Πολιτική ανασκοπή», *Ελληνισμός* 7/1909 σ.447-8. Η καταγγελία του σοβινισμού των Νεότουρκων υπάρχει από την πρώτη στιγμή, ως τον Μάρτιο του 1909 όμως δεν οδηγεί σε εντελώς αντίθετη εχθρική στάση απέναντί τους. εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1909. Προφανώς η σκιαγράφηση αυτή των θέσεων του Ελληνισμού δεν έχει αξιώσεις πληρότητας. Εκτός των άλλων, θα έπρεπε να δει κανείς και τη δράση του Καρολίδη, ο οποίος εκλέγεται βουλευτής στην Τουρκία το 1908 και προσεγγίζει τους Νεότουρκους: βλ Κατερίνα Μπούρα, «Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* τ.4 (1983) σ.69-85. Πάντως ο Ελληνισμός ως «κατεξοχήν συνήγορο των ελληνικών δικαίων» στο Οθωμανικό κοινοβούλιο προβάλλει όχι τον Καρολίδη αλλά τον αντίπαλό του Μπούσιο: εφ. *Ελληνισμός* 28/1/1910, βλ και *Ελληνισμός* 3/1910, 9/1911 αναδημοσιεύσεις κειμένων του.
- 152** *Ελληνισμός* 4/1901 σ.272-3, Ιω Βαρβαγιάννης, «Πολιτική Ανασκοπή», *Ελληνισμός* 2/1909 σ.116-125.
- 153** Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος 1995, βλ και την προκήρυξη του Αρβανίτικου Συνδέσμου Αττικής προς τους «Αρβανίτες της Αρβανιτιάς» στον *Ελληνισμό* 5/1899 σ.195. Στην Εθνική Συνδιάσκεψη ο Χρηστοβασίλης επιτίθεται στην «αλβανομανία» και ακολουθεί οξεία συζήτηση (*Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.572-581). Το Αλβανικό ζήτημα έχει ενδιαφέρον και γιατί εμπλέκεται με έναν ορισμό του έθνους που δεν στηρίζεται στη θρησκεία και τη γλώσσα,

όπως συνήθως. Έτσι ο Καζάζης θεωρεί (*Ελληνοαλβανική Συνεννόησης*, Αθήνα 1907 σ.44-5) ότι «δια του συνδέσμου αμοτέρων των λαών <Ελλήνων και Αλβανών> επέρχεται η εθνική και πολιτική ενότης», παράλληλα όμως πρέπει καθένας να διατηρήσει την «φυλετική ατομικότητά» του. Ήδη το 1879 (“Political...”) όριζε τους Αλβανούς ως «κλάδο του δέντρου της ελληνικής οικογένειας» αλλά και ως διακριτή «φυλή».

- 154** Βλ σημείωση 50. *Ελληνισμός* 1/1903 σ.80: μέλος της εταιρείας εκλέγεται ο νομάρχης της Νεαπόλεως Κρήτης Αντ. Σήφακας. *Ελληνισμός* 6/1903 σ.474-5: συγχαίρουν επίσημα για τη δράση του τον Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, ιδιαίτερο γραμματέα του αρμοστή Γεωργίου, και εκφράζουν «την αφοσίωσιν, την τρέφωμεν, προς τον Βασιλικόν Οίκον».
- 155** *Ελληνισμός* 4/1905 σ.302-3. Είναι χαρακτηριστικό ότι σ’ όλο το 1905 δεν θα δημοσιευτεί κείμενο κανενός μέλους της Εταιρείας για το Κρητικό, παρά μόνο αναδημοσιεύσεις από ξένες εφημερίδες. Δεν θα ήταν εύκολο να υπάρξει ρητή αντίθεση σ’ ένα κίνημα που ζητούσε την Ένωση. Αργότερα ο Καζάζης θα μιλήσει για «εγκληματική αντίδραση δυσαρεστημένων τινων εν τη νήσω» κατά του βασιλόπαιδος Γεωργίου: *Ελληνισμός και Νέα Τουρκία*, Αθήνα 1912, σ.283. Φιλάρετος *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.481: Γούσκος και Κατσιμπαλής στην επιτροπή επίδοσης του ψηφίσματος της διαδήλωσης του Μάιου το1905.
- 156** *Ελληνισμός* 11/1898 σ.526-7, βλ και *Ελληνισμός* 6/1898 σ.287-8, εφ. *Ελληνισμός* 23/6/1907, Κόκκινος σ.56,79. Το 1931 βέβαια η άποψη του Καζάζη είναι διαφορετική, όχι μόνο επειδή πρόκειται για ελληνική εξέγερση που καταπνίγεται από τους Άγγλους, αλλά και γιατί είναι εχθρικός απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις.
- 157** *Ελληνισμός* 1/1900 σ.27-36, 1901 σ.336, 10/1903 σ.721-8. Για τον θάνατο της Βικτωρίας στέλνουν συλλυπητήριο τηλεγράφημα: *Ελληνισμός* 1/1901 σ.50. Για την αγγλοφιλία του Θεοδωρίδη βλ Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Γ σ.262.
- 158** Καζάζης, «Εντυπώσεις εκ του αλυτρώτου ελληνισμού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.883. βλ σημείωση 96. Η αντιαυστριακή τοποθέτηση (εφ *Ελληνισμός* 15/12/1907) είναι μάλλον αυτονόητη.
- 159** Καζάζης, «Εκατονταετηρίς του Γλάδστωνος», εφ. *Ελληνισμός* 31/12/1909. Καζάζης, *Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* σ.22-4 (1/11/1905). Για την καταγγελία της υποκριτικής πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων βλ σημ.315. Καζάζης, *Ελληνισμός και Νέα Τουρκία*, Αθήνα 1912 σ,337 (άρθρα γραμμένα

στον Ελληνισμό το 1910-1). Καζάζης, «1897-1927», *Ελληνισμός* 10/1928 σ.608-613, όπου σχολιάζει το ότι ο Άγγλος πρέσβης παρακολουθούσε το συλλαλητήριο της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909, χωρίς πάντως να γίνεται σαφές ποια θεωρεί ότι ήταν η τοποθέτηση της αγγλικής πολιτικής. Για το 1862 βλ *Ελληνισμός* 2/1928 σ.98, υποσημείωση της σύνταξης (του Καζάζη;) σε κείμενο του Καρολίδη για την Β Εθνοσυνέλευση. Για τον ΔΟΕ βλ στο πρόγραμμα της εφημερίδας: *Ελληνισμός* 6/1905 σ.478, το οποίο αναλύεται στο *Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* σ.320-1 (2/7/1909). Στην επιβολή του ΔΟΕ φαίνεται ότι είχαν υπάρξει σημαντικές αντιδράσεις το 1898 (για τον Στ. Δραγούμη βλ Βοβολίνη τ.Β σ.462) – ο Σκουλούδης μάλιστα στις αναμνήσεις του αναφέρει ότι ο Ράλλης και ο Θεοτόκης προτιμούσαν να χαθεί η Θεσσαλία παρά να επιβληθεί ο ΔΟΕ (παρατίθεται στον Ασπρέα τ.Β σ.287, δεν το αναφέρει πάντως ο Στεφάνου 22/4/1934). Η επίθεση του «Ερμή» στην συναλλαγή χρησιμοποιούσε την μεμψιμοιρία για την απώλεια της οικονομικής αυτοτέλειας της Ελλάδας (3/12/1900, 14/1/1901) – επιχείρημα που χρησιμοποιούσε, όπως θα δούμε, κι ο Καζάζης, ενώ στον δημοτικιστή Αλ. Πάλλη η καταγγελία της οικονομικής υποδούλωσης στους ξένους συνδυαζόταν με αυτή την πολιτιστικής, στα πλαίσια του δημοτικιστικού εθνικισμού: συνέντευξή του για τη Μεγάλη Ιδέα στο *Το Περιοδικόν μας*, τ.Γ, τχ 30, 15/5/1901. Η «απαλλαγή του κράτους από του Διεθνούς Ελέγχου» περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος το 1910, ενώ ο *Ριζοσπάστης* 13/3/1909 σ.2 κατάγγελλε τον ΔΟΕ – ο Φιλάρετος είχε μια ιδιαίτερη ευαισθησία απέναντι στην «ξενοκρατία»: βλ και *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι* (1897) σ.345-8, 357-8. Για την προβολή της ανάγκης τάξης και ισχυρής κυβέρνησης, ώστε να είναι δυνατή η σύναψη δανείου, βλ τα κύρια άρθρα της εφ. *Ελληνισμός* 7/1, 14/1, 18/3/1910 – είναι προφανές ότι το επιχείρημα έχει και μια εργαλειακή χρήση. Δύο μήνες μετά, πάντως, η Εταιρεία Ελληνισμός στην ανακοίνωσή της θεωρούσε ότι το δάνειο ήταν απαραίτητο, δεν μπορούσε όμως να επουλώσει τις πληγές του κράτους, αφού θα σήμαινε νέες υποχρεώσεις και φόρους. Ο Καζάζης το 1892 μιλούσε για τη νόσο της «δανειομανίας» (*Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας* τ.Γ σ.122), ενώ στο «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.164-5, έβλεπε αρνητικά τα «βαρύτατα δάνεια» που είχε συνάψει το ελληνικό κράτος και οδήγησαν στην πτώχευση. Αυτά βέβαια εκ των υστέρων · το 1888 στην

εισαγωγή που έγραψε στους πολιτικούς λόγους του Τρικούπη, αν και δεν ανέφερε τα δάνεια, υποστήριζε όμως την οικονομική πολιτική του. Την αντίφαση, αν είναι αντίφαση και όχι δημαγωγία, που επισημάναμε ανάμεσα στην ανεξαρτησία και στον δανεισμό, θα είχε ενδιαφέρον να συσχετίσει κανείς με την παρατήρηση του Μποχώτη (σ.410) για τον ανασχετικό ρόλο που είχε για την ανάπτυξη ενός οργανικού εθνικισμού νέου τύπου – και του πρωτοφασισμού θα λέγαμε – η ανάγκη να φαίνεται το ελληνικό κράτος «πολιτισμένο» στα μάτια της Ευρώπης-κριτή της βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

- 160** Χατζηιωσήφ 1993 σ.62-70, Δερτιλής 1993 σ.144-5 (αστικοποίηση), 152 (εθνικό εισόδημα). Γεώργιος Βλάχος, Πολιτικά κείμενα, Γαλαξίας χχ, σ.9-10 (1920). Πετμεζάς.
- 161** Υπάρχουν χρονιές έκρηξης της κοινωνικής διαμαρτυρίας, όταν η τιμή της σταφίδας πέφτει πολύ χαμηλά (κυρίως το 1893-5, 1903, 1905), η αναταραχή όμως καλύπτει όλη την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε. Βλ Αρώνη-Τσίχλη, Χουμεριανός, Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας τ.Ε* σ.65-9, *Ιστορία του εργατικού κινήματος* σ.83-6, Λάζαρης τ.Α σ.256-263, 328, 342-5, Καλαφάτης 1993, Νούτσος τ.Α, Αντωνόπουλος, Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Αθήνα 1960, τ.Β σ.475 («διασάλευσις της τάξεως» στο Αργοστόλι λόγω της «δεινής οινικής κρίσεως» το 1908-9). Στον Μπαρούτα αναφέρεται ένα πλήθος συλλαλητηρίων στην Αχαΐα και στην Ηλεία από χωρικούς και κατοίκους των πόλεων, όχι μόνο για το σταφιδικό – απότοκά του πάντως. Ο Λάζαρης αναφέρει αρκετές απεργίες, βλ και Μαρασλή σ.302-6 για την φυγοδικία και την αύξηση της εγκληματικότητας. Για την παρακράτηση, τη Σταφιδική Τράπεζα, την Προνομιούχο και Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων βλ στον Βοβολίνη τις βιογραφίες των Μεσσηνέζη, Πεσμαζόγλου, Βουρλούμη, Χαρίλαου, Χατζηιωσήφ 1993 σ.226-234, Θεοδωρίδης *Η Επανάστασις...*, λήμμα σταφιδικό ζήτημα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Κωστής-Τσοκόπουλος σ.37-8, 56, 109-113. Για την μετανάστευση: Petmezas.
- 162** Σακελλαρόπουλος σ.92-150, Αρσενίου, Καρανικόλας, Χατζηιωσήφ 1993 σ.65-6, Τριανταφυλλίδης, Κλιάφα, Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία 1881-1912*, δύο τόμοι, ΜΙΕΤ 1992, Δημήτριος Μπούσδρας, *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951, Χριστίνα

Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ίδρυμα Εμπορικής Τράπεζας 1986 σ.281-8.

- 163** Λιάκος 1993 σ.97-8, Κορδάτος *Ιστορία εργατικού κινήματος*, Χατζηιωσήφ 1993 σ.384-5, Γκιόλιας, Κολιού, Μοσκόφ σ.244-6 (όπου κι ο Γάλλος πρόξενος), Νούτσος τ.Α, Β1, Μαρκέτος, Δημ. Λιβιεράτος, «Η εργατική πρωτομαγιά», *Πριν* 28/4/1996, Πετράκη. Σύμφωνα με την Φ. Σουλιώτη στον αθηναϊκό τύπο τα χρόνια 1909-1914 καταγράφονται 115 απεργίες (το αναφέρει ο Μαρκέτος σ.167). Για το κύμα ίδρυσης σωματείων στα Τρίκαλα κλπ βλ Κλιάφα σ.278-9. Για τους δικηγόρους κλπ στα εργατικά σωματεία βλ Λάζαρης τ.Α σ.272-3, 298-302, 354-371 (Πάτρα), Ματθαίου (Ηράκλειο). Για το Εργατικό Κέντρο Βόλου βλ Χαρίτο, Κολιού, Σαράτση. Στην Αθήνα το σωματείο των τυπογράφων πρόεδρο είχε τον δικηγόρο Σπ. Θεοδωρόπουλο (*Ακρόπολις* 27/9/1909). Το σωματείο των μηχανικών εμπορικών πλοίων είχε πρόεδρο τον δικηγόρο Μπινιάρη, ο οποίος όμως παραιτήθηκε όταν οι εργάτες αποφάσισαν να απεργήσουν παρά τις προσπάθειές του για το αντίθετο (*Ακρόπολις* 16/10/1909). Αντίθετη ήταν η περίπτωση του δικηγόρου Συνοδινού, προέδρου του σωματείου των τροχιοδρομικών, τον οποίο η εργοδοσία προσπαθούσε να απομακρύνει, προφανώς ως υποκινητή ή κάτι αντίστοιχο της απεργίας τους· η Ακρόπολις υπερθεμάτιζε με το επιχείρημα ότι επικεφαλής των σωματείων πρέπει να τίθενται εργάτες και όχι άνθρωποι ξένοι απ' αυτούς (12/9/1909 – φυσικά στην προηγούμενη περίπτωση των μηχανικών η Ακρόπολις δεν έθεσε τέτοιο ζήτημα). Ο Χατζόπουλος (σ.144) θεωρούσε – μάλλον εύλογα – ότι το κίνητρο της ανάμιξής τους ήταν να αναδειχθούν πολιτικά. Βλ και σημείωση 9.
- 164** Χατζηιωσήφ 1993 σ.333-4, 383-4, Δερτιλής 1993, Ανδρέας Ανδρεάδης, *Έργα*, τ.2, Αθήνα 1939, σ.539,542-3, 547. Για τις συντεχνίες βλ Θεοδωρίδη *Η Επανάστασις...*, Μελάς *Η Επανάσταση...* σ.177-8, 206, 244 κ.α., Μποχώτης σ.495, *Καταστατικό του συνδέσμου των εν Αθήναις συντεχνιών*, 1908 (αντίτυπο στην «Αθηναϊκή βιβλιοθήκη» της Εθνικής βιβλιοθήκης), διάσπαρτα σε *Ριζοσπάστη* (17/4/1909 σ.3: κάποια ιστορικά τους), *Ακρόπολις* (14/12/1909 για τη διάσπασή τους), εφ. *Ελληνισμός* 26/12/1908, 20/2/1909. Σύμφωνα με τον Μελά οι συντεχνίες ως το 1908 περιοριζόταν σε ψηφίσματα όταν πέθαινε κάποιος επίσημος και στη συμμετοχή στον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου – ξέρουμε πάντως ότι τον Σεπτέμβριο του 1885 είχαν οργανώσει διαδήλωση για

τα εθνικά (Μπαρούτας σ.93), το 1894 είχαν συμμετάσχει στο συλλαλητήριο του Ελληνισμού για τη Μακεδονία, και ως γνωστόν είχαν πρωταγωνιστήσει στα Ευαγγελικά το 1901 δίπλα στους φοιτητές. Για τις σχέσεις με το δηλιγιαννικό κόμμα βλ Χατζηιωσήφ 1993 σ.384 (υποψήφιος τους στους συνδυασμούς του το 1905), Μοσκόφ σ.321 (το 1901 πρόεδρος τους ο Α. Σκουζές, στέλεχος του δηλιγιαννικού κόμματος). Ο Χ.Π., στη δρακουλική *Έρευνα* («Το 1909 ως σταθμός προόδου», 1/1910 σ.1-4) εκτιμούσε ότι το 1/3 των συντεχνιών αποτελούνταν από «πλουτοκρατικά στοιχεία», παρολαυτά «επέσχον θέσιν εργατικής οργανώσεως εν τη στιγμή της ανάγκης», ενώ ο Δρακούλης την άνοιξη του 1909 τις αντιμετώπιζε ως μη συνειδητοποιημένα εργατικά σωματεία («Θεσμός των συντεχνιών», *Ριζοσπάστης* 20/3/1909 σ.2, αναδημοσίευση στην *Έρευνα* σ.84-5). Το παράθεμα της *Ακρόπολης*: από 1/12/1909. Βλ και 15/12/1907, 22/8/1909, 7/9/1909 κ.α. Για την εμπορική και δημοσιονομική κρίση του 1909-9 βλ Παπακοσμάς σ.69, Ανδρεάδης ο.π., Μποχώτης σ.540, Dakin σ.271, *Ερμής* 4/1/1909, 16/8/1909, *Ακρόπολις* 2,4,13,20/9/1909, 28/11-2/12/1909, 11/12/1909, Τσιτσέλλης ο.π., *Ριζοσπάστης* 2/1/1909 σ.4, 15/1909 σ.2. Για τη νομισματική στενότητα των πρώτων χρόνων του αιώνα βλ Κωστής-Γσοκόπουλος σ.25-31, οι οποίοι πάντως την προεκτείνουν ως το 1910. Σύμφωνα με τον Χατζηιωσήφ 1993 σ.215-6, 219-220 η τάση της νομισματικής κυκλοφορίας και των τραπεζικών χορηγήσεων στην ιδιωτική οικονομία ήταν πτωτική μετά το 1884, ανέκαμψε όμως στις αρχές του αιώνα χάρη στα εμβάσματα των μεταναστών, στα έσοδα από τη ναυτιλία και στη μείωση της τιμής του ξένου συναλλάγματος. Βλ και σημείωση 354.

- 165** Αργοστόλι: *Ριζοσπάστης* 13/2/1909 σ.1. Επαιτεία: *Ριζοσπάστης* 1/5/1909 σ.2. Συλλαλητήρια στις επαρχίες: εφ. *Ελληνισμός* 28/1/1906, *Ακρόπολις* 4/12/1907, Κλιάφα σ.305. Για τη ληστεία βλ Μαρκέτο σ.130. Στην Πάτρα: Μαρασλής σ.302-6. Κατά τον *Ριζοσπάστη* 27/6/1908 σ.2, «η Θεσσαλία ληστοκρατείται και υπό γυναικών έτι!». Ο Thomas Gallant παραθέτει στοιχεία για την αύξηση των ανθρωποκτονιών στην Αθήνα: “Murder in a Mediterranean city: homicide trends in Athens 1850-1936”, *Journal of the Hellenic Diaspora* τ.23 τχ2 (1997), σ.7-28. Η Ακρόπολις κάνει κατά καιρούς δημοσιογραφικές έρευνες σχετικά με τον υπόκοσμο της Αθήνας: βλ οχ 9-9/1909 για τις «καρμανιόλες της Αθήνας». «Τα καθημερινά έκτροπα»: *Εστία* 1905. Μια ιδέα για τις άλλες

εφημερίδες παίρνουμε από τον Μάγε. Βλ και *Ερμής* 9/3/1908 σ.1-2. Σύμφωνα με τον Χαιρόπουλο 12/5/1926, στις χαρτοπαικτικές λέσχες της Αθήνας την εποχή της δολοφονίας του Δηλιγιάννη σύχναζαν χιλιάδες άνθρωποι. Υπενθυμίζουμε την έκδοση των «Αθλίων των Αθηνών» του Κονδυλάκη το 1895. *Καταστατικόν του «Συνδέσμου των εν Αθήναις ιδιοκτητών»*, 1908 (αντίτυπο στην Γεννάδειο), *Ριζοσπάστης* 21/11/1908 σ.2. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα. Μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Πλέθρον 1997.

- 166** Βασικός για την πολιτική ιστορία της περιόδου παραμένει ο Ασπρέας (τ.Γ σ.32,38 για την πτώση του Δηλιγιάννη και την κυριαρχία του «μικροκομματισμού» στην πολιτική σκηνή). Βλ και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους τ.ΙΔ*, Μαρκεζίνη. Χαιρόπουλος 14/5/1926: «Οι αρχηγοί ήταν απλοί διεκπεραιωταί των οπαδών των» – στο ίδιο φύλλο για τον ρόλο του τύπου. Ο Άγγλος παρατηρητής ήταν ο W. Miller (1905), και τον παραθέτει ο Augustinos σ.29. Ως παραδείγματα πρώην βουλευτών και κομματικών στελεχών που προτίμησαν να τοποθετηθούν στην πλευρά των ριζοσπαστικών επικριτών του συστήματος, μπορούν να αναφερθούν οι Γ. Φιλάρετος, Μ. Δάλλας, Σ. Τριανταφυλλίδης, Ν. Δελλακοβίας, Ν. Μαζαράκης, Γ. Καπετανάκης, Α. Μομφερράτος. Ο Μάγερ παραθέτει πολλά στοιχεία για τις εφημερίδες και την κυκλοφορία τους («χρυσή δεκαετία»:τ.Β σ.11). Για τα τираί βλ σημείωση 13. Για τις εφημερίδες βλ ακόμα Μελάς *Η επανάσταση...*, Μπαρούτας διάσπαρτα, Μπάλτα-Παπαδημητρίου, Δημήτριος Μοσχονάς, *Σαράντα χρόνια στις εφημερίδες*, Αθήνα 1940, Χαιρόπουλος 18/3-14/5/1926 (κυρίως για τον «Χρόνο»), *Πανηγυρικόν Λεύκωμα της Εστίας δια την τεσσαρακονταετηρίδα της*, Αθήνα 1934. Για την Ακρόπολη, η οποία πάντως την εποχή που εξετάζουμε είχε αρχίσει να παρακμάζει, βλ και Συναδινός (επιμ.), Σταμέλος. Τη σημασία του τύπου για τις εξελίξεις (συγκεκριμένα για το Γουδί αλλά και γενικότερα) τονίζουν ο Θεοδωρίδης *Η Επανάστασις...* σ.14-5, ο Στ. Δραγούμης (*Ακρόπολις* 20/9/1909), η *Έρευνα* 2/1910 σ.19. Ο Παπακοσμάς σ.179 αναφέρει τους φόβους του βασιλιά (βλ και Μαρκεζίνης Γ σ.110), και σ.199 τις προτάσεις για την αναθεώρηση των άρθρων του συντάγματος σχετικά με την ελευθερία του τύπου- βλ και *Ακρόπολις* 11/9/1910, *Ριζοσπάστης* 26/2/1910 σ.5 κ.α. . Κόκκινος 1997 σ.99 για το σύνταγμα του 1911. Λάζαρης τ. Β σ.34, βλ και Γουνελά σ.294 για την ίδρυση

από τον Βενιζέλο το 1911 «Γραφείου Τύπου» που αναλάμβανε την λογοκρισία. Ρίψη δυναμίτιδος το 1907: εφ. *Ελληνισμός* 9/6/1907. Διαδήλωση 2/1909: Μπαρούτας σ.145, *Ριζοσπάστης* 20,27/2/1909. Ο Γάλλος πρόξενος τον Απρίλιο του 1909 μιλούσε για «αυξάνουσα εχθρότητα του πληθυσμού προς τον βασιλέα» (Μοσκόφ σ.255), ο οποίος έτσι κι αλλιώς ποτέ δεν ήταν ιδιαίτερα συμπαθής (Χαιρόπουλος 28/4/1926), και τον Μάιο του 1909 σκεφτόταν να παραιτηθεί (Βεντήρης σ.35) – ανάλογη φήμη είχε κυκλοφορήσει και το 1907: *Κράτος* 2/9/1907. Α. Μιαούλης: *Ριζοσπάστης* 20/2/1909 σ.2. Για τις τάσεις απόρριψης του πολιτικού συστήματος γενικότερα βλ Χατζηιωσήφ 1993 σ.332-3.

- 167** Τσουκαλάς 1977 σ.9. Διώξεις ασκήθηκαν κατά του Μαρίνου Αντύπα, ομιλητή σε διαδήλωση, κατά των «Καιρών» και κατά της Ακρόπολης, για προσβολή του βασιλιά, όταν η κατάσταση κάπως ηρέμησε. Για το αντιδυναστικό κλπ ρεύμα βλ Χαιρόπουλο 2-4/4/1926, Μπαρούτα σ.123-5, Καρολίδη σ.362-3, Ασπρέα τ.Β σ.261-2, 272-3,286, Κορδάτος *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας* τ.Δ σ.610-5, Φιλάρετος *Σημειώσεις...* τ.Β σ.357-362 (στο κλίμα των ημερών εντασσόταν η έκδοση της *Ξενοκρατίας...* του). Την πληροφορία περί Κομμούνας δίνει ο Βαϊδης, την αναφέρει ο Μαρκέτος σ.88. Για τη λεηλασία βλ *Ακρόπολις* 14/10/1897, Μοσκόφ σ.196. Στ.Δραγούμης: *Ελλάς* 15/8/1910.
- 168** Για γενιά του 1897 μιλά ο Augustinos, αλλά αυτοπροσδιορίζεται έτσι κι ο Ίων Δραγούμης, *Ο Ελληνισμός μου και οι Έλληνες*, Νέα Θέσις 1991, σ.125 (1907). Γεώργιος Λεονταρίτης, «Εθνικισμός και Διεθνισμός: πολιτική ιδεολογία», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Εστία 1983 σ.27-35. Μ.Μ. Παπαιωάννου, *Από τον Ψυχάρη στον Γληνό*, Φιλιππότης 1986. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας 1989. Χατζηιωσήφ 1993 σ.386. Λιάκος 1993 σ.97-8, 298. Γουνελάς .Σταυρίδη-Πατρικίου 1976,1993. Εμμανουήλ Μοσχονάς, εισαγωγή στο Αλ. Πάλλης, *Μπρουσός*, Ερμής 1975. Νικηφόρος Παπανδρέου, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση 1890-1910*, Κέδρος 1983. Δρακούλης: «Θεσμός των συντεχνιών», *Ριζοσπάστης* 18/3/1909 σ.2. Ο Γεωργιάδης εκτιμούσε το 1918 ότι μέχρι λίγα χρόνια πριν ο σοσιαλισμός στην Ελλάδα είχε κάποια επιρροή στη «φιλολογία»- και μόνο σ' αυτήν: Γεώργιος Α. Γεωργιάδης, *Σοσιαλισμός. Προβλήματα θεωρίας, εφαρμογής και πράξης*, τ.Α, Παπαζήσης 1996, σ.81. Χ.

Π., «Εντυπώσεις του μηνός», *Έρευνα* 4/1910 σ.49-51. Ένα μήνα αργότερα ο Δρακούλης στις περιόδους του εξηγούσε τις θεμελιώδεις αρχές «του συνολισμού, ήτοι σοσιαλισμού»: *Έρευνα* 5/1910 σ.68-74.

- 169** Για τον Μακεδονικό Αγώνα: Καζάζης, «Ο ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/1908 σ.3-6: 5. Το μοτίβο της ανικανότητας κλπ του κράτους συναντιέται στα περισσότερα εισαγωγικά κείμενα κάθε τόμου του Ελληνισμού, στις ομιλίες του Καζάζη, στο πρόγραμμα της εφημερίδας και στα περισσότερα κύρια άρθρα της – όλα αυτά μετά το 1903. Για πριν βλ ΔΣ Ελληνισμού, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898 σ.3-9, Καζάζης, «Λόγος Όγδοος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899 σ.5-19. Το βασικό πρόταγμα όμως της πρώτης περιόδου ήταν η αντιμετώπιση της αδιαφορίας των ατόμων για τα εθνικά ιδεώδη: στους Δέκα Λόγους... του Καζάζη, στα κύρια άρθρα κάθε χρονιάς, στην αρθρογραφία των άλλων συνεργατών του περιοδικού. Στο μεταίχμιο της μετατόπισης βρίσκεται το κείμενο του Καζάζη «1901. Εθνική επιθεώρησις του λήξαντος έτους», *Ελληνισμός* 1/1902 σ.3-11, όπου γίνεται αναφορά στο «νοσούν ελληνικόν κράτος», αλλά τονίζεται ότι το βασικό δεν είναι οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις αλλά η συνείδηση του καθήκοντος, για να στραφεί στη συνέχεια η προσοχή στην «πονηρά νόσο» της ξενομανίας. Οι κατηγορίες για το απαράσκευον του κράτους κλπ αρχίζουν από το Καζάζης, «Εθνική επισκόπησις», *Ελληνισμός* 1/1903 σ.5-8, Καζάζης, «1904», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.3-4. Τα αποσπάσματα: από την έκκληση του ΔΣ της Εταιρείας, *Ελληνισμός* 5/1904 σ.322.
- 170** «Η επάνοδος του ημετέρου εκ του ανά την εσπερίαν ταξιδίου του « (=Καζάζης, ομιλία στην Πάτρα), *Ελληνισμός* 1/1905 σ.55, ανώνυμου, «Το έργον της ανορθώσεως», εφ. *Ελληνισμός* 23/12/1905, Καζάζης *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι* (Στο εξής: Κοινοβουλευτισμός) σ.1', ιδ' (=πρόλογος του 1910). Βλ και σημειώσεις 59-61.
- 171** Καζάζης, «Political...» (1879) -για το σχετικιστικό επιχείρημα της συμφωνίας του πολιτεύματος με τις ιστορικές παραδόσεις του λαού βλ και *Φιλοσοφία του Δικαίου και της Πολιτείας* (στο εξής: ΦΔΠ) τ.Γ, 1892 σ.68. «βασιλεία ζώσα»: Καζάζης, «Ο βασιλεύς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά» (1880), βλ και *ΦΔΠ* τ.Γ σ.45,99, *Δημοτική Εκπαίδευσις και Καθολική Ψηφοφορία* (1879) σ.43 (εμμέσως), Κόκκινος σ.3. Τα αποσπάσματα για την καθολική ψηφοφορία που

ακολουθούν προέρχονται από το *Δημοτική...* σ.48,50,29,15,30,42. (για τη διαπαιδαγώγηση βλ και *ΦΔΠ* τ. Γ σ.60). Στη σ.23 (και στη *ΦΔΠ* τ.Γ σ.75-6) διατυπώνεται η θεωρία ότι η ψήφος δεν είναι απόλυτο δικαίωμα αλλά πολιτική λειτουργία και προϋποθέτει κάποια ικανότητα για την άσκησή της – θεωρία που ασπάζονταν και οι περισσότεροι έλληνες συνταγματολόγοι: Σωτηρέλης σ.60κ.ε. Το απόσπασμα του 1891 για την καθολική ψηφοφορία: *ΦΔΠ* τ.Α σ.294 (η υπογράμμιση δικιά μου). Στις σ.285-296 επιτίθεται στην θεωρία της γενικής βούλησης του Ρουσσώ – ο έπαινος στον Ρουσσώ το 1879 (*Δημοτική...* σ.10) αφορούσε τον «Αιμίλιο» και την παιδαγωγική του θεωρία. Στην *ΦΔΠ* τ.Γ σ.75-85 εξετάζει τα «αντίρροπα»: «η από τιμήματος ψήφος» απορρίπτεται τόσο γιατί θα προκαλούσε αντιδράσεις, όσο και γιατί λογικά η θεμελίωσή της δεν στέκει: όλοι συμμετέχουν στα βάρη της πολιτείας, όλοι πληρώνουν φόρους, αν όχι άμεσους, οπωσδήποτε έμμεσους. Ο Θεοδορίδης πάντως δεν είχε κανέναν ενδοιασμό, όπως θα δούμε, το 1864 να προτείνει ένα «πλουτοκρατικόν κοινοβούλιον». Για να ξανάρθουμε στα αντίρροπα, μια απλή δεύτερη βουλή δεν θεωρούνταν επαρκής από τον Καζάζη, ούτε ήταν πια δυνατόν να «ερείδεται επί των προνομίων», να προέρχεται δηλαδή από την αριστοκρατία, όπως η αγγλική. Παρολαυτά θα έπρεπε να περιλαμβάνει την «πρεσβύτιδαν ηλικίαν», προσωπικότητες επιφανείς «λόγω ιστορικής καταγωγής ή ατομικών προς την πατρίδα υπηρεσιών». Με τον όρο «δυναμική αντιπροσωπία» εννοείται η εκπροσώπηση και στις δύο βουλές «ηθικών και κοινωνικών δυνάμεων», της ποιότητας και όχι μόνο της ποσότητας. Δεν πρόκειται πάντως για κορπορατισμό (νέου τύπου τουλάχιστον), αφού δεν θα εκπροσωπούνται έτσι όλες οι τάξεις, ανώτερες και κατώτερες, αλλά μόνο οι πρώτες: υπόψη θα λαμβάνονται οι πρόσοδοι, η ευφυΐα, οι υπηρεσίες προς το δημόσιο, η κοινωνική θέση, η ηλικία, το γένος, η «κοινωνική ηθικότης», έτσι ώστε να μην επιβάλλεται «η ισότης εξ' ολοκλήρου επί των πολιτικών πραγμάτων».

172 *ΦΔΠ* τ.Α σ.290, τ.Γ σ.68, *Δημοτική...* σ.23,24,48, Εκ Ρώμης (1886) σ.100, *ΦΔΠ* τ.Γ σ.78, *Δημοτική...* σ.28,45, *ΦΔΠ* τ.Α σ.295, τ.Γ σ.59, Χατζηιωσήφ 1993 σ.377-381, Hadziiossif 1997 σ.10-11. Ο Κόκκινος, αντίθετα, εκτιμά ότι ο φόβος των μαζών στη σκέψη του Καζάζη δεν έχει πραγματικό αντίκρουσμα, αλλά αποτελεί «άσκηση επί χάρτου»

- 173** Χατζηιωσήφ 1993 σ.374-7, Καζάζης *Γενικά Αρχαία της Πολιτικής Οικονομίας* (1894) σ.451. Να παρατηρήσουμε ότι δεν γίνεται καμιά σχετική αναφορά και στον πολύ πιο «προσγειωμένο» πρόλογο που έγραψε το 1888 στους λόγους του Τρικούπη.
- 174** *Δημοτική...* σ.33. Για την χρήση του όρου αντικοινοβουλευτισμός στην εποχή βλ Μποχώτης σ.327, Πουρνάρας τ.Β σ.211-3
- 175** *ΦΔΠ* τ.Α σ.340, τ.Γ σ.89-92. Η αναφορά στις «παραδόσεις του παρελθόντος» περιλαμβάνει όλη την ιστορία εκτός από τη νεώτερη εποχή, της οποίας βασικό χαρακτηριστικό είναι η ανάδυση της ατομικότητας και των δικαιωμάτων της. «Το απόλυτον της πολιτείας επί του ατόμου κράτους» στην αρχαία Ελλάδα και η απόσταση που υπάρχει σε σχέση με τη νεώτερη αντίληψη επισημαινόταν και στη διατριβή επί υφηγεσία του Καζάζη: *Η αρχαία πολιτεία και αι περί αυτής θεωρίαι του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους*, Αθήνα 1877 σ.12-3,16. Για τον κίνδυνο του κράτους-Λεβιάθαν βλ και *Εκ Ρώμης* σ.90. Καζάζης, «Λόγος Όγδοος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899 σ.15, «Επί τη εορτή της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελληνισμός* 3/1906 σ.161-4: 162, «Πρώτος λόγος προς την ελληνική νεότητα», *Ελληνισμός* 3/1898 σ.91-114: 101-3, ΔΣ Ελληνισμού, έκκληση μετά τη δολοφονία Δηλιγιάννη, *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473, ΔΣ Ελληνισμού, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898 σ.3-9: 6.
- 176** Κρατισμός: Χατζηιωσήφ 1993 σ.281, 391-3. Γούναρης 1902: Αλικανιώτης σ.37-40, 47-9, βλ και 108 περί όγδοου υπουργείου. Βενιζέλος: Μελάς, *Ο γιος του Ψηλορείτη*, σ.229-235, 221, βλ και Μαρκέτος σ.209, 212-5- στη σ.251 παρατηρεί ότι η εμπέδωση της δημόσιας ασφάλειας ήταν η μόνη σημαντική πτυχή του βενιζελικού προγράμματος που δεν περιλαμβανόταν σ' αυτό των Κοινωνιολόγων. Την οριστική πάταξη της ληστείας αποδίδουν στον Βενιζέλο ο Μελάς ο.π. σ.234, ο Βεντήρης σ.77, για την Αιτωλοακαρνανία ο Ευάγγελος Παπαστράτος, *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα 1962 σ.26, για την Λευκάδα ο Πάνος Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδας* σ.614. Ληστές βέβαια εξακολούθησαν να υπάρχουν –και να εξάπτουν τη λαϊκή φαντασία: βλ Χρήστος Δερμαντζόπουλος, *Το ληστρικό μωθιστόρημα στην Ελλάδα*, Πλέθρον 1997. Σύμφωνα πάντως με τον Καζάζη το 1905 («Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.162) «η ληστεία ήδη εξέλιπεν της ελληνικής γης», και για το ίδιο βεβαίωνε τους Άγγλους αναγνώστες του το

1893 ο R. Bickford-Smith: Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α', Ειρμός 1993 (επιμ. Λ. Παπαδάκη), σ.206. Την ίδια χρονιά όμως ο Τρικούπης κατάγγελλε την έξαρση της ληστείας που παρατηρούνταν επί κυβέρνησης Σωτηρόπουλου-Ράλλη (Πουρνάρας τ.Β σ.214), τακτική που είχε ακολουθήσει και το 1891 αντιπολιτευόμενος τον Δεληγιάννη: Bickford Smith σ.312,206. Η εξάρτηση του θέματος από την πολιτική διαπάλη επιβάλλει να μην αρκεστούμε στους ιστορικούς του Βενιζελισμού για την τομή ή όχι που επέφερε στην αντιμετώπιση της ληστείας· μπορούμε πάντως να βασιστούμε στον Ροντογιάννη. Την στιχομυθία μεταξύ των Ιαπώνων για το «κατρακύλισμα του κοινοβουλευτισμού» παραθέτει ο Αλεξανδρής σ.10-11 – δεν αποκλείεται πάντως να πρόκειται για αναχρονιστική προβολή μεταγενέστερων αυταρχικών και εθνοφορόνων απόψεών του. την ανάγκη «η σύγχρονος πολιτεία ... να έχη ισχυράν πυγμήν» απέναντι στους διάφορους στασιαστές τονίζει ο Ζέγγελης τ.Β σ.211 –στον πρώτο τόμο σ.7-9 είχε επιχειρηματολογήσει κατά του «άκρατου κοινοβουλευτισμού» και υπέρ του περιορισμού της καθολικής ψηφοφορίας, χωρία πάντως να απομακρύνεται από την φιλελεύθερη της εξισορρόπησης των εξουσιών. Για τον Αραβαντινό βλ Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία 1925-6*, ΜΙΕΤ 1982 σ.28.

- 177 Ανώνυμου, «Κομματισμός και φιλοπατρία», εφ. *Ελληνισμός* 10/11/1905, «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476-8 –βλ και την ανακοίνωση του ΔΣ του Ελληνισμού σχετικά με τη δολοφονία του Δηλιγιάννη: ο.π. σ.473. βλ και «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 29/12/1907: λόγω του εκτροχιασθέντος πολιτικού καθεστώτος «η κοινωνική τάξις, η δημοσία ασφάλεια και το κράτος των νόμων οσημέραι εκλείπουσιν από της χώρας». Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.86, 3/1905 σ.175. Η αποδιοργάνωση του στρατού λόγω του δικαιώματος των αξιωματικών να πολιτεύονται, αλλά και λόγω των αστυνομικών καθηκόντων που του ανατίθενται, είναι ένα ζήτημα στο οποίο ο Ελληνισμός δίνει μεγάλη σημασία – και το 1905 ξεκινάει μια σχετική καμπάνια: «Η επάνοδος του ημετέρου προέδρου από του ανά την εσπερίαν ταξιδίου του», *Ελληνισμός* 1/1905 σ.55, συνέντευξη του Καζάζη στο Άστυ, αναδημοσιεύεται ο.π. σ.66, εγκύκλιος ΔΣ Ελληνισμού προς όλα τα τμήματα, ο.π. σ.73, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.136-7. Βλ και «επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 28/1/1906, ενώ στο

πρόγραμμα της εφημερίδας (*Ελληνισμός* 6/1905 σ.477-8) περιλαμβάνεται ο αποκλεισμός των αξιωματικών από την βουλή. Τον Ιούλιο του 1909 όμως, όταν ξαναδημοσιεύεται και επεξηγείται το πρόγραμμα, ο παραπάνω στόχος απουσιάζει: προφανώς ο *Ελληνισμός* είναι ενήμερος για το προετοιμαζόμενο στρατιωτικό πραξικόπημα και δεν θέλει να έχει τριβές με τους αξιωματικούς. Το 1910 όμως, αφού έχει στραφεί ενάντια στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, το αίτημα του αποκλεισμού του στρατού από την πολιτική επανέρχεται: βλ εφ. *Ελληνισμός* 12/8/1910 «Προ των λειτουργουσών»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906. Για το ενδεχόμενο εξέγερσης βλ Χ.Χ. (Χρηστοβασίλης) «Το αγροτικόν ζήτημα της Θεσσαλίας Δ'», εφ. *Ελληνισμός* 7/4/1907, «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 4/3/1910. Για το ασυμβίβαστο κράτους νόμου και κοινοβουλευτισμού βλ εφ. *Ελληνισμός* 17/11/1905. Καζάζης «Ο *Ελληνισμός* εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/1908 σ.3-6: 4. *Κοινοβουλευτισμός...* σ.69 (=28/4/1906). «Επί των Ενεστώτων», ε. *Ελληνισμός* 24/11/1905, 1/12/1905.

178 Στην έκδοση των άρθρων σε βιβλίο ο τίτλος μεταβλήθηκε σε «Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι» -κίνηση τακτικής μάλλον, καθώς ο πρόλογος του 1910 είναι ακόμα πιο οξύς από τα άρθρα.. Για το επεισόκτο κλπ του κοινοβουλευτισμού βλ σ.10-11, 31-2,35,262-3, 266,328,335 (=1905,1909). Η ιστορική ανάλυση στις σ.7-41, 64-8, 90-4 (=1905-6), 164-261 (=1909), και ιδίως σ.5,63,108,158,216,222-3, 253,257. Βλ και Καζάζης, «Ο ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.3-19, «Η Ελλάς και ο *Ελληνισμός*», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.81-93, 3/1905 σ.161-177.

179 Η ανάλυση αυτή γίνεται διάσπαρτα σε όλες τις σελίδες του *Κοινοβουλευτισμού...*, όπως και στα άρθρα της εφημερίδας. «Το ελληνικόν κράτος»: *Κοινοβουλευτισμός...* σ.266 (1/5/1909). «απομυζώντας»: Καζάζης, «Ο ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/1908 σ.4. «φυσιολογικά δυνάμεις»: *Κοινοβουλευτισμός...* σ.111 (3/3/1907), βλ και σ.ιγ'. «πολιτικά καπετανάτα»: ο.π. σ.18 (28/3/1905) – για τα κόμματα βλ και σ.6,19,56-69 (15-28/4/1906). Έλλειψη πεποιθήσεων: σ.53 (1/4/1906). Στη σ.105 (3/3/1907) μιλάει για μεγάλη αποχή από τις εκλογές –επρόκειτο πάντως για εκλογή αναπλήρωσης μιας έδρας.. «Ο κοινοβουλευτισμός εν τη πράξει»: σ.ιγ'. «ιδέα του μέρους»:σ. δ', βλ και σ. ιγ', 99-100 (6/1/1907). «ανθελληνικώτατα»: σ.209 (14/3/1909). «εν τη ήττη»:σ.44 (10/2/1906). Για την κριτική του

Καζάζη στον κοινοβουλευτισμό βλ Κόκκινος σ.89-137. 1886: *Εκ Ρώμης* σ.95-7.

- 180** *Κοινοβουλευτισμός...* σ.ιγ', 44 (10/3/1906), 43 (10/2/1906) τα αποσπάσματα. Βλ αντίστοιχες εκφράσεις και στις σ.10-11 (8/3/1905), 45-8 (10/3/1906), 262-3 (1/5/1909), 266,331-3 (16/7/1909), «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 3/5/1908, 6/3/1909, 27/3/1909 κλπ. «Ψευδοκοινοβουλευτισμός»: σ.55,63,69,265,330 κλπ. «κατ' ευφημισμόν»: σ.1. «απόλυτος»:σ.31,37,113. «άκρατος»: σ.45,205. «δεισιδαιμονία»: σ.104-5. Κατά κανόνα πάντως «κοινοβουλευτισμός» χωρίς άλλον προσδιορισμό. Αναφορές στην Αγγλία: σ.100-5, 118-121,127-131,323-4. «Η αντιπροσωπική...» (η υπογράμμιση δικιά μου): σ.323 (9/7/1909). «Η ανθρωπίνη κοινωνία διατελεί, το γε νυν έχον, εν τη μεταβατική περιόδω της οργανικής αυτής εξελίξεως»: σ,310-1 (19/6/1909)
- 181** «Είνε δυνατόν»: Καζάζης, «η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.177. «κατάλυσιν...»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 26/8/1910. Για την καθολική ψηφοφορία βλ *Κοινοβουλευτισμός* σ.42 (10/2/1906), 55 (1/4/1906), 73 (6/5/1906), εμμέσως σ.84 (26/5/1906), 205 (14/3/1909), 287-292 (29/5/1909), 294,297-8 (5/6/1909). Επικίνδυνη η κατάργησή της: σ.291, «Η Ελλάς και ...» σ.176. Το πρόγραμμα της εφημερίδας στον *Ελληνισμό* 6/1905 σ.176-8, *Κοινοβουλευτισμός* σ.315-322 (και επεξήγησή του). Ασυμφωνία καθολικής ψηφοφορίας και κοινοβουλευτισμού: σ.ιγ' (1910). Καζάζης, «Αναθεωρητική ή Συντακτική Συνέλευσις;», εφ. *Ελληνισμός* 26/8/1910. Αναδημοσίευση συνέντευξής του στο Εμπρός: εφ. *Ελληνισμός* 12/8/1910. Σε γενικές γραμμές στην εφημερίδα και το περιοδικό η καθολική ψηφοφορία δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου. Στο πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος αναφέρεται ότι η συγκεκριμένη διάταξη θα ίσχυε 15 χρόνια μετά την αναθεώρηση του συντάγματος – παράλληλα ζητούνταν η πραγματική καθιέρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Ο Ριζοσπάστης, όταν δεν υπερασπίζεται την καθολική ψηφοφορία (όπως στις 5/2, 19/3, 2/4, 7/5/1910), δεν αναφέρεται καθόλου σ' αυτήν. Βλ το κεφάλαιο σχετικά με τον Φιλάρετο. Για την αρθρογραφία του Έσλιν το Νοέμβριο του 1909 και τον Ιανουάριο του 1910 και τις αντιδράσεις που προκάλεσε βλ *Ριζοσπάστης* 5/2/1910 σ.3-4, Μαρκέτος σ.142- βλ και σ.201 τον υπαινιγμό του Παπαναστασίου τον Αύγουστο του 1910 για όσους ήθελαν να αφαιρέσουν τα

εκλογικά δικαιώματα του λαού. Ο Έσλιν είχε γράψει και στην *Ακρόπολη* 31/12/1907 κατά της καθολικής ψηφοφορίας · η Ακρόπολις 1/1/1908 θα διαφωνήσει με αυτή την πτυχή των προτάσεών του, όμως στις 28/9/1910 επικροτώντας την εκλογή του ως προέδρου της εθνοσυνέλευσης θα μελαγχολήσει για το ότι δεν μπορούν να εφαρμοστούν «τα γνωστά αντικοινοβουλευτικά δόγματα» του «θερμού πατριώτου» Έσλιν, ενώ στις 9/8/1919 στα «Λακωνικά» ο Γαβριηλίδης καλούσε να αποπλιστεί «το νήπιον», ο ελληνικός λαός δηλαδή, από το επικίνδυνο όπλο της καθολικής ψηφοφορίας. Στην *Εστία* 30-31/3/1910 δημοσιεύεται άρθρο του Ε.Κ.Σ. «Οι αγράμματοι και το δικαίωμα του εκλέγειν», όπου υπολογίζεται ότι με το κριτήριο της εγγραμματοσύνης θα αποκλείονταν το 45% των ενήλικων ανδρών: ο αποκλεισμός τους δεν θα ήταν μόνο επικίνδυνος, κατά τον συγγραφέα, αλλά και πολιτικά «ακροσφαλής», αφού στους αγράμματους περιλαμβάνονταν ποικίλες δυνάμεις και συμφέροντα (πιθανότατα έχει στο νου του το αρχέτυπο του συντηρητικού αγρότη). Δεδομένης όμως της αύξησης της εγγραμματοσύνης, θα ήταν σκόπιμο να ψηφιστεί μια διάταξη που θα ίσχυε μετά από κάποια χρόνια. Μια τέτοια διάταξη ψηφίστηκε τελικά το 1926 από μια αμιγώς «βενιζελική» βουλή, με πρόβλεψη ενεργοποίησής της από το 1930, καταργήθηκε όμως το 1929: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΕ σ.304.

- 182** *Κοινοβουλευτισμός* σ.284 (5/6/1909), 268 (8/5/1909): οι αμφιβολίες, σ.20 (28/3/1905): επί Όθωνα. Στη σ.295 τονίζεται ο συντηρητικός της χαρακτήρας, ενώ η παράκαμψη των κομμάτων στο Καζάζης, «Αναθεωρητική ή Συντακτική Συνέλευσις;», εφ. *Ελληνισμός* 26/8/1910, απ' όπου και τα αποσπάσματα για τις ομάδες που θα εκπροσωπηθούν (στον *Κοινοβουλευτισμό* σ.295 δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για αστούς). Στο πρόγραμμα της εφημερίδας και στη συνέντευξη στο Εμπρός (βλ προηγούμενη σημείωση) δεν υπάρχουν σχετικές νύξεις. Η ίδρυση γερουσίας εμφανίστηκε το 1910 ως σοβαρό ενδεχόμενο · την πρότειναν μεταξύ άλλων η *Εστία* 13/2/1910, ο Λ. Νάκος με άρθρα του στην ίδια εφημερίδα (*Η διπλή Βουλή*, Αθήνα 1910) και με σαφή κορπορατιστική διάσταση, ο Εμμ. Ρέπουλης (*Κυριακός* σ.530), ο Γούναρης (το 1911: *Κύρτσης* 1996 σ.90), ο αντιπρόεδρος του Πολιτικού Συλλόγου Πατρών (*Ριζοσπάστης* 29/1/1910 σ.4), η Ακρόπολις και το Κόμμα του Μαυρομιχάλη, ο Μιχαλακόπουλος, ο Δημητρακόπουλος, ο Πολογεώργησκλπ: βλ σημείωση 329. Αντιρρήσεις είχαν ο Ράλλης και ο βασιλιάς (*Ακρόπολις*

1910:13/8, 8/10), ο Μανιάκης (παλιό μέλος του Ελληνισμού. *Ακρόπολις* 1/9/1910), «οι κοινωμισταί» (*Ακρόπολις* 13/8/1910) · τη συζητούσαν ο Φιλάρετος (*Ακρόπολις* 7/9/1910) και ο Βενιζέλος (*Ακρόπολις* 4/10/1910, *Ριζοσπάστης* 4/12/1910 σ.1) – ο τελευταίος όμως θ' αποφασίσει ότι δεν ήταν απαραίτητη.

- 183** *Κοινοβουλευτισμός* σ.325-8 (9/7/1909) για Συμβούλιο Επικρατείας, εξελέγξεις, αλλαγή κανονισμού βουλής – βλ και συνέντευξη του Καζάζη στο *Εμπρός*: εφ. *Ελληνισμός* 12/8/1910. Το Συμβούλιο Επικρατείας, παρότι αναγράφηκε στο σύνταγμα του 1911, δεν λειτούργησε παρά το 1929: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΕ σ.308,314 – για το 1864-5 βλ Σωτηρέλη σ.124,137. Για τα δίκαια της μειοψηφίας: *Κοινοβουλευτισμός* σ.46-8 (παραθέτει τον Γάλλο οικονομολόγο Λερουά-Μπωλιέ), 74, 298-300 – και *ΦΔΠ* τ.Γ σ.85-9. Για τον Γούναρη το 1906 βλ Αλικανιώτη σ.74-6. Τα επιχειρήματα υπέρ της αναλογικής αντικρούει, στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας, η *Έρευνα* 1/1910 σ.4-6: δημοκρατία σημαίνει να ψηφίζουμε κυβέρνηση, όχι απλώς έναν αντιπρόσωπο. Το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, πάντως, του Γιαννιού ζητά το 1911 απλή αναλογική (Νούτσος τ.Β1 σ.294). Kühnl σ.70. Ο *Ριζοσπάστης* 2/4/1910 σ.4. τάσσεται κατά της αναλογικής όπως την εννοούν οι Βέλγοι και οι Ελβετοί, δηλαδή ως αντιβαίνουσα στην καθολική ψηφοφορία. Βλ και Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Γ σ.418: στο διεθνές συνέδριο δικαίου του Παρισιού το 1900 οι περισσότεροι σύνεδροι που τάχθηκαν υπέρ της αναλογικής την συνέδεαν όχι με «υπερκοινωνιστικές αρχές» αλλά με τη μορφή που ίσχυε στο Βέλγιο, την πολλαπλή ψήφο: οι ευπορότεροι δηλαδή είχαν περισσότερες ψήφους.
- 184** *Κοινοβουλευτισμός* σ.316-7, «Η Εταιρεία Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909. Βλ και Καζάζη εφ. *Ελληνισμός* 12/8/1910: «Πάντοτε υπεστήριζα ότι πρέπει η αποκέντρωση να εξασφαλισθή δια του Συντάγματος, και να περιορισθή η παντοδυναμία της Κεντρικής Πολιτικής Αρχής» – διατύπωση μοναδική για τα δεδομένα του Καζάζη, αφού ο συγκεντρωτισμός αποτελεί την υπόρρητη βάση του ισχυρού κράτους στο οποίο αναφέρεται (το οποίο εδώ δεν ταυτίζεται με την Κεντρική Πολιτική Αρχή). Kühnl σ.99.
- 185** Για την Ακρόπολη και τη Νέα Ημέρα το 1893 βλ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΔ σ.35. για τη Νέα Ημέρα το 1897 βλ Βυζάντιος σ.234-271.

Κοινοβουλευτισμός σ.ια', ιδ', 113-131,173,207,286,301-314. «να έχη την δύναμιν»: 305 (12/6/1909). Έμμεσα ο λαός ως αντίπαλος της βασιλείας αναφέρεται στη σ.122 (21/4/1907). Για το εθνικό φορτίο της βασιλείας: σ.302-3, 309, 314, 126-7.»μέχρι πραξικοπήματος»: σ.127 (21/4/1907). Χ.Χ. (=Χρηστοβασίλης), «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 1/12/1907. «ένοπλος μονάρχης»: Καζάζης, «Εντυπώσεις εκ του αλυτρώτου ελληνισμού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.881-892. Την παρέμβαση του βασιλιά, στα πλαίσια πάντα του συντάγματος, επικαλείται το ΔΣ του Ελληνισμού: *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473. Στην ανακοίνωσή του για το Γουδί επιτίθεται στη γενική Διοίκηση του στρατού, δηλαδή στον Διάδοχο, και επικρίνει με αμφίσημο τρόπο τον βασιλιά: «ενισχύει, αφιστάμενος ενεργότερας πολιτικής, την κομματικήν ατασθαλίαν και ακολασίαν»: εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909. Ο Καζάζης διαμαρτύρεται στις 14/9/1909 για τον χαρακτηρισμό του ως μοναρχικού, τρεις μέρες μετά όμως καλεί τον βασιλιά να πάρει πρωτοβουλία για ισχυρή κυβέρνηση. Σε βασιλική δικτατορία καλεί η εφ. *Ελληνισμός* («Επί των ενεστώτων») στις 24/9/1909, 18/3/1910, 1/4/1910. Στις 6/5/1910 το ΔΣ του Ελληνισμού διαμαρτύρεται για το ότι ο βασιλιάς έχει περιοριστεί στο ρόλο «γραφομηχανής», αφού δεν έχει λόγο για τους νόμους κλπ που υπογράφει. Στις 12/8 και 26/8/1910 ο Καζάζης τον καλεί να δράσει μαζί με τον λαό, στις 30/9 τον κατηγορεί για την αδράνειά του και εμμέσως τον χαρακτηρίζει ανάξιο, και στις 14/10 του επιτίθεται επειδή διέλυσε την συνέλευση.

- 186** Για τη Γερμανία του Βίσμαρκ βλ πχ *Κοινοβουλευτισμός* σ.ιγ', 211 (14/3/1909), όπου επαναλαμβάνει τα λόγια του: «τα μεγάλα ιστορικά προβλήματα δεν λύνονται δια των ματαίων συζητήσεων του Κοινοβουλίου, αλλά δια της πολιτικής του πυρός και του σιδήρου». Στον Βίσμαρκ βλέπει κυρίως τον άντρα που έφερε εις πέρας το έργο της γερμανικής ενοποίησης – ένα πρότυπο εθνικής ενοποίησης στο οποίο αναφέρεται συχνά: βλ και Καζάζης, *Εκ Γερμανίας*, Αθήνα 1898 (άρθρα δημοσιευμένα το 1888). «Δεν δύναμαι»: «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 2/1901 σ.67. βλ και το πρώτο μέρος του άρθρου στον *Ελληνισμό* 1/1901 σ.15-8, *Κοινοβουλευτισμός* σ.8-11 (8/3/1905) κ.α. το 1905 προσδιόριζε την πολιτική του Κυβερνήτη ως αυταρχική, λαϊκή και προοδευτική: «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.174, και το προηγούμενο μέρος του

άρθρου: *Ελληνισμός* 2/1905 σ.81-4. Για την παρουσία του Καποδίστρια στη νεοελληνική ιδεολογία –και την αναφορά στο πρόσωπό του από την ελληνική δεξιά – βλ Χριστίνα Κουλούρη-Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, Πορεία 1996. Για τον εκθειασμό του Καποδίστρια από τους αντικοινοβουλευτικούς βλ ο.π. σ.99 (Βερναρδάκης), Ευλάμπριος σ.5, Σπηλιωτάκης *Ξύπνα Ρωμμέ...* σ.19-20, 28-9,33, Μποχώτης σ.114 (Νέα Ημέρα),139 (εφημερίδα Καποδίστριας, Κέρκυρα 1872), *Ακρόπολις* 8/8/1910 («ο μόνος λαϊκός πολιτικός»), Φραγκούδης σ.203, Χρυσάνθη Αυλάμη, «Η χρήση της ιστορίας από τους θεωρητικούς της 4^{ης} Αυγούστου», *Ιστορ* 2 (1990) σ.121-140: 130. «Λαϊκή πολιτεία»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 5/8/1910. Αντιδιαστολή της λαϊκής από την κεφαλαιοκρατική πολιτεία: *Κοινοβουλευτισμός* σ.319 (2/7/1909). «ο λαός οφείλει»: σ.285 (29/5/1909). «εξασκεί διηνεκώς»: σ.315 (2/7/1909, αναγράφεται στο πρόγραμμα του Ελληνισμού). «συναθροίσει»: σ.44 (10/3/1906). Για τη συμμετοχή του βλ και σ.101 (12/1/1907),232 (3/4/1909), 282 (22/5/1909). «Πρέπει να υπάρξει»: συνέντευξη Καζάζη στους Καιρούς, αναδημοσίευση στην εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909.

- 187** Για τον χαρισματικό ηγέτη στον Καζάζη βλ Κόκκινος σ.251-301. «Ολύμπιος Ζευς»: Καζάζης, *Δημοτική...* σ.46. «τολμηρός»: Καζάζης, «25^η Μαρτίου 1903», *Ελληνισμός* 3/1903 σ.163. «ισχυρός»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 20/8/1909, *Κοινοβουλευτισμός* σ.ιγ', «Επί των ενεστώτων» εφ. *Ελληνισμός* 6/3/1909. «στιβαρά χειρ»: Γ. Μελισουργός, ομιλία στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.589-608: 604, «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 22/10/1909. «παράκλητος»: Καζάζης, *Δέκα Λόγοι προς την Ελληνικήν Νεότητα*, Αθήνα 1900: πρόλογος – και διάσπαρτα σε όλα τα κείμενα του Καζάζη της εποχής. «ανήρ του αίματος»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.ιγ'. υπεράνθρωπος: σ.338 (16/7/1909). «στερήσεως αρχηγού»: «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476. «πολιτικήν λαϊκήν»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.219 (20/3/1909). Ο βασιλιάς παρακινείται να γίνει ένοπλος προφήτης στο Καζάζης, «Εντυπώσεις εκ του αλυτρώτου ελληνισμού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.892, *Κοινοβουλευτισμός* ιδ' –στη σ.219 όμως (20/3/1909) επικρίνεται ο Τρικούπης γιατί δεν μπόρεσε να γίνει «ο ανήρ της εθνικής ιδέας» επιβαλλόμενος, μεταξύ άλλων, και επί του στέμματος. Αδιάφορο αν βασιλιάς ή πρόεδρος δημοκρατίας: *Κοινοβουλευτισμός* σ.112

(10/3/1907), Καζάζης, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 2/1901 σ.67. «Ζητείται»: Καζάζης, «Περί συντάξεως εθνικού στρατού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.893-905: 905.

188 «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 27/8, 1/10, 20/8/1909, συνέντευξη Καζάζη στους Καιρούς: εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909, «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 24/9/1909 (όπου και η εκτενέστερη ανάλυση περί δικτατορίας). Στις 22/10/1909 αποδοκιμάζεται το κίνημα του Τυπάλδου που ήθελε να γίνει δικτάτωρ, αναζητείται όμως «ο ισχυρός» που θα επιβάλει την τάξη: προφανώς ο Τυπάλδος δεν ήταν ο κατάλληλος. «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 24/12/1909, 1/4/1910.

189 Σε όσα κείμενα του Ευταξία έχουμε υπόψη μας, και ιδίως στο *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω ζωής και θανάτου*, όπου κριτικάρει το πολίτευμα και προτείνει λύσεις σωτηρίας, δεν υπάρχει αναφορά σε «ολιγαρχία» –ούτε και στον Ευλάμπιο το 1894. Ο Ιω.Ζωγράφος το 1897 (σ.49-66) δεν μιλούσε για ολιγαρχία, επιτιθόταν όμως στους «κατ' επάγγελμαν πολιτευομένους» με ανάλογη επιχειρηματολογία: το πρόβλημα το εντόπιζε στην υπερβολική ισχύ των πρωθυπουργών, στην έλλειψη Γερουσίας αλλά και στην καθολική ψηφοφορία. Ο Πάλλης το 1864 (σ.337) μιλούσε για ενδεχόμενη τυραννική ολιγαρχία των αντιπροσώπων του λαού. Μια σημαντική έλλειψη της διαπραγματεύσεως της έννοιας της ολιγαρχίας που επιχειρούμε βρίσκεται στο ότι δεν χρησιμοποιήθηκε το «Καποδίστριας και Όθων» του Βερναρδάκη: πληροφορίες για την ανάλυσή του αντλήθηκαν από την περίληψη που κάνει ο Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988³ σ.287-298, από την οποία διαφαίνεται ότι η κριτική της «φοβερής ολιγαρχίας» γίνεται από τη σκοπιά της κρατικής αυθεντίας και μόνο. Για τη νέα Ημέρα βλ Μποχώτης σ.93,118,121-4, Βυζάντιος σ.244,268. Ο Ζέγγελης σ.5 μιλάει για το ενδεχόμενο μετατροπής της «αριστοκρατικής ισχύος» της Βουλής σε «ολιγαρχική τυραννίδα», το οποίο με βάση τα συμφραζόμενα δεν απέχει πολύ από την ελληνική πραγματικότητα. Ν.Ι. Σαρίπολος σ.308-320. Ο Σπηλιωτάκης ήταν μεγαλοκτηματίας (Μποχώτης σ.241) και διετέλεσε υπουργός εξωτερικών της κυβέρνησης Δεληγιώργη το 1872: Γιώργος Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών 1871-3*, ΜΙΕΤ 1980. Σπηλιωτάκης, *Το Πολίτευμα* σ.6, 20 – στη σ.48 δηλώνει ότι από την καθολική ψηφοφορία επωφελείται όχι ο λαός αλλά οι τύραννοι, γι' αυτό πρέπει να

καταργηθεί στο *Ξύπνα Ρωμιά...* δεν κάνει καμιά νύξη περί καθολικής ψηφοφορίας. σ.34,35,43-4.

- 190** Ο λαός και «η ολιγαρχική αυτού αντιπροσωπεία» αναφέρονται ενιαία ως δυνάμει αντίπαλοι της βασιλείας: *Κοινοβουλευτισμός* σ.122 (21/4/1907). «Αντιλαϊκή ολιγαρχία»:σ.162 (23/1/1909). «Αυταρχικώς»: σ.13 (17/3/1905), 316 (2/7/1909), «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909. «δημοκρατικός» κλπ: *Κοινοβουλευτισμός* σ.69-70 (6/5/1906), βλ και σ.ιγ', 39 (10/2/1906), 269 (8/5/1909). «ασεβούς ολιγαρχίας»: *Δημοτική...* σ.46. Καζάζης, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.3-19: 17-9, *Ελληνισμός* 2/1901σ.65-77: 71-2, 74-6. Στο τέλος των άρθρων δήλωνε ότι η Ελλάδα εξακολουθούσε να πνίγεται από τον «ολιγαρχικό συσφιγκτήρα» και μετά την δολοφονία του Καποδίστρια, όπως θα έδειχνε στα επόμενα άρθρα –τελικά όμως δεν δημοσιεύτηκαν συνέχειες. Η «ολιγαρχία» επανεμφανίστηκε στα άρθρα του Καζάζη «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.81-93: 83-4, *Ελληνισμός* 3/1905 σ.161-177: 174. Κι εδώ, παρότι επιχειρείται μια ανάλυση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος της Ελλάδας και ασκείται κριτική, η ολιγαρχία αναφέρεται μόνο σε σχέση με τον Καποδίστρια και την εποχή του Όθωνα. Επιπλέον η κατάργηση του κοινοβουλευτισμού και των πολιτικών ελευθεριών γίνεται αντιληπτή και παρουσιάζεται ως στρεφόμενη κατά του λαού, ο οποίος θα αντιδράσει. Το πρόβλημα λύνεται με την εφαρμογή της έννοιας της ολιγαρχίας και στην ανάλυση του σύγχρονου του πολιτικού συστήματος –για πρώτη φορά στον *Κοινοβουλευτισμό* σ.7 (8/3/1905 – δεν μπόρεσα να διαπιστώσω αν απλώς γράφεται τότε ή δημοσιεύεται και σε κάποιο έντυπο. Σίγουρα δημοσιεύεται το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς στον *Ελληνισμό*). Στην αναγγελία έκδοσης της εφημερίδας (*Ελληνισμός* 6/1905σ.476-8) γινόταν κριτική στην βουλή που παρέκκλινε από τον προορισμό της, δεν αναφέρεται όμως «ολιγαρχία». Η μόνη φορά που γίνεται στο περιοδικό λόγος για ολιγαρχία στη σύγχρονη Ελλάδα είναι στο Καζάζης, «Ο ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/1908 σ.3-6. Στην εφημερίδα οι επιθέσεις στην ολιγαρχία είναι πιο πυκνές στους πρώτους μήνες της έκδοσής της, από τον Δεκέμβριο του 1908 ως τον Οκτώβριο του 1909, από τον Μάιο ως τον Αύγουστο του 1910. Στον *Κοινοβουλευτισμό* σ.7 γίνεται για πρώτη φορά και η σύνδεση της κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας με τον πλούτο- βλ και

σ.83 (20/5/1906). Όμως αυτό γίνεται πιο έντονα και πιο σταθερά το 1909: σ.162, 265,276,306, (απ' όπου και το πρώτο απόσπασμα), 320 (το δεύτερο). Βλ και «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 23/1/1909. Κοινωνική και πολιτική ολιγαρχία: «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφ. *Ελληνισμός* 6/5/1910. Πάντα όμως κυριαρχεί η πολιτική φύση της ολιγαρχίας, τόσο στην παραπάνω ανακοίνωση όσο και στα υπόλοιπα κείμενα –βλ και εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909.

- 191** Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.83, *Κοινοβουλευτισμός* σ.40,265.
- 192** *Κοινοβουλευτισμός* σ.9-10 (8/3/1905), 219 (20/3/1909), 265 (1/5/1909), ε'-ι' (4/1910), 113 (10/3/1907), 173 (6/2/1909) 207 (14/3/1909).
- 193** *Κοινοβουλευτισμός* σ.β'-ε', 16 (17/3/1905). Ο Α.Πάλλης, αντίθετα, ανέτρεχε το 1864 στην αρχαία Ελλάδα για να επιτεθεί στους δημοκρατικούς και οχλοκρατικούς: σ.342-3, 369-371.
- 194** «παχύδερμον τέρας»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.176 (6/2/1909). Χωρίς ιδεώδη: σ.δ'. «νέμεται», «δαπάναις», «επί θυσία»: Καζάζης, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.17. «τοιούτος»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.ε'. «ολιγίστας οικογενείας:»» 2/1901 σ.74. «θωπεύοντες»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.39 (10/2/1906). «τουρκική ευνοία»: σ.69 (6/5/1906). «καθυπόταξις των εθνικών συμφερόντων εις τα προσωπικά»: σ.40 (10/2/1906). «Η ολιγαρχία περιωρίσθη...»: σ.111 (10/3/1907). Αυτοχθονισμός: σ.14-5 (17/3/1905). Βλ και σ.7,13,16,162 κλπ. «Η έλλειψις»: σ.167 (23/1/1909) –οι χειρότεροι εχθροί είναι βέβαια οι Ρώσοι. «εκ συμφέροντος»: σ.127 (21/4/1907).
- 195** *Κοινοβουλευτισμός* σ.7.162,265,287, «Ο Ελληνισμός κατά τον 19^ο αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.18, 2/1901 σ.75,77,84. Μνημόσυνο Δ. Μιαούλη, *Ελληνισμός* 1/1900 σ.47. *Κοινοβουλευτισμός* σ.12,20,40-41. «η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.84. Ευταξίας σ.63-4, Πάλλης σ.366-7,371,392,394: ο Πάλλης δεν αναφέρεται στην εξέλιξη των προκρίτων μετά τον ερχομό του Όθωνα, εκτιμά όμως ότι το 1864 δεν υφίσταται αυθεντία.
- 196** *Κοινοβουλευτισμός* σ.79,61-2,55 (1/4-20/5/1906). Την «εγκληματικήν αδιαφορίαν των λεγομένων διευθυνουσών τάξεων» θα καταγγείλει και τον Απρίλιο του 1910:σ.ι'. Χατζηιωσήφ 1993 σ.379: ως το 1910 η πλειοψηφία του πολιτικού προσωπικού δηλώνει το επάγγελμα του κτηματία. Νικολακόπουλος-Οικονόμου σ.55-6 για την κυριαρχία των γιατρών,

δικηγόρων κλπ στις Βουλές μετά το 1910. Κόκκινος σ.305-330 –στη σ.321 επισημαίνει ότι τα μέλη της ελίτ συμπεριλαμβάνονται στην ευρύτερη έννοια λαός. Στη σ.316 υπενθυμίζει τον πρώιμο χαρακτήρα των σχετικών θέσεων του Καζάζη, που αναπτύσσονται σε παραλληλία με την «ιταλική σχολή» των Mosca – Pareto, χωρίς όμως να τους έχει υπόψη. Παρατηρούμε πάντως ότι οι περισσότερες σχετικές παραπομπές που δίνει ο Κόκκινος αφορούν έργα προγενέστερα ή μεταγενέστερα της περιόδου που εξετάζουμε: αυτό πρέπει να οφείλεται στην κυριαρχία της αρνητικής έννοιας της «ολιγαρχίας» στον προβληματισμό του Καζάζη στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα· ο συστηματικός διαχωρισμός της από μια θετική ελίτ δεν θα ήταν αδύνατος, θα έκανε όμως τον λόγο του πιο δύσκαμπτο και θα δυσχέραινε την λαϊκή απεύθυνση. «σοβαροί»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.272 (8/5/1909). «οιαδήποτε διάκρισις» κλπ: σ.277 (22/5/1909). Να σημειώσουμε επίσης ότι ενώ στη σ.277 ο λαός ορίζεται τελικά ως «το σύνολον των ανθρώπων των κατοικούντων έντινι χώρα», στη σ.285 (29/5/1909) ορίζεται ως «το σύνολον των κοινωνικών ομάδων». Για την άρνηση των ταξικών αντιθέσεων βλ Σωτηρέλη σ.87,90, Χατζηιωσήφ 1994β σ.191.

- 196^α** «κατ' επίφασιν»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.269, γ' κλπ. «Λαός ή ολιγαρχία»: «Επί των ενεστώτων», εφ.*Ελληνισμός* 5/8/1910.
- 197** *Ακρόπολις*: το απόσπασμα από 22/5/1909, το παραθέτει ο Κορδάτος στην *Ιστορία Εργατικού κινήματος* σ.108. Το 1895 αντιπαρέθετε τον λαό και τον βασιλιά στην ολιγαρχία: Σταμέλος σ.32-3. Ίσως να ανταποκρίνονται σε αντίστοιχες αναλύσεις οι λέξεις «ολιγαρχοκρατικός» και «ολιγαρχικότης» που αλίευσε από την Ακρόπολη του 1892 ο Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων...*, Ερμής 1980 (επιμ. Κ.Θ. Δημαρά). Βλ και Μελάς *Η Επανάσταση...* σ.175. Την ολιγαρχία συνέδεε με την καθολική ψηφοφορία στα «Λακωνικά» της 9/8/1910. Κατά του κοινοβουλευτισμού στρεφόταν στις 16/2/1909 (βλ Αλικανιώτη σ.109), 2/9/1909, 7/9/1909 –διατυπωνόταν βέβαια και η εντελώς αντίθετη άποψη: πχ 15/8/1909. Για τις συντεχνίες βλ Θεοδωρίδης *Η Επανάστασις* σ.138 (υπόμνημα 2/1909) και 139 (ψήφισμα 14/9/1909). Γούναρης: η ανάλυση βασίζεται στη συνέντευξη που έδωσε στην Ακρόπολη το 1902 (Αλικανιώτης σ.40-1). Στο άρθρο που έγραψε στην *Ερευνα* του Δρακούλη («Αι μεταναστεύσεις», 1/1908, σ.9-11) είναι λιγότερο διεξοδικός, πάντως συνέδεε την ολιγαρχία με το κράτος και την αντιμετώπιζε

με όρους τάξης, συγκρίνοντάς την με την αριστοκρατία. Για την «ολιγαρχία» στον *Ριζοσπάστη* βλ τα κύρια άρθρα της 7/11, 28/11, 5/12/1908, 9/10/1909, 19/2, 20/8/1910 κλπ. «Χρόνος» στις 15/9/1909: βλ Κυριακός σ.246. «Λακεδαίμων»: *Ριζοσπάστης* 4/9/1909 σ.8. «Πανεπιστημιακή Ένωση»: Τσιτσιλίας σ.54. Μελάς: *Ακρόπολις* 24/8/1909. Για τον Τριανταφυλλίδη κατά του «κοτσαμπασιισμού»: Αρσενίου σ.142,149, *Πανθεσσαλική* 6/1/1905. Δρακούλης: *Έρευνα* τ.Α τχ 12, 8/1903 σ.178. Λόγοι του Βενιζέλου στον Πειραιά και την Αθήνα, παρατίθενται στη *Βίβλο Ελ. Βενιζέλου* τ.Α σ.434,442. Η χρήση του όρου «ολιγαρχία» αποτελούσε μάλλον παραχώρηση στους μικροαστούς και εργάτες οπαδούς του, αφού στις ομιλίες του στην Θεσσαλία την είχε αποφύγει, και γενικά αναγνώριζε την καλοπιστία των «προσωπικών κομμάτων».

- 198** Σπύρος Λουκάτος, «Η φοιτητική κοινότητα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ιδεολογικοί προσανατολισμοί και οι σύμφυτες προς αυτούς δραστηριότητες, ενέργειες και γεγονότα», στο συλλογικό *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία*, ΙΑΕΝ 1989 τ.Α, σ.299-326: 309. Κατά της «κοτσαμπασικής βουλευτοκρατίας» μιλούσε και ο σοσιαλιστής εργάτης Ηρακλής Αναστασίου το 1893: Νούτσος τ.Α σ.213. *Έρευνα* τ.5 (1910) σ.27-9, αναδημοσίευση από την «Σάλπιγγα», όργανο της Ένωσης Ελλήνων Δημοδιδασκάλων.
- 199** Ο Βενιζέλος στους προεκλογικούς λόγους του 1910 θα αποφύγει τις πολλές αναφορές στο Γουδί, προφανώς επειδή προείχαν οι εγγυήσεις που έδωσε στον Γεώργιο σχετικά με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και ήθελε να καθησυχάσει τους συντηρητικούς –εξάιρεση η ήπια αναφορά στον λόγο του στην Αθήνα, όπου μαζί με την επιδοκιμασία του για το Γουδί αναφέρει και ότι εργάστηκε για «την λήξιν της στρατιωτικής Επαναστάσεως»: *Βίβλος Βενιζέλου* τ.Α σ.443. Το 1912, όταν πλέον δεν υφίσταται τέτοιο ζήτημα, εμφανίζεται πιο άνετα ως συνεχιστής «της εξεγέρσεως του Αυγούστου του 1909»: ο.π. τ.Β σ.426. Εορτασμοί Πάτρας: Λάζαρης τ.Β σ.117. Γ. Παπανδρέου: 1915, το παραθέτει ο Διαμαντόπουλος σ.150. Μιχαλακόπουλος: το παραθέτει ο Μαρασλής σ.71. Μαρκέτος τ.Β σ.81-5 (για τον Παπαναστασίου, τον Γεωργιάδη το 1920 και τον Μάλαινο το 1922). Γεώργιος Α. Γεωργιάδης, *Σοσιαλισμός. Προβλήματα θεωρίας, εφαρμογής και πράξης*, τ.Α, Παπαζήσης 1996, σ.62-5: άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* το Νοέμβριο του 1917 με τίτλο «Η Αθάνατη Πλεμπέγια». «μετατρικουπική...»: λόγια του Χρ. Τσιγάντε (1926;),

στα συμφραζόμενα της ανάδειξης της προσφοράς του Πάγκαλου στο κίνημα του 1909: το παραθέτει ο Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία 1925-6*, ΜΙΕΤ 1982, σ.82. Γεώργιος Βλάχος: «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος», Καθημερινή 19/3/1936, στα *Πολιτικά Κείμενα*, Γαλαξίας χ.χ. σ.67-72: 68. Βεντήρης τα αποσπάσματα σ.19-21. Για το «Θάρος Καλαμών» βλ Μπελιά, και για τη συμμετοχή του Ιω. Αποστολάκη στην ίδρυση του τμήματος του Ελληνισμού στην Καλαμάτα βλ *Ελληνισμός* 10/1901 σ.546-550. Ως πηγή της ανάλυσής του για την «άνοδο των αστών» ο Βεντήρης σ.24 αναφέρει τον (Γιάννη...) Σκληρό και τον Σβόλο, αλλά και τον Κορδάτο και τον Γληνό. Η ανάλυση του Ασπρέα (τ.Β σ.7-8) για την πολιτική ολιγαρχία μετά το 1864 καταγόταν απευθείας από τους αντικοινοβουλευτικούς του 19^{ου} αιώνα, καθώς τη συνέδεε με το δημοκρατικό / οχλοκρατικό πολίτευμα. Ο Ασπρέας ήταν επίσης δημοσιογράφος από πριν το 1909, και ο Φιλάρετος δεν είχε την καλύτερη γνώμη γι' αυτόν: τον θεωρούσε κόλακα των Γλύξμπουργκ –το 1904 είχε γράψει μια ιστορία των 40 χρόνων του βασιλιά Γεώργιου: Φιλάρετος *Σημειώσεις* σ.263-4. Η άποψη του Μεταξά για την πολιτική ολιγαρχία: στον Λάζαρη τ.Β σ.378-9.

200 Καζάζης, *Γενικά Αρχαί της Πολιτικής Οικονομίας*, 1894, σ.9,16,19-21 («δεν πρέπει»:21), 115-6,119,504 («η πενία»), 412,420 («η ιεραρχία»), 433-5. Ψαλιδόπουλος σ.143-5. Καζάζης, *Εκ Ρώμης* (1886) σ.86-95 («μάλλον πρόσφορος», «εν αρμονία»: 94, «τα φαυλότατα»:90). Κορασίδου σ.163-4, 155,166-7. Λήμμα «Πειραιϊκός Σύνδεσμος» στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Καζάζης, «Περί Ταχυδρομικών Ταμειυτηρίων» (1888): «πόλεμος», «μίσος», «ευημερία» κλπ, «δημοκρατίκευσις». Βλ και *ΦΔΠ* τ.Α σ.370. Ως λύση για τη φτώχεια προτείνεται και η εργασία των γυναικών: «Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία» (1889). Κόκκινος σ.222-232 για το κοινωνικό ζήτημα στη σκέψη του Καζάζη (βασικά για ως το 1894).

201 «συναίσθημα κρατισμού» κλπ: Χατζηιωσήφ σ.391-3, βλ και σ.326,398-9, 333-4 για την κυριαρχία της αντιβιομηχανικής/ αντιπροστατευτικής ιδεολογίας. Για την αντιπαράθεση το 1909 μεταξύ Ευταξία και Στράτου για την δασμολογική κλπ προστασία της βιομηχανίας βλ εφ. *Ελληνισμός* 12/11, 17/12, 24/12 (πρακτικά βουλής). Βλ και τις καταγγελίες το 1902 για την δασμοβίωτη βιομηχανία που επιβαρύνει τον λαό: Αλικανιώτης σ.41,48. Την θέση αυτή υποστήριζαν οι Ιάπωνες το 1907, και μαζί τους συμφωνούσε και η

Ακρόπολις: Γιώργος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940* τ.Β, Αθήνα 1947 σ.807. Για τις αντι-προστατευτικές αντιδράσεις των εμπόρων και των μικροτεχνιτών το 1903 βλ Βοβολίνης τ.Α σ.238-9, 317. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Μεταφράσεις βιβλίων οικονομικών επιστημών στην ελληνική γλώσσα 1808-1948: τα ιδεολογικά μηνύματα», στο συλλογικό *Μνήμη Σάκη Καραγιώργα*, Αθήνα 1988, σ.443-471. Ασπρέας τ.Β σ.287 (για Θεοτόκη). Στη συζήτηση για τη σταφίδα αναφέρεται ο Καλαφάτης 1990-2 τ.Α σ.333-5, βλ και Θεοδωρίδη 1894. Τρικούπης: Βοβολίνης τ.Β σ.342. Δραγούμης: Βοβολίνης τ.Γ σ.463. Κατά του παρακρατήματος, υπερασπιζόμενος εμφανώς τα συμφέροντα του εμπορικού κεφαλαίου, τάσσεται ο *Ερμής* 21/1/1901 σ.2-3, 18/2/1901 σ.1, και στις 27/4/1908 σ.1-2 επιτίθεται στον προστατευτισμό, ωστόσο στις 4/1/1909 τάσσεται στο κύριο άρθρο του υπέρ της «προστασίας της γεωργικής τάξεως». Αγγελόπουλος σ.95-106 (λόγος στη Βουλή τον Μάρτιο του 1898). Έκθεση της μειοψηφίας της Ειδικής Επιτροπής για τη μελέτη του νομοσχεδίου περί απαλλοτρίωσης, την παραθέτει ο Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία 1881-1912*, ΜΙΕΤ 1992 τ.Α σ.434-8. Κ.Ι. Ζωγράφος: *Ερμής* 23/12/1901 σ.3-4.

202 Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.92-3, 3/1905 σ.162,164. Καζάζης, «Περί συνεργατικών συνεταιρισμών», εφ. *Ελληνισμός* 3-24/6/1906. «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476-8: 478. *Κοινοβουλευτισμός...* σ.319-320 (2/7/1909), βλ και «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1909. Το πρόγραμμα της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων στην εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909 ή στην *Ακρόπολη* 14/9/1909.

203 Για την φτώχεια βλ μεταξύ άλλων «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία εθνική εφημερίς», *Ελληνισμός* 6/1905 σ.476-8: 177, «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 26/12/1908, 6/3/1909, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφ. *Ελληνισμός* 6/5/1910. Είναι ενδιαφέρον το ότι ο Καζάζης στο «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.86-7 μιλούσε για «ευημερία απασών των κοινωνικών τάξεων», σ' ένα κείμενο που εκθειάζε την «καταπληκτικήν ... οικονομικήν ανάπτυξιν του τόπου» τα τελευταία χρόνια. Η μετανάστευση ως αποτέλεσμα της φτώχειας αλλά κυρίως της κακοδιοίκησης και των ερειπίων που σώρευσε ο κοινοβουλευτισμός αποτελεί μόνιμη επωδό μετά το 1905. Ενδιαφέρον έχει η διάλεξη του Ανδρέα Βλάχου

«Περί του εν Αμερική ελληνισμού», *Ελληνισμός* 5/1909, η οποία συνδέει τη μετανάστευση με την καταπίεση που υφίστανται από τους τοκογλόφους οι «γεωργικά και εργατικά τάξεις του λαού». Για τους φόρους βλ «Ελληνισμός. Εβδομαδιαία...» σ.478 –το 1909 έχει αφαιρεθεί από την επαναδημοσίευση του προγράμματος η «ανάλογος κατανομή»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.315 (2/7/1909). Για την καταγγελία της έμμεσης φορολογίας που επιβαρύνει τις κατώτερες τάξεις βλ «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 26/12/1908, 7/1/1910, «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς τον ελληνικόν λαόν», εφ. *Ελληνισμός* 6/5/1910 κλπ. Φορολογία πλουσίων: συνέντευξη Καζάζη στους Καιρούς, στην εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909. Στις 8/5/1909 η εφημερίδα υποστήριζε τα αιτήματα των υπαξιωματικών για τη δυνατότητα ανόδου τους, με το επιχείρημα ότι ο στρατός πρέπει να είναι λαϊκός, και να μην προέρχονται οι υπαξιωματικοί μόνον από μία τάξη, των πλουσίων/ευπατρίδων. Ηλίας Γ. Μελισσουργός, «Ιταλία», εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1909 –στο ίδιο φύλλο πανηγυρίζονται οι οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στην Αγγλία, που θα οδηγήσουν στην «επικράτησιν της λαϊκής ιδέας, της δημοκρατίας, επί των ερειπίων των προνομιούχων τάξεων»: η αριστοκρατία προσέφερε εύκολο στόχο σε μια κοινωνία απ' όπου απουσίαζε. Καζάζης, *Γενικαί Αρχαί...* σ.450-1, εισαγωγή του Καζάζη στο *Λόγοι πολιτικοί Χαριλάου Τρικούπη*, Αθήνα 1888 σ.κγ'. Για την στάση απέναντι στα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη βλ «Επί των ενεστώτων, εφ. *Ελληνισμός* 12, 19/11/1909, 26/11/1909 (συμβιβασμός), 3/12/1909 («γινώσκει μεν...»). Για την Ένωση Ελληνικών Σωματείων: στο σχετικό κεφάλαιο.

- 204** «τα μεγάλα»: Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.90. Χρηστοβασίλης: στο σχετικό κεφάλαιο. Στις 4/3/1910 η εφημερίδα τάσσεται υπέρ της «αποκατάστασης» των κολλίγων, με την επιφύλαξη ότι τα ποσά που απαιτούνται γι' αυτό είναι μεγάλα, άρα δεν θα πρέπει να βιάζονται. Βλ και τις θέσεις του Π. Ηλιόπουλου στο Α' Πανελλήνιο Συνέδριο... για την Μανωλάδα που έχει μεταβληθεί σε τσιφλίκι της ΕΤΕ και του Διαδόχου: στις «εσωτερικές ειδήσεις», εφ. *Ελληνισμός* 12/11/1909. «μέριμνα υπέρ» κλπ: *Κοινοβουλευτισμός* σ.315,320. Θεοδωρίδης, «Διάλεξις περί της Κυριακής αργίας», *Ελληνισμός* 1/1906 σ.38-53 (δημοσιεύτηκε και

στην εφημερίδα). Για τα σχόλια του Ελληνισμού για το ΕΚΒ βλ σημείωση 217.

- 205** Για τους συνεταιρισμούς στην Ελλάδα βλ κυρίως τον Κλήμη. Για το νομοσχέδιο του Δηλιγιάννη: Κλήμης σ.165, Φιλάρετος «Συνεργατικά εταιρείαι ΙΙΙ», *Ερμής* 17/12/1900 σ.3-4 –γι' αυτόν βλ στο προτελευταίο κεφάλαιο και στον Κλήμη διάσπαρτα. Σπηλιωτόπουλος: Κλήμης σ.165. Θεοδωρίδης: στο σχετικό κεφάλαιο και στον Κλήμη διάσπαρτα. Σαράτσης: την ομιλία του στο ΕΚΒ το 1908 που δημοσίευσε ο Αλ. Δημαράς. Ακρόπολις: Κλήμης διάσπαρτα, βλ και φύλλα 18,19/9/1909, 31/8/1910. Ερμής: 18,25/2/1901, Κλήμης σ.209 κ.α. Παπαναστασίου: Νούτσος Β1 σ.232, Καλαφάτης 1986. Θεοδωρόπουλος: Νούτσος Β1 σ.127, 386. Ανάπλασις: Καλαφάτης 1993 σ.279. Νεολόγος Πατρών 1900: Λάζαρης τ.Α σ.355. Σ. Βεζανής: Βοβολίνης τ.Β σ.180 (1901). «Εργάτης» Ηρακλείου: Ματθαίου (1915, εκεί η αντίληψη για τους συνεταιρισμούς ως πρόπλασμα περίπου μιας άλλης κοινωνίας. Από τα κείμενα των σοσιαλιστών που παραθέτει ο Νούτσος στους δύο πρώτους τόμους της Ιστορίας του μόνο το αναρχικό «Νέον Φως» του Πύργου αναφέρει το 1898 τους συνεταιρισμούς, και ως στοιχείο του οράματός του για το μέλλον (τ.Α σ.296). Καζάζης, *Εκ Ρώμης* (1886) σ.88-9. Στην κοινωνική αρμονία των συνεταιρισμών προσφεύγουν και οι γαιοκτήμονες για να νομιμοποιήσουν τη σχέση της μορτής: Κτηματική Ένωσις, *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1910 σ.10-12, Κτηματικός Σύλλογος Τρικάλων, *Υπόμνημα περί του Θεσσαλικού ζητήματος*, Αθήνα 1910 σ.4.
- 206** Γ. Ηλιάδης: από τις 22/7/1910 υπάρχει άρθρο του σχεδόν σε κάθε φύλλο της εφημερίδας. Η ανάλυση βασίστηκε στα «Σύνδεσμος υπέρ του Συνεργατισμού εν Ελλάδι», εφ. *Ελληνισμός* 30/12/1910 (ο πρόλογος του καταστατικού), «Συνεργατικά εταιρείαι καταναλώσεως», εφ. *Ελληνισμός* 16/9/1910. Για την ίδρυση του συνεταιρισμού: «Η πρώτη ελληνική συνεργατική εταιρεία καταναλώσεως εν Αθήναις», εφ. *Ελληνισμός* 9/9/1910 – πιθανώς ο τονισμός της συμμετοχής δικηγόρων, μηχανικών, ανώτερων αξιωματικών και αρκετών τραπεζικών να αποσκοπεί απλώς στην εμπέδωση της αξιοπιστίας του συνεταιρισμού, και να υπάρχει στην πραγματικότητα ευρύτερη συμμετοχή. Για τον Ηλιάδη βλ και Κλήμη σ.227-8, 258-260, *Κράτος* 12/9/1910, άρθρο του στο *Κράτος* 28/11/1910. Στην εφημερίδα δημοσιεύονταν ειδήσεις για τις

λαϊκές τράπεζες στην Αμερική (16/1/1909) και τη Λαϊκή Τράπεζα της Αθήνας: βλ σημείωση 93. Καζάζης, «Περί συνεργατικών συνεταιρισμών», εφ. *Ελληνισμός* 3,10,17,24/6/1906. Για το μικροϊδιοκτητικό ιδεώδες βλ Καζάζης «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.90-1: όταν «η ιδιοκτησία είνε περιορισμένη εις χείρας ολίγων», «είνε ευνόητα τα αποτελέσματα». Αντίθετα «ο γεωργός, και μάλιστα ο κεκτημένος ιδίαν κτήσιν είνε ... νηφάλιος». «Ελευθερία άνευ»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 4/3/1910.

207 «συγχρόνου τιμαριωτισμού», «τα εκατομμύρια»: «Περί συνεργατικών...» 10/6/1906. «νέα αριστοκρατία»: Καζάζης, *ΦΔΠ* τ.Γ σ.50, βλ και *Γενικαί Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας* σ.16. «βασιλεία του κεφαλαίου», «προς πολλαπλασιασμόν»: ο.π. σ.200,193. Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.87. «πλουτοκρατική παμβασιλεία»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 14/1/1909. «οικονομική ολιγαρχία»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.320 (2/7/1909). «κτηνάνθρωποι»: Καζάζης, *Η ψυχολογία του Βούλγαρου*, Αθήνα χχ (1914) σ.307, σχολιάζοντας τη ρήση κάποιου ποιητή ότι «Ο Τούρκος είναι κτηνάνθρωπος». «εξηχρειώθη», «μηδεμίαν»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.287 (29/5/1909), 265 (1/5/1909). Ο Δηλιγιάννης: «...δια να έλθωσι, δεν ηξεύρω εκ τίνων μερών, άνθρωποι άγνωστοι, ουδέν κοινόν μετά του ελληνικού λαού έχοντες»: ομιλία του στη Βουλή 1/2/1892 (λίγο πριν την πτώση του), παρατίθεται στη *Βασική Βιβλιοθήκη τ.41: Νεοελληνική Ρητορεία* (επιμ. Κ. Τσάτσου), 1960, σ.231-242: 238.

208 «κοινωνική δικαιοσύνη»: «επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1909. «Κοινωνική αλληλεγγύη»: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 4/3/1910, *Κοινοβουλευτισμός* σ.ε' (4/1910) –την επικαλούνταν όμως ο Καζάζης και παλιότερα: *Εκ Ρώμης* σ.416,429, *ΦΔΠ* τ.Γ σ.50, *Γενικαί Αρχαί...* σ.20. «ριζική», «υπερμέτρου», «περιοριζομένου», «βαρομέτρου», «κατά την τελευταίαν»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.319-320 (3/7/1909). Καζάζης, «Γουλιέλμος Γλάδστων. Πολιτικόν αυτού μνημόσυνον», *Ελληνισμός* 6/1898 σ.245-267. Καζάζης, «Εκατονταετηρίς του Γλάδστωνος», εφ. *Ελληνισμός* 31/12/1909. Βλ και Καζάζη «Περί ταχυδρομικών ταμειωτηρίων» (1888), όπου επαινούσε τον Γλάδσωνα για την καθιέρωσή τους. Βενιζέλος 1911: «η δύναμις του αστικού καθεστώτος είναι να βλέπη ... τον κίνδυνον, ο οποίος

επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου εν μέσον έχει να προλαμβάνη τας εκρήξεις – δια της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων εκείνων αξιώσεων των τάξεων εκείνων των εργατών, των αποκλήρων της κοινωνίας»: στον Διαμαντόπουλο σ.156 κ.α.

- 209** Άγγλος Μιχαήλος, παρέμβαση στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.540-1, συνέντευξη του Καζάζη στις «Αθήναι» 14/9 στην εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909, όπου και σπεύδει να δηλώσει ότι άδικα κατηγορείται ως μοναρχικός. Αυτή είναι η μόνη φορά που αντιδιαστέλλεται βασιλιάς και λαός –συνήθως θεωρείται ότι η δράση τους πρέπει να συμπορεύεται –, και εξηγείται από την περίσταση: μία μέρα πριν τη μεγάλη διαδήλωση, λίγο μετά το κίνημα στο Γουδί, το οποίο στρεφόταν και κατά του βασιλιά (χωρίς να λέγεται ευθέως), με αποτέλεσμα ο τελευταίος να συγκαταλέγεται στις δυνάμεις της «αντίδρασης». Ήδη όμως από το επόμενο φύλλο συμπεριλαμβάνεται η βασιλεία στις δυνάμεις όπου πρέπει να στηρίζεται η αναγκαία δικτατορία. Βλ και σημείωση 185. Για την έκκληση στο λαό να κινητοποιηθεί βλ την ανακοίνωση του ΔΣ του Ελληνισμού μετά τη δολοφονία του Δηλιγιάννη, *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473, Καζάζης, «Εθνικαί διαλέξεις εν Πειραιεί», *Ελληνισμός* 2/1906 σ.119, παρεμβάσεις στην Εθνική Συνδιάσκεψη (ο.π.) των Α. Μεταξά (σ.528), Αρ. Θεοδορίδη (σ.535 –βλ και *Ριζοσπάστη* 24/10/1908 σ.5-6), Αρ. Μάνεση (σ.537), Θρ. Πετμεζά (σ.610), υπόμνημα του τμήματος Κυπαρισσίας (σ.622), και σταθερά στα κύρια άρθρα της εφημερίδας.. Ο Καζάζης το 1906 έγραφε ότι ο λαός πρέπει να ασκεί έλεγχο στους αντιπροσώπους που εξέλεξε, είτε μέσω του τύπου είτε μέσω «των συναθροίσεων»: *Κοινοβουλευτισμός* σ.44 (10/3/1906).
- 210** Καζάζης *ΦΔΠ, Δημοτική...* διάσπαρτα – τα αποσπάσματα από το τελευταίο σ.24,22. Βλ και Καζάζης «Η επανάσταση», κείμενο του 1886 που όμως δημοσιεύεται στην εφ. *Ελληνισμός* 24/12/1909. Βλ και το κεφάλαιο που αφιερώνει ο Κόκκινος στον φόβο των μαζών στη σκέψη του Καζάζη: σ.141-176, όπου επισημαίνει τον εντοπισμό του στον 19^ο αιώνα και στον μεσοπόλεμο, θεωρεί όμως ότι η απουσία του στο ενδιάμεσο διάστημα αποτελεί «δείγμα της γενικότερης αναστολής της φιλοσοφικής δραστηριότητας» του Καζάζη μεταξύ του 1898 και του 1924 (σ.153).
- 211** «Η έναρξις της Διπλής Αναθεωρητικής», εφ. *Ελληνισμός* 2/9/1910. Οι διαδηλώσεις που οργάνωσε ο Ελληνισμός (πιθανότατα υπάρχουν κι άλλες,

τουλάχιστον μετά το 1905: η αποδελτίωση της εφημερίδας δεν είναι πλήρης): το 1894 για την Μακεδονία (βλ σημείωση 30), το 1906 για την Ήπειρο, κατά της Ρουμανίας, για την Μακεδονία (βλ σημείωση 69), το 1910 πρωταγωνιστεί στη διαδήλωση κατά των «εκκαθαρίσεων» των καθηγητών του Πανεπιστημίου (εφ. *Ελληνισμός* 22/7/1910), ενώ τουλάχιστον κάποια μέλη του συμμετέχουν στη διαδήλωση που οργάνωσε το Ριζοσπαστικό κόμμα κ.α. για τον εκλογικό νόμο (*Ριζοσπάστης* 12/3/1910). Συνήθως η επιστροφή του Καζάζη από το εξωτερικό γινόταν αφορμή διαδήλωσης (βλ *Ελληνισμός* 12/1903 σ.941κ.ε., *Ελληνισμός* 1/1905 σ.56), στην οποία κατέληγαν επίσης κάποιες από τις (πολλές) ομιλίες και εκδηλώσεις που γίνονταν σε κλειστό χώρο (πχ εφ. *Ελληνισμός* 15/12/1907). Για τις 14/9/1909 βλ την εφ. *Ελληνισμός* της 17/9 –η συμμετοχή της Εταιρεία Ελληνισμός, του Συνδέσμου υπέρ Ανορθώσεως του καθεστώτος, φυσικά της Ένωσης Ελληνικών Σωματείων αλλά και ονομαστικά του Καζάζη τονιζόταν στις περιγραφές τόσο της Ακρόπολης (15/9/1909: δύο φορές αναφέρεται το όνομα του Καζάζη) όσο και του Χρόνου (Μπαρούτας σ.147, Κυριακός σ.211-2: δύο φορές αναφερόταν ο Ελληνισμός). «αίσθηση απειλής»: Δερτιλής 1977 σ.208, βλ και Μαρκέτος σ.131 για τον άγγλο πρόξενο στον Βόλο τον Ιούνιο του 1909. Για το 1897 βλ εδώ σ.13 – μια έρευνα στις εφημερίδες μπορεί να φέρει στο φως κι άλλα στοιχεία. Για την παρουσία του Καρολίδη και του Μεταξά ως ομιλητών σε συλλαλητήρια βλ σημειώσεις 68, 240. Θετικά σχόλια γίνονται για κινητοποιήσεις «πατριωτικές» (πχ εφ. *Ελληνισμός* 2/6/1907) αλλά και των αγροτών (4/3/1910), των εμπόρων/συντεχνιών (20/3/1909) και για το υπόμνημα των συντεχνιών (26/12/1908, 20/2/1909) –αποδοκίμασε όμως την διαδήλωση της 18/2/1909 που θεώρησε κομματική.

212 Καζάζης, «Λόγος δέκατος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 3/1899 σ.99, Καζάζης, «Φιλοπατρία», *Ελληνισμός* 1//1900 σ.513. βλ και Καζάζης, «Η Πατρίς εν κινδύνω», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.28-9.

213 Εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909: «Επί των ενεστώτων», ρεπορτάζ από τη διαδήλωση. Πράγματι η διαδήλωση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, διακρίθηκε για την τάξη, την κοσμιότητα και την απουσία φωνών. Βλ και Μποχώτης σ.461,488 για το 1905-6, *Λογοδοσία...* σ.3-4 για το 1894. Την ησυχία και τάξη ως αρετή στις διαδηλώσεις προβάλλει κι ο *Ερμής* 22/3/1909 (εφημερίδα των εμποροϋπαλλήλων παλιότερα, το 1909 θα πρέπει

να χαρακτηριστεί μάλλον του εμπορικού κόσμου εν γένει). Κι η Ακρόπολις θέλει το συλλαλητήριο να είναι «ήσυχον, σεμνόν, σιωπηλόν, μάζα ανθρώπων που να διαμαρτύρονται σεμνά και αξιοπρεπώς κατά της φαυλοκρατίας»: 3/8/1910, βλ και 16/9/1909 κ.α.

- 214** Στο πρώτο συλλαλητήριο που οργάνωσε ο Ελληνισμός το 1894 συμμετείχαν ΔΣ και μέλη συντεχνιών κ.α. σωματείων: *Λογοδοσία...* σ.3-4, βλ και Μπαρούτας σ.113. Το 1897 οι πρόεδροι διάφορων σωματείων και συντεχνιών συνεδριάζουν στα γραφεία της Εταιρείας: «Περί των ευθυνών του πολέμου», *Ελληνισμός* 3/1902 σ.192 –και σύμφωνα με τον Χατζηγιαννάκογλου σ.124-5 «μόνον τον Ελληνισμόν ανεγνώριζαν», και όχι την Εθνική Εταιρεία. Το 1900 ο Καζάζης δίνει διαλέξεις Πολιτικής Οικονομίας στα γραφεία του συνδέσμου εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς (*Ερμής* 3/12/1900 σ.4), κι ο Περ. Κωνσταντινόπουλος, πρόεδρος του συλλόγου εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, παρίσταται σε γεύμα προς τιμήν του Καζάζη (*Ελληνισμός* 1/1904 σ.60). Τον ίδιο σύλλογο εκπροσώπησε ο Θεοδωρίδης στο Α' Πανελλήνιον Συνέδριον... του 1909: Μποχώτης σ.453. Οι συντεχνίες των μαγειροϋπαλλήλων και των γαλακτοπωλών παρευρίσκονταν στην υποδοχή του Καζάζη το 1903 με τις σημαίες τους (*Ελληνισμός* 12/1903 σ.941), ενώ το σωματείο των «εν Βόλω εμπορορραπτών» συμμετείχε στην Εθνική Συνδιάσκεψη του 1906 εκπροσωπούμενο από τον Μ. Δάλλα: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.482. Να προσθέσουμε εδώ ότι οι συνδρομητές στους οποίους είχαν σταλεί τα τεύχη του Ελληνισμού Σεπτεμβρίου έως Δεκεμβρίου του 1909 που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου ήταν ένας ράπτης κι ένας εμποροράπτης του Βόλου. Τα προεδρεία των συντεχνιών της Αθήνας είχαν προσέλθει στο μνημόσυνο του Γλάδστονα που οργάνωσε το 1898 ο Ελληνισμός (6/1898 σ.244), ενώ ο σύνδεσμος των συντεχνιών του Πειραιά κάλεσε τον Καζάζη να του μιλήσει το 1906 (*Ελληνισμός* 2/1906 σ.117-120). Στην Ένωση Ελληνικών Σωματείων που οργάνωσε ο Ελληνισμός το 1909 συμμετείχαν και κάποιες συντεχνίες (βλ σχετικό κεφάλαιο) –και οι μαγειροϋπάλληλοι που είδαμε ήδη. Για τον Θεοδωρίδη βλ το σχετικό κεφάλαιο –για το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι: Μουδόπουλος σ.232-3. Για τον Καλλιγά το 1864: Σωτηρέλης σ.128-130, βλ και Μποχώτη σ.93: η Νέα Ημέρα το 1864 κατά της ίδρυσης σωματείων χωρίς προηγούμενη κυβερνητική άδεια.

- 215** Για την πολεμική του Καζάζη στον σοσιαλισμό βλ Κόκκινο σ.179-249. Το μοναδικό κείμενο του Καζάζη από το 1894 ως το 1923 που αφορά τον σοσιαλισμό είναι το *Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων και ο κοινωνισμός κατά την Αναγέννησιν*, 1903: κείμενο ιστορίας της φιλοσοφίας που δεν είναι βέβαια πολεμικό και ασχολείται άλλωστε περισσότερο με την επιστροφή του Πλήθωνα στην αρχαία ελληνική θρησκεία και φιλοσοφία και το ενδιαφέρον που αυτή παρουσίαζε για την εθνική ταυτότητα. «Άγγλος επίσκοπος περί Σοσιαλισμού», εφ. *Ελληνισμός* 29/9/1907. «Λέων Τολστόη», εφ. *Ελληνισμός* 11/10/1910.
- 216** Για τον Αντύπα: εφ. *Ελληνισμός* 12/5/1907 (επερώτηση στη βουλή Κεφαλλονίτη βουλευτή την οποία προβάλλει και υιοθετεί ο Ελληνισμός). Για την Κοινωνιολογική Εταιρεία: εφ. *Ελληνισμός* 17,24/9/1909. Πιο ενεργός απ' όλους στον Ελληνισμό ήταν ο Θρασύβουλος Πετμεζάς: στην Εθνική Συνδιάσκεψη συμμετέχει εκπροσωπώντας κάποιο αθηναϊκό τμήμα του Ελληνισμού, παίρνει τον λόγο και είναι μέλος της επιτροπής που θα επέδιδε το ψήφισμα της Συνδιάσκεψης: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.482, 581-7,620. Το 1902 ήταν εισηγητής της εξελεγκτικής επιτροπής για την προηγούμενη χρονιά και επαίνεσε υπέρμετρα τον Καζάζη, κάτι που πιθανόν βοήθησε στο να εκλεγεί υφηγητής της Νομικής μόλις τελείωσε το διδακτορικό του στη Γερμανία (*Ελληνισμός* 6/1902 σ.381). Για τον πατέρα του Παπαναστασίου βλ *Ελληνισμός* 1/1898 σ.47, Μαρκέτος.34. Ο Δημ. Σαράτσης, μέλος του ΔΣ του τμήματος του Βόλου (*Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.628) και από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης του ΕΚΒ, θα προσχωρήσει το 1909 στην Κοινωνιολογική Εταιρεία (Μαρκέτος σ.93, Χαρίτος τ.Β σ.333). Ο Ανδρέας Ανδρεάδης, μέλος του Ελληνισμού τουλάχιστον από το 1902 ως το 1909 (βλ σημείωση 55), σχετίζεται με τους Κοινωνιολόγους και γράφει το 1908 στο περιοδικό που εκδίδουν (Μαρκέτος σ.96). Ο Νικ.Εξαρχόπουλος, αν όχι στον ιδρυτικό πυρήνα της Κοινωνιολογικής Εταιρείας όπως παραδίδει ο Κορδάτος τότε στην περιφέρειά της (Μαρκέτος σ.93-4), ήταν συνδρομητής του Ελληνισμού (βλ τεύχη 1904-5 στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Ρεθύμνου). Ο δικηγόρος Ανάργυρος. Φαρδούλης, μέλος του τμήματος Πειραιά του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 6/1903 σ.476), το 1905-6 οργάνωνε τους εργάτες –και την σοσιαλιστική κίνηση, σύμφωνα με τον γάλλο πρόξενο-, ήταν υποψήφιος τους στις εκλογές του 1906 και καταδικάστηκε σε δίμηνη φυλάκιση στο τέλος της

χρονιάς. Ο Κορδάτος (αλλά κι ο Δελμούζος κι ο Ί.Δραγούμης) θεωρεί ότι ήταν φαφλατάς εργατοπατέρας και ότι στόχο είχε να εξασφαλίσει υποστήριξη για να πολιτευτεί, πράγμα πολύ πιθανό, πάντως στο δικαστήριο τον συνόδευσαν πλήθη εργατών: Μαρκέτος σ.184, Πετράκη σ.547, Κορδάτος *Ιστορία Εργατικού Κινήματος* σ.148, Σταυρίδη Πατρικίου 1976 σ.10,18,59,60,73,292,298, και κυρίως 258-9. Δρακούλης: «Εγκληματικότητα και Ανθρωπισμός», εφ. *Ελληνισμός* 3/4/1909, αναδημοσίευση από την Έρευνα περί αγγλογερμανικού ανταγωνισμού στην εφ. *Ελληνισμός* 26/8/1909, αναδημοσίευση από την Έρευνα των θέσεων του για το Γουδί στην εφ. *Ελληνισμός* 24/9/1909, τα 12 σημεία του προγράμματος του Δρακούλη στην εφ. *Ελληνισμός* 5/11/1909. Δημοσιεύεται επίσης και το άρθρο της γυναίκας του «Η διαιτητική μεταρρύθμισις», εφ. *Ελληνισμός* 26/4/1908. Καζάζης, «Ανθρωπικός Ελληνισμός», *Έρευνα* 10/1908 σ.148-151. Λυκ. Καλλέργης (=Δημήτρης Γληνός), «Η Τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής», *Ελληνισμός* 9/1909 σ.556-566 –βλ και τη σημείωση του Φ. Ηλιού στο *Άπαντα Δ. Γληνού*, Θεμέλιο 1983, τ.β σ.550-556.

- 217** «Λαϊκαί και εργατικά εκδηλώσεις εν Βόλω», εφ. *Ελληνισμός* 8/5/1909, αναδημοσίευση κειμένου της «Πανθεσσαλικής» και σχολιασμός.. Ο Τριανταφυλλίδης επαινείται και στις 30/7/1909 για την πρωτοβουλία του να ιδρύσει «ιερό λόχο» για την υπεράσπιση της πατρίδας, και στις 19/11/1909 αποκαλείται «ο κατ' εξοχήν ενισχύσας εν Βόλω την ιδέαν της λαϊκής εργασίας προς ανόρθωσιν του καθεστώτος». Ενώ και η Πανθεσσαλική, η εφημερίδα που εξέδιδε ο Τριανταφυλλίδης, συνιστούσε το 1904 την υποστήριξη της «εθνικωτάτης» Εταιρείας του Ελληνισμού (*Ελληνισμός* 5/1904 σ.388-9). Ο Τριανταφυλλίδης, παλιός δηλιγιαννικός πολιτευτής, συγκαταλεγόταν μεταξύ των ιδρυτών του Εργατικού Κέντρου Βόλου (Κολιού σ.236), έγινε μέλος της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (Κολιού σ.165-6, Μαρκέτος σ.154), και εκλέχτηκε (συντακτικός) βουλευτής το 1910. Σχετίζεται με συντεχνίες και καταγγέλλει το πολιτικό σύστημα, κυρίως όμως πρωτοστατεί στην υπόθεση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών: γι' αυτόν βλ Αρσενίουσ.136-156 κ.α., Χαρίτος τ.Α σ.32,38-40 κ.α., Κολιού διάσπαρτα, Τριανταφυλλίδης 1906. Μεταξύ των ιδρυτών του ΕΚΒ ήταν κι ο Σαράτσης, ο οποίος την ίδια πρωτομαγιά μίλησε «υπέρ της οικονομικής απελευθέρωσης του εργάτου». για τον μεταρρυθμιστικό

χριστιανοσοσιαλισμό του βλ την ομιλία του που δημοσίευσε το 1997 ο Αλ. Δημαράς και το Αρχείο του (ιδίως τ.Α σ.32-9). Στο ΕΚΒ βέβαια συστεγάζονταν μεγάλη ποικιλία απόψεων, από φιλεργάτες αστούς μέχρι αναρχικούς εργάτες: βλ Νούτσος Β1 σ.119-122, Κολιού, Lito Apostolakou, “All for one and one for all: anarchists, socialists and demoticists in the Labour Centre of Volos (1908-1911)”, in Carabott 1997 σ.35-54.

- 218** «Γερμανός καθηγητής περί σοσιαλισμού», εφ. *Ελληνισμός* 7/10/1910. Γ. Ηλιάδης, «Συνεργατικά Εταιρεία Καταναλώσεως», εφ. *Ελληνισμός* 16/9/1910 –όπου κριτική στη σοσιαλιστική άποψη για τους συνεταιρισμούς. Απεργία θερμαστών: εφ. *Ελληνισμός* 18/3/1910. Θεσσαλία: «Επί των Ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 4 και 11/3/1910. Φαίνεται ότι μέσα στο 1910 αλλάζει και η στάση της Ακρόπολης απέναντι στον σοσιαλισμό: στις 11/8 δημοσιεύει δύο κείμενα εναντίον του, και στις 9/8 κινδυνολογεί για πιθανό ανατρεπτικό κίνημα κατά της ιδιοκτησίας. Το 1909, αντίθετα, έγραφε άρθρα περί «ενός πρωτοτύπου Ελληνικού σοσιαλισμού» (3/2) και υπολόγιζε τους σοσιαλιστές στις δυνάμεις που θα δρούσαν για την ανόρθωση (31/8,7/9, βλ και 11/9) · το 1908 δημοσίευε πρωτοσέλιδη (προφανώς πληρωμένη) διαφήμιση της Έρευνας (7/1), μετέφραζε άρθρα περί σοσιαλισμού και χριστιανισμού και εξέδιδε την «Μάνα» του Γκόρκυ (9/1) – για να μην αναφέρουμε το «Γυνή και κοινωνισμός» του Μπέμπελ και τον «Σύγχρονο σοσιαλισμό» του Ντελαμπελαί που είχε εκδώσει παλιότερα (Συναδινός σ.234, βλ και Μαρκέτος σ.147).
- 219** Μποχώτης σ.461, 488, 506. Βλ και εφ. *Ελληνισμός* 8/12/1907 κατά των αναταραχών στο Πανεπιστήμιο.
- 220** Για την ανωριμότητα του λαού βλ μεταξύ άλλων και Καζάζης, «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.175. Για την απεύθυνση στις αναπτυγμένες τάξεις και την προβολή της συμμετοχής τους στις διαδηλώσεις του Ελληνισμού βλ σημειώσεις 77,78. «διασκεδάσεις»: Καζάζης, «Ένατη Μακεδονική διάλεξις», *Ελληνισμός* 3/1903 σ.174.
- 221** Για τις ελίτ στον Καζάζη: Κόκκινος σ.305-330. «Το έργο της ανορθώσεως», εφ. *Ελληνισμός* 23/12/1905. Εισήγηση Μελισουργού στην Εθνική Συνδιάσκεψη: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.589-590.
- 222** «θέλομεν στρατό»: έκκληση του ΔΣ του Ελληνισμού, *Ελληνισμός* 5/1904 σ.322. «προδοσία»: Καζάζης, «Ο ελληνισμός εν έτει 1907», *Ελληνισμός* 1/908

σ.3-6. Καζάζης, «Η Πατρίς εν κινδύνω», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.15-32. Ο λόγος του αυτός εκδόθηκε και αυτοτελώς, και χαρακτηρίζεται από έντονη καταστροφολογία: «Η πατρίς ημών κινδυνεύει από τινος χρόνου να εξαφανισθή, να εκλίπη από της ιστορικής σκηνής» κλπ. «μέχρι ψυχώσεως», «το εθνικώτατον»: χαρακτηρισμοί στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου του 1904 σ.206-8, που αφιέρωσε τρεις σελίδες στον Καζάζη με την ευκαιρία της πρυτανείας του και της εθνικής του δράσης. Για την αποδοχή που συναντούσε ο Ελληνισμός βλ εδώ σ.7-8. Ο χαρακτηρισμός «νέος Τυρταίος» προέρχεται από τον συντάκτη του *Ελληνισμού* 1/1906 που περιγράφει την περιοδεία του στην Πελοπόννησο, και εντάσσεται προφανώς σε μια στρατηγική προβολής του. βλ και εφ. *Ελληνισμός* 21/1/1906: στις διάφορες ζητωκραυγές της διαδήλωσης που ακολούθησε το μνημόσυνο για τους πεσόντες στη Μακεδονία φοιτητές, προστίθεται και το «Ζήτω ο πρόεδρος του Ελληνισμού κ.Καζάζης». Ως «μεγάλος πατριώτης και εθνικός απόστολος» προσφωνείται από έναν δημοτικό σύμβουλο του Πειραιά σε μια από τις πολλές εκδηλώσεις που έγιναν προς τιμήν του όταν γύρισε από την Ευρώπη το 1904: *Ελληνισμός* 1/904, βλ και Φεβρουάριος – Μάρτιος. «Άτλαντας» χαρακτηρίζεται από τη «Σάλπιγγα» Λάρισας (εφ. *Ελληνισμός* 13/10/1907) και «Εθνάρχης» από Έλληνες της Αμερικής (*Ελληνισμός* 5/1906 σ.385). Για την «λατρεία του Πανελληνίου» προς τον Καζάζη βλ εφ *Ελληνισμός* 14/7/1907.

- 223** Στο πρώτο συλλαλητήριο που οργάνωσε ο Ελληνισμός το 1894 μετείχαν και συντεχνίες κ.α. σωματεία: *Λογοδοσία...* σ.3-4, Μπαρούτας σ.113. Για την συμμετοχή των Στούπη, Κατσίμπαλη, Μελισουργού στον «Εθνικό Δεσμό» βλ Κόκκινος σ.22-3, Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Α σ.76,157. Στα φυλλάδια της Γενναδείου υπάρχει το μονόφυλλο «Ο Εθνικός Δεσμός προς τους Έσω και Έξω Έλληνας», 15/12/1880, όπου και τα ονόματα της «Επί της διευθύνσεως Επιτροπείας», όπως και η προκήρυξη του Εθνικού Δεσμού «προς τους ανδρείους Σκηπετάρους» το 1881, υπογραμμένη από τον πρόεδρό του Κωνστ. Φρεαρίτη. Σύμφωνα με τον Σκόκο (*Εθνικό Ημερολόγιο* 1896 σ.387) ο Εθνικός Δεσμός ιδρύθηκε το 1878 και άσκησε μεγάλη επιρροή στην κοινή γνώμη της Ευρώπης, χωρίς όμως να δίνει περισσότερες διευκρινίσεις. Για την ένοπλη διαδήλωση στις 16/4/1886, όταν δηλαδή οι Μεγάλες Δυνάμεις απαιτούν, με την απειλή του αποκλεισμού, να σταματήσει η επιστράτευση που είχε κηρύξει ο Δηλιγιάννης, βλ Μπαρούτας σ.95. Οι Στούπης-Κατσίμπαλης-Μελισουργός

συμμετείχαν και στο μυστικό «Κομιτάτο Εθνικής Σωτηρίας», του οποίου μαζική προέκταση, κατά τον Φιλάρετο (*Σημειώσεις* τ.Α σ.74-6, 155-7), ήταν ο Εθνικός Δεσμός. Κρίνοντας από τη σύνθεση των μελών του, ο Εθνικός Δεσμός αποτελούσε σ' ένα βαθμό συνέχεια του Δημοκρατικού Συλλόγου Ρήγα: σύγκρινε Φιλάρετο ο.π. με Σταυροπούλου σ.100, βλ και *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* τ.Β (1881) σ.256 για τον Ανδρέα Ρηγόπουλο που δεν μνημονεύει ο Φιλάρετος. Είναι πιθανό ότι οι συγκεκριμένοι κύκλοι συνδέονταν και μέσα από μασονικά δίκτυα: ξέρουμε ότι ο Κατσίμπαλης ήταν μασόνος (νεκρολογία του στο *Εμπρός* 10/5/1920), ο Ν. Δαμασκηνός αναφέρεται ως «αρχηγός των τεκτόνων» (*Ελληνισμός* 6/1898 σ.244), ο Αλεξ. Ολύμπιος στην *Πολιτική και Φιλολογική Επιθεώρηση* (τ.Β: 1881 σ.116-122,238) που εκδίδει δημοσιεύει νέα τεκτονικών στοών. Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-6*, Ίκαρος 1974 σ.125) αναφέρει ότι η στοά «Αθηνά», στην οποία μυήθηκε ο Βενιζέλος το 1898, είχε ιδρυθεί στην Αθήνα το 1882 και είχε συνδεθεί στενά με τον αλυτρωτισμό, αλλά και με τις φιλελεύθερες ιδέες της τρίτης γαλλικής δημοκρατίας, στοιχεία που ταιριάζουν με την ιδεολογική φυσιογνωμία του «Ρήγα» και των επιγόνων του. Γνωρίζουμε ότι τέκτονες ήταν και κάποια μέλη του Ελληνισμού, χωρίς φυσικά αυτό να συνεπάγεται απαραίτητα και ευρύτερες διασυνδέσεις. Εκτός από τον Κατσίμπαλη, ο Καζιάζης μυήθηκε στις 29/5/1909 (Γιαραλή-Ζάγκλη σ.22), ο Ιω. Δοανίδης το 1901 –και στον Ελληνισμό μπήκε το 1910 (Βοβολίνης τ.Γ σ.537), ο Σαράτσης ήταν μέλος της μασονικής στοάς του Βόλου από το 1897 ως το 1911 (Χαρίτος τ.Α σ.297), ο Σίμων Αποστολίδης (συγγραφέας άρθρου στον Ελληνισμό τον Μάιο του 1909) μάλλον ταυτίζεται με τον Σ.Αποστ. της τεκτονικής στοάς Σμύρνης (*Επιθεώρησις...* ο.π. σ.115-122). Το 1898 οι τέκτονες παρευρίσκονται στο μνημόσυνο του Γλάδστονα που οργανώνει ο Ελληνισμός (6/1898 σ.244). Όσον αφορά το παρελθόν στις εθνικές εταιρείες, να προσθέσουμε ότι ο Κατσίμπαλης μετείχε και στο εθνικό σωματείο «Η Αδελφότης» το 1876: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* λήμμα «Αθήναι» σ.161.

223β Κόκκινος σ.7,57, Μποχώτης σ.471, εφ. *Ελληνισμός* 30/6/1907, 22/12/1907, Χατζηγιαννάκογλου σ.124.

- 224** Το διοικητικόν συμβούλιον της Εταιρείας του Ελληνισμού, «Το εθνικόν πρόγραμμα», *Ελληνισμός* 1/1898 σ.6. *Κοινοβουλευτισμός* σ.302 (12/6/1909): «Το ελληνικόν γένος από την επαύριον της αλώσεως ωνειροπόλει τον εστεμμένον ήρωαν της απελευθερώσεως αυτού ... τον μαρμαρωμένον αυτού βασιλέα ... αναδημιουργούντα το ελληνικόν κράτος» (βλ και σ.112). Για την άμεση συσχέτιση μαρμαρωμένου βασιλιά και ενόπλου προφήτη βλ Καζάζης, «Σκέψεις περί του Ηγεμόνος του Μακιαβέλη», εφ. *Ελληνισμός* 17/12/1909. Βλ και Καζάζης, «Εκτη Μακεδονική διάλεξις», *Ελληνισμός* 1/1903 σ.63, «Δεκάτη Μακεδονική διάλεξις», *Ελληνισμός* 4/1903 σ.242, πρόλογος στους «Δέκα Λόγους προς την Ελληνικήν νεότητα», Αθήνα 1900, «Εντυπώσεις εκ του αλυτρώτου ελληνισμού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.881-892, Φίλιος Ζαννέτος, «Περί εθνικής αυτοπεποιθήσεως», *Ελληνισμός* 2/1907 σ.106-119: 118. Το φορτίο ηρωισμού και μύθου που κουβαλά ο βασιλικός θεσμός στο πρόσωπο του Μαρμαρωμένου Βασιλιά είχε επισημάνει ο Καζάζης ως επιδεκτικό αξιοποίησης ήδη από το 1880 («Ο Βασιλεύς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά»). Για την αναζήτηση του «εθνικού προφήτη» βλ και εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909, 22/10/1909, και διάσπαρτα στα κείμενα του Καζάζη. Ο Augustinos σ.26 εκτιμά αντίθετα ότι Καζάζης και Ελληνισμός δεν διαφοροποιούνται καθόλου από την κουλτούρα του 19^{ου} αιώνα και δεν αναζητούν ριζικές αλλαγές, άποψη εν μέρει σωστή εφόσον περιοριζόμαστε στους «Δέκα Λόγους προς την Ελληνικήν Νεότητα» του 1898-9.
- 225** Χατζηιωσήφ 1994^α. Αγορά κτημάτων, ίδρυση Τράπεζας και «βιομηχανικά έργα» στη Μακεδονία προτείνουν ο Καζάζης (*Ελληνισμός* 8/1900 σ.339-343, βλ και Κόκκινος σ.61, Μποχώτης σ.427) και ο ανώνυμος συγγραφέας του «Εθνική περισυλλογή», *Ελληνισμός* 2/1907 σ.121. Ο μηχανικός-βιομήχανος Ν. Σωροκιάδης, στα όρια μεταξύ υλικού συμφέροντος και εθνικού λόγου, πρότεινε το 1887 να χρησιμοποιείται εγχώριο ύφασμα για τις στολές του στρατού (Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήνα 1947, τ.Β σ.601), ενώ ο Κύπριος Κ. Παυλίδης σε άρθρο του στον *Ελληνισμό* 11/1902 σ.687 καλούσε τους Έλληνες να προτιμούν τα προϊόντα της ελληνικής βιομηχανίας από τα ευρωπαϊκά. Στην προτίμηση των προϊόντων της ελληνικής βιομηχανίας μέσα από έναν εθνικό λόγο καλούν κι άλλοι την ίδια εποχή: φοιτητές το 1888 (Αναστασόπουλος ο.π. σ.601), βιομήχανοι (Βοβολίνης τ.Α σ.242-3, 234, 239: Πουλόπουλος), και ο

οργανωτής της Εταιρείας Πρατηρίων (Λεκός σ.25,78-9 κ.α.). Για την Εταιρεία Πρατηρίων βλ Λεκός, Αναστασόπουλος ο.π. σ.513-523 (όπου μεταξύ των ιδρυτών αναφέρονται και οι Αρ. Μεσσηνέζης, Δ. Σαράτσης, Γ. Μπαλτατζής). Ο ανώτερος κρατικός υπάλληλος και πρώην βουλευτής Μιχ. Λαμπруνίδης δημοσίευσε σειρά άρθρων στην εφ. *Ελληνισμός* από τις 2/6/1907 κ.ε., και στον *Ελληνισμό* 2-3/1914. Το παράθεμα για τους στόχους της Εταιρείας Πρατηρίων από τον λόγο του προέδρου της Αθ. Ευταξία το 1907 στα εγκαίνια του πρώτου πρατηρίου στην Αθήνα (Βοβολίνης τ.Γ σ.147). Το επόμενο: Κ.Ι. Ζωγράφος, «Περί της ενισχύσεως του Έξω Ελληνισμού», μέρος δεύτερο, *Ελληνισμός* 3/1900 σ.114.

- 226** Κόκκινος σ.35 (1874), Kasasis, “Poltical...” (1879), *Εισαγωγή εις την Εγκυκλοπαιδείαν του Δικαίου* (1880), «Λόγος Δέκατος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 2/1899 σ.57 («ένοπλον έθνος»), «Λόγος δεύτερος...», *Ελληνισμός* 4/1898 σ.157 («εξελληνισμός»), Καζάζης, *Το Πανεπιστήμιον και η Εθνική Ιδέα* (1902), «Τρίτη Μακεδονική Διάλεξη», *Ελληνισμός* 12/1902 σ.706 (μίσος).
- 227** Κόκκινος σ.33-86, και ιδίως 35,43-5,58,61-3,68,65-6 (υποβάθμιση Βυζάντιου στην εθνική ιδεολογία του Καζάζη), 83 (η θρησκεία ως συστατικό της εθνικής ταυτότητας), σ.335-397 για τον κοινωνικό δαρβινισμό (ιδίως σ.348,350,365). Μποχώτης (ο οποίος τονίζει την παρουσία του βιολογισμού και του αντισημιτισμού, του τελευταίου από αμφιλεγόμενου έως ανύπαρκτου κατά την γνώμη μου) σ.466-487, και ιδίως 473-8. Για «αγώνα για την ύπαρξη» μιλούσε και η Νέα Ημέρα το 1894 (Μποχώτης σ.129). Κωνσταντίνος Μητσόπουλος, «Ο Ελληνισμός εν σχέσει προς την γεωγραφικήν διαμόρφωσιν και το κλίμα της Ελληνικής χώρας», *Ελληνισμός* 2/1898 σ.69-80. Ο Κωνσταντίνος Βασιλείου, υφηγητής και πρόεδρος του φοιτητικού τμήματος του Ελληνισμού, θεωρούσε ότι το εθνικό φρόνημα γεννιέται αυτόματα στις λαϊκές «απαίδευτες τάξεις, τόνιζε όμως και τη σημασία της καλλιέργειάς του από τις μορφωμένες: αυτά στον λόγο του στα εγκαίνια τους εθνικού τμήματος, όπου έδωσε έμφαση στον εθνικό ρόλο του Πανεπιστήμιου: εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905.
- 228** «πολιτικές φλυαρίες»: λόγος του Καζάζη στην Πάτρα, *Ελληνισμός* 1/1905 σ.55. Για τις εκλογές: συνέντευξη του Καζάζη στο Άστυ, αναδημοσιευμένη στον *Ελληνισμό* 1/1905 σ.66. «βόρβορος»: «Η Εταιρεία ο Ελληνισμός προς

τον ελληνικόν λαόν», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.136. Καζάζης, «Περί συντάξεως εθνικού στρατού», *Ελληνισμός* 12/1905 σ.893-905: 905. Παρόμοιες αποστροφές είναι διάχυτες στην αρθρογραφία των εντύπων του Ελληνισμού, ιδίως μετά το 1905.

- 228^α** βλ το τελευταίο κεφάλαιο αυτού του μέρους, και ιδίως σ.315.
- 229** Για τον Θεοδωρίδη και τον Στούπη βλ το επόμενο κεφάλαιο, για τον Ι. Καλοστύπη: *Ελληνισμός* 1/1902 σ.58-9. Ο προοδοκεντρισμός στη σκέψη του Καζάζη αντλούσε από τον Διαφωτισμό, τον φιλελευθερισμό και τον Χέγκελ, αλλά και από τον κοινωνικό δαρβινισμό και τον Σπένσερ: βλ Κόκκινος σ.8-14, 355,360. Ο Καζάζης, «Ο Ελληνισμός κατά τον δέκατον ένατον αιώνα», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.3 , εκτιμά ότι ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε ο πιο ευεργετικός στην ιστορία για το ανθρώπινο γένος, παρόλα τα «έκτροπα φαινόμενα». «ιδέα της προόδου»: Καζάζης, *Περί της εκπολιτιστικής δυνάμεως της επιστήμης*, Αθήνα 1898 σ.16 –για την επιστήμη βλ και *Λόγος εκφωνηθείς ... τη εορτή των Τριών Ιεραρχών...* (1890), *Το Πανεπιστήμιον και η Εθνική Ιδέα* (1902). Για τη Γαλλική Επανάσταση βλ *Λόγος Εισαγωγικός εις το μάθημα του Φυσικού Δικαίου* (1878) και σε άλλα κείμενα αυτής της εποχής, αλλά και το μεταγενέστερο χειρόγραφο που εξέδωσε η Ρ. Αργυροπούλου, και το άρθρο της «Η Γαλλική Επανάσταση στην ελληνική διανόηση του 19^{ου} αιώνα», *Ιστορικά* 9 (1988), σ.327-338: 336-8. Για την επανάσταση εν γένει ως «κύριον όργανον της εξελισσομένης ιδέας» και την συμβολή της στην πρόοδο βλ Καζάζης «Η Επανάστασις», εφ. *Ελληνισμός* 26/11 – 24/12/1909, κείμενο του 1886 που όμως δημοσιεύεται τότε, ως είδος πολιτικής παρέμβασης στους «χρόνους επαναστατικής κρίσεως» μετά το Γουδί: η επανάσταση θεωρείται αναγκαίο φαινόμενο αλλά κρίνεται και αυστηρά, και αρνητικές και θετικές κρίσεις εναλλάσσονται διαρκώς. Για το έθνος ως νεωτερικό και εκπολιτιστικό φαινόμενο, σύλληψη για την οποία βέβαια δεν διεκδικεί την πρωτοτυπία, βλ “Political...” (1879), Κόκκινος σ.44 (1892), 52 (1899). Για τη βιομηχανία βλ Καζάζης, «Εθνική κατήχησις», *Ελληνισμός* 5/1904 σ.350. Πάντως ως κύριο άξονα μέσα από τον οποίο θα επιτυχανόταν η οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας θεωρούσε όχι τη βιομηχανία αλλά τη γεωργία και συμπληρωματικά τη ναυτιλία και το εμπόριο: «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.86-92, 3/1905 σ.161-5.

- 230** «μη ελπίζωμεν την απελευθέρωσίν μας από των Φράγκων ἄ μόνον από τον σίδηρον των Ελλήνων...»: Καζάζης, «Επί τη επετειώ εθνική εορτή», *Ελληνισμός* 4/1902 σ.205. «μίσος...»: Καζάζης, «Φιλοπατρία», *Ελληνισμός* 11/1900 σ.514. «συγχρωτισμό»: Καζάζης, «1901. Εθνική επισκόπησις του λήξαντος έτους», *Ελληνισμός* 1/1902 σ.10. «Δηιανείρας»: Καζάζης, «Λόγος τέταρτος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 7/1898 σ.247. Τον «πόλεμο κατά της υλοφροσύνης και της ξενομανίας» κηρύσσει ο Καζάζης και στον «Πέμπτο Λόγο» του (*Ελληνισμός* 8/1898). Σίμων Αποστολίδης, «Ξενομανία. Κοινωνιολογική και εθνική σημασία αυτής. Ψυχολογική ανάλυσις των ξενομανιών», *Ελληνισμός* 5,6,7/1909 (ο Αποστολίδης, ως Μικρασιάτης, αναφέρεται κυρίως στους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «άνανδρος λιποταξία»: *Ελληνισμός* 7/1909 σ.407). «ελαχίστη... τάξιν»: Καζάζης, εισήγησι στον Λασσάνειο δραματικό διαγωνισμό, *Ελληνισμός* 6/1903 σ.249. βλ και Ι. Βαρβαγιάννης, «Moral Insanity», εφ. *Ελληνισμός* 30/7/1909 για τους ξενομανείς δήθεν αριστοκράτες. Νέον Άστν 27/6/1908: το παραθέτει (όπως και το κείμενο της συγκεκριμένης επιθεώρησης) ο Χατζηπανταζής τ.Α2 σ.159. Για τη σχέση κοσμοπολιτισμού και ξενομανίας βλ και Καζάζης, «Τρίτη Μακεδονική Διάλεξις», *Ελληνισμός* 12/1902 σ.706. Να σημειώσουμε ότι μέτωπο με την ξενομανία έχουν, μεταξύ άλλων, και οι δημοτικιστές: ο Πάλλης το 1901 (Augustinos σ.149 σημ.13), ο Εφταλιώτης το 1899 (βλ και Δημ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας 1989 σ.73,90), ο Νουμάς, ο οποίος δημοσιεύει και κείμενα του Περ. Γιαννόπουλου (Καλογιάννης σ.57 κ.α.), η Πηνελόπη Δέλτα το 1911 (*Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου* τ.1) κλπ.
- 231** Π. Συνοδινός: στο επόμενο κεφάλαιο. Ανώνυμου, «Εθνική περισυλλογή», *Ελληνισμός* 2,3/1907 σ.115-128, 165-173. Καζάζης, *Εθνική Κατήχησις*, Αθήνα 1898, σ.27, *ΦΔΠ* τ.Β (1892) σ.300, *Δημοτική...* (1879) σ.113 -βλ και σ.24 όπου αποδοκιμάζεται η λατρεία του πλήθους «προς το πατροπαράδοτον». Βλ και «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 2/1905 σ.91, όπου πάντως ο αγρότης προσδιορίζεται λιγότερο ως «διατηρών τα πάτρια», και περισσότερο ως προπύργιο της «κοινωνικής ευκοσμίας».
- 232** Εκθειάζουν την οικονομική πρόοδο του έθνους ο Καζάζης, «Όγδοος λόγος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899 σ.7-8, ο εκδότης παλιότερα

της «Σφαίρας» Πειραιώς Ι. Καλοσύτης στη διάλεξή του στο τμήμα Πειραιά, *Ελληνισμός* 1/1902 σ.58-9, ο Κ.Ι. Ζωγράφος ο.π.. «εγωισμός μέχρις εγκλήματος»: ανώνυμο (ίσως του Καζάζη), «1909», εφ. *Ελληνισμός* 2/1909. «χρηματισμός»: Γεώργιος Κορωναίος, διάλεξη στο τμήμα Πειραιά, *Ελληνισμός* 2/1902 σ.111. Η πατρίδα ως συνώνυμο της κοινωνίας: Καζάζης, «Επί τη εορτή της 25^{ης} Μαρτίου», *Ελληνισμός* 4/1904 σ.245: «Ελευθερία άνευ πατρίδος είνε κενή, αφηρημένη έννοια · είνε ελευθερία του θηρίου των δασών και των ορέων,, αλλ' ουχί λογικών όντων, άτινα μόνον εν κοινωνική καταστάσει δύνανται...». Το απόσπασμα: «Μνημόσυνο Γ. Μελισουργού», *Ελληνισμός* 3/1911 σ.189-192. Για την αντιπαράθεση του έθνους στον εγωισμό, τον υλισμό κλπ βλ Βλάσιος Σκορδέλης, «Η παρ' ημίν απογοήτευσis», *Ελληνισμός* 2/1898 σ.84-5, Κ. Χατζηγιάννου επιστολή *Ελληνισμός* 3/1900 σ.140-1, Παύλος Καρολίδης άρθρο στην *Ακρόπολη* 2/8/1906, Καζάζης πρώτος, όγδοος και δέκατος λόγος προς την ελληνική νεότητα *Ελληνισμός*, 3/1898 σ.102, 1/1899 σ.10,15, 3/1899 σ.106, «1901. Εθνική επισκόπησις του λήξαντος έτους», *Ελληνισμός* 1/1902 σ.10-11, «Εκτη Μακεδονική διάλεξις», *Ελληνισμός* 3/1903 σ.174. βλ και Κόκκινος σ.42 (1908), Μποχώτης σ.470 (1905). Ο Ελληνισμός δεν ήταν ο μόνος που αντιπαρέθετε τα εθνικά ιδεώδη στον υλισμό: υπήρχαν και οι διανοούμενοι που συσπείρωνε η *Εθνική Αγωγή* (Μιχ. Κέπετζης –γιος του Σταύρου, μέλους του ΔΣ του Ελληνισμού-, «Η ανόρθωσις της Ελλάδος», τ.Δ τχ 19-24, 1901, Εμμ. Λυκούδης, «Η εθνική ιδέα», τ.Β, 1899 σ.65-7), και «Τα Πάτρια», στα οποία μετείχαν από τους κύκλους του Ελληνισμού ο Γ. Κορωναίος και ο Ιάκωβος Δραγάτης (*Τα Πάτρια* 25/5/1902), και οι Κ. Μητσόπουλος, Κ. Παπαμιχαλόπουλος, Σ. Βουτυράς, Γ. Χατζηδάκης που είχαν περάσει από τον Ελληνισμό (Ιωάννης Μ. Δαμβέργης, «Τα Πάτρια», *Εργασία* 1,8/7/1934). «Τα Πάτρια» σχετίζονταν στενά με την Αυλή και την Εκκλησία, και διανέμονταν δωρεάν σε 20.000 αντίτυπα, την έκδοση των οποίων χρηματοδοτούσαν με δωρεές η κυβέρνηση και οι τράπεζες (*Τα Πάτρια* 23/3, 13/4/1902) αλλά κυρίως πλούσιοι Έλληνες της διασποράς (Γουνελάς σ.297). «Προεκρίθη η κατά μεγάλας μονάδας διανομή»: σε συντεχνίες και εμπορικούς συλλόγους, σε δημόσιους υπαλλήλους και τον στρατό, σε δήμους και στις κοινότητες των ομογενών (*Τα Πάτρια* 23/3/1902, Δαμβέργης ο.π.). Στόχο είχαν να ανακόψουν «την έξωθεν εισρέουσιν εις την χώραν μας πλημμύραν της υλοφροσύνης»,

και επικέντρωναν την προπαγάνδα τους σε θέματα γλώσσας και θρησκείας. Ενώ όμως η ρητορική τους συνέπιπτε σε πολλά σημεία με εκείνη του Ελληνισμού (πχ και οι δύο απεύθυναν έκκληση ενάντια στα διάφορα προτεσταντικά και καθολικά σχολεία που «προσηλύτιζαν» τους μαθητές: Δαμβέργης ο.π., *Ελληνισμός* 1/1902 σ.62-3), φαίνεται ότι δεν κρατούσαν τις ίδιες ισορροπίες ανάμεσα στην κριτική της νεωτερικότητας και την κατά βάση αποδοχή της. Έτσι ο Μιχ. Κέπετζης, ενώ επαινεί τα Πάτρια, εκφράζει και τον φόβο μήπως το πνεύμα τους τα οδηγήσει στην καταδίκη συνολικά του ευρωπαϊκού πολιτισμού και όχι μόνο των βλαβερών συνηθειών του (ο.π. σ.361), ενώ κι ο Λυκούδης υπενθυμίζει ότι μαζί με την παράδοση χρειάζεται κι η «αληθής πρόοδος»: «Ο Υπέρ των Πατρίων Σύλλογος και ο Αριστοφάνης», *Εθνική Αγωγή* τ.Γ (1900) σ.321-3. Τέλος, το έθνος απέναντι στον υλισμό προτείνει κι ο Γεώργιος Μιστριώτης, εκφράζοντας την γνώμη του για το βιβλίο του Μαξ Νορδάου, *Τα κατά συνθήκην ψεύδη του καθ' ημάς πολιτισμού*, μετάφραση Στ. Ζωγραφίδου, Αθήνα 1909 σ.2.

233 Sternhell 1976. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ΕΜΝΕ/Μνήμων 1993, σ.144-5. Η ρητορική περί εσωτερικού εχθρού είναι περιορισμένη στα χρόνια που εξετάζουμε· αντίθετα στον «Ελληνισμό» του μεσοπολέμου κυριαρχεί η πολεμική στο ΚΚΕ και τον μαρξισμό που αποκαλούν «εθνικό κίνδυνο». Ο Καζάζης το 1899 («Λόγος Δέκατος προς την Ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 3/1899 σ.103) ως εσωτερικούς εχθρούς ανέφερε την απάθεια, την ξενολατρεία και τον κοσμοπολιτισμό, θεωρούσε όμως ότι η νίκη κατά των εξωτερικών εχθρών θα επέφερε και τη νίκη κατά των εσωτερικών. Ο Α. Μεταξάς, όπως θα δούμε, μιλάει το 1906 για «εσωτερικούς Βουλγάρους», αναφερόμενος μάλλον στους πολιτικούς. Βλ σημείωση 1 για τον Καζάζη το 1914.

233^a *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473, εφ. *Ελληνισμός* 3/9/1909, 6/5/1910.

234 Όσον αφορά την Εκκλησία, έχουμε από τη μια τον Χρηστοβασίλη, ο οποίος στα 1891-3 εκφράζεται μάλλον βλάσφημα κατά των παπάδων και καλόγερων (Κλιάφα σ.118-9, 123-124,132), κι από την άλλη τους διάφορους αρχιεπίσκοπους. Όσον αφορά τον οικονομικό φιλελευθερισμό, ο Ανδρέας Ανδρεάδης (βλ σημ.55), καθηγητής του Πανεπιστημίου από το 1906, για τρεις δεκαετίες θα σχολιάζει αρνητικά κάθε κρατική παρέμβαση στην οικονομία (Ψαλιδόπουλος σ.103, 150-2), ενώ ο υφηγητής Κ.Ι. Ζωγράφος πρότεινε τις

- «λαϊκές» τράπεζες ως εναλλακτική λύση στην «πλάνη» της κρατικής παρέμβασης (*Ερμής* 23/12/1901), «πλάνη» την οποία προπαγανδίζει, όπως θα δούμε, από αρκετά νωρίς ο Θεοδορίδης.
- 235** Σκορδέλης, Χατζηιωάννου, Κορωναίος, Καρολίδης, «Μνημόσυνο Γ. Μελισσουργού» βλ σημείωση 233. Πολύκαρπος Συνοδινός, «Η κατάσταση του Ελληνισμού και τα μέσα της ανορθώσεως», *Ελληνισμός* 10/1900 σ.473-7. Τα εθνικά ιδεώδη βέβαια δεν θεωρούνται απαραίτητα ως αντίπαλο δέος της υλικής προόδου: βλ και Ι. Καλοστύπης, διάλεξη στο τμήμα Πειραιώς, *Ελληνισμός* 1/1902 σ.58-9.
- 235^α** Χρηστοβασίλης, Συνοδινός, Μεταξάς: βλ παρακάτω. Πελοπίδας Ηλιόπουλος: εφ. *Ελληνισμός* 5/8/1910. Χρήστος Μπότσαρης, άρθρο στον «Χρόνο» 29/8/1909 (αναδημοσίευση μέρους του στον *Ριζοσπάστη* 4/9/1909 σ.8), 1/4/1910 (*Ριζοσπάστης* 9/4/1910 σ.4). Για τον Φραγκίσκο Βιρβίλη βλ Μελάς *Η Επανάσταση...* σ.177. Μιχαήλ Κανακάκης: εφ. *Ελληνισμός* 4/3/1910. Βλάσιος Σκορδέλης, «Σκόρπια φύλλα», *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Σκόκου) 1890 σ.157-160. Γεώργιος Μελισσουργός, ομιλία του στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.589-608. Υπόμνημα του τμήματος Κύμης στην Εθνική Συνδιάσκεψη: ο.π. σ.623-6.
- 236** Κατά της καθολικής ψηφοφορίας είχαν ταχθεί ο Θεοδορίδης παλιότερα και ο Στούπης, όπως θα δούμε, ενώ το 1910 το Ριζοσπαστικό κόμμα, στο οποίο μετείχαν και οι Π. Ηλιόπουλος, Γ. Μελισσουργός, Θ. Γούσκος, Μ.Κανακάκης, Μ.Κατσίμπαλης (Φιλάρετος *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.568) είχε στο πρόγραμμά του και τον περιορισμό της καθολικής ψηφοφορίας. Υπέρ μιας βασιλικής δικτατορίας είχαν ταχθεί οι Φρ. Βιρβίλης το 1896 (Μπαρούτας σ.118), ο Δ. Γεωργιάδης το 1893 (Χατζηιωσήφ 1993 σ.383), αλλά κι ο Χρηστοβασίλης το 1907. Την ανάγκη μιας στιβαράς χειρός πρόβαλαν ο Μελισσουργός το 1906 (ο.π.) κι ο Σαράτσης το 1909 (Χαρίτος τ.Β σ.120).
- 237** Κορασίδου σ.156-160, Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Α σ.32,74,76,169, Σταυροπούλου σ.94, 100-1, Σωτηρέλης σ.62,70,209-210,253-4,313. Αναστάσιος Στούπης, «Το έτος 1900», *Ελληνισμός* 1/1900 σ.5-8, «Η Άνασσα Βικτορία», *Ελληνισμός* 2/1901, «Η Ελλάδα ως έθνος», *Ελληνισμός* 3/1899 σ.109-113, «Ελλάς και Τουρκία», *Ελληνισμός* 6/1899 σ.270-3, *Πλάναι Συνταγματικάί*, Αθήνα 1881. Στις ιδιότητές του να προσθέσουμε την υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο, και το ότι έγινε γραμματέας του Ηπειρωτικού τμήματος

του Ελληνισμού. Συμμετείχε στα ΔΣ της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστωσης το 1903 (Κωστής-Τσοκόπουλος σ.50) και της Λαϊκής Τράπεζας το 1905 (εφ. *Ελληνισμός* 1/12/1905). Φαίνεται επίσης ότι το 1882 σχετιζόταν με τον ριζοσπάστη Αρ. Οικονόμου που εξέδιδε την εφημερίδα «Νέαι Ιδέαι»: *Η επί εξυβρίσει δίκη του Μεν. Νεγροπόντη και Α. Ι. Χαλικιόπουλου*, Αθήνα 1882: αντίτυπο στο ΕΛΙΑ.

- 238** Βρανούσης, Σούλης, Οικονόμου, *Κράτος* 31/10, 7/11/1910, Κλιάφα σ.106-8, 118-9, 123-4, 132. Χρήστος Χρηστοβασίλης, «Η κατάσταση των γεωργών εν τη Άνω Θεσσαλία», *Ακρόπολις* 23-31/10/1889, «Η έγγειος φορολογία παρ' ημίν», *Ακρόπολις* 19/3/1893, «Το αγροτικόν ζήτημα της Θεσσαλίας», εφ. *Ελληνισμός* 19,26,31/3,7/4/1907, «Επί των Ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 1/12/1907. Να προσθέσουμε εδώ ότι, αν και δημοτικιστής, τον Οκτώβριο του 1901 στον *Ελληνισμό* (σ.538-541) αποδοκιμάζει την μετάφραση του Ευαγγελίου από τον Πάλλη, καθώς εθνικοί λόγοι (η προσέλκυση των ξενόφωνων στον ελληνισμό κλπ) επιβάλλουν την διατήρηση της «πάτριας θρησκείας» ως έχει. Από την άλλη, το 1921 δεν δίστασε να προτείνει (Οικονόμου σ.729) τη διαίρεση της Ελλάδας σε γλωσσικές περιφέρειες όπου θα διδάσκονταν στα δημοτικά σχολεία και διαφορετική διάλεκτος –αυτό δηλαδή που οι καθαρευουσιάνοι επέσειαν ως φόβητρο εναντίον των δημοτικιστών: την διάσπαση της εθνικής ενότητας. Να σημειώσουμε επίσης ότι ενοικιαστής της δεκάτης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε διατελέσει ο θείος του (Σούλης σ.287). Τέλος, η σχέση του με την αλυτρωτική κίνηση ήταν συνεχής και έντονη, προγενέστερη της συμμετοχής του στον Ελληνισμό, και το 1914 δραστηριοποιείται στο Βορειοηπειρωτικό αγώνα, ενώ το 1908 είναι αυτός που θα παίξει καθοριστικό ρόλο στην υιοθέτηση επιφυλακτικής στάσης του Ελληνισμού απέναντι στους Νεότουρκους (Οικονόμου σ.1003-4).
- 239** Τριανταφύλλου σ.612,641, Θεόδωρος Σπεράντζας, «πολύκαρπος Μεσσηνίας», *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1965, Χαρίτος τ.Β σ.45,373, Αρχείο Σαράτση τ.Β σ.199. Πολύκαρπος Συνοδινός, «Η κατάσταση του Ελληνισμού και τα μέσα της ανορθώσεως», *Ελληνισμός* 10/1900 σ.473-7. *Ελληνισμός* 3/1904 σ.233, 10/1903 σ.774-7.
- 240** Λάζαρης τ.Α σ.333, τ.Β σ.20-21, Τριανταφύλλου: λήμματα «Πάτραι», «Νέος Αιών», Μάγερ τ.Β σ.68,348, Μπαρούτας σ.153, Δημήτρης Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, Αθήνα 1947, σ.35, *Ριζοσπάστης* 26/2/1910 σ.8,

Ακρόπολις 5/6, 3/8, 5/8/1906, 15/9/1909. Ανδρέας Μεταξάς, αναδημοσίευση άρθρου του από το «Νέο Αιώνα», *Ελληνισμός* 5/1904 σ.366-370, ομιλία του στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.520-8. Το 1916 τον συναντάμε πρόεδρο της «Ένωσης των Συντακτών»: Δημήτρης Λαμπίκης, *Τα εκατό χρόνια του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1938 σ.58.

- 241** *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα Σαρίπολος, Σταυρίδη-Πατρικίου 1989, Σωτηρέλης σ.209-210,253-4,313, *Ριζοσπάστης* 5/2/1910, λεύκωμα *Αθηνά Σαριπόλου-Αίβα. Μια Αθηναία ζωγράφος του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1995 σ.58-9. Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, «Η καθολική ψηφοφορία εν Αμερική και Ευρώπη», *Ποικίλη Στοά* 1912 σ.162-173 (γραμμένο το 1900), «Η πρώτη εθνοσυνέλευσις και το Πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822», εφ. *Ελληνισμός* 24/3/1907. Την άποψη ότι το 1821 έπρεπε να αναγορευθεί ένας «πολιτικός αρχιστράτηγος» είχε διατυπώσει ο Καζάζης στο «Η Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.173. Από την άλλη, ο Σαρίπολος φαίνεται ότι στη μελέτη του το 1903 για το σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας βρισκόταν πιο κοντά στην κλασσική φιλελεύθερη αντίληψη περί ισορροπίας των εξουσιών: φοβόταν ότι η ανεξέλεγκτη παντοδυναμία της πλειοψηφίας, η οποία συγκροτούνταν γύρω από την υπερενισχυμένη εξουσία του πρίγκηπα Γεωργίου, θα οδηγούσε στην καταπίεση της μειοψηφίας. Ως αντίδοτο πάντως φαίνεται ότι πρότεινε όχι την αναβάθμιση του παραγκωνισμένου κοινοβουλίου, αλλά να ελέγχει η δικαστική εξουσία την συνταγματικότητα των νόμων. Η πηγή μας (Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, Ίκαρος 1974 σ.103-6, 131) δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες για πώς αποτιμούσε ο Σαρίπολος το σχεδόν απολυταρχικό κρητικό πολίτευμα (γι' αυτό βλ Ασπρέας τ.Γ σ.42-3). Σε άλλη διάλεξη του στο φοιτητικό τμήμα του Ελληνισμού ο Σαρίπολος τόνιζε ότι ο χαρακτήρας των διακηρύξεων των εθνοσυνελεύσεων του Αγώνα ήταν «εντελώς εθνικός», χωρίς όμως να γίνεται σαφές τι άλλο θα μπορούσε να είναι (εφ. *Ελληνισμός* 13/2/1909). Τέλος, να προσθέσουμε ότι το 1916 την κόρη του Σαρίπολου βάφτισε ο Πρωτοπαπαδάκης: προφανώς πρόκειται για στρατηγική επιβίωσης, καθώς η Αθήνα του Διχασμού είναι μια πόλη επικίνδυνη για εξέχοντες βενιζελικούς. Το ότι δεν πρόκειται για αλλαγή στρατοπέδου το επιβεβαιώνει η συμμετοχή του το 1918 στην επιτροπή για την σύνταξη νέου οργανισμού του Πανεπιστημίου.

- 241^a** Έτσι ο Ιω. Χαλκοκονδύλης βρισκόταν εκτός εποχής, όταν τον Ιούνιο του 1936 στη «Νέα Ημέρα» που εξέδιδε πρότεινε την κατάργηση της καθολικής ψηφοφορίας, αντί για δικτατορία που προτιμούσε η Ακρόπολις: «Η Σοφία της ανισότητας», παρατίθεται στην *Βασική Βιβλιοθήκη* τ.39: (επιμ. Θ. Παπακωνσταντίνου), *Των Δραγούμης και πολιτική πεζογραφία*, Αθήνα 1957, σ.314-6. Αντίθετα ο βενιζελικός Γ. Φραγκούδης, παρολίγο εκλεκτός της «Επανάστασης» του 1922, είχε συλλάβει καλύτερα το πνεύμα της εποχής: *Το Ρωμαίικο* σ.289 κ.ε. για την αναγκαιότητα δικτατορικής διακυβέρνησης.
- 242** *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* λήμμα «Θεοδωρίδης», Μποχώτης σ.445-455. Ο πατέρας του το 1858 ήταν μέλος της επιτροπής Ηλείας των «Ολυμπείων»: Βοβολίνης τ.Α σ.400, βλ και *MEE*.
- 243** Εφ. *Ελληνισμός* 18/3/1910. Πάντως δύο βδομάδες μετά κατεβαίνει κι αυτός στον Πειραιά με το υπόλοιπο ΔΣ του Ελληνισμού για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου (1/4/1910). Η αρθρογραφία του Θεοδωρίδη είναι πυκνή στα πρώτα φύλλα της εφημερίδας το 1905-6, το 1907 δημοσιεύεται το κείμενο διάλεξής του, δεν εντόπισα όμως τίποτα δικό του στη συνέχεια.
- 244** *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.532-6, *Ακρόπολις* 5/6/1906, *Ριζοσπάστης* 18/9/1909 σ.2, *Καταστατικόν της εν Αθήναις «Εθνικής Πολιτικής Εταιρείας»*, 1912 (αντίτυπο στην «Αθηναϊκή βιβλιοθήκη» της Εθνικής βιβλιοθήκης). Για τον Δόξα βλ και Μποχώτης σ.504-5. Περί στρατού και φόρων βλ σημείωση 309. Ο Θεοδωρίδης δεν ήταν το μόνο μέλος του Ελληνισμού που υποστήριξε παρόμοιες θέσεις: ο Σαράτσης το 1904 (πιθανότατα δεν ήταν τότε μέλος) αρθρογραφούσε κατά της σπατάλης του ¼ του προϋπολογισμού σε «στρατιωτικές επιδείξεις», ενώ θεωρούσε ότι ο μόνος τρόπος απελευθέρωσης των υπόδουλων αδελφών ήταν η κατάκτηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης με την δημιουργία «πολιτείας ευκόσμου»: Αρχείο Σαράτση τ.Α σ.29-31.
- 245** Θεοδωρίδης, *Άρθρα Σταφιδικά* (1894) σ.26, 12-16 κ.α., «Κατάσταση της γεωργικής πίστεως», *Οικονομική Επιθεώρησης* τ.12 (1888) σ.54-61, «Πόθεν η τοκογλυφία;», *Οικονομική Επιθεώρησης* ο.π. σ.375-384, «Κορινθιακή Σταφίς», *Οικονομική Επιθεώρησης* ο.π. σ.468-478. Να προσθέσουμε ότι το 1882 διαχωρίζει σαφώς τους κτηματίες από τους μικροϊδιοκτήτες που καλλιεργούν σταφίδα με δικιά τους χειρωνακτική εργασία: Μποχώτης σ.282.
- 246** Θεοδωρίδης, «Κορινθιακή σταφίς» ο.π., «Κατάσταση της γεωργικής πίστεως», *Οικονομική Επιθεώρησης* τ.12 (1888) σ.54-61, *Άρθρα Σταφιδικά*

- σ.8-9,18-9,22,27, «Εν κοινωνικόν ζήτημα», *Οικονομική Επιθεώρησις* τ.13 (1889) σ.91-99. Στο «Πόθεν η τοκογλυφία» θεωρεί την άνοδη της τοκογλυφίας και τους υπέρογκους τόκους ως «πανηγυρικήν διάψευσιν του συστήματος, του αναμένοντος τον εκπεσμόν του τόκου εκ της απολύτου ελευθερίας των δανειστών περί το καταπλεονεκτείν επί των δανειζομένων».
- 247** Θεοδωρίδης, *Άρθρα Σταφιδικά* σ.27, «Κατάστασις της γεωργικής πίστεως», «Πόθεν η τοκογλυφία».
- 248** Θεοδωρίδης, «Κορινθιακή σταφίς», «Πώς δύναται να αυξηθή ο δια της σταφίδος πλούτος», *Ακρόπολις* 18/4/1901. Βλ και Καλαφάτης 1992 τ.Α σ.333-5.
- 248^α** Θεοδωρίδης, *Άρθρα Σταφιδικά* σ.9,33 (τα αποσπάσματα), 4 (για το νομοσχέδιο που συντάξε) –γι’ αυτό βλ και Α. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν*, Αθήνα 1934 σ.80. Βοβολίνης τ.Β σ.343 για τη συμμετοχή του στο σταφιδικό συνέδριο της Πάτρας το 1896. Για τη Σταφιδική Τράπεζα και την αποτυχία της βλ Κωστής-Τσοκόπουλος σ.37-8, 56, Αντωνόπουλος σ.520-5, Μαρασλής σ.235-241, Γ.Ν. Κοφινάς, «Σταφιδικόν ζήτημα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*.
- 248β** Η Μαρία Σταματογιαννοπούλου («Στη Βόρεια Πελοπόννησο τον 19^ο αιώνα: η αγροτική οικογένεια, η εποχιακή μετακίνηση και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στην Κραθίδα 1840-1880», *Ελληνική Κοινωνία* 1994 σ.102-126) έχει εντοπίσει άνοδο των τόκων από το 12 στο 16-20% στην περίοδο που εξετάζει.
- 249** Θεοδωρίδης, «Το δίκαιο ως οικονομικόν πρόβλημα», *Οικονομική Επιθεώρησις* τ.12 (1888) σ.258-267, «Πόθεν η τοκογλυφία», «Κατάστασις της γεωργικής πίστεως», *Άρθρα σταφιδικά* σ.18,20-21,12-6. Για τον φόρο εισοδήματος είχε γράψει μελέτη και το 1882, στην οποία τον ενέτασσε στην ανάγκη μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης της παραγωγής: Μποχώτης σ.288. Θα είχε ενδιαφέρον να δει κανείς να υπήρχε και τότε η φιλολαϊκή διάσταση που του αποδίδει το 1894 (*Άρθρα Σταφιδικά* σ.12-4), όταν τον συνδέει με την καταπολέμηση της φτώχειας που οδηγεί τους αγρότες στην μετανάστευση. Εκεί που φαίνεται ότι επικέντρωνε το επιχειρήματά του το 1882 ήταν ότι η «ασυδοσία των κεφαλαίων» απέβαινε «προς βλάβην της γης»: Θεοδωρίδης, *Η Επανάστασις και το έργον αυτής* (1914) σ.93.

- 250 Θεοδωρίδης, *Η Επανάστασις...* σ.82-92,134,140, «Πώς θα αυξηθή...», «Αι μεταναστεύσεις», εφ. *Ελληνισμός* 1/12/1905, «Εργασθώμεν», εφ.*Ελληνισμός* 3/11/1905.
- 251 Βλ σημείωση 94. Βλ και *Η Επανάστασις...* σ.109-124 –σ.113: μίλησε εναντίον της στην Βουλή.
- 252 *Η Επανάστασις...* σ.118-121. Να σημειώσουμε ακόμα, όσον αφορά την παρέμβασή του στο σταφιδικό, ότι ζητά τη νομοθετική απαγόρευση των προπωλήσεων, «πλεκτάνης» που κρατά υποχείριους τους παραγωγούς στους σταφιδέμπορους (ο.π. σ.119-120), και ότι αντιδρά το 1909-10 στις εκριζώσεις σταφίδων και στη σύναψη ειδικού δάνειου γι' αυτές: ο.π. σ.121-2, «Συμφέρει το ξερίζωμα της σταφίδος;», *Ακρόπολις* 12-14/12/1909.
- 253 *Η Επανάστασις...* σ.9-10, 82-9,121 κ.α. , «Κορινθιακή σταφίς».
- 253^a *Η Επανάστασις...* σ.73,65-9. Σχετικά με το απόλυτο ή μη της ιδιοκτησίας και τα όρια της δικαιοδοσίας του κράτους υπήρξε ευρεία συζήτηση τα χρόνια μετά το 1910, ιδιαίτερα σε σχέση με την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αλλά και γενικότερα για την κοινωνική νομοθεσία, τη φορολογία κλπ, κι αρκετοί ήταν οι νόμοι που χαρακτηρίστηκαν «δημευτικοί από όσους έθιγαν. Βλ και Γ. Ζωγράφος, κυρίως σ.5-23.
- 254 *Η Επανάστασις...* σ.68, Θεοδωρίδης, «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας», *Ελληνισμός* 1/1906 σ.38-53: 39.
- 255 Στα «Εργασθώμεν», εφ. *Ελληνισμός* 3/11/1905, «Περί της εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως και των αιτίων αυτής», εφ. *Ελληνισμός* 23,30/6/1907, και στο υπόμνημα που γράφει για λογαριασμό των συντεχνιών τον Φεβρουάριο του 1909 (δημοσιεύεται στο *Η Επανάστασις...* σ.138), η αντιπαράθεση γίνεται μεταξύ «εργαζομένου λαού» και θεσιθρών και αργόμισθων δημοσίων υπαλλήλων. Και παλιότερα μίλαγε για τους κυφίνες της δημοσιούπαλληλίας (Εφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ίδρυμα Εμπορικής Τράπεζας 1990 σ.83 για άρθρο του το 1885), όμως στο «Εν κοινωνικό ζήτημα», *Οικονομική Επιθεώρησις* τ.13 (1889) σ.91-9 η διαίρεση του λαού είναι βασικά σε όσους δουλεύουν και σε όσους δανείζουν. Στα *Άρθρα Σταφιδικά* (1894) σ.13-15 συμπεριλαμβάνονται στους κηφίνες οι κάτοχοι ομολογιών του δημοσίου χρέους.

- 256 «Διάλεξις περί της Κυριακής αργίας» σ.38,40,47-8, *Η Επανάστασις...* σ.91,6, «Εργασθώμεν», Θεοδωρίδης, «Ο φόρος του εισοδήματος», *Ακρόπολις* 10/10/1909.
- 257 «Διάλεξις περί Κυριακής Αργίας» σ.40, *Η Επανάστασις* σ.63-4, 70,126,40.
- 258 Αντίστοιχα: *Η Επανάστασις...* σ.126,78,29,102, παρέμβαση του Θεοδωρίδη στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.532-6, Θεοδωρίδης, «Η ευρεία περιφέρεια», εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905, «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας» σ.42,48, Θεοδωρίδης, «Η Κυριακή Αργία», *Ερμής* 1/6/1908 σ.1-2. Τις διδαχές του Ευαγγελίου είχε αντιπαραθέσει και το 1894 στον κοινωνικό δαρβινισμό του Spencer: *Άρθρα Σταφιδικά* σ.18.
- 259 *Η Επανάστασις...* σ.26,30,51.
- 260 «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας», «Εργασθώμεν», «Περί της εις Αμερικάν μεταναστεύσεως», *Η Επανάστασις...* σ.141 (το ψήφισμα της διαδήλωσης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1909, γραμμένο μάλλον από τον Θεοδωρίδη), 123 κ.α. Για «κεφαλαιοκρατία» μιλά πρώτη φορά το 1901 στο «Πώς δύναται να αυξηθή...». Περί δίκαιου βασιλιά βλ και Λιάκο 1990.
- 261 Θεοδωρίδης, «Η Κυριακή Αργία», *Ερμής* 1/6/1908 σ.1-2, «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας». Για το νόμο περί συμβατικού τόκου βλ *Ριζοσπάστης* 7/5/1910 σ.6. Να προσθέσουμε την αντίδρασή του το 1911 στο νομοσχέδιο του Δημητρακόπουλου που θέσπιζε την αναγκαστική εργασία των κρατουμένων (Μαρκέτος σ.209) και την, αναιμική έστω, υποστήριξη της απεργίας των τροχιοδρομικών τον Ιανουάριο του 1911, όταν το σύνολο σχεδόν των βουλευτών στράφηκε εναντίον τους: Μαρκέτος σ.165, 187.
- 262 «Πώς δύναται να αυξηθή...», «Περί της Αμερικάν μεταναστεύσεως...», Θεοδωρίδης, «Φορολογία του εισοδήματος», *Έρευνα* 3/1908 σ.35-6, «Ο φόρος του εισοδήματος», *Ακρόπολις* 9-10/10/1909, «Ο φόρος του επιτηδεύματος των δικηγόρων», *Ακρόπολις* 13/10/1909, «Μη ζητάτε δωρεάς από τους πλούσιους», *Ακρόπολις* 23/9/1909, *Περί του επί του εισοδήματος φόρου*, διάλεξη στον Παρνασσό, Αθήνα 1908, *Η Επανάστασις* σ.134-141: στο υπόμνημα που γράφει για λογαριασμό των συντεχνιών τον Φεβρουάριο του 1909 και στο ψήφισμα της 14^{ης} Σεπτεμβρίου, το βάρος πέφτει στη μείωση /μη επιβολή νέων έμμεσων φόρων, πάντως περιλαμβάνεται και το αίτημα του φόρου εισοδήματος. Η επιβολή φόρου εισοδήματος περιλαμβάνεται στους στόχους του συλλόγου «Ανόρθωσις», στον οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο παίζει

ο Θεοδωρίδης: *Ριζοσπάστης* 17/10/1908 σ.1-2. Στα άρθρα στην Ακρόπολη το 1909, όπως και το 1914 (σ.92-102), πιέζει για μεγαλύτερη προοδευτικότητα και απόδοση του φόρου εισοδήματος που θεσπίστηκε μεν στα 1909-1911 αλλά παρέμεινε περιθωριακής σημασίας. Η αιχμή πάντως του αιτήματος για φόρο εισοδήματος φαίνεται ότι μετατοπίστηκε στον λόγο του Θεοδωρίδη από τη μείωση των φόρων επί της γης στη μείωση των έμμεσων φόρων που πλήττουν τις λαϊκές τάξεις: βλ σημείωση 249.

- 263** Το 1873 τον συναντάμε μεταξύ των μετόχων της «Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας», ανώνυμης εταιρείας με στόχο την βελτίωση των καλλιεργειών, την μόρφωση γεωπόνων και «εν γένει την ανάπτυξιν της Γεωργίας εν Ελλάδι»: Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, ΜΙΑΤ 1990 σ.107-9. Στα άρθρα του υπερασπίζεται συχνά την καλλιέργεια της σταφίδας, «ης άνευ θα είμεθα εισέτι άθροισμα ταπεινών ζευγηλατών και ημιαγρίων ποιμένων»: «Πόθεν η τοκογλυφία». Στα *Άρθρα Σταφιδικά* (σ.12, βλ και 7-8) επισείει τον κίνδυνο να μείνει η γεωργία απασχόληση «των όντως αγροίκων». Στο «Πώς δύναται να αυξηθή...» το 1901 τονίζει ότι πρέπει η γεωργία και η κτηνοτροφία «να ενδυθώσι τέλος και παρ' ημίν ευρωπαϊκήν περιβολήν». Βλ και «Περί της εις Αμερικήν...», *Η Επανάστασις...* σ.13 κ.α. Για τη συμμετοχή του στο ΔΣ της «Ανατολής» βλ εφ. *Ελληνισμός* 12/5/1907, 27/2/1909. Στην Εταιρεία Πρατηρίων: σημείωση 225. Η συμμετοχή του πάντως σ' αυτήν δεν πρέπει να θεωρείται, όπως κάνει ο Μποχώτης (σ.446), ως τεκμήριο του ότι ο Θεοδωρίδης «προωθούσε το οικονομικό συμφέρον της βιομηχανίας», καθώς στόχος της Εταιρείας Πρατηρίων ήταν να διαδώσει και να διαφημίσει όχι μόνο τα βιομηχανικά προϊόντα αλλά και την σταφίδα –αυτό το νόημα είχε και η συμμετοχή της Ενιαίας. Όσο για την επαγγελματική εκπαίδευση, αποτελούσε μόνιμο αστικό αίτημα και αναμενόταν απ' αυτήν, πέρα από το να δημιουργήσει ένα ειδικευμένο εργατικό δυναμικό που θα αξιοποιούνταν από τις βιομηχανικές εμπορικές επιχειρήσεις, να αποτρέψει την περαιτέρω εξόγκωση της «θεσιθηρίας»: βλ Μποχώτης διάσπαρτα, Βοβολίνης τ.Α βιογραφία Ρουσσόπουλου. Και ο Θεοδωρίδης θα υποστηρίξει το 1907 («Περί της εις Αμερικήν...») την ανάγκη φροντίδας για την επαγγελματική εκπαίδευση, αφενός εντάσσοντάς την σε μια προοπτική οικονομικής ανάπτυξης, αφετέρου ως μέσου περιορισμού της θεσιθηρίας, προκαλούμενης

από τη δημιουργία μιας «μη παραγωγικής τάξεως εγγραμμάτων». Στο μυαλό του έχει βέβαια κυρίως την «γεωργική μόρφωση των αγροτών», για την οποία θεωρεί ότι θα αρκούσε η φοίτηση σ' ένα δημοτικό σχολείο πιο πρακτικά προσανατολισμένο: η προσοχή του, έτσι, είναι στραμμένη στα προβλήματα της δημοτικής εκπαίδευσης, στην οποία θεωρεί ότι πρέπει να δοθεί το βάρος της κρατικής μέριμνας, και όχι στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση, όπως συνέβαινε: *Η Επανάστασις...* σ.8-9, 77-8, «Εργασθώμεν», Βουλευτού Εξομολόγησις», εφ. *Ελληνισμός* 24/11/1905 (ή Μποχώτης σ.440), βλ και στον σύλλογο «Ανόρθωσις» το 1908: *Ριζοσπάστης* 17/10/1908.

- 264** *Η Επανάστασις* σ.11, «Πώς δύναται να αυξηθή...» για τα παραθέματα, προηγούμενες σημειώσεις για την ανάλυση.
- 265** «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας» σ.43. βλ και «Εργασθώμεν».
- 266** *Η Επανάστασις...* σ.98.
- 267** Σακελαρόπουλος σ.111, ο οποίος δίνει την ερμηνεία ότι φοβόνταν τη συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης στα χέρια των νέων γαιοκτημόνων, Μποχώτης σ.299-301, ο οποίος εντάσσει τη στάση τους στην «αυτοκατανόησή τους ως εγγυητών της κοινωνικής συνοχής».
- 268** Για τη στάση του Θεοδωρίδη το 1896 υπάρχει και διαφορετική εκτίμηση: ο Α.Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν*, Αθήνα 1934 σ.73-6, αναφέρει ότι ο Θεοδωρίδης μαζί με τον Εμμ. Λυκούδη, επίσης νομικό σύμβουλο του κράτους, αποτέλεσαν τη μειοψηφία της επιτροπής, η οποία «κυρίως επέμεινεν ίνα η μορτή θεωρηθεί εταιρεία, μόνον εφόσον δεν υπάρχει αντίθετος συμφωνία μεταξύ ιδιοκτήτου και κολλήγου», συμβόλαιο δηλαδή που να την προσδιορίζει ως ενοχική σχέση μίσθωσης με συγκεκριμένη χρονική διάρκεια. Επειδή όμως οι γαιοκτήμονες είχαν υποχρεώσει την μεγάλη πλειοψηφία των κολλίγων να υπογράψει τέτοια συμβόλαια, πρακτικά αυτή η τοποθέτηση σήμαινε ότι η μορτή δεν ήταν εταιρεία, ότι δηλαδή ο χωρικός δεν είχε δικαιώματα στη γη που να καθιστούν τη διαμονή του σ' αυτή διηνεκή –δηλαδή απεριόριστη χρονικά- και την έξωσή του αδύνατη. Την άποψη του Σίδερη αναπαράγει ο Νικόλαος Πανταζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας», στον συλλογικό τόμο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο 1987, σ.227. Δεν μπόρεσα να βρω το κείμενο της έκθεσης του Θεοδωρίδη, ώστε να υπάρξει οριστική

απόφαση για το ζήτημα. Ωστόσο ο ίδιος αναφέρει (*Η Επανάσταση...* σ.103) ότι ανήκε στην μειοψηφία της επιτροπής, «καθ' ην η εν τω κτήματι διατήρησις του εκπληρούντος τας υποχρεώσεις του καλλιεργητού έδει να θεωρείται δημοσίας τάξεως, ουδεμίας εναντίας συμφωνίας ισχυούσης», ενώ η πλειοψηφία διατήρησε την ισχύ των ιδιαίτερων συμφωνιών ιδιοκτητή-κολλίγου. Τη λύση νομίζω ότι μας προσφέρει ο γαιοκτήμονας Γ. Ζωγράφος, ο οποίος χαρακτηρίζει την έκθεση του Θεοδωρίδη ως την εμβριθέστερη μεταξύ των συνηγοριών υπέρ του διηνεκούς της μορτής, προκατειλημμένη όμως και στερούμενη επιστημονικής αντικειμενικότητας. Ο Θεοδωρίδης δεν αμφισβητεί ότι η σχέση της μορτής είναι ενοχική, ούτε το ότι η ιδιοκτησία είναι απόλυτη και ο κολλίγος δεν έχει κανένα εμπράγματο δικαίωμα πάνω στη γη, προσπαθεί όμως να «συμβιάση το διηνεκές της σχέσεως προς το δικαίωμα της ιδιοκτησίας». Επιπλέον ο Ζωγράφος αναφέρει ότι, αντίθετα από την εκτίμηση του Σίδηρη και του Πανταζόπουλου, το αν θα χαρακτηριστεί η μορτή ως εταιρεία ή ως μίσθωση δεν έχει μεγάλη σημασία στην πραγματικότητα, και αφορά μόνο δευτερεύοντα δικονομικά ζητήματα, του τύπου «εάν την έξωσιν διατάσσει ο πρόεδρος ή το δικαστήριο». Το διηνεκές της σχέσης λοιπόν δεν κρίνεται από το νομικό χαρακτηρισμό της μορτής ως εταιρείας ή μίσθωσης, κάτι που μας επιτρέπει να συμβιάσουμε τη μαρτυρία του Σίδηρη (την οποία ερμηνεύει λανθασμένα, με μοναδικό κριτήριο το νομικό χαρακτηρισμό της σχέσης), με όσα λένε ο Θεοδωρίδης και ο Ζωγράφος. Επιπλέον ο Θεοδωρίδης αναγνωρίζει ως αυθεντικό το περίφημο Φιρμάνι του 1862, τις διατάξεις του οποίου επικαλούνταν οι αγρότες και οι υποστηρικτές του, ενώ αντίθετα ο Λυκούδης το θεωρούσε πλαστό. Κατά του διηνεκούς της μορτής τάσσεται ο Λυκούδης, τον οποίο ο Ζωγράφος επαινεί. Για όλα αυτά βλ Γ. Ζωγράφος 1911 σ.52,44,49,46,37,47,53-4. Ο συμβιβασμός «του διηνεκούς της σχέσεως με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας που επιχείρησε ο Θεοδωρίδης, πιθανόν να ήταν εφικτός από νομική άποψη, από οικονομική άποψη όμως δεν είχε νόημα: είτε ο γαιοκτήμονας ήταν ολοκληρωτικά κύριος του τσιφλικιού και επομένως μπορούσε να το διαθέσει όπως ήθελε, διώχνοντας πχ τους καλλιεργητές του για να εγκαταστήσει άλλους, μισθωτούς ή μορτίτες, ή να το κάνει βοσκότοπο, είτε η ιδιοκτησία του υπόκεινταν σε περιορισμούς. Δεν ξέρουμε αν ο Θεοδωρίδης στην έκθεσή του το 1896 διακήρυσσε, όπως το 1914 (σ.65-7), ότι η ιδιοκτησία δεν είναι απόλυτη αλλά

υπό την αίρεση της εθνικής κυριαρχίας, δηλαδή των περιορισμών που είχε δικαίωμα να επιβάλει το κράτος. Το 1914 επίσης είναι ευνοϊκά διακείμενος προς τις διατάξεις των νομοσχεδίων του 1896 για την αναγκαστική μερική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, θα μπορούσε όμως αυτό να γίνεται εκ των υστέρων (σ.102-3). Να προσθέσουμε, τέλος, ότι αυτό που είχε προτείνει κι ο Μεσσηνέζης το 1883 ήταν η απαγόρευση των εξώσεων, προσωρινά έστω, κι ο σεβασμός των εθιμικών δικαιωμάτων των καλλιεργητών: βλ σημείωση 267.

269 *Η Επανάσταση...* σ.101-8.

270 Γ. Ζωγράφος ο.π. σ.143. Ο Παπαναστασίου πρότεινε κι αυτός το 1910-1 να αναγνωριστούν καταρχάς εμπράγματα δικαιώματα των χωρικών στη γη, και να καθοριστεί η τιμή της με βάση το γεώμορο. Επιπλέον όμως πρότεινε να προσδιοριστεί το γεώμορο σ' ένα σταθερό ποσό που θα καταβαλλόταν σε χρήμα, έτσι ώστε να δοθεί στους κολλίγους το κίνητρο για να αυξήσουν την παραγωγή, καρπωνόμενοι όλα τα επιπλέον έσοδα που θα προέκυπταν, και να συγκεντρώσουν κάποια χρήματα με τα οποία να εξαγοράσουν τη γη που καλλιεργούσαν. Η πρότασή του εμφανίζεται πιο συντηρητική από του Θεοδωρίδη, από την άποψη ότι αποφεύγει να εμπλέξει το κράτος στις διαδικασίες εξαγοράς και ξεχρέωσης από τους αγρότες των τσιφλικιών. Πάντως βασικό κριτήριο και του Παπαναστασίου είναι η εξασφάλιση της βιωσιμότητας των μικρών ιδιοκτησιών που θα προκύψουν από την (αναγκαστική, στην περίπτωση του) απαλλοτρίωση: Παπαναστασίου σ.53-72, 96-101, Σακελλαρόπουλος 1986. Να σημειώσουμε τέλος ότι ο Ντικούλης, αγροτιστής ομιλητής στη διαδήλωση της Λάρισας στις 6 Μαρτίου 1910, ημέρας της σφαγής στο Κιλελέρ (αλλά και στη Λάρισα), θεωρούσε κι αυτός ότι «η απαλλοτρίωσις δεν πρέπει να ζητηθή σήμερον, καθόσον οι τσιφλικούχοι υπερτίμησαν τα κτήματά των, αλλά προπαντός να επιζητηθή η σύστασις Γεωργικής τραπέζης, ο διακανονισμός των σχέσεων κολλίγων και τσιφλικούχων, δια να χάσουν ούτω οι τελευταίοι τα μεγάλα κέρδη των και να επιζητήσουν μόνοι των την απαλλοτρίωσιν»: το παραθέτει ο Αρσενίου σ.232.

271 «Πώς δύναται να αυξηθή...» (1901), «Η φορολογία του εισοδήματος» (1908), «Περί της εις Αμερικήν...», *Περί ψηφοφορίας ή εκλογικής ικανότητας*, Αθήνα 1864 σ.36

272 «Η φορολογία του εισοδήματος», *Ερευνα* τ.3, 3/1908, σ.35-6 -άρθρο με τον ίδιο τίτλο δημοσιεύτηκε στον «Εργάτη» Βόλου στις 1/3/1908: Νούτσος τ.Β1

σ.364, «Μη ζητάτε δωρεάς από τους πλούσιους», «Η Κυριακή Αργία», *Η Επανάστασις...* σ.5, *Ακρόπολις* 13/8/1909, *Ριζοσπάστης* 18/9, 25/9/1909, Μποχώτης σ.453-5. Αξιοσημείωτο το ότι στο «Διάλεξις περί Κυριακής αργίας» τσιτάρει, μεταξύ άλλων, και Louis Blanc. Στην Έρευνα αναδημοσιεύτηκε και το άρθρο του περί φορολογικής ισότητας στην *Ακρόπολη* 23/9/1909: *Έρευνα* 11/1909 σ.161-2.

- 273** «Η Κυριακή αργία», *Ερμής* 1/6/1908 σ.1-2. Στον *Ερμή* 25/5/1908 σ.4 δημοσιεύεται ανακοίνωση του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών που διαψεύδει τις εφημερίδες που έγραψαν ότι θα απεργήσουν.
- 274** Μουδόπουλος σ.232-3
- 275** *Η Επανάστασις...* σ.26. Και αντιδιαστέλλει με το παράδειγμα της Εθνικής Εταιρείας, η οποία μιλούσε εν ονόματι του λαού χωρίς καν ο λαός να γνωρίζει ποια ήταν τα μέλη της.
- 276** *Η Επανάστασις...* σ.42.
- 277** *Περί ψηφοφορίας ή εκλογικής ικανότητας*, Αθήνα 1864 –αντίτυπο υπάρχει στο ΕΛΙΑ. Την διατριβή αφιερώνει στον καθηγητή του Διομήδη Κυριακού, «εκλεκτικό» πληρεξούσιο στην εθνοσυνέλευση του 1862-4, φιλελεύθερο υποστηρικτή του περιορισμένου εκλογικού δικαιώματος: Βούλα Βερράρου, «Φιλελεύθεροι» και «Συντηρητικοί» στη *Δεύτερη Εθνοσυνέλευση Αθηνών 1862-4*, μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο 1995 σ.7. Οι στοχαστές στους οποίους παραπέμπει ο Θεοδωρίδης είναι οι Mill, Thiers και ιδίως ο Sismondi.
- 278** Στα κείμενά του ως το 1901 που εντοπίστηκαν δεν θίγει καθόλου θέματα όπως η καθολική ψηφοφορία, ο κοινοβουλευτισμός κλπ. Να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* εξέδιδε στον Πύργο την εφημερίδα «Ευνομία», πιθανότατα πριν το 1880: η μελέτη της θα ήταν διαφωτιστική για την εξέλιξη των απόψεών του. Φαίνεται πάντως ότι είδε θετικά το Κέντρο Ανεξαρτήτων του 1895, καθώς αναφέρεται σ' αυτό το 1914 (σ.14,23). Για το Κέντρο Ανεξαρτήτων ως την πρώτη προσπάθεια συγκρότησης αντικοινοβουλευτικού πόλου στην ελληνική κοιμματική σκηνή βλ Μποχώτης σ.361-399. Εκ των υστέρων επίσης αναφέρεται θετικά στον Επ. Δεληγεώργη, τον Θεοδ. Φλογαΐτη (βλ και σημείωση 286) και τον Αρ. Οικονόμου: *Η Επανάστασις...* σ.43. Στις σ.49-54, τέλος, αναφέρεται εκτενώς στις κινήσεις του βασιλιά το 1898 και θεωρεί ότι θα είχε δίκιο τότε αν

- επενέβαινε δυναμικά στην πολιτική ζωή της χώρας –στάση που αφήνεται να διαφανεί ότι είχε υιοθετήσει ο Θεοδωρίδης τότε.
- 279** Θεοδωρίδης, «Εν ανάγκη και δι' εθνοσυνελεύσεως», *Ριζοσπάστης* 24/10/1908 σ.5-6, άρθρο που γράφει ως μέλος του πολιτικού συλλόγου «Η Ανόρθωσις».
- 280** *Η Επανάστασις...* σ.13,131,77.
- 281** «Πώς δύναται να αυξηθή...».
- 282** *Ριζοσπάστης* 18/9/1909 σ.2.
- 283** Σαν το Συμβούλιο Επικρατείας δηλαδή που λειτούργησε για λίγο το 1864-5. Η «Μεγάλη Προκήρυξις» του Συλλόγου αναδημοσιεύεται στον Μάγερ τ.Α σ.199-203. Φαίνεται ότι δεν υπήρξε αξία λόγου συνέχεια στις δραστηριότητες του συλλόγου.
- 284** *Η Επανάστασις...* σ.76-7. Για τα επαρχιακά και νομαρχιακά συμβούλια στο ελληνικό κράτος και τις αλλαγές της σχετικής νομοθεσίας βλ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ελλάς, λήμμα Δίκαιον, σ.195, Παναγιώτη Πούλη, *Ιστορία της ελληνικής δημόσιας διοίκησης*, Σάκουλας 1987 σ.84-9.
- 285** «Περί της εις Αμερικην...»
- 286** Το 1909 μίλησε στο πολιτικό μνημόσυνο του Φλογαΐτη: *Ριζοσπάστης* 4/12/1909 σ.2. βλ και *Η Επανάστασις...* σ.43.
- 287** Θεόδωρος Φλογαΐτης, «Τι δέον γενέσθαι», *Ποικίλη Στοά* 1898 σ.332-6, και του ίδιου «Κατά τι διαφέρομεν πολιτικώς των Άγγλων», *Ημερολόγιον Σκόκου* 1890 σ.33 κ.ε. Για τον Φλογαΐτη βλ και Μποχώτης σ.294-5, 306-9, 328-337, Γεώργιος Ν. Καλλισπέρης, «Θεόδωρος Φλογαΐτης», *Ποικίλη Στοά* 1898 σ.187-202 –όπου τονίζεται ότι κατά την άποψη του Φλογαΐτη δεν φταίει το Σύνταγμα για την συναλλαγή, όπως λένε πολλοί.
- 288** Θεοδωρίδης, «Η Ευρεία Περιφέρεια».
- 289** Δεν αναφέρεται το έντυπο στο οποίο δημοσιεύτηκε το άρθρο. Σχολιάζεται στην εφ. *Ελληνισμός* 23/1/1909.
- 290** Παρατίθεται στο *Η Επανάστασις...* σ.134-9.
- 291** *Ριζοσπάστης* 25/9/1909 σ.2, *Ακρόπολις* 15/9/1909 όπου και η προσφώνησή του στον Μαυρομιχάλη. Για ψευδοκοινοβουλευτισμό μιλά και στο «Καθήκον της Κυβερνήσεως», *Ακρόπολις* 28/9/1909.
- 291^α** Να προσθέσουμε ότι στην έκκλησή του προς τους εκλογείς (*Ακρόπολις* 7/8/1910 σ.2), ο Θεοδωρίδης θέτει ως στόχο τη δημιουργία «ελεύθερου πολιτεύματος», σε αντιδιαστολή με το «ολιγαρχικό» που επικρατούσε.

- 292** *Η Επανάσταση...* σ.139-141.
- 293** «Το καθήκον της κυβερνήσεως», *Ακρόπολις* 28/9/1909.
- 294** Για τη στάση του στις συνελεύσεις του δικηγορικού συλλόγου Αθηνών βλ *Ριζοσπάστης* 12/3/1910 σ.2, 19/3/1910 σ.3, 15/4/1910 σ.3. Τον Αύγουστο του 1910 συνιστά «εχεφροσύνη» στη νεοεκλεγείσα εθνοσυνέλευση (*Ελλάς* 15/8/1910) και εκθέτει στο «Σκριπ» μία νομική επιχειρηματολογία υπέρ του όρκου των πληρεξουσίων στον βασιλιά και στο Σύνταγμα, όρκο τον οποίο οι Συντακτικοί δεν ήθελαν να δώσουν: *Ριζοσπάστης* 27/8/1910 σ.3. Ο Θεοδωρίδης ήταν υποψήφιος στις εκλογές του Αυγούστου του 1910, αλλά απέτυχε να εκλεγεί.
- 295** Στην *Ακρόπολη* 13/8/1909 αναφέρεται νυχτερινή σύσκεψη των προέδρων των συντεχνιών -και του Θεοδωρίδη- με θέμα το υπόμνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου που ανακοινώθηκε σε κάποιους, πριν επιδοθεί στις 15/8. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Ακρόπολης, το (αρχικό) υπόμνημα μιλούσε για δάνειο, και κάποιοι πρόεδροι δήλωσαν σ' αυτήν ότι δεν θα δέχονταν κάτι τέτοιο, προφανώς γιατί συνεπαγόταν αύξηση της φορολογίας. Στις 19/8/1909 αναφέρεται ότι οι αξιωματικοί και η ένωση των φοιτητών πρότειναν στις συντεχνίες να οργανώσουν συλλαλητήριο την μέρα της 15/8, αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος, αλλά αυτές «ηρνήθησαν τρέμουσα».
- 296** *Η Επανάσταση* σ.129-131, 72-6 –θα προσθέταμε και την πρόθεση για ίδρυση Συμβουλίου Επικρατείας, την μεταφορά των εξελέγξεων της νομιμότητας των εκλογών από την αρμοδιότητα της βουλής στη δικαιοσύνη, και την αλλαγή του κανονισμού της βουλής ώστε να περιοριστεί η κωλυσιεργία –και ο ρόλος των βουλευτών.
- 297** Ο.π. σ.129,29.
- 298** Στο «Τι πρέπει να γίνει», αμέσως μετά το Γουδί, οι Κοινωνιολόγοι πρότειναν μεταξύ άλλων τη θέσπιση εργατικής νομοθεσίας και της κυριακάτικης αργίας, του φόρου εισοδήματος κ.α. και αντίστοιχα την ελάττωση των έμμεσων φόρων, την ποινική καταδίωξη της τοκογλυφίας, την βαθμιαία απόδοση ιδιοκτησίας στους κολλίγους και την απαγόρευση των εξώσεων, την ενίσχυση της αποκέντρωσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης, πιο ανθρώπινες συνθήκες στις φυλακές, την φροντίδα για τη δημοτική κυρίως εκπαίδευση και την μετάδοση πρακτικών γνώσεων, την ίδρυση επαγγελματικών σχολείων: Παπαναστασίου σ.45-52. Το 1915-6 ο Θεοδωρίδης θα είναι μεταξύ των

ιδρυτών της «Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής», δημιουργήματος των Κοινωνιολόγων και του ευρύτερου κύκλου τους: Κορδάτος *Ιστορία του εργατικού κινήματος* σ.106.

299 Ο Μαρκέτος σ.15-6 εκτιμά ότι η διάκριση σε δεξιά - κέντρο - αριστερά επωαζόταν από το 1897. Ο πρώτος που εντόπισα να κάνει, κάπως διστακτικά, αυτή τη διάκριση, είναι ο νεαρός Κοινωνιολόγος Γιώργος Τσαξίρης, βουλευτής Βόλου, στην *Ακρόπολη* 17/10/1910, αμέσως μετά δηλαδή την απόφαση των παλιών κομμάτων να απόσχουν από τις εκλογές του Νοεμβρίου: «Θα ήτο ευχής έργον να υπάρξη μία αντιπολίτευσις ἐξ' αριστερών, ούτως ειπεῖν, εἰάν υποθέσωμεν ὅτι τα παλαιά κόμματα εἶναι ἡ δεξιά καὶ ὁ κ. Βενιζέλος τὸ κέντρον». Σε Δεξιά και Αριστερά διέκρινε το 1881 ο δημοκρατικός Σ. Στεφάνου, αναφερόμενος όμως στη γαλλική πολιτική –όπου η Δεξιά ορίζεται ως «κληρικόφρων και εχθρά της απολύτου χρήσεως του λογικού»: Σ. Ε. Στεφάνου, «Εψηφοφορήθη ὁ Θεός;», *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* τ.Β, 1881, σ.56-8. Για δεξιά και αριστερά μιλούσε κι ο Καζάζης το 1886 στις ανταποκρίσεις του από την Ιταλία, ακολουθώντας τις διακρίσεις της εκεί πολιτικής σκηνής: *Εκ Ρώμης* σ.98 κ.α. Θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τις θέσεις που επέλεξαν τα κόμματα στα έδρανα της βουλής και το νόημα που αποδιδόταν σε κάτι τέτοιο στα 1910 πάντως η επιλογή των αριστερών καθισμάτων σηματοδοτούσε μια ριζοσπαστική στάση: *Ακρόπολις* 2/9/1910. Στα «άκρα αριστερά έδρανα» τον Φεβρουάριο του 1910 έκατσαν οι αντιπολιτευόμενοι Μαυρομιχαλικοί –οι οποίοι όμως ήταν οι μόνοι που ψήφισαν κατά της σύγκλησης εθνοσυνέλευσης: εφ. *Ελληνισμός* 4/2/1910, βλ και εδώ σ.113. Το 1907 ο Γαβριηλίδης συνέδεε τον ριζοσπαστισμό των Ιαπώνων με την τοποθέτησή τους στα άκρα αριστερά έδρανα (Αλικανιώτης σ.83), ο χαρακτηρισμός πάντως των Ιαπώνων ως αριστερών είναι μάλλον προβληματικός –αν λάβουμε υπόψη και όσα γράφει ο Αλεξανδρής σ.10-1 για τις συζητήσεις τους περί κοινοβουλευτισμού.

300 πχ Καζάζης *Γενικαί αρχαί της πολιτικής οικονομίας* σ.20.

301 πχ στην εφ *Ελληνισμός* 17/3/1907 δημοσιεύονται φρικιαστικές περιγραφές της εξέγερσης των χωρικών στην Ρουμανία, στο ίδιο φύλλο που αρχίζει η σειρά των άρθρων του Χρηστοβασίλη για το αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία –ο οποίος όπως είπαμε την κλείνει επισείοντας τον κίνδυνο αντίστοιχων σκηνών και στην Ελλάδα.

- 302** Καζάζης, *Κοινοβουλευτισμός...* σ.85 (25/6/1906). Το απόσπασμα: «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 29/12/1907. Για την τάξη και την πειθαρχία ως αξίες βλ και εφ. *Ελληνισμός* 8,22/12/1907. Για την καταγγελία της «αναρχίας» που ακολούθησε το Γουδί βλ εφ. *Ελληνισμός* 12/10/1909, 1910: 14,21/, 4/2, 4,18/3, 1/4, 5,26/8.
- 303** Εφ. *Ελληνισμός* 20/3/1909: αναφέρεται στη διαδήλωση εμπόρων κ.α. που διαλύθηκε μετά την «άστοχο και ήκιστα ευλαβή συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων».
- 304** «υπέρ τάξεως και ευνομίας εξέγερσιν»: ανακοίνωση του ΔΣ του Ελληνισμού για τη δολοφονία του Δηλιγιάννη, *Ελληνισμός* 6/1905 σ.473. Τμήμα Κυπαρισσίας: *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.621-2. Εφ. *Ελληνισμός* 15/5/1909 – παρατηρούμε ότι γράφεται δύο βδομάδες μετά τη νυχτερινή συγκέντρωση υπαξιωματικών και άλλων συνωμοτών στο σπίτι του Καζάζη και μία βδομάδα μετά την τιμωρία 230 υπαξιωματικών. *Κοινοβουλευτισμός...* σ.39 (12/2/1906). Η ιατρική μεταφορά συναντάται συχνά στις στήλες του Ελληνισμού και ιδιαίτερα στα κείμενα του Καζάζη –συνήθως πάντως σε ηπιότερους τόνους από το απόσπασμα που είδαμε. Η νόσος ως μεταφορά βέβαια βρίσκεται στην κληρονομιά της νεότερης πολιτικής σκέψης: Σούζαν Σόνταγκ, *Η νόσος ως μεταφορά. Το AIDS και οι μεταφορές του*, Ύψιλον 1993.
- 305** Καζάζης, «Ανθρωπικός Ελληνισμός», *Έρευνα* 10/1908 σ.148-151. Ο Δρακούλης είχε ζητήσει ένα άρθρο μ' αυτό τον τίτλο από τον Καζάζη – προφανώς ως την ελληνική άποψη για το θέμα που είχε θίξει ο Η. Williams, «Ελληνικός Ανθρωπισμός», άρθρο που είχε δημοσιευτεί στα προηγούμενα τεύχη της Έρευνας. Καζάζης, *Λόγος εισαγωγικός εις το μάθημα του φυσικού δικαίου*, Αθήνα 1878. Η μεταρρύθμιση ως σταθμός της ανθρώπινης ιστορίας μαρτυρεί τη χεγκελιανή προέλευση του σχήματος.
- 306** Συνέντευξη του Καζάζη στους «Καιρούς», εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909. «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 16/12/1905.
- 307** *Δημοτική Εκπαίδευσις και Καθολική ψηφοφορία* σ.31,24. Βλ και *ΦΔΠ* τ.Α σ. 294 (1891) για την αντίθεση βίας και ιδέας.
- 308** «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1907. Βλ και «1910», εφ. *Ελληνισμός* 31/12/1909: οι βάσεις της εθνικής ισχύος των αντίπαλων λαών είναι «η ευθυφροσύνη, η στρατιωτική ισχύς, η πολιτική συνέπεια και κατεύθυνσις, η δύναμις του κράτους», πράγματα τα οποία λείπουν από την

Ελλάδα. Βλ και *Κοινοβουλευτισμός...* σ.η-θ',4,261 κ.α. Για τον «κρυφό θαυμασμό» του Καζάζη για τους Βούλγαρους βλ Κόκκινος σ.373-4, και για την αμφίθυμη στάση και τα αντίστοιχα στερεότυπα των δυτικών παρατηρητών Σκοπετέα σ.77-9 –ανάλογα αισθήματα εξέφραζε κι ο Ι. Δραγούμης. Ο Καζάζης το 1899 ως πρότυπο «πολιτείας ισχυράς, εντίμου και σεβαστής» ανάφερε την Ρουμανία: «Λόγος Όγδοος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 1/1899 σ.15.

- 309** Καζάζης, «Η Πατρίς εν κινδύνω. Εθνική Λογοδοσία», *Ελληνισμός* 1/1904 σ.15-32: 28. Μποχώτης σ.420-5, βλ και σ.344-6 για τη σύνδεση του μεγαλοαστικού αντικοινοβουλευτισμού με τον εθνικισμό και τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς στην «Εφημερίδα» του 1886 και σ.151-2 στον Π. Καλλιγά το 1866-7. Στην Έρευνα δημοσιεύονται άρθρα που αντιδιαστέλλουν την «στρατιωτικήν πολιτικήν, την εξαντλούσαν τας δυνάμεις του έθνους προς σκοπόν επεκτάσως» από την πλουτοπαραγωγική πολιτική «προς ευημερίαν του πολίτου», και θεωρούν ότι η πρώτη, εκτός από «πατριδοκαπηλική και δημοκοπικώτατη» είναι και «εκμεταλλευτική», καθώς μέσα από αυτήν η άρχουσα τάξη ληστεύει τις παραγωγικές τάξεις: Γ. Μέξης, «Εις τα πρόθυρα ειρηνικής επαναστάσεως», *Έρευνα* 1/909 σ.4-5, ανταπόκριση του «Ω» από την Αθήνα, 7/1909 σ.99-101, Χ.Π., «Ανάγκη τολμήματος», 3/1910 σ.33-5. Για αντίστοιχες (και πιο βίαια διατυπωμένες) απόψεις άλλων σοσιαλιστών βλ την ανθολογία του Νούτσου, για τον Αρ. Οικονόμου βλ σημείωση 311. Την επιβάρυνση του προϋπολογισμού με στρατιωτικούς εξοπλισμούς είχε απορρίψει και ο Αλ. Ζαΐμης το 1904: Ασπρέας τ.Γ σ.35-6. Μια από τις κύριες πηγές έντασης μεταξύ Στρατιωτικού Συνδέσμου και συντεχνιών μετά το Γουδί θα είναι το ζήτημα της εξοικονόμησης των χρημάτων για την οργάνωση του στρατού: οι συντεχνίες αρχικά αρνούνται την υποστήριξή τους σ' ένα πρόγραμμα που προϋποθέτει δανεισμό και φορολογία (*Ακρόπολις* 13/8/1909), και στο ψήφισμα της διαδήλωσης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου επιμένουν στο να μην επιβληθούν νέοι φόροι γι' αυτό τον σκοπό · η αντίστοιχη διαδήλωση του Βόλου, όπου είναι μεγάλη η επιρροή του Εργατικού Κέντρου, θέτει τον όρο ότι «οι προϋπολογισμοί των δύο πολεμικών υπουργείων δεν θα επαυξηθώσι δυσαναλόγως προς τας οικονομικάς δυνάμεις της χώρας» (*Ακρόπολις* 15/9/1909, βλ και 11/9). Βλ και σημείωση 244. Τελικά η αντίφαση αυτή του νέου καθεστώτος θα έρθει στην επιφάνεια με τον προϋπολογισμό του Ευταξία

και τους νέους φόρους που επιβάλλει, και οδηγεί στη διάσπαση των συντεχνιών και στη διάρρηξη της συμμαχίας που στήριζε το νέο καθεστώς: *Ακρόπολις* 25,26/10, 4,11,14,16/12, βλ και Μποχώτης σ.507-511. Πάντως στο δίλημμα στρατός ή λιγότεροι φόροι δεν υπήρχαν μόνο ξεκάθαρες απαντήσεις, αλλά και δισταγμοί, αντιφάσεις, προσπάθειες συγκερασμού: ένα καλό παράδειγμα είναι ο Γ. Φιλάρετος, ο οποίος ήθελε «αναδιοργανώσιν στρατού και στόλου», αλλά πάντα «αναλόγως της φορολογικής αντοχής» του λαού: *Σημειώσεις* σ.139 (1885), 208 (1891), *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι* (1897) σ.281, *Ριζοσπάστης* 26/6/1909 σ.1, 13/11/1909 σ.1, 5/3/1910 σ.2, 7/5/1910 σ.1, 28/5/1910 σ.1 κ.α. Οι αντιφάσεις οξύνονταν, καθώς από μια φάση και μετά (από το 1878, και ιδίως από το 1897), το πρότυπο του 1821, ο ανταρτοπόλεμος σε συνδιασμό με μια ευνοϊκή διεθνή συγκυρία, δεν ήταν πια προτάσιμο ως αλυτρωτική πολιτική. Ένας στρατός σύγχρονου τύπου είχε αποδειχτεί απαραίτητος, και δεν μπορούσε πια να είναι ηγεμονική μια πρόταση που θα αντιτιθόταν ανοιχτά στη συγκρότησή του (Μαργαρίτης 1997), ούτε μπορούσε κανείς να διανοηθεί να προτείνει την κατάργηση του στρατού για να μειωθούν οι δημόσιες δαπάνες, όπως είχε γίνει το 1864: Βούλα Βερράρου, «Φιλελεύθεροι» και «Συντηρητικοί» στη Δεύτερη Εθνοσυνέλευση Αθηνών 1862-4, μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο 1995 ,σ.12. Ο Φιλάρετος παρολαυτά θα εμμείνει στην «εθνική καιροσκόπο πολιτική» συνδιαζόμενη με «φυλετικό πόλεμο» και την εισβολή στα οθωμανικά εδάφη ατάκτων που θα ξεσήκωναν τους αλύτρωτους (ας μην ξεχνάμε ότι το 1878 είχε λάβει μέρος σε μια τέτοια προσπάθεια): *Ξενοκρατία...* κ.α.

310 Άλλωστε και η ρητορική του Ελληνισμού το 1909-10 προσπάθησε να ανταποκριθεί στην απόρριψη των νέων φόρων από τις λαϊκές τάξεις : το Νοέμβριο του 1909 στηρίζει τα οικονομικά νομοσχέδια του Ευταξία, ως απαραίτητα για την στρατιωτική οργάνωση, στο φύλλο όμως της 3/12 υποχωρεί στις λαϊκές αντιδράσεις και επιτίθεται στην κυβέρνηση που δεν καταλαβαίνει ότι ο λαός δεν αντέχει άλλους φόρους. Πρόκειται βέβαια για ελιγμό προσεταιρισμού των κινητοποιημένων κατώτερων τάξεων, πάντως και στο ψήφισμα του ΔΣ του Ελληνισμού τον Μάιο του 1910 επισημαίνεται ότι το επερχόμενο δάνειο, του οποίου δέχεται την αναγκαιότητα, δεν θα λύσει τα οικονομικά προβλήματα του έθνους, αφού σημαίνει νέες υποχρεώσεις, άρα

- νέους φόρους, που πρέπει όμως να αποφευχθούν: εφ. *Ελληνισμός* 6/5/1910. Βλ και εδώ σ.62.
- 311** Καζάζης, *Γενικά Αρχαία Πολιτικής Οικονομίας* σ.19, *ΦΔΠ* τ.Β σ.212. βλ και *Εκ Ρώμης* σ.92-3. Την κατάργηση των μόνιμων στρατών ζητούσε και η Οικονομική Επιθεώρησης του ριζοσπάστη Αριστεΐδη Οικονόμου: 4/1888 σ.97-8. Καζάζης, «Λόγος ένατος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 2/1899 σ.49-64: 54,57,64. Καζάζης, «Ἔθνος και Στρατός» (λόγος στους έφεδρους αξιωματικούς), *Ελληνισμός* 4/1904 σ.277-297: 282. Καζάζης, «Διάλεξις περι της εν τω εξωτερικώ δράσεως αυτού», *Ελληνισμός* 12/1907 σ.777-797: 793. Βλ και Καζάζης, «Ἡ Ελλάς και ο Ελληνισμός», *Ελληνισμός* 3/1905 σ.166: «Δεν επαρκεί ... η εκπολιτιστική ενέργεια του ελληνισμού»: «τα κυμαινόμενα φυλετικά στοιχεία, αναμένοντα να κλίνωσι προς την πλάστιγγα του ισχυροτέρου», θα τα προσελκύσει μόνο κράτος με ισχυρό στρατό. Βλ και *Κοινοβουλευτισμός...* σ.322 (2/7/1909).
- 312** Καζάζης, «Λόγος τέταρτος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 7/1898 σ.246, «Λόγος Ένατος...» ο.π. σ.50. Γ. Μανσόλας, «Περί στρατιωτικής εκπαιδεύσεως της σπουδαζούσης νεολαΐας», *Ελληνισμός* 12/1909 σ.746. βλ και Μποχώτης σ.431-2, 493.
- 313** «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 2/1/1909, 20/8/1909.
- 314** Οι αρχαίοι Αθηναίοι ως «πρακτικοί πολιτικοί» και «ισχυροί» επαινούνται, έτσι, από τον συντάκτη του «Επί των Ενεστώτων» (δεν ήταν ο Καζάζης, ο οποίος βρισκόταν στο Παρίσι), εφ. *Ελληνισμός* 17/11/1907. Στην εφημερίδα δημοσιεύεται μετάφραση του «Ἡγεμόνα» το 1908-9, κι ο Καζάζης αναγγέλλει την επανέκδοσή του συνιστώντας την μελέτη του και επικαλούμενος τον «παράκλητο της εθνικής ισχύος»: «Σκέψεις περι του Ἡγεμόνος του Μακιαβέλη», εφ. *Ελληνισμός* 17/12/1909. Βλ και Καζάζης, *Το Μακεδονικόν Πρόβλημα* (1907) σ.204, Κόκκινος σ.10-11, 179-281.
- 315** Απόδημος (=Καζάζης), «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 23/6/1907, του ίδιου «Το εθνικόν πρόγραμμα», εφ. *Ελληνισμός* 7/7/1907. Τα παραπάνω παρουσιάζονται ως λόγια άλλων, συμβουλές ευρωπαϊών φιλελλήνων προς τους Έλληνες, τακτική που ακολουθεί συχνά ο Καζάζης για να παρουσιάσει δικές του σκέψεις –φυσικά αυτό δεν αποκλείει καθόλου την άμεση επιρροή των ιμπεριαλιστικών ιδεών που κυριαρχούσαν στην Ευρώπη λίγα χρόνια πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Βλ και *Το Μακεδονικόν πρόβλημα* σ.1στ'.

- 316 Καζάζης, *Περί της εκπολιτιστικής δυνάμεως της επιστήμης*, Αθήνα 1898 σ.22. Τις νέες πολιτικές θεωρίες «καθ' ας η δύναμις κατισχύει του δικαίου» αποδοκίμαζε και το 1886: *Εκ Ρώμης* σ.92. *Ελληνισμός και Νέα Τουρκία*, Αθήνα 1912 σ.67 (άρθρο του 1910). *Κοινοβουλευτισμός* σ.190 (20/2/1909) κ.α.
- 317 *Το Μακεδονικόν Πρόβλημα* σ.190,193,204,ιστ'. *ΦΔΠ* τ.Β (1892) σ.260-1 για το εκθηλυσμένο έθνος –ο Καζάζης πάντως προτιμούσε την βιολογική-ιατρική μεταφορά του «εκφυλισμού», υπό την επιρροή και του Max Nordau, συγγραφέα του “Degeneration”, με τον οποίο είχε κάποιες σχέσεις: βλ πχ «Πρώτος λόγος προς την ελληνικήν νεότητα», *Ελληνισμός* 3/1898 σ.103, «Τέταρτος λόγος...», *Ελληνισμός* 7/1898 σ.246,253, και ιδίως «Ένατος λόγος...», *Ελληνισμός* 2/1899 σ.56. Για την ανανδρία: «Μνημόσυνο Γ. Μελισσουργού», *Ελληνισμός* 3/1911 σ.189-192. Βλ και «Επί των ενεστώτων», εφ. *Ελληνισμός* 26/12/1908, βλ και *Κοινοβουλευτισμός...* σ.162 (23/1/1909): η ολιγαρχία και η πλουτοκρατία εκφραλίζουν «παν ανδρικών φρόνημα του ελληνικού λαού» –δεν επεξηγείται. Άνανδρος λαός: Καζάζης «Η Επανάστασις», κείμενο του 1886 που δημοσιεύτηκε στην εφ. *Ελληνισμός* 24/12/1909. Για τη συσχέτιση του επαναστατημένου πλήθους με υποτιθέμενα χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης, όπως τα έντονα πάθη και η απουσία λογικής, από τις εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, φορείς της ιδεολογίας της «μεσαίας τάξης», βλ Έφη Κάννερ, «Άφρονες εναντίον φρονίμων, όχλος εναντίον λαού. Ο ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης απέναντι στην Κομμούνια του Παρισιού», *Μνήμων* 18 (1996) σ.98. Η συσχέτιση του ανδρισμού με την επιθετικότητα δεν έλειπε από τον πρώιμο Καζάζη, περιοριζόταν όμως στους ερωτικούς ρόλους των φύλων: οι γυναίκες θέλουν τους άντρες τολμηρούς και επιθετικούς, όχι δειλούς και μετρημένους, γι' αυτό στον έρωτα ο τολμών νικά: «Εκ του βίου του Φερδινάνδου Λασσάλ», *Απόλλων* τ.Ε, 11/1888 σ.761-3. Ως παράλληλο στην αυταρχική επίκληση του ανδρισμού από τον Καζάζη βλ τον επίσης αντιδημοκράτη Κ. Έσλιν, σε απόσπασμα άρθρου του που παραθέτει ο *Ριζοσπάστης* 5/6/1909 σ.4: αντιπαρατίθεται «η ανανδρία των αρχόντων» με την ανάγκη για «σιδηρούς εν τη αρχή άνδρες». Για τις συχνές επικλήσεις του ανδρισμού στην Ακρόπολη – όχι απαραίτητα σε σχέση με την ισχύ – βλ 30/5/1901, 1/1/1908, 26/8/1909, 3/8/1910, 9/8/1910: «Οι πετεινοί και οι κότες». Βλ και Eric Hobsbawm,

«Φύλο, σύμβολα, ενδύματα και σοσιαλισμός», Πολίτης 24 (1979) σ.38-53: 50 για τους Γάλλους Ριζοσπάστες που περίπου υπερηφανεύονταν για τον ανδρικό σωβινισμό τους.

- 318** Ασπρέας τ.Γ σ.158, Γεώργιος Βλάχος: χρονογράφημα 25/10/1910, το παραθέτει ο Στ. Σκοπετέας στη *Βασική Βιβλιοθήκη 34: Ο Κονδυλάκης και το χρονογράφημα* τ.Β σ.274-5. Πετρακάκος σ.523.
- 319** Ότι την πρωτοβουλία για την ίδρυσή της την πήρε ο Ελληνισμός το αναφέρουν η *Ακρόπολις* 8/9/1909, ο *Ριζοσπάστης* 11/9/1909 σ.2, εφ.*Ελληνισμός* 17/9/1909. Ο Βοβολίνης τ.Α σ.244 θεωρεί ότι ήταν πρωτοβουλία του ΣΕΒΒ, ο οποίος πράγματι στο ψήφισμά του λίγο πριν (*Ακρόπολις* 5/9/1909) καλούσε σε συνεννόηση όλα τα σωματεία και τις συντεχνίες για την προώθηση της ανόρθωσης, ενώ στις 6/9 καλούσε σε συνέλευση τα μέλη του με θέμα την προώθηση της συνεργασίας με άλλα σωματεία (*Ακρόπολις* 7/9). Για τις συνελεύσεις στα γραφεία του Ελληνισμού βλ *Ακρόπολις* 8-14/9, 27/9/1909. Για την προσωρινή οργανωτική επιτροπή: *Ακρόπολις* 11/9. Για το πρώτο ΔΣ: εφ.*Ελληνισμός* 8/10/1909. Για το ΔΣ τον 12/1909 βλ *Οργανισμός της εν Αθήναις «Ενώσεως των Ελληνικών Σωματείων»*, Αθήνα 1910 (στην «Αθηναϊκή βιβλιοθήκη» της Εθνικής). Η τελευταία αναφορά που βρήκα για την Ένωση... είναι στο *Κράτος* 1/11/1910, όπου οι υποψήφιοι που συνιστά για τις εκλογές. «Επί των ενεστώτων», εφ.*Ελληνισμός* 21/1/1910.
- 320** Για την αρχική ονομασία βλ *Ακρόπολις* 10/9/1909. Στις αρχικές συνεννοήσεις συμμετείχε και κάποιος από τους Μακεδονικούς Συλλόγους της Αθήνας (*Ακρόπολις* 8/9). Για τον αριθμό των σωματείων: «υπερεξήκοντα» κατά την εφ.*Ελληνισμός* 17/9/1909 (8/10: 46), 50 κατά άλλη εφημερίδα στις 15/9/1909 (το παραθέτει ο Τσιτσίλιας σ.83. Στη σ.74 μιλάει για 31 σωματεία στη συνέλευση της 13/9), 26 κατά τον *Ριζοσπάστη* 2/10/1909, κι ένα χρόνο μετά η *Ακρόπολις* 31/8/1910 μιλάει για περίπου 30. Η *Ακρόπολις* 13/9/1909 παραθέτει έναν κατάλογο 29 σωματείων, και στις 27/9 έναν κατάλογο 21 προέδρων σωματείων. Ονόματα κι άλλων σωματείων στην *Ακρόπολη* 11/9/1909, εφ.*Ελληνισμό* 17/9/1909, Γιώργος Καρανικόλας, *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα 1844-1936*, Επικαιρότητα 1973² σ.425, Τσιτσίλιας σ.83. Για την επέκταση στην επαρχία βλ εφ.*Ελληνισμός* 24/9, 8/10/1909 (Πάτρα), *Ακρόπολις* 2/11/1909. Την συμμετοχή «επιστημονικών» σωματείων τονίζει η

εφ.*Ελληνισμός* 17/9/1909 σε δύο αναφορές της, βλ και Τσιτσιλίας σ.74-5. Για το Κέντρο Ανεξαρτήτων στις εκλογές του 1895 και την αντικοινοβουλευτική προπαγάνδα του βλ Μποχώτης σ.361-399 (ειδικά για τον Σελά: σ.369,371.393). Ο Σελάς υπήρξε ίσως ο μεσολαβητής στην προσέγγιση του ΣΕΒΒ με τον Ελληνισμό και τα άλλα σωματεία, καθώς υπήρξε το 1902 πρόεδρος του τότε συλλόγου βιομηχάνων, και το 1908 μέλος του ΔΣ του ΣΕΒΒ (Βοβολίνης τ.Α σ.237,90). Για τη συμμετοχή του στις αρχικές συνεννοήσεις βλ *Ακρόπολις* 8/9/1909, και για τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στη συνέχεια: *Ακρόπολις* 20/9 (ομιλία του), εφ.*Ελληνισμός* 8/10 (εκλέγεται αντιπρόεδρος), *Ακρόπολις* 11/12/1909 (πρόεδρος). Για τη δραστηριοποίησή του αμέσως μετά το Γουδί υπέρ του Στρατιωτικού Συνδέσμου με ομιλίες και άρθρα βλ *Ακρόπολις* 31/8, 6/9, 8/9. Δεν βρήκα κανένα στοιχείο για τη δράση του το 1910).

- 321** *Ακρόπολις* 11/9, εφ.*Ελληνισμός* 17/9 (συνέντευξη Καζάζη στους Καιρούς), *Οργανισμός...* άρθρα 1 και 2, *Ακρόπολις* 27/9 και εφ.*Ελληνισμός* 8/10, *Ακρόπολις* 16-7/9 (δημοσίευσε ως είδηση τις ενέργειες για ίδρυση ριζοσπαστικού κόμματος με πυρήνα την Ένωση Ελληνικών Σωματείων, και στην (μερική) διάψευση που δημοσιεύτηκε την επομένη απαντούσε «έχωμεν λόγους να επιμένωμεν»), *Ριζοσπάστης* 11/9, 18/9/1909.
- 322** *Κράτος* 20/9/1909, Τσιτσιλίας σ.74-5, εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909 σχετικά με το ψήφισμα (το κείμενό του: εφ. *Ελληνισμός* 17/9, *Ακρόπολις* 14/9/1909). Η *Ακρόπολις* 14/9/1909 υπενθύμιζε ότι «απαγορεύεται» η εκφώνηση άλλου ψηφίσματος από των συντεχνιών, αυτή όμως θα προτιμούσε να υπήρχαν περισσότερα (13/9). Όσο για τα ψηφίσματα των συντεχνιών, αρχικά επρόκειτο να ζητηθεί φόρος εισοδήματος έτσι κι αλλιώς, και όχι μόνο για την περίπτωση που οι «οικονομίες» δεν επαρκούσαν για την οργάνωση του στρατού (*Ακρόπολις* 10/9: σχέδιο ψηφίσματος που στέλνεται στις επαρχίες), και τα αντικαπιταλιστικά στοιχεία ήταν πιο έντονα στον λόγο του Παπαφώτη παρά στο ψήφισμα που ακολούθησε (*Ακρόπολις* 15/9). Για την συμμετοχή του ΣΕΒΒ βλ *Ακρόπολις* 8-11/9/1909, για το ψήφισμά του : *Ακρόπολις* 5/9. Για τις αντιδράσεις στα συλλαλητήρια, από την πλευρά του Στέμματος καταρχάς και στη συνέχεια από μεγαλέμπορους και κόμματα, αλλά και για τις εσωτερικές διαφωνίες των συντεχνιών βλ *Ακρόπολις* 4,8,9/9. Βλ και Χατζηιωσήφ 1993 σ.387.

- 323** Η Κοινωνιολογική Εταιρεία αναφέρεται ως ένα από τα 29 σωματεία- μέλη στα οποία απευθύνει η Ένωση μία εγκύκλιό της: *Ακρόπολις* 13/9/1909. Δεν βρήκα πάντως άλλη αναφορά για τη συμμετοχή της, κάτι που ισχύει και για τους τροχιοδρομικούς (αναφορά σε ρεπορτάζ εφημερίδας που παραθέτει ο Τσιτσιλιάς σ.83. Οι τροχιοδρομικοί είχαν απεργήσει στις 9-13/9 (*Ακρόπολις*)· συμμετείχαν στον σύνδεσμο των συντεχνιών, αλλά όχι ως πλήρες μέλος τους, επειδή ως πρόεδρό τους είχαν ένα δικηγόρο και οι άλλοι πρόεδροι δεν τον δέχονταν στις συνελεύσεις τους: *Ακρόπολις* 12/9. Η *Έρευνα* 1/1910 σ.3 τους αναφέρει ως ένα από τα σωματεία που έγιναν μέλη του ΣΤΕΤ. Ο χαρακτηρισμός του ριζοσπαστικού κόμματος προέρχεται από την *Έρευνα* 4/1910 σ.50. *Ριζοσπάστης* 11,18/9/1909, στις 25/9 για την παρέμβαση του Σπηλιωτόπουλου. *Ακρόπολις* 27/9, εφ.*Ελληνισμός* 8,22,29/10/1909.
- 324** *Ακρόπολις* 29/10/1909, *Ριζοσπάστης* 30/10 σ.2. Για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια βλ και Παπακοσμάς σ.144 –ο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* τ.Β, Ερμής 1974 δεν τα αναφέρει. Στη συζήτηση γι' αυτά στην Ένωση... πρωτοστατούν ο Αντ. Βαλέτας κι ο Ιω. Κοφινιώτης (*Ακρόπολις* 2/11), ο οποίος είχε αρθρογραφήσει και μια μέρα πριν στην Ακρόπολη εναντίον τους. *Ριζοσπάστης* 6/11/1909 σ.1, εφ.*Ελληνισμός* 12/11, *Ριζοσπάστης* 11/12 σ.2, *Ακρόπολις* 11-12/12, *Οργανισμός*... άρθρα 20-21 –όταν τυπώνεται πρόεδρος της Ένωσης... είναι ο γνωστός καθαρευουσιάνος –και παλιός δηλιγιαννικός- Γ. Μιστριώτης. Να σημειώσουμε ότι η Ένωσις... διαλεγόταν από τα τέλη Νοεμβρίου απευθείας με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο: σ' αυτόν υπέβαλε τις προτάσεις της για μεταρρυθμίσεις στο εκλογικό σύστημα, κι όχι στην κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, η οποία ήδη είχε αρχίσει να κλονίζεται από τη λαϊκή διαμαρτυρία κατά των νέων φόρων που εξήγγειλε: *Ριζοσπάστης* 27/11 σ.1.
- 325** *Ριζοσπάστης* 5/3/1910 σ.1, 28/5/1910 σ.1, 15/4 σ.2, 7/5 σ.2, *Ακρόπολις* 4/7/1910, *Βίβλος Ελ. Βενιζέλου* τ.Α σ.314-8, Νούτσος τ.Β1 σ.359. Για τον αντιφατικό «Κοινωνισμό» βλ Νούτσος τ.Β1 σ.81-3, 259-265, Μαρκέτος σ.147-8. Γ. Καρανικόλας, *Νόθες*... ο.π. σ.425, *Ακρόπολις* 31/8, 6/9,26/9,21/10/1910, *Κράτος* 1/11/1910.
- 326** Τις ίδιες μέρες: εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909. Σχετικά με τους φόρους το Νοέμβριο του 1898 βλ σημειώσεις 203,310. «πραξικόπημα κατά της Βουλής»: εφ.*Ελληνισμός* 1/10/1909. Παρατεινόμενη αναρχία: εφ.*Ελληνισμός*

2/4/1910 κ.α. Περί δικτατορίας μιλήσαμε ήδη στο κεφάλαιο για τις πολιτικές προτάσεις της εταιρείας. Επεισόδιο Λαπαθιώτη: εφ.*Ελληνισμός* 10,17/12/1909. Ο πρώτος υπαινιγμός κατά του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο «Το 1909», εφ.*Ελληνισμός* 31/12/1909, πιο επιθετικά από το επόμενο φύλλο, ανοιχτά αντιμετωπίζεται ως αντίπαλος από τις 18/3/1910 (αφού δηλαδή αυτοδιαλύθηκε). Βλ και ανώνυμου, «1910», *Ελληνισμός* 1/1910 σ.3-10. Εκ των υστέρων: ανώνυμου (Καζάζης), «1897-1927», *Ελληνισμός* 8/1928 σ.477-483, 10/1928 σ.608-613, όπου η 15^η Αυγούστου θεωρείται «μία των μάλλον θλιβερών χρονολογιών της συγχρόνου ελληνικής ιστορίας», ίσως υπό το φως της σειράς των βενιζελικών, κατά κύριο λόγο, στρατιωτικών κινημάτων ως το 1928, ίσως κι επειδή έχει γίνει αποδεκτή η σύνδεση Γουδιού και Βενιζέλου. Για την περιοδεία του Καζάζη και του Ηλιόπουλου στην Πελοπόννησο βλ εφ.*Ελληνισμός* 29/4, 6/5,13/5/1910. Για τα αποτελέσματα στις πρώτες εκλογές του 1910 βλ *Ακρόπολις* 13/8/1910 (τελικά), 10/8/1910 (όχι ολοκληρωμένα, αλλά επιμερισμένα κατά επαρχίες /περιφέρειες: τα αποτελέσματα της Αθήνας είναι σχεδόν ολόκληρα. Υποψήφιοι- μέλη του Ελληνισμού που όμως δεν εκλέχτηκαν στην Αττικοβοιωτία, ήταν και οι Ν. Γιαννηκόστας, Α. Θεοδωρίδης (ο.π.). ποιοι εκλέγονται: σημείωση 74. Στο Ριζοσπαστικό κόμμα: σημείωση 341.

- 327** Η ανάλυση αυτή της πρώτης Αναθεωρητικής Βουλής βασίζεται στην ανάγνωση της Ακρόπολης, του Ριζοσπάστη, του Ελληνισμού, του περιοδικού Ελλάς του Σπ. Ποταμιάνου, των αναμνήσεων του Χαιρόπουλου, και του άρθρου των Νικολακόπουλου–Οικονόμου, και δευτερευόντως στα αντίστοιχα κεφάλαια του Μελά, του Ασπρέα, του Μαρκεζίνη –και του Μαρκέτου. Κατάλογο των βουλευτών δίνει ο Πετρακάκος σ.273-7. Ο *Ριζοσπάστης* 17/9/1910 δίνει έναν κατάλογο των βουλευτών που ψήφισαν υπέρ ή κατά της αναβολής της συζήτησης για το αν η συνέλευση θα είναι αναθεωρητική ή συντακτική: σε γενικές γραμμές όσοι ψήφισαν κατά ταυτίζονται με τους Συντακτικούς (και τους ολιγάριθμους Μαυρομιχαλικούς) –ο πυρήνας όμως των Βενιζελικών ψήφισε υπέρ. Για τους Λαϊκούς της Αττικής βλ και Μαρκέτο σ.142-4,195-6. Για τους Θεσσαλούς βλ Καρανικόλα, Μπούσδρα, *Ριζοσπάστης*, ιδίως 20 και 27/8/1910. Την περίπτωση των ανεξάρτητων που εκλέχτηκαν το 1899 αλλά προσχώρησαν αμέσως στα υπάρχοντα κόμματα –βασικά στο Θεοτοκικό- την αναφέρει ο Καζάζης στη συνέντευξη που αναδημοσιεύεται

στην εφ.*Ελληνισμός* 17/9/1909 (μιλάει για 80, ενώ ο Ασπρέας τ.Β σ.287 για 32. Για την τακτική του Μαυρομιχάλη και κάποιες επιτυχίες του βλ *Ακρόπολις* 31/7,31/8,5/9,6/9,8/9,16-21/9,26-7/9,2/10,5/10,10/10,12/10,16/10/1910. Η βουλή θ' αρχίσει τις εργασίες της στις 1/9 –σοβαρά επεισόδια θα γίνουν στην επόμενη συνεδρίαση της 3/9. Ο Ράλλης πρότεινε, χωρίς ανταπόκριση, την φόρμουλα της «ευρυτάτης αναθεωρητικής»: *Ακρόπολις* 2/9. Η *Ακρόπολις* στις 5/9 εκτιμούσε ότι μεταξύ των παριστάμενων πληρεξουσίων οι Συντακτικοί είχαν την πλειοψηφία. Στην πρώτη σύσκεψη των Συντακτικών πήραν μέρος 70 βουλευτές κατά την *Ακρόπολη* 2/9, 80 κατά την Αστραπή (Μαρκέτος σ.182). Στις επόμενες: 50 (*Ακρόπολις* 3,5/9), 60 (*Ακρόπολις* 22/9), 40 (*Ακρόπολις* 4/10). Για τη λειτουργία της Θεσσαλικής ομάδας: *Ακρόπολις* 31/8, 6/9, 8/9, 12/9 (ομοσπονδία ομάδων), 16/9 (εκλογή επιτροπής. Αρχικά μιλούσαν για «επιτροπή εξεχόντων»: 31/8), 17/9 (νομού Τρικάλων), 18/9, 26/9, 27/9, 30/9, 2/10, 9/10, 14/10. Για τις κατά καιρούς επιτροπές των Συντακτικών: *Ακρόπολις* 3,5,15,19,23/9, 2/10.

- 328** Για τους ελιγμούς του Βενιζέλου στο θέμα του προέδρου της συνέλευσης βλ *Ακρόπολις* 15-7/9/1910, 20/9, 23/9, 25/9, 28/9: αρχικά (17/9) τάχθηκε υπέρ του Έσλιν και διαμήνυσε στους Συντακτικούς ότι θα συνεργαστεί μαζί τους μόνον αν υποστηρίξουν αναθεωρητικό υποψήφιο (20/9). Ο Μαυρομιχάλης, με τον οποίο επίσης βρίσκονταν σε συνεννοήσεις οι συντακτικοί, έπαιξε το χαρτί της «ιδέας της Συντακτικής» με ανάλογο υποψήφιο (20/9). Οι Συντακτικοί διασπώνται, με την πλειοψηφία να ψηφίζει τον αναθεωρητικό Ρακτιβάν, την μειοψηφία τον συντακτικό Μομφερράτο, και 20 Θεσσαλούς να αποχωρούν για τον τόπο τους, μην κάνοντας καν τον κόπο να ψηφίσουν (27-8/9). Για την απογοήτευση του ακροατηρίου της ομιλίας του Βενιζέλου στις 5/9 βλ *Ακρόπολις* 6/9 (εκτίμηση του δημοσιογράφου), 9/9 (ο Βενιζέλος κατ' ιδίαν για τον «αμόρφωτο όγκο» του λαού που δεν μπόρεσε να εννοήσει τη στάση του), 20/9 (ο Κουλουμβάκης υπενθυμίζει στον Βενιζέλο της ψυχρότητα της 5^{ης} Σεπτεμβρίου ως επιχείρημα για το ότι δεν τον θέλει ο λαός). Στην καλλιέργεια της αναμονής του Βενιζέλου-Μεσσία αναφέρεται ο Χαιρόπουλος 15/2, 10/3, 11/3/1926. Την «μεσσιολατρεία» αντέκρουε αρχικά η *Ακρόπολις* (8,10,11/8/1910). Για την πριμοδότηση του Βενιζέλου από αστούς όπως ο Μπενάκης, ο Βαλαωρίτης, ο Ρωμάνος, ο Μιχαλακόπουλος ή ο Ζερβουδάκης, και την παρουσίασή του ως εγγυητή «ουχί ανατροπών αλλ' ανορθώσεως»

(Θεοδωρίδης, *Η Επανάστασις...* σ.26 –αναφέρεται γενικά στο 1909-10), βλ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Η γνωριμία Βενιζέλου και Μπενάκη», *Πεπραγμένα του Ζ διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, σ.Γ1, σ.75-85: 82-3, της ίδιας “Ioannis A. Valaoritis: The life of a typical Greek Nineteenth-century bourgeois?”, στο Carabott (ed.) 1997 σ.55-69: 56, (επιμ. Άθως Ρωμάνος), *Επιστολαί βασιλέως Γεωργίου...* σ.16 (22/9/1910), Δημήτρη Γατόπουλου, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος*, Αθήνα 1947 σ.38-9, *Ακρόπολις* 19/9/1910. Για την προσπάθεια ταυτόχρονης απεύθυνσης του Βενιζέλου σε συντηρητικούς αστούς και ριζοσπάστες ανατροπής βλ το κωμικό επεισόδιο που θυμάται ο Μελάς, *Ο γιος...* σ.16. Ο Βενιζέλος βέβαια για να πάρει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον βασιλιά αξιοποίησε κατάλληλα και την απειλή της λαϊκής κινητοποίησης: Χαιρόπουλος 7-8/3/1926

- 329** Ένα είδος προγράμματος του συντακτικού συνδιασμού Λάρισας (μετεκλογική δήλωσή τους) δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* 20/8/1910 σ.2: κόμματα αρχών, «οργάνωσις της πολιτείας επί τη βάσει φιλελευθέρων αρχών», «αποκατάστασις των ακτημόνων εις ιδιοκτητάς» και «ίδρυσις κτηνοτροφικών συνοικισμών» – με σεβασμό πάντα στα δικαιώματα της ιδιοκτησίας. «Οι πετεινοί και οι κόττες», *Ακρόπολις* 9/8/1910. «Λακωνικά», *Ακρόπολις* 11/8/1910 –το πρακτορείο Reuter πάντως εκτιμούσε ότι οι περισσότεροι ανεξάρτητοι που εκλέχτηκαν ήταν συντηρητικοί και υπερασπιστές της δυναστείας (Γαρδίκια ο.π. σ.83) · το ίδιο κι ένας υπουργός που δεν θέλησε να δημοσιευτεί το όνομά του (*Ακρόπολις* 31/8/1910). Το πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος δεν μίλαγε βέβαια για κατάργηση της βασιλείας, αλλά για περιορισμό των δικαιοδοσιών του βασιλιά. «ευθύς εξ αρχής»: *Ακρόπολις* 1/9/1910, βλ και *Ριζοσπάστη* 15/4/1910 σ.2 για την υιοθέτηση από τους Μαυρομιχαλικούς της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Για την αρχική αντίθεσή του στην εθνοσυνέλευση βλ εφ.*Ελληνισμός* 25/2/1910, Κυριακός σ.504-536, Ασπρέας τ.Γ σ.1544-6. Για το πρόγραμμα του Μαυρομιχαλικού κόμματος και τις διαβεβαιώσεις ότι δεν υπάρχει κίνδυνος ανατροπής βλ *Ακρόπολις* 31/7, 19/8, 20/9/1910 –όπου όμως δεν υπάρχει καμιά αναφορά στην απαλλοτρίωση. Η θέση της Ακρόπολης: διάσπαρτα, ιδίως στα κύρια άρθρα της 9/8 και 18/8/1910, αλλά και 28/9, 10-11/10. Η αμφισβήτηση της καθολικής ψηφοφορίας στα «Λακωνικά» της 9/8. Για την Γερουσία:

Μιχαλακόπουλος (*Ακρόπολις* 1/9), Λιβιεράτος (6/9), Δημητρακόπουλος (1/9,4/9), Πολογεώργης (2/10), Έσλιν (8/10), Νάκος (6/8,9/8 – ο οποίος πάντως απέτυχε να εκλεγεί. Βλ και τη σειρά άρθρων του στην «Εστία» *Η Δευτέρα Βουλή*), Ρέπουλης (Κυριακός ο.π.). Ο Φιλάρετος δήλωνε ότι θα άπρεπε να συζητηθεί η ίδρυση της Γερουσίας, χωρίς πάντως να λέει τη γνώμη του: υποψιαζόμαστε ότι δεν θα συμφωνούσε αλλά προσπαθούσε να πετύχει τη μέγιστη δυνατή υποστήριξη για την Συντακτική. Ως παραχώρηση του Βενιζέλου: *Ακρόπολις* 4/10/1910.

- 330** Στο θέμα της βασιλείας επικεντρώνει ο Ριζοσπάστης, και όχι μόνο. Για τις ποικίλες σχετικές απόψεις των Συντακτικών: *Ακρόπολις* 31/8, η οποία στις 5/9 κατηγορούσε τους «Λαϊκούς» ότι προσβάλλουν τα φιλοβασιλικά αισθήματα του λαού. Σύμφωνα με τον ανεξάρτητο Π. Κασσίμη (9/9) ο μόνος λόγος για να κηρυχθεί η συνέλευση συντακτική θα ήταν για να πληγεί ο βασιλιάς –κάτι στο οποίο ήταν αντίθετος. Το ότι ο κίνδυνος για την βασιλεία ήταν πραγματικός δείχνει η εγκατάλειψη από τον μοναρχικό Έσλιν του αιτήματος της συντακτικής (*Ακρόπολις* 5/9 κ.α.). βλ και *Κράτος* 31/10/1910, Βεντήρης σ.68. Μετά την κήρυξη της έναρξης εργασιών της συνέλευσης οι βουλευτές των «Ηνωμένων κομμάτων» κραύγασαν «ζήτω ο βασιλεύς», άλλοι όμως «ζήτω το Έθνος», «ζήτω ο Λαός» ή «ζήτω ο Διάδοχος» -πιθανός υπαινιγμός για εκθρόνιση του Γεωργίου; Για τα ψηφίσματα που υποβάλλονται στη συνέλευση για την κήρυξη της ως Συντακτικής, όπου δηλώνεται ότι δεν θα θιγεί ο θεσμός της βασιλείας κλπ βλ *Ακρόπολις* 2,3/9 κ.α. Σκέψεις του βασιλιά να διαλύσει την συνέλευση: *Ακρόπολις* 5/9 –περίπου αυτό είχε απειλήσει ο Δραγούμης στις 4/9. Για την προτροπή της Εστίας βλ *Ριζοσπάστης* 17/9/1910 σ.4. Για τα σενάρια αυλικής κυβέρνησης και την αντίδραση των Συντακτικών: *Ακρόπολις* 9/9,15/9. Υποδοχή Βενιζέλου: *Ακρόπολις* 6/9. Υπέρ της δυνατότητας του βασιλιά να διαλύσει την συνέλευση επιχειρηματολογεί ο Κοινωνιολόγος Κ. Τριανταφυλλόπουλος (*Ακρόπολις* 18/10/1910). Κουλουμβάκης: *Ακρόπολις* 13/10. Φήμη για δημοκρατικό κόμμα: *Ακρόπολις* 14/10. Βλ και τις αντιδράσεις του Μαζαράκη κ.α. συντακτικών στην *Ακρόπολη* 9/10, και του Γκλαβά στον Λάζαρη τ.Β σ.24. Εναντίον της διάλυσης βέβαια ξεσηκώθηκαν και τα κόμματα, και διαμαρτυρόμενα απείχαν από τις νέες εκλογές: *Ακρόπολις* 13-16/10 κλπ.

- 331** Ο Αγαμέμνων Σλήμαν ήταν γνωστός τσιφλικάς. Για τον Φίλιωνα βλ *Ακρόπολις* 7/10/1910. Για τους Θεσσαλούς παραπέμψαμε παραπάνω. Για τους Κοινωνιολόγους βλ Μαρκέτο, για τον Δρακούλη βλ Κολιού σ.173-8, Πλάτων Δρακούλης, «Το Θεσσαλικόν ζήτημα», *Έρευνα* 3/1910 σ.35-6. Επίσκεψη στο ΕΚΑ: *Ακρόπολις* 1/9/1910. Στην προεκλογική συγκέντρωση των «Λαϊκών» (*Ακρόπολις* 7/8) ο Δρακούλης μίλησε σε προσυγκέντρωση μπροστά στο Εργατικό Κέντρο και στη συνέχεια ενώθηκαν με το υπόλοιπο πλήθος. Για την φιλεργατική στάση της «Αστραπής» του συντακτικού βουλευτή Γιολδάση δίνει στοιχεία ο Μαρκέτος σ.147, 183-4. «ξεβράκωτους»: *Ακρόπολις* 5/8/1910. Ο «χαμαιλέον» Αλ. Διομήδης: *Ακρόπολις* 8/8. Για τον «κεφαλαιοκράτη» Βαλαωρίτη: *Ακρόπολις* 14,15/9, *Ριζοσπάστης* 17/9/1910.
- 332** Λειβαδάς-Γκλαβάς: *Ακρόπολις* 25/9/1910 («Δαντών»: 7/9). Για την μεταγενέστερη πορεία του Γκλαβά βλ Λάζαρη τ.Β σ.30,34,41,47,49,57,72,77,79-80,90,101,122,124, Μαρκέτος τ.Β σ.65. Σύμβολο Λαϊκών: *Ακρόπολις* 8/8/1910. Η *Ακρόπολις* 31/8 δεν αναφέρει ονόματα που θα πλαισίωναν το εθνικόφρον κόμμα, θα το επικροτούσαν πάντως ο Καζάζης ή ο Μανιάκης (για τον τελευταίο βλ *Ακρόπολις* 8/9. Για τον Καπετανάκη: Κορδάτος *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* τ.Δ σ.540, Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Α σ.157 (βλ και 169 για τη συμμετοχή του στο σύλλογο «Αποκέντρωσις» το 1888), *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1908 σ.375, *Ακρόπολις* 28/8/1909, 2/8/1906, Μπαρούτας σ.140,142,144, Βοβολίνης τ.Α σ.250. Να σημειώσουμε ότι ο Καπετανάκης στο ψήφισμα που πρότεινε για την ανακήρυξη της συνέλευσης σε συντακτική, εγγυούνταν ότι δεν θα θιγεί ο θεσμός της βασιλείας και η θρησκεία, όχι όμως και «αι βάσεις του πολιτεύματος» όπως έκαναν άλλα ψηφίσματα (*Ακρόπολις* 3/9/1910). Δεν μπόρεσα να βρω στοιχεία για τις θέσεις του και για τις μεταρρυθμίσεις που επιδίωκε. Άλλοι Συντακτικοί είχαν πάρει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα, όπως ο Κ. Μάνος, ο Σπ. Σπυρομήλιος ή ο Π. Καρασεβδάς, ενώ ο τελευταίος είχε πολεμήσει το 1897 στην Κρήτη με την φοιτητική φάλαγγα: Π. Τσάμης, *Μακεδονικός Αγών*, Θεσσαλονίκη 1975 σ.328-330, 364, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, *Η ελληνική αντεπίθεση στη Μακεδονία 1905-6*, Θεσσαλονίκη 1997 σ.179, Κουκουλάκης σ.11. *Ακρόπολις* 3/8, 7/9 –περί προδοτών βλ και 11/10. Για τον Γιολδάση: *Ριζοσπάστης* 23/10/1909.

- 333** Ο Κουλουμβάκης επιτίθεται στον Βενιζέλο επειδή υπερασπίστηκε τα «βδελυρά κόμματα» (*Ακρόπολις* 20/9/1910), και προκαλεί επεισόδιο στη Βουλή χαρακτηρίζοντας τα κόμματα «κακοήθεις φατρίες» (*Ακρόπολις* 23/9). Ο Μιχαλακόπουλος (*Ακρόπολις* 26/9) στη σύσκεψη συντακτικών και ανεξαρτήτων υποστήριξε την βενιζελική επιλογή για υποψήφιο πρόεδρο της βουλής εκμαιεύοντας από τη συνέλευση ότι «ο αγών μας στρέφεται εναντίον των κομμάτων» πάνω απ' όλα. Για το κατηγορητήριο κατά του Θεοτόκη βλ *Ακρόπολις* 14,15,17,18/9 κλπ. «Αδυσώπητοι...» κλπ: *Ακρόπολις* 31/8. Περὶ εξορίας: *Ακρόπολις* 11/10, βλ και 4/9: στην επεισοδιακή συνεδρίαση της εθνοσυνέλευσης ο κόσμος που είχε κατακλύσει τα θεωρεία της βουλής μαίνεται ενάντια στα κόμματα, και τα θεωρεία εκκενώνονται από στρατιώτες με ξιφολόγχες στα όπλα. *Ακρόπολις* 15/8. Ανάγκη τερματισμού της «Επανάστασης»: *Ακρόπολις* 8/8, 31/8, 19/9, 23/9, 1/10 κ.α. Επέτειος της 14^{ης} Σεπτεμβρίου: Μαρκέτος σ.142. «καρναβαλισμοί»: *Ακρόπολις* 14/9. *Ακρόπολις* 11/10.
- 334** *Ακρόπολις* 8/9 (όπου αναφέρεται και ότι παρόμοιες σκέψεις είχαν γίνει στη σύσκεψη των Συντακτικών το στις 4/9). Για την Αστραπή 29/9 βλ Μαρκέτος σ.183. *Ακρόπολις* 11/10. Δημητρακόπουλος: *Ακρόπολις* 4/9. Βενιζέλος: *Ακρόπολις* 20/9. 100.000: *Ακρόπολις* 6/9 –ο Παπακοσμάς μιλάει για 10.000, πιθανώς ακολουθώντας τους υπολογισμούς κάποιου διπλωμάτη. Για την υποστήριξη του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών στους Λαϊκούς βλ Χαιρόπουλος 11,12/3/1926, *Κράτος* 19/8/1910, *Εστία* 21/7/1910, *Ακρόπολις* 31/7/1910· μέλη του ήταν ο Συντακτικός Σάββας Βαρβιτσιώτης, όπως και ο συντηρητικότερος Γ. Στρατούλης. Βλ όμως και τις καταγγελίες του Σπηλιωτόπουλου (*Ακρόπολις* 11/8) για συμπαιγνία του προέδρου του Εμπορικού Συλλόγου με τον Ράλλη. Οι εκκλήσεις των εμπόρων του Πειραιά και του Βόλου: *Ακρόπολις* 8/9, 12/9/1910. *Ακρόπολις* 31/8, βλ και Μαρκέτος σ.196: ο Άγγλος πρέσβης θεωρούσε συντηρητικούς πάνω από τους μισούς από τους 150 ανεξάρτητους. *Ακρόπολις* 4/9, 12/10, 13/10. Θεοτόκης: *Ακρόπολις* 14/10, 15/10 το πρωτόκολλο των βουλευτών του.
- 335** *Ακρόπολις* 11/8/1910. Δεν αναφέρεται παρουσία ιερέα, δεν ήταν πάντως απαραίτητη. Για τα αναθέματα, που φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένη λαϊκή πρακτική τον 19^ο αιώνα, βλ Αμίλκας Αλιβιζάτος, Δημ. Λουκάτος: «Ανάθεμα», *Ηθική και Θρησκευτική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1965, Στίλων

Κυριακίδης, *Ελληνική Λαογραφία* τ.Α, Αθήνα 1965² σ.139-141. Ο Μαρκέτος σ.177 ασκεί κριτική στον Μαυρογορδάτο που βλέπει τον Διχασμό ως επανάληψη και αποκρυστάλλωση του 1909 · στη σ.135 θεωρεί την «jougnée της 14 Σεπτεμβρίου 1909» ως «προανάκρουσμα του διχασμού» · στη σ.143 επισημαίνει ότι ο φιλεργατικός λόγος των Λαϊκών «προετοίμασε, εκτός από τον σοσιαλισμό, τον ρητορικό αντιπλουτοκρατισμό των μεταγενέστερων Λαϊκών του Γούναρη και του Τσαλδάρη». Στη σ.142-3 βλέπει την Συντακτική ως αντιμοναρχικό αίτημα.. Παρεμπιπτόντως, ούτε το κίνημα του Φικιώρη στη Σπάρτη το 1900 μπορεί να θεωρηθεί ακριβώς «δημοκρατικών τάσεων» (σ.178 σημ.22 –γι' αυτό βλ Κορδάτος *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* τ.Ε σ.92-3. Για το σενάριο της διαδοχής του Γεωργίου με τον συνονόματό του βλ *Ριζοσπάστης* 11/9/1909 σ.2 κ.α. (Φιλάρετος), Επαμεινώνδας Μαυρομμάτης, *Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός*, Αθήνα 1920 σ.26 (Εσλιν), Παπακοσμάς σ.99,128, Γεώργιος Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, Αθήνα 1932 σ.212 (ο δήμαρχος της Αθήνας Σπύρος Μερκούρης το προτείνει στον βασιλιά λίγο πριν το Γουδί), Μελάς *Ο γιος...* σ.21 (ο Βενιζέλος τον Ιανουάριο του 1910 στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο), Βερέμης (επιμ) σ.423 (Φεβρουάριος 1910). Το σενάριο αυτό είχε πρωτοκυκλοφορήσει ανάμεσα στους «ζωηρότερους» της Εθνική Εταιρείας: Καρολίδης σ.346.

- 336** Τριανταφύλλου: λήμμα «Σακελλαρίου», *Ελληνισμός* 1/1901 σ.277: μέλος τμήματος Πάτρας, Μαρασλής σ.234-5,239 (βλ και 236,303), Λάζαρης τ.Α σ.333, τ.Β σ.18, 19, 21-2, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 38-9, 45, 46, 47, 48, 107, 111. Να προσθέσουμε ότι ο υπότιτλος της «Κραυγής...» ήταν «εφημερίς πολιτικοθηρησκευτική και ιστορικοκριτική» (*Ριζοσπάστης* 17/9/1910), και ότι έβλεπε φιλικά την Αγγλία και την πολιτική της (*Ριζοσπάστης* 22/10/1910 σ.4).
- 337** Οι τρεις εφημερίδες προσπαθούσαν, κατά την *Ακρόπολη* 6/9/1909, να εξοικειώσουν τον λαό με την ιδέα της αποχώρησης του βασιλιά από την Ελλάδα. Για τον Γιολδάση βλ παραπάνω, για την Εσπερινή βλ Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Γ σ.482, για τον βλ *Ριζοσπάστης* 11/6/1910 σ.4, Δημήτρης Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης*, Ελληνική Ευρωεκδοτική 1983 σ.64, Παπακοσμάς σ.127. Για την στάση τους στον διχασμό: Μάγερ. Για την σχετική πορεία των αξιωματικών του Στρατιωτικού Συνδέσμου: Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936*, Οδυσσέας 1983 σ.65-66, 39. Αντιβενιζελικός έγινε και ο σοσιαλιστής, με ή

χωρίς εισαγωγικά, βουλευτής Κεφαλλονιάς Κωνσταντίνος Δεστούνης (Γ. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ.Β, Κέφαλος, Αθήνα 1988 σ.305, 272, βλ και σ.238 για τη σχέση του με τους κύκλους του Αντύπα το 1907), ο Αντώνης Σπηλιωτόπουλος (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*), ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης (*Αρχείο Σαράτση* τ.Β σ.301) και άλλοι. Για τον Βαμβέτσο βλ Κορδάτος *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* τ.Ε σ.275-6, Αλέξανδρος Βαμβέτσος, *Χωρίς οργή και μίσος*, Αθήνα 1966 σ.47,10.

- 338** Μαρκέτος σ.147. *Ακρόπολις* 8/8, 13/8/1910 στα «Λακωνικά» (στήλη του Γαβριηλίδη) περί λαϊκισμού. «άρνησις»: *Ακρόπολις* 1/10 κύριο άρθρο.
- 339** *Ακρόπολις* 2/9, *Ελλάς* 9/9/1910: ο Καζάζης αναφέρεται ξεχωριστά –και πρώτος- στα ρεπορτάζ για την έναρξη της συνέλευσης. *Ακρόπολις* 15/9, 29/9, 14/10 («κοιμώμενος») –βλ και Κόκκινο σ.24 για τη στάση του Καζάζη στις ψηφοφορίες όπου πήρε μέρος. Ηλιόπουλος: *Ακρόπολις* 3/9, 19/9, 2/10/1910. Συσκέψεις στο σπίτι του Καζάζη: *Ακρόπολις* 13 και 14/10, εφ. *Ελληνισμός* 14/10/1910 –ο Καζάζης εξηγούσε στους δημοσιογράφους της εφημερίδας: «οι κύριοι ...είναι φίλοι μου και συμφωνούμεν εις τας πολιτικός αρχάς». Η καταγγελία δεν δημοσιεύτηκε λόγω της προσχώρησης των περισσότερων Συντακτικών στον Βενιζέλο και της απροθυμίας των υπολοίπων να φανούν λίγοι: *Ριζοσπάστης* 23/10/1910 σ.2. Ο Μανιάκης υπογράφει το πρωτόκολλο αποχής των Μαυρομιχαλικών: *Ακρόπολις* 15/10/1910 –δεν συμφωνούσε όμως μαζί τους στο θέμα της Γερουσίας: *Ακρόπολις* 1/9/1910. Κ. Βασιλείου: *Ακρόπολις* 15/10/1910, βλ και σημείωση 89. Γ.Αβέρωφ: *Ακρόπολις* 4/10/1910. Ενάντια στη διάλυση της βουλής τασσόταν ο Θ. Γούσκος, ενώ ο Μ. Κανακάκης ήταν πιο αμφίσημος στις δηλώσεις του ως εκπροσώπου της κοινής γνώμης στην *Ακρόπολη* 13/10/1910. Για τη νέα υποψηφιότητα του Καζάζη: *Κράτος* 14/11/1910, 1/12/1910 (25^{ος} επιλαχών). «έμεινεν...»: *Ριζοσπάστης* 19/11/1910 σ.2. Το *Κράτος* κατηγορούσε τον Καζάζη ότι «ως επολιτεύθη επεδίωκε να γίνη Πρωθυπουργός, Δικτάτωρ» κλπ, αφού συνέπλευσε με τους άκρους Συντακτικούς που ήθελαν την ανατροπή των πάντων, και της βασιλείας ακόμη: 31/10, 7/11/1910.
- 340** Η *Ακρόπολις* 13/8/1910 τον ανέφερε ως πιθανό αρχηγό κόμματος, μαζί με άλλους 5-6 Συντακτικούς. Εκλέγεται στην κοινοβουλευτική επιτροπή για τον προϋπολογισμό (*Ακρόπολις* 29/9). Αναφέρεται κι αυτός ξεχωριστά, όπως ο Καζάζης, στα ρεπορτάζ από την πρώτη μέρα της Βουλής (*Ακρόπολις*

2/9/1910, *Ελλάς* 9/9). Στις συσκέψεις: *Ακρόπολις* 2,3,8,20,23.9,2/10 κ.α.. Στη Συνέλευση: ο λόγος του στις 6/9 παρατίθεται ολόκληρος στον Ριζοσπάστη 10/9/1910, βλ και *Ακρόπολις* 7/9. Μιλάει στις εξελέγξεις Λάρισας και Άρτας (*Ακρόπολις* 21,22/9), επιτιθέμενος έντονα στους πλουτοκράτες και στους γαιοκτήμονες ολιγαρχικούς, και ενάντια στον Βενιζέλο (*Ακρόπολις* 4,5/10/1910). Για το ζήτημα του όρκου: *Ριζοσπάστης* 20,27/8/1910, του επιτίθεται η *Ακρόπολις* 23,31/8/1910. Του επιτίθεται και στις 4-6/9/1910, ενώ μ' αυτόν ασχολείται στις 9/9, 15/9, 14/10. Για τις αντιδράσεις του στον Βενιζέλο βλ και την προηγούμενη σημείωση –οι χαρακτηρισμοί: *Ακρόπολις* 13/10, *Ριζοσπάστης* 22/10, 5/11, 19/11/1910.. Για τη μεταγενέστερη πορεία του, και για τον Φιλάρετο εν γένει, βλ το λήμμα της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, Φιλάρετος *Σημειώσεις...*, Θωμάς, Κοκκίνης. Η εισαγωγή του Θ. Παπαδόπουλου στην επανέκδοση της *Ξενοκρατίας...* το 1977 αποτελεί μια κατατοπιστική περίληψη των *Σημειώσεων*.

- 341** Σταυροπούλου σ.100, Φιλάρετος *Σημειώσεις...* τ.Α σ.32,74,76,155,157,169, τ.Β σ.360,400. Βλ και τ.Γ σ.481 για τη συμμετοχή Γούσκου και Κατσίμπαλη σε διαδήλωση το 1905 υπέρ του Θέρισου, όπου κύριος ομιλητής ήταν ο Φιλάρετος. Ο Κ. Δούνης, μέλος του ΔΣ του Ελληνισμού το 1894, μίλαγε θετικά για το πρόγραμμα του Φιλάρετου από την εφημερίδα που εξέδιδε: *Χρόνος Αθηνών* 23/3/1885, βλ και 27/3/1885. Η εφημερίδα υποστήριζε την αναθεώρηση του συντάγματος, οι αρχές που διακήρυσσε ωστόσο δεν είχαν άμεση αντικοινοβουλευτική χροιά (9/3/1885). Βλ ωστόσο Μποχώτη σ.496 για τη σχέση του Δούνη με τον Derouléde. Ο Μ. Κατσίμπαλης (γι' αυτόν βλ *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* 1896 σ.385-8) ήταν και προσωπικός φίλος του Φιλάρετου (*Σημειώσεις* τ.Γ σ.531), όπως και ο Θεοδωρίδης (*Ριζοσπάστης* 18/9/1909 σ.2). *Ελληνισμός* 1/1904 σ.54-60, 7-8/1906 σ.481-2 (ως εκπρόσωπος του τμήματος Βόλου του Ελληνισμού. Αυτό όμως δεν σήμαινε κι ότι ήταν μέλος του. Δεν αναφέρεται πάντως ομιλία του στην Συνδιάσκεψη, κι αυτός δεν κάνει καμιά μνεία στις -αρκετά λεπτομερείς- *Σημειώσεις* του). *Σημειώσεις* τ.Γ σ.532, *Ριζοσπάστης* 13/12/1909 σ.4. Στο «βιβλιογραφικό δελτίο» του ο Ριζοσπάστης ανέφερε συχνά το γαλλόφωνο *Hellénisme* (πχ 12/12/1908, 7/5/1910) και τον «Κοινοβουλευτισμό εν Ελλάδι»: 25/9/1910 σ.3, αρκετά μετά την έκδοσή του: προφανώς τότε του το προσέφερε ο Καζάζης. Στις 15/5/1909 σ.4 είχε αναφερθεί στα άρθρα της «Χρεωκοπίας

του...» κλπ, και υποσχόταν να τα σχολιάσει αργότερα, κάτι που δεν έγινε αυτό που τον ενδιέφερε και τόνιζε ήταν το ότι ο Ελληνισμός ζητούσε εθνοσυνέλευση. Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε επίσης τις διαλέξεις στο φοιτητικό τμήμα του Ελληνισμού (πχ 19/12/1908 σ.2), ενώ στα κοινωνικά της 25/3/1909 την αποφοίτηση του ανιψιού του Καζάζη. *Σημειώσεις* τ.Γ σ.544-5 για τη νυχτερινή συνάντηση με υπαξιωματικούς –σύνδεσμος υποθέτουμε ότι ήταν ο Καραϊσκάκης- στις 1/5/1909 στο σπίτι «του Ν. Κ., καθηγητού του Πανεπιστημίου». Ο *Ριζοσπάστης* 21/5/1909 επαινεί τον Καζάζη. Εφ. *Ελληνισμός* 17,24/9/1909 για το Ριζοσπαστικό κόμμα –για κάποια από τα μέλη του: *Σημειώσεις* τ.Γ σ.568 (σ.569: «πρώτος εν ίσοις»). Για την Ένωση Ελληνικών Σωματείων: *Ριζοσπάστης* 11/9/1909 σ.2, εφ. *Ελληνισμός* 8/10/1909 (το Ριζοσπαστικό κόμμα για την Ένωση...). Η *Ακρόπολις* της 16/9/1909 αναφέρει ως είδηση –που διαψεύδεται την επόμενη μέρα- ότι γίνονται συνεννοήσεις του «Πολιτικού Ριζοσπαστικού Συνδέσμου», επιστημόνων που μόλις επέστρεψαν από την Ευρώπη, μέσω του Καζάζη, για να συγχωνευθούν με την Ένωση Ελληνικών Σωματείων και την Κοινωνιολογική Εταιρεία σε ένα Ριζοσπαστικό κόμμα. Ναύπλιο: Κυριακός σ.255, 276-7 –ο Μουτζουρίδης έγραψε στον *Ριζοσπάστη* 19/7/1908, 26/2/1910. *Ριζοσπάστης* 30/4/1910 σ.2 («η λαϊκή κατήχησις ήρξατο»), 7/5/1910 σ.8. Κατά καιρούς μέλη του Ελληνισμού που έγραψαν στον *Ριζοσπάστη*: Χρηστοβασίλης (2/5/1908), Χατζηγιάννου (9/5, 12/10/1908), Θεοδορίδης (24/10/1908), ο πρόεδρος το 1893 του Ελληνισμού Γ. Κρέμος (19/11/1908, 4/9/1909). Κοινοί συνεργάτες: Ν. Δελακοβίας (*Ελληνισμός* 5/1906, *Ριζοσπάστης* 12/6/1909), Η. Αναστασιάδης (εφ.*Ελληνισμός* 22,29/10/1909, *Ριζοσπάστης* 27/3/1909), Π. Δράσσης (εφ.*Ελληνισμός* 10/12/1909, *Ελληνισμός* 5/1906 σ.381-7, *Ριζοσπάστης* αρκετά άρθρα 1909-1910 –έστειλε και χρήματα από την Αμερική όπου ζούσε: *Σημειώσεις* τ.Γ σ.536), Δρακούλης (εφ.*Ελληνισμός*: είδαμε αλλού, *Ριζοσπάστης* 13/3-10/4/1909). Ο δημοσιογράφος Μ. Σακελλαρίου που είδαμε στο κεφάλαιο για τους Συντακτικούς αλληλογραφούσε με τον *Ριζοσπάστη* στις 17/9, 22/10/1910, ενώ συνδρομητής στον *Ριζοσπάστη* (13/12/1909 σ.4) ήταν ο Χρ. Κορύλλος, παλιό μέλος του Ελληνισμού στην Πάτρα. Να αναφέρουμε τέλος ότι Καζάζης και Φιλάρετος είχαν συναντηθεί στην υποδοχή του Κλεμανσώ το 1904 (Φιλάρετος *Σημειώσεις* τ.Γ σ.460-1 –ο *Ελληνισμός* 5/1904 σ.390-3 πάντως δεν ανέφερε

την παρουσία του δεύτερου) και στην διαμαρτυρία για την εκτέλεση του Ισπανού ελευθεριακού αντικληρικαλιστή Φερρέρ (εφ.*Ελληνισμός* 15/10/1909, *Ριζοσπάστης* 9/10/1909)· η κινητοποίηση του Καζάζη πάντως, που εκφώνησε και σχετικό λόγο, οφειλόταν μάλλον στην μασονική του ιδιότητα –για τη συμμετοχή των τεκτόνων στις πανευρωπαϊκές διαμαρτυρίες για τον Φερρέρ μαζί με σοσιαλιστές κλπ βλ Μπεναρόγια σ.50-1. Για την επανάσταση της Θεσσαλίας το 1878 βλ *Σημειώσεις...* τ.Α σ.50-63. Στις αναμνήσεις του όμως ο Φιλάρετος αποσιωπά τη συμμετοχή του στην Εθνική Εταιρεία –γι’ αυτή βλ πρόσχειρα *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΔ σ.97.

- 342** «άγαν κοινωνιστής»: *Σημειώσεις...* τ.Α σ.32. Καρολίδης σ.306-7. Αρχιμαλλιαρός ήταν βέβαια ο Ψυχάρης. Κατά των δημοτικιστών βλ διάσπαρτα στον *Ριζοσπάστη*: πιο σπαρταριστά στις 1/1/1910 σ.4, πιο έντονα στις 18/2/1911. Βλ και *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.458-9 (Ευαγγελικά), Βερέμης (επιμ.) σ.420-1, *Ριζοσπάστης* 16/2/1908 σ.1,4. Κατά του υλισμού της Δύσης και του πιθηκισμού: *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι* (1897) σ.353, *Περί Εθνοσυνελεύσεως* (1901) σ.8, *Ριζοσπάστης* 23/1/1909 σ.1, 27/8/1910 σ.3, 17/12/1910 σ.3, 18/2/1911 σ.1-2. «ευρωπαϊός πολιτικός»: *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.442. «αναβίωση» δημοκρατίας: *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.484, κοινοτήτων: *Πολιτεία και Κοινότητα...* (1902) σ.30-31 κ.α. Παιδονόμοι: *Ριζοσπάστης* 23/1/1909 σ.1, 2/4/1910 σ.2, 25/12/1909 σ.3 (όπου συνδιάζεται με την αποδοκιμασία της «επανάστασης» κάποιων μαθητών). Περί γυναικών τα αποσπάσματα από το *Αι γυναίκες ως δικηγόροι* (1901). Κατά των τηλεφωνητριών (μαζί με τα σχετικά αστείακια): *Ριζοσπάστης* 21/11/1908 σ.2, 23/10/1909 σ.2 –στις 12/12/1908 σ.2 θυμόταν και τον αρχαίο θεσμό των γυναικονόμων. Υπεράσπιζε πάντως (11/11/1908) την πρώτη γυναίκα υφηγήτρια απέναντι στους φοιτητές που πήγαν να διαλύσουν το μάθημά της, και απέσπασε την επιδοκιμασία της Παρρέν για την ομιλία του σχετικά με την Ασπασία και τον Περικλή (*Σημειώσεις...* τ.Γ σ.435-440) –σχετικά προοδευτικό ήταν και το άρθρο του στο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου το 1909 για τις αρχαίες Αθηναίες (σ.149-151). «Η θρησκεία...» *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.425. Αθεΐα: *Ριζοσπάστης* 12/3/1910 σ.1-2, βλ και *Περί Εθνοσυνελεύσεως* (1901) σ.8, *Ριζοσπάστης* 23/1/1909 σ.4. Για συντηρητικές απόψεις σε θέματα ηθικής βλ και *Ριζοσπάστης* 5/9/1908 σ.1, 30/1/1909 σ.1

- 343** Ο Λυκούδης του ευχόταν «από αδελφικής ψυχής» επιτυχία στις εκλογές του 1899· είχαν συνεργαστεί στη «Νομική Βιβλιοθήκη» αλλά και στην Εθνική Εταιρεία: *Σημειώσεις...* τ.Β σ.397 (και 370). Ο Λυκούδης ήταν μέλος της «Ανωτάτης Αρχής» της Εθνικής Εταιρείας (Γιαννουλόπουλος 8/6/1997), ενώ σύμφωνα με τον Γ. Δροσίνη (*Σκόρπια φύλλα της ζωής μου* τ.Γ, Αθήνα 1983 σ.29) ήταν κηρυγμένος δημοκρατικός. Ο ίδιος συνδιασμός δημοκρατικού, με την έννοια του αντίθετου στη μοναρχία, και αντιδημοκράτη, με την έννοια του αντίπαλου της καθολικής ψηφοφορίας, εμφανίζεται και στον Κανάρη, με τον οποίο ο Φιλάρετος συνεργαζόταν το 1897: Ασπρέας τ.Β σ.204 (βλ και Φραγκούδης σ.63), *Σημειώσεις...* τ.Α σ.102-3, τ.Β σ.359-362 (όπου όμως αποσιωπά ότι ο Κανάρης έθεσε όρο το 1895 στον βασιλιά, για να αναλάβει την πρωθυπουργία, τον περιορισμό της καθολικής ψηφοφορίας). «Ενθερμος...»: Φιλάρετος, «Βουλευτοποιία και δημαρχοποιία», *Ημερολόγιο Σκόκου* 1896 σ.417-420. *Περί Εθνοσυνελεύσεως* το 1901: μίλαγε για το σύστημα που ίσχυε στο Βέλγιο, χωρίς όμως να το επεξηγήσει περισσότερο (γι' αυτό βλ *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.418). Τα προγράμματά του 1881-1895: *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* 1881 σ.321-6 (βλ και σ.289-292, 305), *Σημειώσεις...* τ.Α σ.139, Φιλάρετος, *Ευθύναι 1895* (και σ.41 για το 1886). Για το Τρίτο κόμμα: ο.π. σ.20 κ.ε., *Σημειώσεις...* τ.Β σ.216 κ.ε. (και για την υπουργεία του), βλ και Ασπρέας τ.Β σ.196-7, Καρολίδης σ.306-7, Φραγκούδης σ.60, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους* τ.ΙΔ σ.32. Η κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου σήμανε την διάσπαση του Τρίτου κόμματος, το οποίο συνέχισε την σταδιοδρομία του με αρχηγό τον Δ. Ράλλη, χωρίς όμως τον Φιλάρετο.
- 344** Αθανάσιος Ευταξίας, «Το ιστορικόν πρόσωπον της Βουλής», στο *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας*, έκδοση της Ακρόπολης το 1896, σ.60-1. Για τον Π. Μανέττα βλ Μποχώτη σ.367, 374-5. Φιλάρετος, *Σημειώσεις...* τ.Α σ.139 (1885), «Γιάννης κερνά και Γιάννης πίνει ή η διακωμώδησις του Συντάγματος», *Ποικίλη Στοά* 1889 σ.92-8, *Πολιτεΐαι και Κοινότητες* (1902) σ.35 (όπου πάντως το επιχείρημα βρισκόταν αλλού), *Ξενοκρατία...* σ.354, 286-7 (1897) –στη σ.255 αναφέρεται στη συγκρότηση της κυβέρνησης Κωνσταντόπουλου το 1892 ως απαρχή «βασιλικής δράσης εντός των συνταγματικών ορίων». *Ριζοσπάστης*: κυρίως 11/4/1908 σ.1, 21/11/1908 σ.1, 6/3/1909 σ.2 («αγνή»), 7/11/1909 σ.1, 27/6/1908 σ.1, 25/9/1909 σ.2. Γεώργιου

Σ. Πλουμίδα, «Οι εφημερίδες Πρωία και ώρα στα χρόνια του Χαρίλαου Τρικούπη (1882-6), *Δωδώνη* 5 (1976) σ.193-208: 201. Γιάννης Κοκκινάκης, προφορική υποστήριξη της διδακτορικής του διατριβής *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1833-1910*, *Ρέθυμνο* 12/11/1998. Την κατάργηση της δεδηλωμένης και της υπεροχής του πρωθυπουργού έναντι των άλλων υπουργών πρότεινε ο Καραπάνος σ.49 (1898), από τη σκοπιά της ενίσχυσης της βασιλικής εξουσίας. Ο Ι. Ζωγράφος 1897 σ.56,62,64 ως φάρμακο στον «υπουργικό απολυτισμό» που προέκυπτε από την δεδηλωμένη της μίας βουλής πρότεινε την ίδρυση και δεύτερης (Γερουσία).

- 345** Για τον Νικόλαο Φιλάρετο βλ Θωμάς 1973, Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, ΜΙΑΤ 1990 σ.79,81,82. Φιλάρετος, *Πολιτεία και κοινότητες...* (1902) για τις κοινότητες επί τουρκοκρατίας – που διευκρίνιζε ότι δεν ήθελε να αναβιώσουν όπως ήταν τότε – και για τις θέσεις και τις ενέργειές του περί αυτοδιοίκησης. Βλ και *Επιθεώρησις Πολιτική και Φιλολογική* 1881 σ.321-6. Για τον Θεοδωρίδη βλ εδώ σ.96 , για τον Σπηλιωτάκη σ.51. Ο Φλογαΐτης ήθελε στην ψηφοφορία για τα ενισχυμένα δημοτικά συμβούλια που οραματιζόταν να ισχύουν προσόντα εκλεξιμότητας, στις επιτροπές για τα σχολεία να συμμετέχουν οι «νοημονέστεροι» δημότες, στις επιτροπές για την αγροφυλακή να συμμετέχουν οι ιδιοκτήτες κλπ: Θ. Φλογαΐτης, «Περί της παρ' ημίν μεταβολής της σημασίας των λέξεων», *Ποικίλη Στοά* 1889 σ.149-154. Α αποσπάσματα για την αντίθεση Αθήνας – επαρχίας: *Ριζοσπάστης* 5/9/1908 σ.1, βλ και 24/10/1908 σ.2, 11/6/1910 σ.4, 13/2/1909 σ.1. 1879: Σπύρος Κοκκίνης, *Αντικαραγκιόζης*, Φιλιππότης 1985 σ.11.
- 346** Περί φόρων: *Επιθεώρησις...* ο.π. (1881), Θωμάς 14/10/1979 (1878), Φιλάρετος *Σημειώσεις...* τ.Α σ.139 (1885), *Ευθύναι 1895*, *Διατύλια τέλη. Ατέλειαι*, Αθήνα 1900 σ.4, «Βουλευτοποιία και δημαρχοποιία» ο.π. σ.417, *Ξενοκρατία...* σ.254-5 («σεισάχθεια»). Για τον στρατό βλ σημείωση 309. Για την εκπροσώπηση από τον Φιλάρετο των λαϊκών τάξεων βλ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σ.988-990 (τουλάχιστον για το 1881 και 1885), βλ και *Σημειώσεις...* τ.Α σ.142. Ιερό το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αλλά έχει γίνει νεφελώδες για τους κοινούς θνητούς: *Ριζοσπάστης* 18/12/1909 σ.3. Φιλάρετος, «Αγροτικόν ζήτημα εν Ελλάδι», *Ερευνα* τ.Α, 8/1903, σ.187-190 –το ίδιο επιχείρημα και στον

Ριζοσπάστη 25/3/1909 σ.3. Για τη στάση του το 1883 βλ Αρσενίου σ.46, Σακελαρόπουλο 111,126,130-2, Α. Σίδερισ, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδας κατά την λήξασαν εκατονταετία*, Αθήνα 1934 σ.73-4, *Ριζοσπάστης* 20/3/1909 σ.1 (αναδρομή στις ενέργειές του σχετικά με τα τσιφλίκια και την απαλλοτρίωση). Για τους συνεταιρισμούς: Φιλάρετος, «Συνεργατικά εταιρείαι», *Ερμής* 3,10,17/12/1900, «Η ελληνική ναυτιλία κατά τας παραμονάς της Επαναστάσεως», *Κράτος* 3,6,10/5/1907, βλ και Κλήμης σ.167 κ.ε.. Γιάννης Κορδάτος, *Τα' Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Μπουκουμάνης 1973² σ.149-150.

347 Ο *Ριζοσπάστης* εκδίδεται από τον Φεβρουάριο του 1908 ως τον Φεβρουάριο του 1911. Καταγγελίες της πλουτοκρατίας κλπ αφθονούν στα φύλλα του. Να σημειώσουμε ότι εντείνονται από το Νοέμβριο του 1908, με τη φορολογία του Γούναρη, και με κάποιες διακυμάνσεις συνεχίζουν ως το τέλος. «δι' ανομιών»: *Ριζοσπάστης* 12/2/1910 σ.1. Κακή χρήση κλπ: *Ριζοσπάστης* 9/2/1908 σ.1, 21/11/1908 σ.4, 28/11/1908 σ.1, 9/10/1909 σ.2, 11/12/1909 σ.2, βλ όμως πχ 27/2/1909 σ.2,4, 13/11/1909 σ.1 κλπ. Εκκαθαρίσεις: *Ριζοσπάστης* 20/11/1909 σ.4, βλ και *Ελλάς* 19/8/1910. Ειδικά για την ΕΤΕ: *Ριζοσπάστης* 27/2/1909 σ.2, 20/2/1909 σ.4, 28/8/1909 σ.1, 26/2/1910 σ.8. Μερικά χαρακτηριστικά κείμενα: 13/6/1909 σ.2 (οι πλουτοκράτες επέβαλαν τον ΔΟΕ), 25/9/1909 (λωποδυτικές πράξεις των κεφαλαιοκρατών), 3/4/1909 σ.3 (ΣΠΑΠ), 27/11/1909 σ.1 (κεφαλαιοκράτες ενάντια στους εργάτες), 4/6/1910 σ.2 (χορηγία αντεθνικών σχεδίων), 4/9/1909 σ.1 (δήμιοι των εργατικών τάξεων), 26/12/1908 σ.1 κλπ. Για την ανάγκη ισορροπίας στις σχέσεις κεφαλαίου – εργασίας, άρα άρσης της καταπίεσης που ασκεί το πρώτο στην δεύτερη βλ *Ριζοσπάστης* 15/4/1910 σ.1-2, 21/5/1910 σ.2.

348 Για τους φόρους δεν έχει νόημα να παραπέμψουμε σε συγκεκριμένα φύλλα. Να σημειώσουμε όμως ότι συχνά δεν πρόκειται για γενικές καταγγελίες αλλά αφορούν συγκεκριμένα παραδείγματα. «σιδηροβιομήχανοι»: *Ριζοσπάστης* 19/12/1908 σ.2, 27/11/1901 σ.1. Φόρο εισοδήματος: 9/10/1909 σ.3, 23/10/1909 σ.2 (τον θέλει να ισχύει για μεγαλύτερες κλίμακες απ' ό,τι καθιέρωσε ο Ευταξίας). Αύξηση μισθών κλπ: 19/12/1908 σ.2, 6/3/1909 σ.2, 6/2/1909 σ.2. Εργατική νομοθεσία: 30/10/1909 σ.1, 20/11/1909 σ.2, 11/12/1909 σ.1 κ.α. Κυριακή Αργία: 24/10/1908 σ.4 (σύλλογος), 25/3/1909 σ.1,3, 7/5/1910 σ.2, 20/11/1909 σ.1. Κοινό συμφέρον: 20/2/1909 σ.2,

27/11/1909 σ.1 –όπου πάντως και η αντίδραση κατά της απόπειρας απαγόρευσης των απεργιών. 1906-Φαρδούλης: *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.508. Υπέρ των απεργιών των τροχιοδρομικών: 16/2/1909 σ.1, 11/9/1909 σ.2. των θερμαστών των πλοίων: 15/4/1910 σ.1-2 –στις 30/4/1910 σ.2 απεύχεται νέα απεργία τους, κυρίως όμως επιτίθεται στην κυβέρνηση Δραγούμη που τους εξαπάτησε. 21/5/1910 σ.2: θεωρεί άδικη την απαίτηση των τσιγαράδων να μην εισαχθούν σιγαροποιητικές μηχανές. Σύσφιξη: 17/4/1909 σ.3 (βλ και 30/1/1909 σ.3). Αυτονόμηση: 15/4/1910 σ.1-2, 14/5/1910 σ.1 (βλ και 4/9/1909 σ.2). Το Ριζοσπαστικό κόμμα, το οποίο στο πρόγραμμά του περιλάμβανε και διάφορα μέτρα υπέρ των εργατών, είχε και εργατικό τμήμα: 14/5/1910 σ.2. «άωρος»: 30/1/1909 σ.4. Άρθρα του Δρακούλη: 13/3- 3/4/1909. Για το «Μέλλον», τους Κοινωνιολόγους, τον «Αντύπα» κλπ: 5/2/1908 σ.2, 7/11/1908 σ.2, 23/1/1909 σ.2, 20/2/1909 σ.2, 6/3/1909 σ.2, 13/3/1909 σ.4, 18/9/1909 σ.2, 13/11/1909 σ.4, 11/12/1909 σ.2, 25/3/1910 σ.4, 15/4/1910 σ.2. Παρεμπιπτόντως ο Ριζοσπάστης στις 18/9/1909 δεν επιτίθεται στους Κοινωνιολόγους για τη συμβιβαστική στάση τους απέναντι στον βασιλιά, όπως θεωρεί ο Μαρκέτος σ.131, αλλά τους παρακινεί να μην συνεργαστούν με παλαιοκομματικούς, φήμη την οποία είχε διασπείρει η *Ακρόπολις* 14/9/1909. Υποστήριξη από τους ευρωπαϊούς σοσιαλιστές: 4/9/1909 σ.1,5, 25/9/1910 σ.1. Τηλεγραφήματα στην Humanité και στον ιταλικό Secolo: 9/10/1909 σ.2. Αγροτικό Θεσσαλίας: 7/11/1908 σ.2, 9/1/1909 σ.2, 6/2/1909 σ.4, 20/3/1909 σ.1, 25/3/1909 σ.3, στα περισσότερα φύλλα μετά τις 6/11/1909 και σε όλα από 5/2 ως 30/4/1910, για να συνεχίσουν πιο αραιά. Συνήγορος: βλ Καρανικόλα σ.453-5 την ομιλία του στη δίκη του Ιουνίου του 1910. Για τη συμμετοχή του στην Πανθεσσαλική επιτροπή που επισκέπτεται τον Δραγούμη κλπ τον Φεβρουάριο του 1910 βλ Μελάς *Ο γιος του Ψηλορείτη* σ.133.

- 349** *Ριζοσπάστης* 5/12/1908 σ.1,3 για την διπλή απεύθυνση. Να σημειώσουμε ότι ο Ριζοσπάστης, αν και τυπωμένος σε καλό χαρτί, πουλιόνταν μόνο 5 λεπτά, «χάριν των απόρων» όπως έγραφε συχνά (πχ 5/12/1908 σ.4). Για τις τιμές των εφημερίδων βλ σημείωση 79. Βλ *Ριζοσπάστης* 20/2/1909 σ.1 για τους «οδηγούς της κοινής γνώμης αστούς», 7/5/1910 σ.7 (αδράνεια όσων έχουν «μείζονα διανοητικήν ανάπτυξιν»), 12/12/1908 σ.4, 5/6/1909 σ.3. Για το Α Πανελλήνιο Συνέδριο...: 6/11/1909 σ.1. Για το όγδοο υπουργείο: 30/10/1909 σ.2, 12/2/1910 σ.2. «Νέα Σχολή»: 13/11/1909 σ.3. «λαοκρατία»: 9/10/1909 σ.1,

6/11/1909 σ.4. Οι «καταχθόνιοι» ήταν οι αντίπαλοι των ριζοσπαστών στην Ιόνιο πολιτεία. *Ριζοσπάστης* 18/9/1909 σ.1, 2/4/1910 σ.2.

- 350** «Βουλευτοκρατία και Αυλοκρατία», *Ριζοσπάστης* 9/2/1908 –όπου πάντως η έμφαση δινόταν στη δεύτερη. «αρμοστεία»: *Ξενοκρατία...* πρόλογος –όλο το κείμενο αποτελεί μια ιστορική αναδρομή του ρόλου του βασιλιά στην «ξενοκρατική» εξωτερική πολιτική. Περί βασιλιά διάσπαρτα στον *Ριζοσπάστη*, βλ και 7/11/1908 σ.1. Μετά το 1897: 11/4/1908 σ.1, 3/7-18/9/1909. «κομματικές συμμορίες»: βλ και 29/5/1909 σ.3 (σε αντιδιαστολή με κόμματα Ιονίου πολιτείας), 28/8/1909 σ.2 –όπου και τα περί «ισοβίου διαθεσιμότητας». Απειλή κατά Θεοτόκη: 4/9/1909 σ.1. ολιγαρχία: 24/10/1908 σ.1, 5/12/1908 σ.1, 28/8/1909 σ.1. Για ψευδοκοινοβουλευτικούς και αντικοινοβουλευτικούς χαρακτηριστικότερα είναι τα φύλλα 11/4/1908 σ.1, 6/3/1909 σ.1, απ' όπου και τα αποσπάσματα. Βλ και 24/10/1908 σ.1 για την ταύτιση αντικοινοβουλευτικών και απολυταρχικών. Για την αναστολή του συντάγματος που επιδιώκουν: 27/2/1909 σ.1, 21/1/1910 σ.1 κλπ. Προσωρινή δικτατορία: 3/7/1909 σ.1 (τελευταίο φύλλο πριν κλείσει για διακοπές). 23/10/1909 σ.1 για τον Τυπάλδο, 4/12/1909 κ.ε. για το επεισόδιο Λαπαθιώτη. Εγκαλεί τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο στις 6/11/1909, 25/12/1909, 8,15,22/1/1910, 12/2/1910, 12/3/1910 (σ.1 κατά κανόνα). Εκ των υστέρων: 2/4/1910 σ.1, 28/5/1910 σ.3. Εθνοσυνέλευση ήθελε ο Φιλάρετος από το 1878, με βασικό στόχο την ανακήρυξη δημοκρατίας ή τουλάχιστον τον περιορισμό του στέμματος (*Σημειώσεις...* τ.Α σ.65).
- 351** Το πρόγραμμα του Ριζοσπαστικού κόμματος: στον Πετρίδη και στον *Ριζοσπάστη* 7/5/1910 σ.3-4. Για το Ριζοσπαστικό κόμμα και κάποια από τα μέλη του βλ *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.567-570. Αντώνης Σπηλιωτόπουλος, «Συμπεράσματα εκ της εκλογής», *Κράτος* 25/1/1907, βλ και 10/5/1907. *Ριζοσπάστης* 5/2/1910 σ.3 (κατά του Έσλιν που θέλει την κατάργηση της καθολικής ψηφοφορίας), 19/3/1910 σ.4 (διαφωνία με τον Π. Δράσσα για το ίδιο θέμα), 2/4/1910 σ.3 (το απόσπασμα, και κατά του «κόμματος του βούρδουλα»), 7/5/1910 σ.3 («κρίνουν άμεινον οι πολλοί»). «Μετά σεβασμού»: *Ριζοσπάστης* 28/8/1909 σ.1. Κοινωνιολόγοι: «Τι πρέπει να γίνει» στο Παπαναστασίου σ.45-52, βλ και Μαρκέτος σ.195.
- 352** Για την θεωρία των ισορροπιών βλ χαρακτηριστικά *Ριζοσπάστης* 11/4/1908 σ.1. Το δικαίωμα του λαού στην επανάσταση: *Ξενοκρατία...* σ.361,

Ριζοσπάστης 17/4/1909 σ.1 κ.α. Καποδίστριας: *Ξενοκρατία...* σ.45-6, *Σημειώσεις...* τ.Β σ.370, *Εκλογή Πολιτεύματος* σ.3. «ανδρική ενέργεια» (=πολεμική: *Σημειώσεις...* τ.Α σ.150 (1885). «εκθήλυνση» των εθνών όταν δεν είναι «στρατιωτικά»: *Ριζοσπάστης* 5/9/1908 σ.1. εκθήλυνση σωμάτων μετά το 1821: *Ριζοσπάστης* 23/1/1909 σ.1. Ο ανδρισμός ως παρρησία: 9/10/1909 σ.2, 12/6/1909 σ.2. Καταγγελία των Μεγάλων Δυνάμεων που στηρίζονται στην «κτηνώδη βία»: 5/6/1909 σ.1. Κιλελέρ: 12/3/1910 σ.3, 2/4/1910 σ.2-3. Καπνεργάτες: 6/3/1909 σ.2, 20/3/1909 σ.2 –όπου και για τους εμπόρους. Νόμοι περί ληστείας: 11/7/1908 σ.3, 23/10/1909 σ.2. «δεσμοκτήριο»: 15/4/1910 σ.4. Θέλουν περιορισμό ελευθεριών (τύπου κλπ): 22/1/1910 σ.1, 26/2/1910 σ.5, 25/3/1910 σ.1,3 –βλ και 30/10/1909 σ.1, 15/5/1909 σ.2. ταραχές κατά ευαγγελιστών: 27/6/1908 σ.2. εξώσεις: 21/11/1908 σ.2. προφυλακίσεις – προσωποκράτηση: 14/11/1908 σ.3, 23/1/1909 σ.3, 26/6/1909 σ.3, 6/2/1909 σ.5, πρόγραμμα Ριζοσπαστικού κόμματος. Βλ και 21/5/1909 σ.4 (ανάγνωση εφημερίδων στον στρατό), 12/6/1909 σ.3, 1/5/1909 σ.3.

- 353** Η έκθεση των απόψεων του Laclau που επιχειρήσαμε βασίστηκε στα κεφάλαια «Φασισμός και ιδεολογία» και «Προς μια θεωρία του λαϊκισμού» του βιβλίου του, και ιδιαίτερα στις σ.114,118,121-4,129-130,133,182,185,187,192-8. Ο Laclau δέχεται ότι ο φασισμός συγκροτείται πρώτα ως ριζοσπαστική μικροαστική ιδεολογία («γιακωβινισμός»), και μόνο αφού γίνει μαζικό κίνημα αποκτά μαζί του δεσμούς το μονοπωλιακό κεφάλαιο.
- 354** Γ. Ζωγράφος σ.5. Το υπόμνημα του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Βόλου παρατίθεται στην εφ.*Ελληνισμός* 26/12/1908. Ιω. Σ. Παμπούκης, «Η ποτοποιία κλονιζόμενη», *Ακρόπολις* 31/3/1908. Συμμετείχε στο πρώτο ΔΣ του ΣΕΒΒ, εκπροσωπώντας το δεύτερο Β –τους βιοτέχνες: Βοβολίνης τ.Α σ.240. Για τη συμμετοχή του στο ΔΣ των συντεχνιών και στις αντιδράσεις ενάντια στην φορολογία του οινοπνεύματος από τον Ευταξία βλ *Ακρόπολις* 9/11, 25/11, 14/12/1909, 12/10/1910. Για το θέμα που θίγουμε εδώ βλ σημείωση 164. Να προσθέσουμε επίσης ότι στο «δημοψήφισμα» που οργάνωσε ο «Χρόνος» (πριν το Γουδί) για να κληθεί ο Βενιζέλος να κυβερνήσει την Ελλάδα, οι περισσότερες από τις 50.000 υπογραφές που μαζεύτηκαν (μάλλον υπερβολικό

νούμερο) ήταν εμπόρων, σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Χαιρόπουλου 15/2/1926.

355 Για το φόρο εισοδήματος και τη σχέση βουλευτών και εταιρειών βλ *Ακρόπολις* 15/9/1909 (λόγος Παπαφώτη και ψήφισμα του συλλαλητηρίου), 14/9 (Ένωση Ελληνικών Σωματείων). Μποχώτης σ.148-9, 165 κ.α., Χατζιωσήφ 1993 σ.370,372,376. Γ. Μελισσουργός, ομιλία στην Εθνική Συνδιάσκεψη, *Ελληνισμός* 7-8/1906 σ.604. Η συσχέτιση της συναλλαγής και ευρύτερα των κρατικών παροχών με ένα «λαοκρατούμενο» πολιτικό καθεστώς γινόταν όχι μόνο από αντικοινοβουλευτικούς αλλά και από φιλελεύθερους αστούς σαν τον Κ. Ι. Αγγελόπουλο τ.Γ σ.98-9 (1898) που έδινε και το παράδειγμα της Γαλλίας. «εξορθολογισμός»: Ρετμεζας σ.462. Για τη δημοσιονομική πολιτική από το 1898 ως το 1912 βλ Αν. Ανδρεάδου, *Έργα*, Αθήνα 1939, τ.2 σ.534-549 (Ζαΐμης – Νέγρης: 538, Ράλλης: 541). Δηλιγιάννης: ο.π. σ.537 («σπασμωδικές περικοπές»), Λάζαρης τ.Α σ.358. Για τον προϋπολογισμό του Ευταξία το 1909 και τις περικοπές του βλ Παπακοσμάς σ.132,144,151-2, Ανδρεάδης ο.π. σ.543-5, *Ακρόπολις* 6/7/1910 (δημοσιεύει περίληψη της «λογοδοσίας» του). *Ακρόπολις* 25/8, 10/9, 11/9/1909 οι διαρροές που προκαλούν την αντίδραση των ταχυδρομικών και την επίσημη διάψευση –οι χωροφύλακες όμως συγκεντρώνονται και αποδέχονται οικειοθελώς την μείωση του μισθού τους για το καλό της πατρίδας. Στην «αποκοπή πάσης αργομισθίας» καλούσε, εκτός από την Ένωση Ελληνικών Σωματείων και τον Καζάζη (εφ. *Ελληνισμός* 17/9/1909), η *Ακρόπολις* 6/9/1909 αλλά και ο Λαϊκός Σύνδεσμος «η Ισότης» του Αργοστολίου, αποδεχόμενος και μικρή μείωση του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων· ο Φιλάρετος διαφωνούσε με το δεύτερο αλλά υπερθεμάτιζε στο πρώτο (*Ριζοσπάστης* 16/1/1909 σ.4). Για το θέμα των καθυστερούμενων φόρων και της εξάλειψής του από τον Βενιζέλο βλ Ανδρεάδης ο.π. σ.538-9, 544, Παπακοσμάς σ.153, *Ακρόπολις* 26/8/1909 (Μοσχούλας –Θεοτοκικός), Βίβλος Βενιζέλου τ.Β σ.380-2 (λόγος του το 1912).

356 Την έκθεση της επιτροπής του 1907 παραθέτει ο Καζάζης στον *Κοινοβουλευτισμό εν Ελλάδι* σ.134. Παπαφώτης: *Ακρόπολις* 15/9/1909. Δερτιλής 1993 σ.97-100. Υπέρ της μονιμότητας τάσσονταν σύμφωνα με την *Ακρόπολη* ο Ράλλης (17/9/1909) και Θεοτοκικοί (4/9/1909), ενώ η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη υπέβαλε σχετικό νομοσχέδιο που παραπέμφθηκε σε

κοινοβουλευτική επιτροπή υπό τον Ν. Στράτο (1/12/1909). Στο προσχέδιο για τα αναθεωρητέα άρθρα του συντάγματος, που προσδιόρισαν κοινή συναινέσει τα κόμματα, περιλαμβάνονταν και η συνταγματική καθιέρωση της μονιμότητας (εφ. *Ελληνισμός* 18/2/1910). Την είχαν ζητήσει στα ψηφίσματά τους οι συντεχνίες και η Ένωση Ελληνικών Σωματείων (*Ακρόπολις* 14,15/9/1909). Βλ και *Ακρόπολις* 10/9/1909 (νομοσχέδιο Ρώμα), 4/8/1910 (Πετρομανιάτης –ανεξάρτητος βουλευτής), Ανδρεάδης ο.π. σ.541 (νόμος Ράλλη 1905 για όσους συμπληρώνουν δεκαπενταετία), Αλικανιώτης σ.102 (Γούναρης 1908), *Ακρόπολις* 10/4/1901 (Τζιβανόπουλος –εισαγγελέας του Αρείου Πάγου), Βοβολίνης τ.Γ σ.460 (Στ. Δραγούμης 1897), Π. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής 1789-1970*, ΚΝΕ-ΕΙΕ 1993 σ.473 (δηλιγιαννική «Αλήθεια», αναγγελία έκδοσής της το 1905). Για τους «αντικοινοβουλευτικούς» βλ Μποχώτη διάσπαρτα –πχ σ.240: Σαρίπολος. Υπέρ ήταν και ο Καζάζης (*ΦΔΠ* τ.Γ σ.104), θεωρώντας την αναγκαία ιδίως για τις δημοκρατικές πολιτείες που «υφίστανται μείζονα την ενέργειαν των πολιτικών ρευμάτων».

- 357** Φιλεργατική πολιτική αντί για υπηρεσία προσωπικών συμφερόντων: Γ. Μέξης, «Εις τα πρόθυρα ειρηνικής επαναστάσεως», *Έρευνα* 4/1909 σ.4-5. Κόμμα αρχών και όχι προστάτης: Εργάτης βόλου 8/3/1908, φωτογραφία του στον Κορδάτο *Ιστορία εργατικού κινήματος* σ.137. Ανώνυμη επιστολή από την Αθήνα, *Έρευνα* 11/1901 σ.15 (και από το ύφος συνάγεται ότι συγγραφέας δεν ήταν ο Δρακούλης). Γούναρης (στη Βουλή): Αλικανιώτης σ.65-6. Ιω. Ευταξίας: τον παραθέτει η Κορασίδου σ.89-90. Θεοδωρίδης, «μη ζητείτε δωρεάς από τους πλούσιους», *Ακρόπολις* 23/9/1909. Μαρκέτος σ.141. Μουζέλης 1992. Εννοείται ότι πρέπει να διαχωρίζει κανείς ανάμεσα στην ύπαρξη πελατειακών σχέσεων μέσα από τις οποίες αναδιανέμονταν πλεόνασμα σε μικροαστούς και αγρότες, και στην ερμηνευτική τους εμβέλεια για τα τεκταινόμενα στην πολιτική σκηνή.
- 358** *Ακρόπολις*: Χατζηιωσήφ 1993 σ.334, βλ και *Ακρόπολις* 4/7/1909 για τον «γρόνθο της κυβέρνησης. Σαράτσης 26/10/1909: Χαρίτος τ.Β σ.120. βλ και Αθ.Σουλιώτης-Νικολαΐδης 26/9/1909: «Σπάστε το κεφάλι κάθε σαχλαμάρα», στο Βερέμης (επιμ.) σ.401. Στο ίδιο σ.410 για τον Σπυρομίλιο. «στιβαράς...» κλπ: συνέντευξη Καραϊσκάκη στην *Ελλάς* 5/9/1910, βλ και Κορδάτος *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας* τ.Ε σ.107-8 την «προκήρυξη» του στις 7/8/1909, όπου

επίσης περί στιβαράς χειρός. Μελάς *Ο γιος του Ψηλορείτη* σ.146 (αλλά και 83,133), *Ριζοσπάστης* 12/3/1910 σ.4 (ο Ράλλης πρότεινε να τον φέρουν σηκωτό από την Καρδίτσα στην Βουλή), εφ. *Ελληνισμός* 3/12/1909. Για τις προτάσεις του επέκτασης της Κυριακάτικης αργίας σ' όλες τις πόλεις και σε περισσότερα επαγγέλματα βλ εφ. *Ελληνισμός* 5/11/1909, 7/1/1910 (πρακτικά βουλής). Για την ίδρυση μυστικού «Ριζοσπαστικού Συνδέσμου» με τον Φιλάρετο βλ *Σημειώσεις...* τ.Γ σ.539 –ο Ριζοσπάστης παρακολουθούσε ανελλιπώς τις επερωτήσεις του στη Βουλή κλπ.

- 359** Τρίκαλα: Κλιάφα σ.278-9 –ως υπουργό αναφέρει τον Ν. Στράτο, το Νοέμβριο όμως του 1909 που δίνεται η απάντηση ήταν ο Ν. Τριανταφυλλάκος. Ο σχετικά περιορισμένος αριθμός σωματείων που εγκρίθηκαν τα καταστατικά τους το 1909-1911 (ο Σπύρος Κοκκίνης, «Συμβολή στην ιστορία του Ευβοϊκού συνδικαλισμού 1883-1935», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* τ.16 (1970) σ.301-328: 322-5 συγκρότησε έναν κατάλογο των νέων σωματείων 1900-1911 από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως) ίσως οφείλεται σε μια τέτοια στάση του υπουργείου εσωτερικών. Δημήτριος Μπούσδρας, *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, Αθήνα 1951 σ.2. Σ. Τριανταφυλλίδης, συνέντευξη στην *Ελλάς* 26/8/1910. Ξενόπουλος: *Ακρόπολις* 28/9/1909, βλ και *Ακρόπολις* 8/9,14/9/1909 για «παιδιά επαναστατούντα κατά των γονέων των» στη Ναύπακτο. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198, 14/9/1988, σ.13-22. Βλ και την αποδοκιμασία του *Ριζοσπάστη* 9/1/1909 σ.2 για την Παρρέν που σηκώνει την σημαία της γυναικείας ψήφου.
- 360** «Η Ισότης» –και Σπύρος Αρσένης: *Ριζοσπάστης* 16/1/1909 σ.4, βλ Νούτσος τ.Α σ.94,97,300, τ.Β σ.401-8 –από τα στοιχεία που παραθέτει προκύπτει πάντως μια σαφέστερα αριστερή φυσιογνωμία. Ριζοσπάστες Ναυπάκτου: Κορδάτος *Ιστορία εργατικού κινήματος* σ.109, βλ και *Ριζοσπάστης* 9/4/1910 σ.2 (μιλάει για 700 μέλη). Εκτενείς ανταποκρίσεις για την ομιλία του Καραϊσκάκη σε ένοπλο συλλαλητήριο στη Ναύπακτο, κατά τη διάρκεια του οποίου οι «αντιδραστικοί» και οι εύποροι παρέμειναν κλεισμένοι στα σπίτια τους, δημοσιεύει η *Ακρόπολις* 5-14/9/1909 (ιδίως 7,8,14/9). Προφανώς τις γράφει ο φοιτητής και γελοιογράφος της Σταμ. Σταμ(ατίου), ο οποίος συμμετείχε ενεργά στην τοπική «ανορθωτική» κίνηση, αλλά και στην έκδοση της εφημερίδας «Κοινωνισμός» (Κορδάτος ο.π. σ.119). «Εσπέρα»: Μαρασλής σ.297, Λάζαρης τ.Α σ.3344. Ο Τριανταφύλλου σ.236 αναφέρει τον Β.

Θεοδωρίδη ως μέλος της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας Πάτρας το 1892. Για το «Νέον Φως» βλ στο Νούτσο τ.Α σ.78,88-91,287-299 –σ.288: το 1902 απευθύνεται σ' αυτόν ο Καλλέργης για την ίδρυση σοσιαλιστικού κόμματος. Π. Σκουριώτης, Γ. Πιστόλλης (και οι δυο γράφουν από την Αγγλία): *Ριζοσπάστης* 2/1/1909 σ.4. Δημήτρης Ταγκόπουλος, *Του Νουμά φαινόμενα και πράγματα*, Αθήνα 1900 σ.35-7 για τον Κάιζερ. Για τον Νουμά βλ Σταυρίδη-Πατρικίου 1976 και κυρίως Καλογιάννης (σ.46-8 περί κοινοβουλευτισμού το 1903-4, βλ και σ.86). 1908, Χατζόπουλος: Π. Ταγκόπουλος σ.298-300. Νούτσος τ.Β1 σ.166-172.

361 Μπεναρόγια σ.97, βλ και 90-1. Πάτρα 1893: Τριανταφύλλου σ.236. Σαράτσης τ.Α σ.32-9 (1910). Θαλής Κουτούπης, «Η σοσιαλιστική κίνησης εν Ελλάδι», *Παναθήναια* τ.ΙΖ, 28/2/1909 σ.283-6. Για τον «Εργάτη» και το ΕΚΒ: Κολιού σ.100,156. Για την παλιότερη συνάφεια στον βόλο: Γκιόλιας σ.75,254. Για την μικροαστική παρουσία στις συγκεντρώσεις του ΣΕΚΕ το 1920: Μπεναρόγιας σ.141, Λάζαρης τ.Β σ.157. Να σημειώσουμε επίσης ότι ο ορθόδοξος σοσιαλδημοκράτης Κ. Χατζόπουλος τον Φεβρουάριο του 1910 θεωρούσε «δημοκρατική» την Ακρόπολη (όχι με την έννοια του αντιδυναστισμού), και απέδιδε την θέση της υπέρ της ίδρυσης Γερουσίας σε αδυναμία της να κατανοήσει ότι η Άνω Βουλή είναι ιστορικό κατάλοιπο μιας περασμένης εποχής: Βερέμης (επιμ.) σ.421.

362 Sayre – Löwy σ.43-4. Λιάκος 1990. Για την ακρίβεια διαμαρτυρόταν η Ακρόπολις (βλ Διαμαντόπουλος σ.23) αλλά και οι οινοπαντοπώλες Βόλου που είδαμε προηγουμένως. Άλλωστε οι έμμεσοι φόροι που συγκέντρωναν τα πυρά όλων αυτό που έκαναν ήταν να υψώνουν τις τιμές των προϊόντων στην αγορά. Όμως η επιβάρυνση αυτή δεν απέληγε σε αίτημα για προστασία του καταναλωτή από το κράτος, αλλά ενάντια στη συγκεκριμένη κρατική πολιτική που ευθυνόταν για την επιβάρυνση του καταναλωτή. Αγγελος Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Πολίτης 1991 σ.250-267. Βλ και Andreopoulos σ.217, με του οποίου την ανάλυση για τον αλυτρωτισμό ως συναρθρωτική αρχή του βενιζελικού φιλελευθερισμού διαφωνούμε. Δημ. Δημούλης, βιβλιοκριτική του Ελεφάντη, *Θέσεις* 38 (1992) σ.139. Μποχώτης σ.399. Να προσθέσουμε την κριτική στον Laclau από τον Ανδρέα Πανταζόπουλο, «Το παρόν ως ιστορία. Σημειώσεις για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Πολίτης* 104 (Απρίλιος 1990): η έννοια της επανάστασης απουσιάζει ως αναλυτική

κατηγορία, και όλες οι κοινωνικές ανατροπές συνιστούν «λαϊκιστικές ρήξεις» (σ.35). Αυτό αφορά πάντως τη συνολική εμβέλεια της θεωρίας του Laclau και τις πολιτικές της απολήξεις, δεν επηρεάζει όμως την εφαρμογή της στην περίπτωση του 1909-1910.

363 Να προσθέσουμε ότι ο Taguieff τονίζει τον μεταβατικό χαρακτήρα του λαϊκισμού, μετά από μια κρίση νομιμοποίησης του συστήματος.